

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КАЗАКЕВИЧ Ольга Михайлівна

УДК 94(477):81 «18/19»

**ДИСЕРТАЦІЯ
УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
МОДЕРНОЇ НАЦІЇ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

032 – історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. М. Казакевич

Науковий консультант:

Даниленко Віктор Михайлович,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Казакевич О. М. Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX ст.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (032 – історія та археологія). – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2018.

Зміст анотації

Дисертація розкриває роль мови у формуванні української національної ідентичності з середини XIX до початку XX ст. На основі широкого кола джерел продемонстровано вплив мовного питання на політичні процеси, в яких були задіяні український національний рух, а також державні структури Російської імперії та Австро-Угорщини. Висновки та концептуальні підходи дисертації можуть бути використані у подальшому вивченні історії українського націєтворення XIX – початку XX ст., етномовної політики європейських держав, а також у викладанні соціо-гуманітарних дисциплін.

У першому розділі дисертації розглянуто джерельну базу та історіографію дослідження, а також теоретичні аспекти взаємозв'язку між мовою та національною ідентичністю. У другому розділі «українське питання» розглянуто у широкому контексті міжімперських відносин упродовж «довгого XIX століття». Метою розділу є розкриття підходів провідних європейських держав щодо міноритарних мов та мов меншин. Автор зосереджує увагу на мовній політиці Лондона й Парижа. Зазначено, що у Великій Британії не було юридичних обмежень щодо функціонування мов меншин. Водночас, правляча британська еліта сприяла зниженню соціального престижу цих мов та звуженню сфери їх повсякденного вжитку. У свою чергу, влада Франції докладала чималих зусиль до поширення французької мови як фундаментального елементу національної ідентичності. Уряд використовував французьку мову як інструмент консолідації нації, водночас ці зусилля досягли лише обмеженого успіху. Наголошено на тому, що мови етнічних меншин

Франції втратили більшість своїх носіїв уже після того, як усі обмежувальні заходи властей були скасовані. Відповідно, культурна асиміляція етномовних груп Франції пояснюється не стільки ефективністю мовної політики центру, скільки соціальним престижем французької мови, яка асоціювалася з високорозвиненою культурою, соціальним прогресом та демократичними цінностями.

У монархії Габсбургів носії міноритарних мов користувалися відносною свободою, оскільки мовна політика Цислейтанії і Транслейтанії була заснована на принципах 19-ї статті Конституції 1867 р., що гарантувала рівність усіх мов. Водночас, застосування цієї норми значною мірою залежало від місцевих законів, які суттєво відрізнялися в обох частинах Габсбурзької держави. В Дуалістичній монархії сфера використання та статус будь-якої окремої мови значною мірою залежав від соціально-економічного становища носіїв цієї мови у регіоні. Завершальна частина розділу присвячена політиці імперії Романових щодо білоруської, естонської, литовської, латиської, польської, молдавської (румунської) та фінської мов упродовж XIX – початку XX ст. Підкреслено, що основною рисою російської мовної політики була її вибірковість. Залежно від політичної ситуації, активності місцевих національних рухів, наявності потенціалу для міжетнічних конфліктів тощо, темпи політики русифікації могли збільшуватися або зменшуватися. Водночас, її основна мета – якомога ширше поширення російської мови, залишалася незмінною. Для досягнення цієї мети імперська адміністрація застосовувала різні заходи для зниження престижу мов місцевого населення, вилучення їх зі сфери державного управління та освіти, зменшення кількості та тематики публікацій цими мовами тощо. Водночас, такі заходи мали ефект лише у короткостроковій перспективі.

Третій розділ розкриває спроби вирішення «українського питання» в імперіях Романових та Габсбургів. Відзначено, що в Російській імперії офіційний статус української мови суттєво відрізнявся від статусів інших міноритарних мов, оскільки офіційна ідеологія розглядала українську лише як діалект «загальноросійської мови». Саме ця стандартизована російська мова

була єдиним засобом комунікації в місцевих закладах освіти, судах та в громадських місцях. Глибока стурбованість російської адміністрації піднесенням польського національного руху, а також відчуваючи конкуренцію з боку Австро-Угорської монархії, російська правляча еліта почала розглядати українську мову як загрозу єдності «російського народу». Це призвело до прийняття низки нормативних актів, зокрема, Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р., які обмежували друкування україномовних публікацій. Зазначено, що значна частина російського політичного естеблїшменту та інтелігенції вважала ці обмежувальні заходи необґрунтованими та деструктивними. У довгостроковій перспективі політика обмежень української мови виявилася неефективною. У 1905 р. Російська академія наук визнала українську окремою мовою, після чого більшість обмежувальних заходів було скасовано.

У другій частині розділу розглядаються цензурні розпорядження 1859, 1863, 1876, 1881, 1885 та 1889 років, які стосувалися публікацій українською мовою. Підкреслено, що незважаючи на офіційні заборони, цензори не завжди чітко дотримувалися вимог нормативних документів у своїй повсякденній діяльності. Однією з причин, чому місцеві органи цензурного відомства допускали до друку певні українськомовні публікації, всупереч чинним правилам, була їхня корумпованість.

Особливу увагу приділено питанню, як російські державні службовці ставилися до української мови в діловодстві. У той час як офіційна ідеологія визначала українську мову як «малоросійське нарїччя», внутрішні документи цензурного відомства нерїдко трактували її саме як «мову». Автор доходить висновку, що російська цензура створювала суттєві перепони поширенню української мови в сферах освіти, друку та державного управління. Проте в цілому вона була неспроможна завадити розвитку та стандартизації української мови.

Розділ завершується розкриттям особливостей політики Австро-Угорщини щодо української мови у Галичині, Буковині та Закарпатті.

Зазначено, що в Дуалістичній монархії українська мала статус регіональної мови, який дозволяв її функціонування в освіті, науці, друці, театрі тощо. Мовна політика Габсбурзької монархії у Галичині була заснована на принципах, закладених законами 1867, 1869 та 1907 рр. Ці закони визначали українську як регіональну мову, тоді як польська мова мала статус урядової. Це суттєво звужувало можливості використання української мови в місцевих адміністраціях та судах. Але в цілому мовна політика Цислейтанії стосовно української мови була значно більш ліберальною у порівнянні з відповідною політикою Транслейтанії. Автор зазначає, що демографічна перевага угорців у Транслейтанії дозволяла Будапешту реалізовувати проект «великої угорської нації», що мала включати як власне угорське, так і не-угорське населення.

Четвертий розділ висвітлює мовне питання з точки зору українського національного руху. У першому підрозділі відзначено, що вже з початку 1860-х рр. у найбільших містах України, таких як Київ, Харків, Одеса, Єлисаветград та Чернігів, почали формуватися українські Громади. Їхня мета полягала у протистоянні політиці русифікації за допомогою просвітницької, мистецької та наукової українознавчої діяльності. Члени Громад організовували мистецькі акції зі вшанування Тараса Шевченка, друкували публіцистичні статті на підтримку української мови. Найбільшу роль відіграла Київська громада, заснована істориками В. Антоновичем та М. Драгомановим, мовознавцем П. Житецьким, етнологом П. Чубинським, композитором М. Лисенком та ін. Автор використовує компаративний та просопографічний методи для розкриття структури та складу цієї організації.

Відзначено, що українські Громади виникали і у Російській імперії, і в Австро-Угорщині. Особливу увагу приділено маловідомій Українській громаді у Кракові (1897-1907), члени якої поширювали українську мову серед студентів Ягеллонського університету. Вважається, що Академічна громада у Кракові функціонувала упродовж 1887-1895/97 рр. Водночас, як засвідчують опрацьовані у дисертації джерела, інша студентська організація – Українська громада, виникла у Кракові у 1902 р. Підтверджено, що Українська громада у

Кракові 1902-го року успадкувала традиції Академічної громади (1887-1895/97). Деякі її члени брали участь у діяльності попередньої організації. Відповідно, термін Краківська громада може бути застосований до обох організацій.

Проаналізовано діяльність представників українського національного руху з популяризації та розширення сфери вжитку української мови. Ця діяльність полягала передусім у створенні словників та граматик, розробці норм правопису, перекладанні українською богослужебної літератури. Розглядається мовознавча діяльність наукових товариств Просвіта, Наукового товариства імені Шевченка, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства тощо. Особливу увагу приділено висвітленню ролі постаті Тараса Шевченка як одного з національних символів. Зазначено, що ідеї Т. Шевченка, втілені у його творчості, об'єднували усі соціальні прошарки українського суспільства та усі території, на яких була поширена українська мова. Члени українських Громад популяризували вірші Шевченка серед малоосвічених прошарків населення за допомогою театральних вистав та друкування доступних книжок. У третьому підрозділі висвітлено погляди відомих українських громадських діячів, науковців та письменників на мовне питання.

П'ятий розділ дисертації характеризує демографічний та соціальний виміри української мови та ідентичності. Проаналізовано мовний склад населення України на рубежі XIX-XX ст. Наприкінці XIX ст. українці складали другу за чисельністю етномовну групу населення Російської імперії, а українська мова була рідною для кожного шостого її мешканця. Носії української мови складали більшість населення території, яка нині входить до складу України. При цьому, навіть на початку XX ст. переважна більшість українськомовного населення проживала у сільській місцевості. Водночас, автор підкреслює, що українці складали другу за чисельністю групу міського населення (31,32%). Носії української мови переважали у 72 зі 137 міських поселень, хоча у найбільших містах України перевагу мали носії російської.

Між 1870 та 1897 рр. чисельність тих міських мешканців, які називали українську своєю рідною мовою, суттєво скоротилася.

У той час, як російська мова, завдяки своєму офіційному статусу домінувала у сфері освіти, науки, в судах, періодиці тощо, українська здебільшого вважалася мовою низького престижу, яка була поширена переважно серед неосвіченого селянства. Відповідно, національно свідомі українські інтелектуали намагалися якомога ширше використовувати українську мову у повсякденному спілкуванні. На матеріалі джерел особового походження проаналізовано особливості використання української мови у родинях Драгоманових, Житецьких, Лисенків, Косачів, Самійленків, Старицьких та інших, причетних до українського національного руху. Зазначено, що усі представники цих родин більшою або меншою мірою були двомовними. Якщо для одних представників інтелігенції українська мова була рідною, інші переходили на неї у дорослому житті під впливом колег та близьких. Автор доходить висновку, що завдяки зусиллям інтелектуалів, соціальний престиж української мови суттєво зріс.

Всупереч поширеній думці, підкреслено, що чимало українських підприємців та великих землевласників були глибоко залучені до процесів українського націєтворення. Деякі з них, включаючи членів родин Алчевських, Симиренків, Милорадовичів, Галаганів, Чикаленків, належали до вищих прошарків суспільства й вкладали значні кошти у розвиток українознавчих студій та викладання українською мовою у Російській імперії та Австро-Угорщині. Їхня фінансова підтримка підживлювала українські наукові, літературні та мистецькі організації, друк українськомовних періодичних видань тощо. Актуалізовано увагу на питанні, як державні службовці українських губерній Росії ставилися до української мови в умовах обмежувальної політики імперського центру. Зазначено, що це ставлення залежало передусім від особистих переконань. Деякі чиновники, які займали високі місця в адміністративній ієрархії, були достатньо впливовими для того, щоб

посилювати, або навпаки послаблювати тиск на розвиток української мови та культури.

Ключові слова: мовна політика, ідентичність, націєтворення, цензура, українська мова, український національний рух, Російська імперія, Австро-Угорщина.

SUMMARY

Kazakevych O. M. The role of Ukrainian language in shaping the modern Ukrainian nation (the late 19th – early 20th cc.): the European context. – The manuscript.

Thesis for acquiring a scientific degree of doctor of historical sciences on specialty 07.00.01 – History of Ukraine (032 – History and archeology). – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2018.

Summary content

The thesis reveals the role of language in the shaping of Ukrainian national identity from the middle of the 19th c. to the early 20th c. Basing on the wide scope of sources, it demonstrates how the language issue influenced the political processes in which the Ukrainian national movement as well as the authorities of the Romanov and Habsburg empires were involved. The conclusions and conceptual issues of the thesis could be used in the further study of Ukrainian nation-building of the 19th – early 20th cc., ethnic and linguistic policy of the European states as well as in teaching of social sciences and humanities.

In the first chapter of the thesis the literature and sources are reviewed and the interrelations between the language and national identity are outlined. The second chapter puts 'the Ukrainian issue' in the broad context of the inter-imperial relations during the long 19th century. It aims to reveal the approaches of the leading European states towards the minority and indigenous languages. The author focuses on the linguistic policies of London and Paris. It is stated, that in the United Kingdom the minority languages were neither officially banned nor limited in their usage. However, the British ruling elite discouraged the everyday use of those languages and

undermined their social prestige. The authorities of France made significant efforts to promote the French language as a fundamental element of the national identity. The government used French as an instrument for maintaining the unity of the nation, however this attempt had only limited success. The author stresses that the minority languages of France lost the majority of their speakers after the cancellation of all restrictive measures. Therefore, the cultural assimilation of the ethnic and linguistic minorities in France may be explained not by the efficiency of its linguistic policy, but rather by the social prestige of the French language, which was strongly associated with the highly developed culture, social progress and democratic values.

In the Habsburg monarchy the speakers of minority languages enjoyed relative freedom in that the linguistic policy of both Cisleithania and Transleithania based itself on the principles of the article 19 of Constitution of 1867, which guaranteed the equality of all languages. However, the application of this legal norm largely depended on the regional laws, which were significantly different in both parts of the Dualistic monarchy. In the Austro-Hungarian empire the sphere of use and status of any particular language largely depended on the social and economic power of its speakers in that region.

The final section of the chapter reveals the policy of the Romanov Empire towards the Polish, Lithuanian, Belorussian, Ukrainian, Romanian, Latvian, Estonian and Finnish languages during the 19th – early 20th cc. It is stressed, that the main feature of Russian linguistic policy was its selectivity. Depending on the political situation, the activity of local national movements, any potential for ethnic conflicts etc., the imperial Russification policy could be either slowed down or intensified as required. However, its main goal – the wide dissemination of the Russian language remained unchangeable. To achieve this goal the imperial authorities applied different measures to reduce the social prestige of the native population's languages, excluded them from the administrative and educational spheres and generally marginalized their publication. However, this restrictive policy achieved effect only in the short-term perspective.

Chapter 2 reveals attempts to solve the 'Ukrainian issue' in the Romanov and Habsburg Empires. The author points out that in the Russian empire the official status of Ukrainian differed significantly from other regional languages because the official ideology considered it just as the dialect of 'All-Russian language'. This standardized Russian language was the only method of communication in local schools, universities, courts and public places. Being deeply concerned by Polish ethnic nationalism as well as the policy of the rival Austro-Hungarian Empire, the Russian ruling elite considered the Ukrainian language as a threat to the unity of the 'Russian people'. This caused the adoption of several laws that limited publishing activity in the Ukrainian language, including Valuev's circular of 1863 and Ems Decree of 1876. It is noted, that a significant part of the Russian political establishment and intelligentsia considered such restrictive measures against the Ukrainian language as inadequate and destructive. In the long term the policy of restrictions on Ukrainian appeared to be ineffective. In 1905 the Russian Academy of Sciences recognized Ukrainian as a separate language and most of the restrictions were soon cancelled.

The second section of the chapter touches upon censorial regulations of 1859, 1863, 1876, 1881, 1885 and 1889, which dealt with writings in the Ukrainian language. It is stated, that despite the official restrictions, censors did not apply the rules so strictly in their routine work. Corruption was one of the main reasons why censors permitted the publication of writings in Ukrainian, even against regulations.

Special attention is paid to the question how the Russian civil servants of the late 19th century treated Ukrainian in their paperwork. While the official ideology considered Ukrainian as a 'Little Russian dialect', the internal censorial documents not infrequently referred to it as a 'language'. The author comes to the conclusion that Russian imperial censorship did indeed create serious difficulties for the spreading of Ukrainian in education, press and public administration. However, in general it was unable to prevent the development and standardization of the Ukrainian language itself.

The third section of the chapter reveals the Austro-Hungarian empire's linguistic policy towards the Ukrainian language in the Galicia, Bukovyna and

Transcarpathian areas. In the Dualistic monarchy Ukrainian (Ruthenian) enjoyed the status of a regional language, which allowed its use in education, research work, publishing, and even theater. The linguistic policies enshrined in law by the Habsburg Monarchy in Galicia were formulated in the laws of 1867, 1869 and 1907. These laws identified Ukrainian as a regional language and, at the same time, provided the status of an administrative language for the Polish language. This significantly restricted the use of Ukrainian in public administration and the courts. Thus, in general, the linguistic policy of Cisleithania towards Ukrainian was much more loyal compared to that of Transleithania. The author assumes that the demographic predominance of the Hungarians in Transleithania allowed Budapest to implement the project of the Great Hungarian Nation which included both the Hungarian and non-Hungarian speaking population.

Chapter 3 shows the language issue from the perspective of the Ukrainian national movement. It is emphasized, that from the early 1860s several groups of the Ukrainian intelligentsia called the *Hromadas* were formed in major cities of Ukraine such as Kyiv, Poltava, Kharkiv, Odesa, Elisavetgrad and Chernihiv. Their aim was to resist the Russification policy by means of education, art and the research work in the field of Ukrainian history and language. Hromada members organized artistic performances in favour of Taras Shevchenko and published numerous pamphlets in support of the Ukrainian language. The most important Hromada was the one established in Kyiv by the historians V. Antonovych and M. Drahomanov, linguist P. Zhytetskyi, ethnologist P. Chubynskyi, composer M. Lysenko and some others.

It is important to note that the Ukrainian Hromadas emerged in both the Russian and Austro-Hungarian empires. The author pays special attention to the lesser known Ukrainian Hromada in Krakow (1897-1907) which promoted the Ukrainian language among the students of the Jagiellonian University. It is generally considered, that the Academic Hromada in Krakow had been acting during 1887-1895/97. Thus, as the author stresses, another student organization – the Ukrainian Hromada emerged in Krakow in 1902. The author uses comparative and prosopographic methods to reveal the structure and membership of the organization. It is

confirmed that the Ukrainian Krakow Hromada of 1902 inherited the traditions of the Academic Hromada (1887-1895/97) and some of its members had taken part in the earlier organization. Therefore it is assumed that the term Krakow Hromada may be applied to both organizations.

The second section deals with the efforts of the Ukrainian national movement to extend the usability of the Ukrainian language. Those efforts included compilation of dictionaries and grammar books, development of the orthography rules and making Ukrainian translations of the Gospels. The activity of learned societies, such as Prosvita, the Shevchenko Scientific Society and the South-Western branch of the Russian Imperial Geographic Society in field of the Ukrainian philology is discussed. Special attention is paid to the symbolic role of Taras Shevchenko as a national poet of Ukraine. The author asserts that Shevchenko's ideas, permeating his works, unified all the social classes and regional communities of Ukraine. Hromadas' members distributed Shevchenko's poems among the lesser-educated Ukrainians through theatrical performances and publishing activity. The last section of the chapter examines the views on the language issue of both well-known Ukrainian publicists and scholars.

Chapter 4 discusses social and demographic dimensions of the Ukrainian language and identity. The first section touches upon the linguistic composition of the Ukrainian population in turn of the 19-20th cc. By the end of the 19th c. Ukrainians comprised the second largest ethnic group of the entire Russian empire's population, while Ukrainian was the first language for one in six of its inhabitants. The speakers of Ukrainian dominated in the majority of the population of today's Ukraine. However, in Ukraine even as late as in the turn of 20th c., the majority of population lived in the countryside. At the same time, the author stresses that the Ukrainians composed the second largest group of the urban population (31,32%). Ukrainian dominated in 72 of 137 urban settlements, however in the largest towns of the country the Russian language was the most widespread. Between the 1870s and 1897 the number of those urban inhabitants who called Ukrainian their native language reduced significantly.

While the Russian language due to its official status was the one of education, science, courts, newspapers etc., Ukrainian was usually treated as a less prestigious language, basically used by the illiterate peasants. Therefore, the Ukrainian intellectuals who shared the national sentiment tried to use the native language on a daily basis. The author describes the everyday language of Drahomanov, Zhytetsky, Lysenko, Kosach, Samiylenko, Starytsky and other families whose members took an active part in the Ukrainian national movement. It is stated, that all of them to a greater or lesser extent were bilingual. For some intellectuals the Ukrainian language was their mother tongue, while others shifted to the Ukrainian at their adult stage under the influence of their colleagues, friends or spouses. The author comes to the conclusion that due to the intellectuals' efforts the social prestige of the Ukrainian language increased significantly.

Contrary to widespread opinion, the author asserts that a lot of Ukrainian entrepreneurs and rich landowners were deeply involved in the process of Ukrainian nation building. They shared the Ukrainian identity and promoted the use of the Ukrainian language. Some of them, including the members of Alchevskyi, Symyrenko, Miloradovych, Galagan, Chykalenko families, belonged to the upper class of Ukrainian society and invested large sums of money into the development of Ukrainian studies and the teaching of Ukrainian in both Russian and Austro-Hungarian empires. Their financial support powered the activity of Ukrainian research, literary and artistic societies, publishing the Ukrainian journals and newspapers etc. Finally, the author refers to the question of how the civil servants in the Ukrainian governorates of the Russian empire treated Ukrainian in the period when the Imperial Centre adopted restrictive measures against this language. It is stated that their attitude to the Ukrainian language largely depended on their personal sentiments. Some of the high ranked government officials were influential enough to either reinforce or soften the suppressions against the Ukrainian culture and language.

Key words: linguistic policy, identity, nation-building, censorship, Ukrainian language, Ukrainian national movement, Russian empire, Austro-Hungary.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Казакевич О. М. Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія / О. М. Казакевич. – К.-Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 406 с.
Рецензія: Мосенкіс Ю. Мова в історії нації: Фундаментальна соціоісторична реконструкція Ольги Казакевич. Рец. на кн.: Казакевич О. М. Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія / О. М. Казакевич. – К.-Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 406 с. // Мова та історія. Збірник наукових праць. Вип. 426. – К., 2017/2018. – С. 29-35.

Статті у наукових фахових виданнях

2. Казакевич О. Родина Алчевських в українському національному русі / О. Казакевич // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 145-156.

3. Казакевич О. М. Погляди М. Драгоманова на мовне питання в українському національному русі / О. М. Казакевич // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2007. – № 1. – С. 193-197.

4. Казакевич О. Основні чинники українського національного відродження XIX ст. / О. Казакевич // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. Вип. 5. – К., 2008. – С. 178-184.

5. Казакевич О. М. Павло Житецький і «Киевская старина» / О. М. Казакевич // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 64-72.

* Публікації №№ 9, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21 надруковані у виданнях, які внесені до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus. Публікація № 23 надрукована у виданні, внесеному до міжнародної наукометричної бази SCOPUS.

6. Казакевич О. Переклади Євангелія у контексті формування української ідентичності / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи 2011. – № 35. – С. 22-27.
7. Казакевич О. Мовне питання у науково-публіцистичній спадщині Сергія Шелухіна / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – № 38. – С. 80-84.
8. Казакевич О. Валуєвський циркуляр в історіографічних оцінках / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2013. – № 40. – С. 69-74.
9. Казакевич О. Образ Тараса Шевченка як консолідуєчий чинник формування української національної ідеї у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття / О. Казакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2015. – № 4 (8). С. 25-30.
10. Казакевич О. Концепція етномовного розвитку українського народу Костянтина Михальчука / О. Казакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – № 1 (124). – 2015. – С. 16-20.
11. Казакевич О. Просопографія Київської Старої Громади (друга половина ХІХ століття) / О. Казакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2016. – № 3 (11). – С. 50-54.
12. Казакевич О. Українська Краківська громада (1887-1907 роки) / О. Казакевич // Гілея. – 2017. – Вип. 124 (№ 9). – С. 25-28.
13. Казакевич О. М. Мовна асиміляція корінних народів Британських островів у ХІХ ст. / О. М. Казакевич // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2017. – Вип. 48. – С. 290-293.
14. Казакевич О. Мова у повсякденному спілкуванні української інтелігенції (друга половина ХІХ століття) / О. Казакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2017. – № 2 (14). – С. 47-52.

15. Казакевич О. Від загрози єдності до визнання цінності: політика Франції щодо мов корінних народів після 1789 року / О. Казакевич // Гілея. – 2017. – Вип. 126 (№ 11). – С. 173-178.

16. Казакевич О. Мовна свідомість та самоідентифікація чиновництва українських губерній Російської імперії (друга половина XIX – початок XX століття) / О. Казакевич // Часопис української історії. – К., 2017. – Вип. 37. – С. 15-22.

17. Казакевич О. Політика Російської імперії щодо мов корінних народів Центральної та Північної Європи (XIX – початок XX століття) / О. Казакевич // Європейські історичні студії. [Електронний журнал]. – 2017. – № 8. – С. 125-146. – Режим доступу: <http://eustudies.history.knu.ua/olga-kazakevych-polityka-rosijskoyi-imperiyi-shhodo-mov-korinnyh-narodiv-tsentralnoyi-ta-pivnichnoyi-uevropy-hih-pochatok-hh-stolittya/>.

18. Казакевич О. Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України другої половини XIX – початку XX століття / О. Казакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія. Історія. – 2017. – № 133 (2). – С. 17-22.

19. Казакевич О. Цензура й українська мова в національній політиці Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Казакевич // ЕМІНАК. – К.-Миколаїв, 2017. – № 4 (20) Жовтень-грудень. – Т. 1. – С. 28-34.

20. Казакевич О. Цензура й український театр у Російській імперії (друга половина XIX ст.) / О. Казакевич // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. – 2017. – № 2 (4). – С. 49-64. [Електронний журнал]. – Режим доступу: <http://txim.history.knu.ua/index.php/TXIM/article/view/42/54>

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2017.2.04>

21. Казакевич О. Українська мова в національній політиці Австро-Угорської імперії / О. Казакевич // Гілея. – К., 2018. – Вип. 128 (№ 1). – С. 38-44.

22. Казакевич О. Українська та фінська мови в Російській імперії: компаративний аналіз / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2018. – № 55. – С. 26-30.

23. Kazakevych O. Ukrainian Urban Population of the Russian Empire: Ethnic and Linguistic Transformations in the Late 19th Century / O. Kazakevych // Codrul Cosminului. – 2016. – Vol. 22. – Nr. 2. – P. 213-226.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають основні положення дисертації

24. Казакевич О. Лист М. О. Максимовича до М. І. Надєждіна / О. Казакевич // Наука. Релігія. Суспільство. – № 2. – 2005. – С. 22-24.

25. Казакевич О. Правовий статус і соціальне становище польського етносу на території Правобережної України у ХІХ ст. / О. Казакевич // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Матеріали доповідей звітної-наукової конференції викладачів університету за 2009 р. – К., 2010. – С.85-88.

26. Казакевич О. Дискусія стосовно українського перекладу Святого Письма на сторінках «Киевской старины» / О. Казакевич // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2010 р. – К., 2011. – С. 124-125.

27. Казакевич О. Державне управління в Україні в 1800-1900 рр. / О. Казакевич // Енциклопедія державного управління: у 8 томах / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Том 3: Історія державного управління. – К.: НАДУ 2011. – С. 181-182.

28. Казакевич О. Національне відродження / О. Казакевич // Енциклопедія державного управління: у 8 томах / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Том 3: Історія державного управління. – К.: НАДУ 2011. – С. 484-486.

29. Історія державного управління // Державне управління: підручник: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України: ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін [та ін.] – К.-Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. – Т. 1. – С. 146-220. (У співавторстві, особистий внесок автора 0,4 друк. арк., участь у підготовці підрозділу 4. 4 Історія державного управління на українських землях).

30. Казакевич О. Мова як чинник українського національного відродження (друга половина XIX-початок XX століття / О. Казакевич // Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (10 листопада 2015 року, м. Київ) / Відп. ред. Шевчук С. В. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 76-81.

31. Казакевич О. Статус української мови в Російській імперії: соціально-історичний аспект (XIX – початок XX ст.) / О. Казакевич // Історичні студії. Вип. 4. Матеріали звітно-наукових конференцій викладачів і студентів кафедри історії та етнополітики НПУ імені М. П. Драгоманова за 2016 р. – Житомир: В-во О. О. Євенок, 2017. – С. 23-29.

32. Казакевич О. Роль мови у формуванні національної ідентичності / О. Казакевич // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «культурологія». Вип. 18. Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. Матеріали X Міжнародної наукової конференції (Острог, 12-13 травня 2017 року). – Острог, 2017. – С. 77-79.

33. Казакевич О. Громадська діяльність та політичні погляди Юрія Цвітківського (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Казакевич // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст. Збірка наукових праць. – Одеса: ОНУ, 2017. – С. 112-118.

34. Казакевич О. Роль языка в процессе формирования украинской современной нации (вторая половина XIX – начало XX века) / О. Казакевич // National cultures in social space and time : Materials of the IV international scientific conference on March 1–2, 2017. – Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2017. – P. 31-33.

35. Kazakevych O. How Kyiv became Kiev: the language assimilation in late 19th century Ukrainian urban milieu / O. Kazakevych // *Études Ukrainiennes de philologie* / Ed. A. Vantchev de Thracy, I. Mosénkis, D. Tchystiak. – Paris: Éditions Institut Culturel de Solenzara, 2012. – P. 36-41.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	1
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	21
ВСТУП	22
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	31
1.1 Стан наукової розробки проблеми.....	31
1.2 Джерельна база дослідження.....	50
1.3 Теоретико-методологічні підходи до вивчення етнолінгвістичних процесів модерної доби.....	62
РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ: МОВНИЙ АСПЕКТ	78
2.1 Еволюція принципів реалізації мовної політики у країнах Європи.....	78
2.2 Мовна політика монархії Габсбургів.....	102
2.3 Політика Російської імперії щодо мов корінного населення.....	119
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» В ІМПЕРІЯХ ГАБСБУРГІВ ТА РОМАНОВИХ	140
3.1 Українська мова в суспільно-політичному дискурсі Російської імперії.....	140
3.2 Цензура й українська мова в національній політиці Російської імперії.....	164
3.3 Державна політика монархії Габсбургів щодо української мови.....	188
РОЗДІЛ 4. СТАНДАРТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ	204
4.1 Мова в національній програмі українського руху.....	204
4.2 Заходи щодо розширення сфери застосування української мови.....	231
4.3 Мовне питання в українській публіцистиці.....	250
РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ	268
5.1 Мовний склад населення України на рубежі XIX-XX ст.....	268
5.2 Мова у повсякденному спілкуванні української інтелігенції.....	296
5.3 Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України.....	313

5.4 Мовна ідентичність та самоідентифікація чиновництва українських губерній Російської імперії.....	331
ВИСНОВКИ.....	344
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	356
ДОДАТКИ.....	459

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГУД – Головне управління у справах друку

Держархів м. Києва – Державний архів міста Києва

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського

МВС – Міністерство внутрішніх справ

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка

ПВПН РИ – Первая всеобщая перепись населения Российской империи

РБТ – Російське Біблійне Товариство

РГТ – Російське географічне товариство

УДРП – Українська демократично-радикальна партія

УНДП – Українська національно-демократична партія

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У XIX – на початку XX ст. в більшості європейських народів, які не мали власної державності й перебували в складі багатонаціональних імперій, розгорнулося формування модерних національних ідентичностей. Важливою частиною реалізації численних національних проектів було перетворення народних мов, які найчастіше становили сукупності розрізнених діалектів, поширених переважно в середовищі сільського населення, на стандартизовані літературні мови. Підвищення соціального престижу народної мови та розширення сфери її функціонування для багатьох народів стало вагомим чинником формування національної ідентичності. Виконання лінгвістичних програм національних рухів відбувалося шляхом здійснення представниками інтелектуальної еліти цілком визначеної низки заходів: утворення різноманітних товариств, які організовували опір асиміляційній політиці імперської метрополії, створення правописів та здійснення перекладів класичної та релігійної літератури національними мовами, написання наукових, публіцистичних та художніх творів народною мовою, організація наукових інституцій для вивчення культурної та історичної спадщини. Стандартизація мов бездержавних народів відбувалася паралельно, а найчастіше всупереч асиміляційним процесам, які заохочували центральні уряди багатонаціональних держав. Відповідно, у центрі уваги і діячів національних рухів, і імперських адміністраторів перебували статус і функції мов корінних народів та меншин. Але якщо перші прагнули стандартизації цих мов та розширення сфери їхнього ужитку з метою використання мовного чинника в національних проектах, другі намагалися знизити соціальний престиж міноритарних мов, застосовуючи широкий набір політичних інструментів та опосередкованих важелів впливу.

У міжімперському просторі «довгого XIX століття» Україна опинилася в унікальній ситуації, адже ареал проживання українськомовного населення було розділено між державами Романових та Габсбургів, підходи яких до вирішення

національного питання суттєво відрізнялися. Формування української модерної нації упродовж зазначеного періоду та роль у цьому процесі мовного чинника неодноразово ставала предметом наукових досліджень. Проте чимало аспектів цієї проблеми залишаються недостатньо вивченими. Частково це пов'язано з тим, що процеси українського націєтворення досліджують переважно в дискурсі взаємостосунків у системі «імперський центр – національний рух» та переважно в контексті українсько-російських, українсько-польських або інших варіантів двосторонніх відносин.

З огляду на це, видається актуальною поява комплексного дослідження, яке б, з одного боку розкривало мовний аспект українського націєтворення в контексті загальноєвропейських політичних процесів і практик, а з іншого – враховувало б особистісний, людський вимір масштабних етномовних процесів, які розгорталися в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. У світлі сучасних дискусій на тему мовної ситуації в Україні та необхідності вироблення ефективних інструментів мовної політики звернення до історичного досвіду етномовних процесів має значну актуальність для суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідницької проблематики кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка «Актуальні проблеми історії освіти України». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 31 березня 2016 р. (протокол № 12).

Мета дисертаційного дослідження полягає у розкритті ролі й значення української мови у формуванні української національної ідентичності в другій половині XIX – на початку XX ст. у контексті процесів націєтворення в Європі.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких дослідницьких завдань:

- *з'ясувати* стан наукової розробки та *охарактеризувати* джерельну базу проблеми, визначити концептуальні засади дослідження;
- *проаналізувати* ідейне підґрунтя та інструменти застосування політики провідних держав Західної Європи щодо міноритарних мов та мов корінних народів упродовж досліджуваного періоду;
- *окреслити* витоки та особливості державної політики Російської імперії та Австро-Угорщини в етномовній сфері;
- *виявити* специфічні риси політики Російської імперії та Австро-Угорщини щодо української мови та особливості її практичної реалізації;
- *охарактеризувати* процес стандартизації української мови щодо його значення для формування національної ідентичності;
- *визначити* місце і роль мовного чинника в діяльності українських громадських організацій та в політичних проектах;
- *висвітлити* особливості функціонування української мови серед різних верств суспільства України другої половини XIX – початку XX ст.;
- *виокремити* перспективні напрямки дослідження мовного питання в українському націєтворенні на рубежі XIX-XX ст.

Об'єктом дослідження є формування модерної української нації у контексті процесів етномовного розвитку бездержавних народів Європи другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є мова як чинник формування української національної ідентичності, політика Російської імперії та монархії Габсбургів в етномовній сфері, діяльність інтелектуалів, спрямована на стандартизацію української мови, її збереження, поширення та відстоювання права на вільний розвиток упродовж зазначеного хронологічного періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із початку 60-х років XIX століття до 1905 року. Нижня хронологічна межа зумовлена початком реалізації масштабних соціально-економічних перетворень та

лібералізацією громадсько-політичного життя Російської імперії, до складу якої входила більша частина українських земель. Для виявлення історичних витоків тих чи інших історичних явищ та процесів автор звертається також до подій більш раннього періоду, передусім до першої половини XIX ст. Верхню хронологічну межу визначає початок революційних подій 1905 року в Російській імперії, який збігся із визнанням Російською Академією наук факту самостійності української мови. Обидві події зумовили суттєві зрушення і в правовому статусі української мови, і в політичному становищі українського населення в цілому.

Географічні межі дисертації охоплюють сучасні українські території, які в досліджуваній період входили до Російської імперії та Австро-Угорщини. Особлива увага приділена осередкам українського громадсько-політичного руху, які впродовж другої половини XIX – початку XX ст. функціонували у великих містах Російської та Австро-Угорської імперій, таких як Київ, Львів, Харків, Одеса, Санкт-Петербург, Краків тощо. Широке використання порівняльно-історичного методу (аналогії) зумовлює звернення до історії етномовних процесів у середовищі бездержавних народів Європи, а також мовної політики провідних європейських держав XIX – початку XX ст. з метою з'ясування особливостей та специфічних рис «мовного питання» в Україні.

Теоретико-методологічну основу дисертації становить сукупність загальнонаукових та спеціальних методів історичного дослідження. До загальнонаукових належать методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, наукової абстракції, а також системний та комплексний підходи. В основу дисертаційного дослідження покладено принцип історизму, який передбачає розгляд явищ в історичному розвитку та у зв'язку з конкретними умовами їх існування. Виклад матеріалу дисертації здійснено за проблемно-хронологічним принципом.

У дисертації застосовано культурно-історичний підхід до вивчення соціальної та політичної історії. Це дозволило з'ясувати вплив подій та явищ мовного й культурного життя на перебіг соціально-політичних процесів, таких

як формування національної ідентичності. Під час розгляду подій політичного життя Російської імперії та Австро-Угорщини, що мали безпосередній стосунок до трансформації статусу української мови, використано ситуаційний підхід, який передбачає з'ясування мотивів та логіки дій усіх акторів, зокрема й діячів українського руху, адміністраторів усіх рівнів, представників громадських, політичних та наукових кіл обох держав. Враховано роль геополітичних обставин та особливостей функціонування макросистеми імперій.

У контексті досліджень соціальної історії, автор звертає увагу на місце й значення української мови в структурах повсякденності представників різних прошарків українського суспільства [836]. Це дозволило, зокрема, простежити процес поширення української мови та еволюцію ставлення до неї з боку імперської адміністрації в особистісному вимірі. Підходи інтелектуальної історії застосовано у висвітленні місця української мови в публіцистиці та політичних проектах рубежу XIX-XX ст.

Пошук та опрацювання джерел дослідження здійснено за допомогою методів архівної та бібліографічної евристики, внутрішньої та зовнішньої джерелознавчої критики. У дослідженні широко використано компаративний аналіз та історико-порівняльний метод. Зокрема, для глибшого розуміння особливостей політики імперій Романових та Габсбургів щодо української мови залучено широке коло аналогій, які стосуються етномовних процесів у бездержавних народів Європи та мовної політики провідних європейських держав у досліджуваний період.

У роботі застосовано біографічний метод для з'ясування суспільно-політичних поглядів та діяльності окремих осіб, які мали стосунок до процесів українського націєтворення або реалізації мовної політики імперій. Залучення методу просопографії, який полягає у створенні колективної біографії групи осіб, об'єднаної спільними інтересами, походженням, діяльністю тощо [777, с. 7], дозволило виявити специфіку поширення української мови як елемента ідентичності в середовищі інтелектуальної та соціально-економічної еліти українських земель.

З'ясування динаміки етномовного складу населення України здійснено шляхом опрацювання матеріалів переписів населення Російської імперії та Австро-Угорщини за допомогою статистичного методу.

Оскільки дослідження має міждисциплінарний характер, під час його підготовки було широко використано концептуальні підходи та понятійно-категоріальний апарат етнополітології, соціолінгвістики та інших суміжних наукових галузей.

Наукова новизна дисертації полягає у постановці та вирішенні актуальної наукової проблеми, яка не була належно розроблена в історіографії.

Уперше:

- на основі широкого кола джерел окреслено роль мови у формуванні української національної ідентичності в другій половині XIX – на початку XX ст.;

- здійснено комплексний порівняльний аналіз політики провідних європейських держав щодо міноритарних мов із метою виявлення особливостей правового статусу та специфіки державного регулювання сфери вжитку української мови у Російській імперії та Австро-Угорщині;

- обґрунтовано думку про те, що всупереч офіційним ідеологічним настановам у середовищі чиновників російської імперської адміністрації всіх рівнів не було однозначного переконання щодо статусу української як самостійної мови або наріччя російської;

- уведено до наукового обігу архівні документи з історії «Академічної громади у Кракові» (1887-1895/97), а також встановлено, що 1902 року в Кракові виник новий студентський осередок, який успадкував традиції попередньої громади й мав назву «Українська Громада в Кракові»;

- охарактеризовано мовну ідентичність різних суспільних прошарків населення України та сприйняття української мови представниками інтелектуальної, управлінської та економічної еліти;

- цілісно проаналізовано динаміку змін етномовного складу населення українських міст, зокрема Києва, Житомира та Харкова, у другій половині XIX ст.

Уточнено:

- уявлення щодо взаємозв'язку стандартизації та розширення сфери вжитку мови й формування національної ідентичності;

- знання основних причин, які зумовлювали формування принципів та засад етномовної політики Російської імперії та Австро-Угорщини на українських землях;

- особливості реалізації цензурної політики Російської імперії щодо українськомовних видань;

- специфіку процесів формування української національної ідентичності в регіональному вимірі;

- особливості сприйняття українського мовного питання громадськими та науковими колами Російської імперії.

Отримали подальший розвиток:

- концепція національно-лінгвістичної програми українського руху другої половини XIX – початку XX ст.;

- уявлення щодо чинників формування української модерної нації та запропоновано їх класифікацію;

- дослідження суспільно-політичних поглядів діячів українського руху другої половини XIX – початку XX ст. на статус української мови та шляхи її розвитку.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання фактичного матеріалу, основних положень і висновків дослідження в подальшому вивченні проблем історії суспільно-політичного життя України другої половини XIX – початку XX ст., питань пов'язаних із етномовною політикою Російської імперії та Австро-Угорщини, різних аспектів українського модерного націєтворення, а також для написання узагальнювальних праць з історії України, підготовки навчальних посібників і

підручників, розробки нормативних та спеціальних курсів з історії України, зокрема етнополітичної історії для студентів закладів вищої освіти. Матеріали дослідження мають практичне значення для вироблення конструктивних засад мовної політики багатоетнічних держав з урахуванням історичного досвіду.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертаційного дослідження відображені в доповідях та матеріалах 30 наукових конференцій, семінарів, форумів, круглих столів: Міжнародній науковій конференції «Другі драгоманивські читання» (Київ, 2006); V Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (Ніжин, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011); круглому столі «Студентський рух: історія та сучасність» (Київ, 2011); V Міжнародному форумі «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «Історичний дискурс гуманітарного простору» (Київ, 2013); круглому столі «Валуєвський циркуляр 1863 року: історія та сучасність» (Київ, 2013); Науковій конференції «Київська Стара Громада в культурно-історичному просторі України» (Київ, 2015); I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дискурсі міжкультурної комунікації» (Київ, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі» (Київ, 2015); Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (Київ, 2015); XII науковому семінарі «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури, у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.» (Київ, 2016); IV Міжнародній науковій конференції «National cultures in social space and time» (Прага, 2017); X Міжнародній науковій конференції «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» (Острог, 2017); Міжнародній науковій конференції «Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.» (Одеса, 2017); Міжнародній науковій конференції «Фінляндія – 100 років

незалежності» (Київ, 2017); Всеукраїнській науковій конференції ХІІ «Костомарівські читання» (Чернігів, 2018).

Головні положення та висновки дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також на науково-звітній конференції викладачів, аспірантів і докторантів НПУ імені М. П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 35 праць, з яких 1 індивідуальна монографія (25,73 ум. друк. арк.), 22 статті у наукових фахових виданнях, 10 з них включені до реєстру міжнародних наукометричних баз (1 у зарубіжному фаховому виданні, яке індексується у базі SCOPUS), 12 – матеріали конференцій та публікації, які додатково відображають результати дослідження.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (972 найменування), додатків (11 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 479 сторінок, із них основного тексту – 334 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1 Стан наукової розробки проблеми

Аналіз стану наукової розробки теми доцільно здійснювати за проблемно-хронологічним принципом, виокремлюючи декілька основних тематичних груп наукових праць. Перша з них репрезентована дослідженнями, у яких розкрито питання формування української національної ідентичності та модерної нації у контексті етномовної політики Російської та Австро-Угорської імперій. Друга група історіографії складається з досліджень, присвячених власне мовній ситуації, що склалася в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема питанням правового становища української мови та сфер її застосування. Окрему групу наукових досліджень складають біографічні та просопографічні розвідки, присвячені переважно представникам української інтелігенції, діяльність яких була пов'язана з розширенням функційних можливостей української мови та сфери її вжитку.

Характеристику історіографії дослідження варто розпочати з узагальнювальних праць, присвячених процесам формування української модерної нації. Переважна більшість досліджень, опублікованих упродовж XX ст., написана за класичним позитивістським підходом, згідно з яким генезу будь-якого соціального явища можна простежити в історичній ретроспективі, починаючи з найвіддаленіших епох. Історію формування української нації, згідно з цим підходом, прийнято уявляти як безперервний процес, який розпочався в епоху середньовіччя (або навіть раніше), призвів до формування українського етносу та зародження української національної ідентичності вже в першій половині XVII ст. У XIX столітті завдяки діяльності учасників українського національного руху процес націєтворення перейшов у стадію формування політичної нації (національного відродження), чому намагалася зашкодити російська влада через запровадження численних заборон та

репресій. Зазначена концепція своїми коріннями сягає «звичайної схеми» української історії, сформульованої М. Грушевським на початку ХХ ст. [459].

Перші ґрунтовні спроби підсумувати та узагальнити досвід українського національного руху з'явилися вже в перші десятиліття ХХ ст. [458; 479; 435]. Упродовж тривалого часу найбільш докладним науковим синтезом з історії українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст. була опублікована в 1930 р. монографія Ф. Савченка «Заборона українства 1876 р.» [754]. Завданням автора було схарактеризувати не лише науково-культурний характер діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, а показати, що діяльність його членів «зростала на “революційних дріжджах” і об'єктивно мала перед собою визвольно-політичну мету» [754, с. VII]. Окрім деталізованого викладу історії заснування та функціонування Відділу в Києві, Ф. Савченко значну увагу зосередив також на викладі й публікації документів і матеріалів, які відображають взаємовідносини центральної та місцевої влади щодо діяльності українофілів 60-70-х років ХІХ ст. Праця вміщує значну кількість додатків, зокрема, у ній було опубліковано «Висновки Комісії “для пресечення українофильской пропаганды”», передрук статей із газети «*Киевский Телеграф*» та ін. Загалом, підготовлене на широкій джерельній базі дослідження Ф. Савченка й сьогодні становить значний науковий інтерес.

Праця Ф. Савченка з'явилася в останні роки політики українізації, згортання якої фактично унеможливило подальше наукове дослідження проблеми. Роботи радянської доби, присвячені історії українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст., сьогодні становлять інтерес здебільшого як джерело для дослідження становища історичної науки в УРСР. Водночас українські науковці, які працювали в еміграції, зі зрозумілих причин (передусім через відсутність доступу до основного масиву джерел) не могли суттєво доповнити наукову реконструкцію подій, розроблену дослідниками першої третини ХХ ст.

Суттєва активізація наукового вивчення українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст. стала можливою лише зі здобуттям Україною

незалежності. Відкриття архівних фондів та наукових праць, доступ до яких раніше був обмежений, уможливило поновити традицію українського національного історичного нарративу, перервану за радянських часів.

Знаковими для вивчення процесів українського національного руху стали видані в 1990-ті рр. праці П. Магочія [627], Н. Шип [846; 847], І. Лисяка-Рудницького [619; 620], А. Катренка [570], Я. Грицака [952; 452], С. Єкельчика [488] та ін. Серед досліджень, виданих у перше десятиліття незалежності, варто виокремити низку праць, автором та редактором яких був В. Сарбей [756; 676]. У 1999 р. у дев'ятому томі багатотомного видання «Україна крізь віки» вийшла монографія В. Сарбея «Національне відродження України», яку можна вважати програмною [757]. Друга половина XIX ст. в цьому дослідженні названа часом консолідації української нації. За редакцією В. Сарбея в 1999 р. вийшла також тритомна колективна монографія «“Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» [805], у якій чільну увагу було приділено становищу української мови.

Серед інших узагальнювальних праць, виданих наприкінці 1990-х та на початку 2000-х рр., варто відзначити дослідження А. Катренка «Український національний рух XIX ст.» [567; 568], друга частина якого охоплює 1860-90-ті рр. Видана як навчальний посібник, книга насправді становить ґрунтовне монографічне дослідження, створене із залученням широкого кола архівних та опублікованих джерел. Найбільшу увагу дослідник приділив діяльності українських громадівських осередків.

На рубежі XX-XXI ст. під впливом модерністських теорій походження нації в історіографії сформувався альтернативний методологічний підхід, у межах якого етнополітичний розвиток України впродовж «довгого XIX століття» було представлено як конкуренцію кількох проектів побудови модерних націй, передусім українського та російського імперського.

Одним із перших, хто спробував переосмислити історію українського національного руху з цих позицій, був американський дослідник українського походження Р. Шпорлюк. У низці своїх праць Р. Шпорлюк [849] висвітлив

українське націєтворення в контексті аналогічних процесів, які розгорталися в той час у Європі. На його думку, «величезним досягненням, успіхом “української ідеї” є сам факт, що такі неподібні до себе території, з такими відмінностями у релігії, політичній історії, соціальній структурі, об’єдналися як Україна» [850, с. 167].

У 2000 р. з’явилася праця російського вченого О. Міллера [653], яка істотно вплинула на подальші дослідження політики Російської імперії щодо «українського питання». Підготовлене з використанням широкого комплексу архівних документів та матеріалів періодичних видань дослідження О. Міллера є спробою відповісти на питання, чому проект «великої російської нації» в Україні програв. Шукаючи відповіді, дослідник зосередився переважно на дискусіях щодо «українського питання» в середовищі суспільних еліт Російської імперії. Доповнене видання монографії О. Міллера вийшло у 2013 р. в Києві [657].

Одним із ключових положень дослідження О. Міллера є теза про відсутність невідворотності успіху українського національного проекту. На думку О. Міллера, провал проекту великої російської нації в Україні був зумовлений, по-перше, нездатністю уряду ефективно використати інструменти асиміляційної політики (поганий стан мережі початкових шкіл, небажання давати дозвіл українським селянам на переселення до Сибіру та на Далекий Схід, контрпродуктивні обмеження щодо української мови) і, по-друге, соціально-політичною кризою, яка призвела до краху Російської імперії у 1917 р. [914, р. 262-263]. Отже, Росія згаяла «вікно можливостей», яке в другій половині XIX ст. відкрилося для побудови проекту «великої російської нації» із залученням до її створення українського населення.

Безумовно, позитивною рисою праць О. Міллера є звернення до порівняльно-історичного методу, зокрема до порівняння питання становища української мови в Російській імперії зі становищем міноритарних мов у Великій Британії та Франції. Водночас паралелі, які проводить дослідник, не завжди є коректними. Так, наприклад, наводячи приклад Франції, О. Міллер

зазначає, що «практично весь південь і значна частина північного сходу й північного заходу країни розмовляли діалектами чи наріччями, яким французи дали загальну назву *patois*, які переважно настільки відрізнялися від французької, що паризьким мандрівникам ні в кого було дізнатися дорогу. (Важко уявити собі в подібній ситуації російського пана, який мандрує Малоросією). Селяни Бретані чи Провансу, які розмовляли місцевими діалектами, аж ніяк не були патріотами Франції і питання про те, чи стануть вони французами, лишалося відкритим упродовж більшої частини ХІХ ст.» [660; с. 178].

Асиміляторську політику Франції О. Міллер називає «наймаксималістською» зауважуючи, що уряд використовував адміністративні заборони та жорсткий психологічний тиск, а також економічні заходи заохочення асиміляції [660, с. 179-180]. Урешті-решт, ця «французька стратегія тотальної асиміляції» виявилася успішною, а «російські асиміляторські зусилля» зазнали невдачі [660, с. 211].

Проте побудоване таким способом порівняння виглядає спрощеним. По-перше, зіставлення статусу української мови в Російській імперії зі статусом бретонської у Франції є некоректним, адже остання становила не *патуа*, як зазначає О. Міллер, а окрему мову кельтської (а не романської, як французька) мовної групи. Порівняння з Провансом видається доречнішим, хоча суттєвих підстав сумніватися у французькому патріотизмі провансальського населення немає. Національні рухи у Провансі, Бретані та інших нефранцузьких провінціях ніколи не мали широкої громадської підтримки і не виходили за межі культурництва. По-друге, як буде продемонстровано нижче, «наймаксималістська асиміляторська політика» Франції на практиці була малоефективною, і справді суттєво асиміляція просунулася вперед вже після скасування обмежувальних заходів щодо міноритарних мов.

Наведений приклад засвідчує, що за допомогою порівняльно-історичного методу можна суттєво розширити межі нашого розуміння етномовного розвитку України у ХІХ – на початку ХХ ст., однак ситуацію з асиміляційними

процесами в Російській імперії, Великій Британії, Франції та інших країнах не варто порівнювати узагальнено, адже неврахування багатьох нюансів мовної ситуації в конкретних країнах може призвести до переоцінювання дієвості державної асиміляційної політики й, відповідно, недостатньої уваги до чинників, які сприяли (або не сприяли) добровільній «асиміляції знизу».

Тема «українського питання» в Російській імперії з початку ХХІ ст. привертала значну увагу російських дослідників. Цій проблемі, зокрема, присвячена опублікована у 2003 р. монографія І. Міхутіної [659], на думку якої, на рубежі ХІХ-ХХ ст. представники «української ідейно-політичної течії», вихідці переважно з середовища інтелігенції, сформулювали програму поетапної побудови української етнонаціональної держави, однак переважна більшість «етнічних малоросів» її не підтримала. Значну увагу І. Міхутіна приділила визначенню місця «українського питання» в порядку денному суспільного життя Російської імперії на початку ХХ ст., ставленню до нього представників різних політичних партій тощо. Загалом, важко не помітити ставлення російської дослідниці до українського проекту як до штучного явища, яке набуло популярності лише на хвилі антимонархістських та антивоєнних настроїв у суспільстві в останні роки існування імперії.

У 2004 р. вийшли друком матеріали круглих столів, проведених Відділом східного слов'янства Інституту слов'янознавства РАН, присвячені чинникам та механізмам українського та білоруського націєтворення [672]. Наступного року побачило світ видання «Регионы и границы Украины в исторической перспективе» [743; 690]. У 2008 р. в Москві були опубліковані нариси «Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии» [802] авторами яких стали як російські (М. Лескинец, О. Левкиевская, М. Клопова та ін.), так і українські (В. Яремчук, Т. Бевз, О. Рафальський, В. Солдатенко, Ю. Шаповал, П. Рудяков та ін.) учені. У 2012 р. вийшов збірник «Русские об Украине и украинцах», у якому було вміщено, зокрема, статті І. Александровського і М. Лескинець, присвячені висвітленню «українського питання» в періодиці другої чверті ХІХ ст. та

полеміці навколо української мови в російській літературній та науковій публіцистиці XIX ст. [376; 377].

В українській історіографії початок XXI ст. позначився переосмисленням історії націєтворення. У 2004 р. колективом Інституту історії України НАН України була опублікована тритомна монографія «Україна і Росія в історичній ретроспективі» [803], перший том якої було присвячено етапам становлення української національної ідеї від раннього нового часу до революції 1917-1921 рр. Її автори, В. Верстюк, В. Горобець та О. Толочко, простежили розвиток українських проектів у Російській імперії та реакцію на них з боку правлячих кіл держави. Зокрема, В. Верстюк проаналізував стосунки українофільства з імперською адміністрацією в другій половині XIX ст., а також політизацію українського руху на початку XX ст. Певним продовженням цього дослідження стала видана у 2016 р. монографія Я. Верменич, у якій з точки зору методології інтелектуальної історії та в контексті сучасних подій українсько-російського протистояння розглянуто національні та регіональні проекти конструювання української ідентичності другої половини XIX та початку XX ст. Автор поставила собі за мету з'ясувати, як «створювався каркас вітчизняного бачення проблеми націєтворення та формування націєстановлення та формування підвалин національної ідентичності» [420, с. 20]. Дослідження, побудоване на аналітичному опрацюванні ідей та програмних засад національного руху, репрезентує погляди українських діячів, які самі були залучені до процесів націєтворення.

Темі взаємовідносин українського національного руху та Російської імперії присвячена й видана у 2016 р. монографія «Брати або вороги: український національний рух та Росія з 1840-х до 1870-х рр.» [927], автором якої є Й. Ремі. Книга стала результатом багаторічної праці науковця з Фінляндії над проблемою становлення української нації. Працюючи на тому самому дослідницькому полі, що й О. Міллер, та поділяючи ті ж самі модерністські підходи до процесів націєтворення, Й. Ремі в багатьох випадках полемізує з російським дослідником. Він, зокрема, не погоджується з переконанням

О. Міллера у тому, що серед правлячої російської еліти не було консенсусу в «українському питанні», а обмеження, які накладалися на розвиток української мови, мали непослідовний та обмежений у часі характер. Й. Ремі також вважає, що Росія не змогла виробити скоординовану політику в «українському питанні» усіх владних інституцій на імперському та локальному рівнях. Однак водночас він зазначає, що більшість політичних гравців імперії навіть у періоди відносної лібералізації керувалися негативним ставленням до українського національного руху. Й. Ремі долучає до свого дослідження широке коло джерел (листів, спогадів, художніх творів), які з українського боку висвітлюють боротьбу конкурентних національних проєктів, створюючи більш збалансовану картину процесу націєтворення. Дослідник робить висновок, що ідея незалежності України виникла в українському русі ще на рубежі 1850-60-х рр., хоча ідея автономізму в другій половині ХІХ ст. мала все ж таки більше прихильників [927, р. 5].

Загалом, за останні півтора десятиліття в історіографії спостерігається тенденція до осучаснення методологічних підходів до проблеми становлення української нації, побудови такої теоретичної моделі українського націєтворення у ХІХ – на початку ХХ ст., яка б узгоджувалася з аналогічними процесами, що відбувалися тоді в країнах Європи. Серед узагальнювальних праць, які ілюструють цю тенденцію, варто згадати дослідження В. Кравченка [597], З.-Є. Когути [580], Т. Снайдера [769], Р. Шпорлюка [851], Р. Вульпіус [942], С. Єкельчика [489; 487], О. Ресента [744], С. Світленка [761], Л. Іванової [524; 525] та ін. У деяких дослідженнях, наприклад, у монографії Н. Щербак [856], Ю. Земського [512], О. Бардаш [391], акцент зроблено на темі національної політики Російської імперії.

В останні роки з'явилося також декілька тематичних збірок, присвячених українському націєтворенню. Зокрема варто виділити опубліковану в 2011 р. в українському перекладі збірку «Україна. Процеси націєтворення», упорядником якої був А. Каппелер [804]. Серед авторів праці – зарубіжні та вітчизняні дослідники різних аспектів українського модерного націєтворення:

Р. Вульпіус, М. Мозер, Ш. Сімонек, К. Штруве та ін. Також варто згадати колективну монографію «Українське суспільство на шляху до політичної нації. Історія і сучасність» (2014), яка хронологічно охоплює період ХІХ – початку ХХІ ст. Питання формування модерної української самосвідомості і національної ідентичності в Галичині крізь етнотерміністичні характеристики (трактування термінів «русин», «руський», «малорус», «українець») розкрито в працях Р. Голика, І. Орлевич, Н. Мисак, О. Седяра, які увійшли до збірника «Національна ідентифікація українців Галичини у ХІХ – на початку ХХ століття (еволюція етноніма)» (2016) [680].

Найбільшу увагу сучасні дослідники приділяють вивченню конкретних механізмів формування національної ідентичності в контексті політики імперій, до складу яких входила Україна, а також феномену множинних ідентичностей. Цей феномен був притаманний усім європейським спільнотам ХІХ ст., однак в українських умовах його вплив був особливо відчутним. На цьому, зокрема, наполягає В. Старик, котрий у своїй монографії демонструє, що «якщо, наприклад, у Франції в другій половині ХІХ століття для селян був відкритий лише один шлях “зі селян – у французи”, то буковинські і бессарабські селяни наприкінці свого шляху до модерної національної ідентичності мали шанс стати і українцями, і румунами, і молдаванами» [775, с. 73].

В. Венгерська у своєму дослідженні з'ясувала, що український проект був достатньо строкатим явищем, який насправді містив чотири окремі національні проекти: перший, «малоросійський», будувався на засадах імперсько-династійної лояльності та ідеї загальноруської єдності; другий, «старорусинський», був пов'язаний із групою західноукраїнських русофілів, які виступали за повернення до втраченої патріархальної «святої Русі»; третій, «автономістський», який передбачав існування національно-культурної або політичної автономії України в складі «оновленої» Російської держави; четвертий, прихильники якого виступали за державну самостійність України [949; 417].

Сьогодні, погляди переважної більшості дослідників узгоджуються в тому, що в українському середовищі ХІХ – початку ХХ ст. поєднувалися дві ідентичності – власне українська та загальноросійська [654], при цьому перемога жодної з них не була заздалегідь визначеною. Так, на думку О. Реєнта, «попри очевидні досягнення українського національного руху у ХІХ ст., процес формування та консолідації української модерної нації станом на початок ХХ ст. був дуже далекий до свого завершення, а головні його каталізатори – революційні події та Перша світова війна, що втягнули у його вир широкі маси, – ще чекали на нього попереду» [746, с. 83-84].

Дослідник вважає, що «багатомільйонне селянське українське населення (малороси) з розмитою, часто подвійною, невиразною, ще не сформованою ідентичністю» ще могло стати для Російської імперії надійною опорою, якби не протидія українського руху [745; с. 21-22].

Другу групу історіографії складають дослідження, присвячені власне чиннику української мови в процесах націєтворення в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Ця група складається з узагальнювальних праць, які стосуються ставлення до мовного питання з боку українського руху, а також правлячих кіл Російської імперії та Австро-Угорщини; досліджень, присвячених питанню запровадження українськомовної освіти; праць, які стосуються цензурування українськомовного друку; розвідок, присвячених соціально-демографічним особливостям використання української мови.

До питання становища української мови в Російській імперії та Австро-Угорщині науковці, передусім філологи, почали звертатися ще за радянських часів. Варто, зокрема, згадати праці М. Бернштейна [396], О. Дея [469], М. Жовтобрюха [501; 502]. На увагу заслуговують також дослідження мовознавця Ю. Шевельова [840-842], написані упродовж 1940-1980-х рр. Серед сучасних філологів, соціолінгвістів цю проблему порушували Л. Масенко [646], Н. Тумай [970], В. Русанівський [750], С. Яременко [971], Г. Мацюк [648], В. Статєєва [780], М. Лесюк [617], Л. Лушпинська [625], М. Мозер [665] та ін.

С. Кіраль [574] дослідив значення мови як чинника самоідентифікації українського народу на матеріалах листування Т. Зіньківського та Б. Грінченка.

В історичних дослідженнях проблему становища української мови в Російській імперії та Австро-Угорщині імперіях так чи інакше порушували автори майже всіх проаналізованих вище праць з історії українського національного руху та модерного націєтворення. Окремо тему функціонування української мови в Україні XIX – на початку XX ст. піднімають нечасто. Проблемам функціонування української мови в суспільстві та усвідомлення її значення для національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX століття присвячені праці І. Гирича [437-438]. Варто згадати також кандидатську дисертацію С. Румянцевої [963], щоправда, присвячену періоду 1900-1917 рр., статті Н. Попової [731], Д. Ніколайчука [684] та ін. [503; 647].

Мовній політиці Австро-Угорської монархії, зокрема й щодо української мови, присвячено колективну монографію «Диглосія і влада. Мовні політики й практики в імперії Габсбургів у XIX ст.» [886]. Правовий статус української мови та її використання в судочинстві Австро-Угорщини розглядали вітчизняні правники К. Левицький [608], М. Гаврецька [430; 431; 432; 950; 554], О. Кондратюк [587], В. Марковський [641; 642; 643; 644]. Мовну політику Австро-Угорщини, її реалізацію на Закарпатті, досліджували І. Мандрик [638, с. 112-119], Л. Марач [911], С. Черниченко, Ч. Фединець, А. Генці [827; 811], Ф. Стеблій [736, с. 32-57]. Окремі аспекти мовної політики імперії та процесу мадяризації в другій половині XIX – на початку XX століття розкрито в монографії «Закарпаття в етнополітичному вимірі» [508]. Аналізу мовної ситуації Буковини в другій половині XIX – на початку XX століття присвячена дисертаційна робота Л. Ткач [797], статті О. Огуя [686; 687], М. Іваницької [522]. У праці О. Добржанського [475] висвітлено особливості перебігу українського національного руху в Буковині, чільне місце автор приділив аспекту функціонування української мови в суспільно-політичному житті краю. Використання української мови в урядових та освітніх закладах Галичини та боротьбу за розширення її статусу досліджував Б. Сокіл [770-772]. Загалом, у

зазначених працях питання української мови в національній політиці Австро-Угорської монархії досліджене переважно в регіональному вимірі.

Важливим етапом в історії дослідження ролі мови в українському національному русі стало видання збірника документів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання» (2013, 2015) у супроводі статей історика В. Шандри та мовознавця П. Гриценка, який зазначає, що «у ХІХ ст. українська мова ввійшла, як мова, по перше, з великою жанровою традицією, наявністю багатьох пам'яток писемності різних епох, більшість з яких були відомі в колах інтелігенції; по-друге, з багатим і діалектно диференційованим народним розмовним мовленням, яке зберігало інформацію про варіативність мови як цілісного феномену, забезпечуючи формальними засобами потреби писемного мовлення; по-третє, зі структурно й жанрово розгалуженою словесністю, в якій народне мовотворення як розвинене й усталене у багатьох формах було виразно уявлене вже в ХVІІІ ст.» [454; с. ХLІІ].

Водночас В. Шандра зауважує, що «відстоювання мови українськими інтелектуалами й боротьба проти неї верховної влади Російської імперії, що набула заборонних форм, беззаперечно підтверджують її вирішальну роль у конструюванні ідентичності» [837, с. ХХХVІ].

Очевидно, найновітнішою фундаментальною розробкою з досліджуваної теми є збірка наукових праць «Битва за українську: порівняльна перспектива», опублікована Українським науковим інститутом Гарвардського університету. Вміщені у ній статті охоплюють період останніх 150 років, коли численні мови у світі утворювалися, поширювалися або зазнавали утисків у контексті процесів державо- та націєтворення. Проблематику другої половини ХІХ – початку ХХ ст. порушують статті М. Флієра, Й. Ремі та М. Мозера, які мають узагальнювальний характер і стосуються становища української мови в Російській та Австро-Угорській імперіях. Варто зауважити, що другу частину збірки складають статті, у яких розглядаються приклади інших мов – гельської,

фінської, ідиш тощо, а також мовні ситуації в Канаді, Індії та колишніх югославських республіках [939].

До висвітлення теми політики центральної та місцевої влади щодо української мови й застосування цензурного законодавства щодо неї в Російській імперії науковці звернулися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Зазначені аспекти висвітлено переважно в невеликих за обсягом публікаціях сучасників та безпосередніх учасників мовних дискусій. Темі цензури в Російській імперії присвячені роботи М. Лемке [613; 614], опубліковані на початку XX ст. У перші десятиліття XX ст. на тему цензури щодо української мови та наслідків цензурних заборон 1863 і 1876 рр. були опубліковані праці С. Єфремова [485; 491], Н. Фабриканта [809], В. Міяковського [661; 662; 427], М. Грушевського [460]. Зазначені праці загалом відображають ставлення та оцінки цензурної політики Росії з точки зору українського руху. Згодом із цих самих позицій була написана та опублікована праця Н. Полонської-Василенко [727].

Водночас у праці С. Щоголева [854] представлено погляд на український національний рух XIX ст. з позицій лояльного імперського чиновника та російського націоналіста. Український рух автор визначав як «південноруський сепаратизм», а українську мову в Російській імперії він вважав наріччям російської. Емський указ С. Щоголев оцінив як «планомірний державний акт, створений з метою втримати малоросійську писемність у можливій близькості до малоросійської народної мови (де її сфера застосування була природньою) і зашкодити штучному введенню в цю писемність неологізмів і вживанню правопису, відмінного від того, який використовувався в державній школі». Автор шкодував, що «система, прийнята урядом, не була ним проведена з достатньою послідовністю», адже «застосування цього закону могло, насправді, забезпечити багаточисельним малоросійським діалектам успішний хід поступової асиміляції з рідною російською державною мовою» [854, с. 64]. Окрім того, С. Щоголев зазначав, що одним із завдань М. Грушевського як керівника Наукового товариства імені Шевченка у Львові було створення

книжної «українсько-російської мови»: оскільки товариство виконувало роль українського академічного центру, воно не могло послуговуватися німецькою, російською чи польською мовою, тож, на переконання С. Щоголева, «залишалося вигадати таку мову, яка б обслуговувала територію “від Тиси до Кубані”» [854, с. 99].

Серед сучасних окремих досліджень, присвячених цензурній політиці Російської імперії щодо української мови, варто згадати дослідження В. Лизанчука [618], В. Савчинського [755; 964], І. Коляди [583-585], Г. Макар [633; 634; 635], О. Надточій [674] та ін. [482; 483]. Тему цензурної політики імперії Романових щодо українського театрального мистецтва й творчості українських драматургів порушували Р. Пилипчук [713; 714], В. Статєєва [779], І. Рудянчук [749] та ін. В узагальненому вигляді історію цензурної політики в Російській імперії розкрито в дослідженнях Н. Патрушевої [699; 700; 701; 704], І. Фута [821] та ін.

Цінність мають також праці присвячені видавничій та просвітницькій діяльності окремих громадських і культурних товариств [470; 500; 556; 569].

Мовне питання систематично обговорювали на сторінках періодичних видань, які виходили в Російській імперії та Австро-Угорщині. Дискусії стосувалися переважно питань походження української мови та її специфічних рис, статусу та перспектив функціонування як мови літератури. Їхній перебіг проаналізовано в працях Б. Сокола [965; 773], І. Капанайка [558], Л. Борис [948], С. Гірняк [443], І. Райківського [738-740; 680, с. 112-155] та ін. Питання «азбучної війни» (дискусії на тему вибору абетки для української мови) висвітлено в ґрунтовній роботі І. Франка [146], а також у працях К. Левицького [607], О. Остапчук [691], І. Набитовича [673] та ін.

Особливо гостру полеміку в пресі другої половини XIX – початку XX ст. викликало питання запровадження українськомовної шкільної освіти. Ці дискусії знайшли висвітлення в докторській дисертації та монографічному дослідженні І. Зайченка [955; 507]. Внесок журналу «*Киевская старина*» у розширення функцій та сфери вжитку української мови розкрила у своїх працях

М. Палієнко [694, 695]. Дискусії щодо місця й статусу української мови і літератури, які вели на сторінках газети *«Киевлянин»*, проаналізувала Ю. Половинчак [724; 725; 726; 961]. Як зазначає автор, *«“Киевлянин” у численних публікаціях щодо “українсько-руської” мови наполягав на її штучності й неприродності, класифікував як суміш українських, польських і німецьких слів та зворотів»* [725, с. 43]. Значну увагу щодо висвітлення мовного питання на сторінках періодичних видань Львова другої половини XIX ст. приділили автори ґрунтовного історико-бібліографічного дослідження М. Романюк та М. Галушко [748]. Авторами праці *«Формування преси Києва (1835-1918)»* помічено, що в газеті *«Киевский телеграф»* у одному із номерів за 1875 р. була опублікована українською мовою розповідь Я. Новицького *«Про козацьку вольницю»* [426, с. 114].

Проблема застосування української мови в освітній сфері українських земель у Російській та Австро-Угорській імперіях сьогодні значною мірою досліджена в роботах С. Сірополка [765], В. Борисенка, Г. Непорожньої [405], С. Пахолківа [702], О. Морозової [957; 669], Б. Ступарика [785], В. Ботушанського [406], Н. Кошелевої [956] та ін. У праці В. Борисенка [403] розкрито питання боротьби за впровадження рідномовної освіти в Україні у 60-90-х роках XIX ст. Варто також згадати деякі статті, присвячені різним аспектам запровадження української мови до сфери освіти [553; 416; 742; 486; 816]. Питання української мови в освіті Галичини найбільш ґрунтовно висвітлено в праці С. Пахолківа [702]. Дослідник відзначив, що *«мова була найбільшою проблемою у становленні української ідентичності в Галичині у другій половині XIX століття»* [702, с. 137]. Він розглянув запровадження і функціонування української мови в навчальних закладах Галичини, історію першої української гімназії – Академічної гімназії у Львові, у якій із 1878 р. українську мову використовували як внутрішню службову мову, а не лише у навчанні [702, с. 220]. На думку С. Пахолківа, *«витворена в Академічній гімназії модель української освіти стала другим, поруч із греко-католицькою Церквою, чинником творення ідентичності галицьких українців, надаючи їм*

нового культурного та соціального обличчя ... Ця гімназія стала моделлю для усіх наступних державних і приватних українських середніх шкіл» [702, с. 231, с. 464].

У додатках дослідження представлена цінна статистична інформація щодо мови повсякденного вжитку та віросповідання учнів навчальних закладів Львова, Бродів, Золочева, Бережан, Рогатина та інших міст.

Українську мову як політичне питання XIX – початку XX століття розглянуто у статтях О. Глазкової [896], О. Морозової [668], Й. Ремі [930] та ін.

Мовну політику окремих європейських держав, Російської та Австро-Угорської імперії, значення української мови як націєтворчого чинника формування української модерної нації, а також окремі аспекти функціонування української мови в суспільному житті Наддніпрянської та Західної України комплексно досліджено автором даного дисертаційного дослідження [529; 530; 531; 532; 533; 534; 535; 536; 537; 538; 539; 540; 541; 543; 544; 545; 546; 547; 548; 549; 550; 900, 901].

Важливими для розкриття теми є також дослідження з історичної демографії, які висвітлюють питання мовного складу українських земель на рубежі XIX-XX ст. Серед них особливо важливими є праці, присвячені етнодемографічному складу міського населення, адже саме міське середовище було ареною найбільш гострої конкуренції між мовами. Цій темі, зокрема, присвячено перший розділ монографії британського дослідника українського походження Б. Кравченка. За його підрахунками, здійсненими на підставі результатів Всеросійського перепису 1897 р., частка українськомовного населення міст України сягала 30,3%, на Правобережжі цей показник дорівнював 27 %, на Лівобережжі – 53,7%, у степовій зоні – 17,5% [907, р. 10].

Одне з найбільш змістовних досліджень етнічного та лінгвістичного складу населення міст і містечок Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття здійснив О. Мазурок [629; 630]. Його праця побудована на широкій джерельній базі, представленій архівними матеріалами, даними переписів та інших статистичних матеріалів Австро-Угорщини. Дослідження

супроводжується численними таблицями, які відображають етнічну та етносоціальну структуру населення, його розподіл за розмовною мовою, віросповіданням та іншими показниками.

Стаття Ф. Климчука [577] присвячена аналізу українськомовного міського населення кінця XIX століття в Російській імперії та Австро-Угорщині. Автор зробив висновок, що можна виділити зони з високим (більше 50%), відносно високим (більше 40%, але менше 50%), середнім (близько третини населення), відносно низьким (менше 30%, але більше 15%) та низьким (менше 15%) відсотком українськомовного населення. На думку Ф. Климчука, переважно це пов'язано з історичними областями й свідчить про те, що такі зони формувалися впродовж тривалого часу. Мовну ситуацію українських земель наприкінці XIX – на початку XX століття досліджував Р. Лозинський. На основі аналізу результатів Всеросійського перепису 1897 р., автор зробив висновок, що процеси мовної асиміляції найбільше охопили поляків [624, с. 96].

Проблема взаємозв'язку розвитку міського середовища та процесу націєтворення в Україні досліджена в статті Г. Біндера. На думку дослідника, у Східній Європі, зокрема, і в Україні, де майже не було середнього класу на базі промислової буржуазії, особливу роль відігравала міська інтелігенція [398, с. 190-191]. Автор справедливо відзначає, що «Україна належить до тих країн, чії визначальні для ідентичності культурні символи – від ремесла та культури харчування до літературного топосу – первісно належать до сільської місцевості. ... Так, в Україні міт свободи пов'язаний з козацтвом, а не з містом, у якому сильніше регламентоване правове поняття свободи знайшло свій відбиток у вислові “місто робить людину вільною”» [398, с. 183].

У деяких працях досліджено регіональні питання етнічного складу населення та етномовної ситуації окремих територій або конкретного етносу на основі статистичних даних [374; 526; 527; 528; 571; 572; 682]. Зокрема, стаття Т. Арзуманової [381] розкриває мовні та культурні традиції наприкінці XIX ст. у Харківській губернії, Л. Левченко [610; 611] дослідила національний склад населення Миколаївського військового губернаторства, Д. Чорний [831]

проаналізував національний склад населення міст Лівобережної України кінця XIX – початку XX століття. Етнічні процеси Правобережної України вивчали А. Гуменюк [461], О. Прищепа [734], А. Задорожнюк [505], О. Кузема [603], Півдня України – Р. Лінднер [623], В. Константінова [590] та ін. Етнодемографічний розвиток Буковини, Прикарпаття та Закарпаття розкрито в працях О. Добржанського [474], В. Копчак і С. Копчака [592; 593], М. Тиводара [793] та ін. Докладне опрацювання демографічної статистики Австро-Угорської монархії Східної Галичини здійснене в праці Рудольфа Марка [933].

Останню, третю групу історіографії репрезентують біографічні та просопографічні дослідження, автори яких так чи інакше висвітлюють питання ставлення до української мови з боку досліджуваних ними персоналій та соціальних груп. Уже на початку 90-х рр. XX ст. почали з'являтися дослідження, автори яких прагнули створити колективний портрет української інтелігенції рубежу XIX-XX ст. Варто, зокрема, відзначити книги Н. Шип [848], Г. Касьянова [566], колективну монографію «Нариси історії української інтелігенції» за редакцією Ю. Курносова [677]. Участь інтелігенції у боротьбі за права української мови окремо досліджувала М. Палієнко [696]. Педагогічній та просвітницькій діяльності представників інтелігенції, які входили до складу українських громад, присвячена монографія Н. Побірченко [719; 720; 721]. Серед новітніх праць на цю тему варто згадати кандидатські дисертації Н. Попової [962], Н. Давидової [953], монографію І. Коляди [586], статті С. Даниленка [467], С. Гірняк [441; 442; 444], З. Зайцевої [806, с. 81-102].

Малодослідженою сьогодні залишається тема мовної свідомості та участі в українському національному русі представників інших прошарків суспільства другої половини XIX – початку XX ст. – буржуазії, чиновництва, селянства тощо. З огляду на це, викликає інтерес праця І. Суровцевої [789; 967], у якій з'ясовано фінансування українського національного руху представниками соціальної та економічної еліти України – Г. Галагана, Є. Милорадович, В. Смиренка, В. Тарновського, Є. Чикаленка тощо. Питанню ролі та місця підприємницької ініціативи у сфері українського націєтворення в другій

половині XIX – початку XX століття присвячена стаття Т. Ніколаєвої [683]. Монографія І. Петренко [706] розкриває суспільно-політичні погляди Єлизавети Милорадович та її участь в українському національному русі. Праці присвячені життю та діяльності родини Алчевських розкривають участь її представників у громадсько-культурному житті України та їхню ідентичність [519; 616; 628; 820].

С. Шамарою досліджено культурно-мовну ідентифікацію сільського вчителства Наддніпрянської України [834]. Окремі аспекти мовної ідентичності українського чиновництва висвітлює праця В. Шандри [838], однак немає сумнівів у тому, що ця тема має бути предметом цілісного дослідження.

Надзвичайно активно впродовж останніх десятиліть розвивається історична біографістика. З'явилося чимало праць, присвячених знаним та маловідомим постатям українського національного руху. Оскільки проаналізувати їх усі неможливо, враховуючи обмежений обсяг праці, варто звернути увагу передусім на ті дослідження, які безпосередньо стосуються проблеми особистісного сприйняття української мови представниками інтелігенції. Серед них – праця Т. Панько [698], яка, зокрема, висвітлює питання мови в естетичній концепції І. Франка, а також ґрунтовна монографія «Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886)» Я. Грицака [453], стаття О. Калакури [551]. Мовне питання у публіцистичній спадщині М. Драгоманова висвітлено у працях Л. Климчика [575; 576], А. Висоцького [421] та О. Калити [555] та ін. Окремі праці розкривають педагогічні погляди М. Драгоманова [445; 601].

Необхідно згадати також біографічні розвідки, присвячені знаковим постатям української філології другої половини XIX – початку XX ст., таким як О. Потебня [642; 818; 819], П. Житецький [718; 722; 542], К. Михальчук [495; 843; 752], Б. Грінченко [496; 664], С. Смаль-Стоцький [407; 466], В. Науменко [693; 697], А. Кримський [385; 375; 692; 764; 960; 968] тощо.

Отже, сьогодні відома значна кількість наукових досліджень, присвячених формуванню української модерної нації в другій половині XIX – на початку XX ст. та ролі, яку відігравала українська мова в цьому процесі. Проте окремі аспекти цієї теми висвітлені недостатньо або потребують суттєвих уточнень. Це стосується, зокрема, питання використання української мови представниками різних прошарків суспільства, ставлення до української мови правлячої еліти та адміністраторів Російської імперії та Австро-Угорщини тощо. Видається необхідним також ширше залучення порівняльного матеріалу, який стосується практик регулювання сфер ужитку міноритарних мов у провідних державах Європи зазначеного періоду.

1.2 Джерельна база дослідження

Джерельний комплекс дисертаційного дослідження містить документальні джерела (законодавчі, статистичні, документи державних органів влади та управління, офіційних установ, програми політичних партій), наративні джерела (зокрема наукові праці та публіцистику), джерела особового походження (спогади, мемуари, автобіографії, щоденники, епістолярну спадщину). Ці джерела поділяються на опубліковані та неопубліковані.

Основний масив архівних документів з теми дослідження зосереджений у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві. Архівні матеріали цензурних установ досліджуваного періоду, які зберігаються в ЦДАК України дають можливість дослідити історію та особливості цензурування українськомовних рукописів. Це, зокрема, циркулярні розпорядження [1; 2; 4; 9; 11; 13; 14; 15; 16; 17; 40; 42; 44; 45; 47; 53], сповіщення [12; 20; 21; 22; 23; 41; 43; 46], журнали реєстрацій [5; 6; 7; 8; 18] та листування цензорів із Головним управлінням у справах друку (ГУД) [976; 10; 48; 49; 50; 51], які вміщують фонди 293 «Київський цензурний комітет», 294 «Канцелярія Київського окремого цензора», 1680 «Харківський інспектор по справам друку». Документи цензурних установ також відображають політику Російської імперії щодо видань польськомовних, латиськомовних та ін. [4; 52].

Поміж матеріалів Канцелярії Київського окремого цензора містяться документи щодо заборонених на ввезення в Російську імперію книг [19], листування з Київським губернським жандармським управлінням [24].

Серед документів Ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» та Ф. 1191 «Канцелярія тимчасового харківського генерал-губернатора» зберігаються цінні для з'ясування механізму реалізації державної цензурної політики документи, зокрема щодо поширення українськомовних видань [29; 30; 31; 32; 37], документи про отримання дозволів на постановку п'єс українською та польською мовами [25; 26; 39], та листування і циркуляри ГУД [33; 38].

У ЦДІАК України також зберігаються документи, на основі аналізу яких охарактеризовано основні засади діяльності Української краківської громади, введено до наукового обігу маловідомі архівні джерела з історії «Академічної громади у Кракові» (1887-1895/97). Документи фонду 1265 «Українського академічного товариства у Кракові» містять п'ять справ. Це списки членів громади в 1888-89 роках та протоколи деяких засідань «Української громади у Кракові» 1902-1905 років [54], каталог книг бібліотеки [56], списки читачів бібліотеки [55], книга записів побажань, вражень членів товариства [58] та опис інвентаря організації [57]. Ці документи не були належно опрацьовані дослідниками українського руху.

Архівні матеріали фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського з теми переважно представлені документами особового походження. Це, зокрема, щоденники К. Кушніра-Марченка та Є. Милорадович [112; 107], листи П. Житецького до дружини В. Житецької (Демченко) та до сина Гната [88; 89; 90; 91; 92; 93; 94], промова К. Михальчука «Про нашу долю» [113], праця А. Кримського «Что такое современное украинство?» [109], «Пам'ятна записка» В. Науменка [103], листи та матеріали, які стосуються наукової діяльності і співпраці учених [77; 78; 79; 81; 83; 85; 86; 95; 96; 97; 101; 106; 108; 269; 110; 111], літературні твори [98] та ін. В ІР НБУВ зберігаються важливі для розкриття теми документи – Проект мотивованого прохання до

Харківського губернатора про дозвіл і затвердження в Харкові «Общества любителей Южно-русского языка и словесности» [100] (Додаток Е), звернення Одеської молоді української громади до Київської студентської громади [82], виписки з протоколів засідань Петербурзької Академії наук 1862-65 рр. з приводу видання перекладу українською мовою Євангелія [99] та ін. Серед архівних матеріалів ІР НБУВ також зберігаються повідомлення і сповіщення ГУД та київського окремого цензора з іноземної цензури щодо дозволу або заборони публікації чи поширення українськомовних видань [84; 102; 104; 105].

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді 3695 «Шелухін Сергій Павлович (1864-1938)», зберігаються науково-публіцистичні праці та матеріали, які вчений використовував під час їхньої підготовки [59; 60; 61].

У Державному архіві міста Києва у фонді «Київського товариства грамотності» представлені документи, які репрезентують мету створення організації, засади її діяльності, інформують про благодійні внески підприємств, заводів, окремих осіб для функціонування товариства, і засвідчують прагнення його членів популяризувати серед широкої громадськості українськомовні книги [64; 65; 66; 67; 68; 69; 70]. У фонді 287 «Інспекція друкарень літографій і книжкових магазинів при Київському цивільному губернаторові» зберігаються звіти інспектора, листування з губернатором, документація видавництва [72; 73; 74]. Інтерес для дослідження має справа щодо притягнення до відповідальності військового лікаря Ф. Панченка та студентів В. Ігнатовича і Я. Семенцова за придбання книг і брошур переважно українською мовою та продаж таких видань різним магазинам і приватним особам [71].

Основна маса джерел, які стосуються історії українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст., а також політики Російської імперії щодо України в зазначений період, сьогодні вже опубліковані. Водночас не всі вони були належно опрацьовані в контексті дослідження мовного питання. Передусім йдеться про джерела особового походження: мемуари, спогади, щоденники,

автобіографії, статті-спомини та некрологи, листування представників української інтелектуальної еліти. Ці матеріали містять цінні повідомлення про вживання української, російської та польської мов у побуті та суспільному житті, які дозволяють скласти уявлення про мовну ідентичність різних прошарків населення.

Найбільш інформативними є спогади Олени Пчілки (О. Косач) [222; 223], В. О'Коннор-Вілінської [217], С. Русової [226, 227], Є. Чикаленка [253], В. Щербаківського [254], Т. Михальчук [249], К. Михальчука [213; 214], М. Славінського [231], Ю. Колларда [194], О. Барвінського [168; 169], Є. Олесницького [218], Б. Лепкого [207] та ін., автобіографії М. Костомарова [200], П. Куліша [204], І. Нечуй-Левицького [215], Олени Пчілки [224], К. Михальчука [163], щоденник С. Єфремова [181]. У зазначених мемуарних творах є згадки, відомості щодо побутування мови в родинях, погляди на статус української мови як особисто авторів, так і їхніх сучасників, співпраці між різними українськими діячами щодо розширення сфери застосування української мови в науковій та освітній сферах та ін. Наприклад, О. Барвінський у своїх спогадах спеціальну увагу зосередив на особливостях викладання руської мови у гімназії Тернополя, у якій він навчався, охарактеризував учителів, які викладали цей предмет та вказав на підручники, за якими здійснювалося навчання [168; с. 53-55]. Окремо варто виокремити «Сторінки минулого» О. Лотоцького [210; 211], який приділяв значну увагу питанню функціонування української мови та її соціальному статусу.

Для розуміння засад політики Російської імперії щодо українського національного руху інформативними є спогади керівника Київського жандармського управління В. Новицького [216]. Мемуари одного з керівників Головного управління у справах друку Є. Феоктістова [250] висвітлюють особливості реалізації цензурної політики в імперії; зокрема, у них вміщено спогади про київського окремого цензора В. Рафальського.

Вагомим джерелом для розкриття проблеми взаємодії цензури та українського театру є спогади та епістолярна спадщина учасників українського

театрального життя другої половини ХІХ ст. Л. Старицької-Черняхівської [234], С. Тобілевич [244; 245], І. Карпенка-Карого [190], М. Старицького [238], П. Саксаганського [229] та ін. Значний масив інформації джерельного характеру міститься у працях, присвячених історії українського театру, опублікованих на початку ХХ ст. Серед них, зокрема, анонімна колективна праця «Корифеї української сцени», присвячена видатним постатям театральних діячів [301; 413], та упорядкована М. Комаровим бібліографічна збірка з історії української драми і театру, що вміщує інформацію про українські драматичні твори, драматургів, артистів і твори про українську драматургію і театр за 1815-1906 рр. [300].

Приватне та офіційне листування другої половини ХІХ – початку ХХ століття було і надалі є для дослідників різних аспектів українського національного руху вкрай важливим джерелом, а для з'ясування окремих питань – єдиною можливістю отримати необхідну інформацію. Адже листи приватного характеру, особливо ті, які були адресовані членам родини, часто фіксують на письмі розмовну мову й дозволяють робити висновки щодо мови спілкування між окремими представниками української інтелігенції та в їхніх сім'ях. Нині значна частина епістолярної спадщини осіб, знаних через свої наукові здобутки, мистецьку, літературну, громадську діяльність, уже опублікована. На особливу увагу заслуговує збірка «Архів Михайла Драгоманова» [167], яка вміщує листування родини Драгоманових з діячами Київської Старої громади, а також опублікована епістолярна спадщина М. Лисенка [208], М. Старицького, І. Карпенка-Карого, П. Житецького [191], К. Михальчука [247; 199], А. Кримського [202] та ін. [183]. Чільне місце українській мові, її суспільному значенню, питанням підготовки українськомовних праць, інформації про власний досвід взаємовідносин із цензурою відведено в листуванні Трохима Зіньківського та Бориса Грінченка [170]. Наукову співпрацю українських учених Наддніпрянщини та Західної України розкриває листування, опубліковане К. Студинським [243], переписка О. Барвінського з П. Кулішем [168, с. 139-215]. Також варто виокремити

листування українських учених-мовознавців із В. Ягичем, О. Шахматовим, П. Сімоні, О. Пипінім [220; 176; 177; 189; 184], В. Далем [175, с. 354-361].

У групі нарративних джерел необхідно відзначити наукові та публіцистичні праці сучасників досліджуваних подій, а саме ті роботи, які були підготовлені в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. До них належать мовознавчі розвідки зарубіжних і українських філологів. Для вивчення впливу української мови на процес націєтворення ці праці цікаві передусім тим, що вони дають відповідь на питання, чи вважалася українська мова різними дослідниками самотньою й самостійною.

Серед нарративних джерел також не меншої ваги набувають публіцистичні праці громадських діячів, літераторів, науковців та публіцистів. Прихильники офіційної російської ідеології, зокрема М. Катков [295; 296; 297], Т. Флоринський [351], С. Гогоцький [264; 265], І. Кулжинський [307], сповідували ідею єдності української та російської мов та доцільності використання лише російської у всіх сферах мововжитку південно-західних територій імперії. Протилежне бачення у своїх працях відстоювали П. Куліш, М. Костомаров [302; 303; 304], М. Драгоманов [271], П. Житецький [259; 283; 282; 364], К. Михальчук [320; 321; 326; 327; 292; 293; 294; 319; 322; 323; 324; 325], В. Науменко [329-331], А. Кримський, С. Єфремов та ін. Серед колективних заяв можна відзначити звернення київських громадівців «Отзыв из Киева», надіслане до московського часопису «*Современная летопись*» у 1862 р. Його автори публічно засвідчили своє бажання розвивати українську мову та українську літературу, а також висловили переконання, що навчання народу відбувається швидше й успішніше саме рідною мовою [219, с. 46-47]. На сторінках українознавчих часописів «*Основа*» та «*Киевская старина*» опубліковано численні замітки та полемічні статті щодо функціонування української мови в Російській імперії та Австро-Угорщині в освітній, науковій та релігійній сферах [255; 261; 262; 273; 274; 275; 309; 310; 311; 313; 314; 335; 338; 339; 344; 349; 350; 354;].

Одним із джерел для з'ясування суспільно-політичних поглядів представників української інтелігенції та бачення ними «мовного питання» в Україні є промови, виголошені під час Шевченкових роковин, реферати та доповіді, підготовлені для публічних виступів під час засідань наукових товариств і з'їздів [285; 286; 287].

Серед опублікованих збірників документів і матеріалів із теми дослідження необхідно виділити ґрунтовне видання «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання» (2013), яке вміщує майже триста документів, що охоплюють період 1847-1914 років і характеризуються різновекторним наповненням. До нього переважно увійшли документи офіційного характеру, які походять із державних установ Російської імперії. Сьогодні, ця книга є найповнішою та найвагомішою за своїм змістовим наповненням збіркою опублікованих джерел із вивчення питання функціонування та статусу української мови в Російській імперії, передумов виникнення та особливостей застосування Валуєвського та Емського указу та супровідних документів, цензурної політики Російської імперії тощо.

Важливу інформацію з історії цензурної політики та суспільно-політичних рухів в Україні містять також інші збірники документів [152; 154; 143; 148]. Зокрема, цінними для порівняння засад політики Російської імперії щодо різних мов корінних народів імперії є опубліковані документи і матеріали збірника «Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX начало – XX вв.)» (1998) [142].

Проаналізувати проблему бачення мовного розвитку населення України українськими політичними організаціями різної ідеологічної спрямованості, які діяли наприкінці XIX – на початку XX століття, можна на основі їхніх програмних документів [140].

Законодавчі джерела, які визначали правові основи регулювання мовних відносин у державі та окремих регіонах, представлені Конституціями Австрії [151], Конституцією Австро-Угорщини 1867 р. [162] та законами і розпорядженнями, які стосувалися переважно освітньої політики. Для

розуміння мовної ситуації, яка склалася в Галичині у другій половині XIX – на початку XX століття, важливим є Крайовий закон «Про мову викладання в школах народних і середніх Королівства Галіції і Лодомерії разом з Великим Князівством Краківським» від 22 червня 1867 р. [159] (зі змінами, запровадженими у 1905 р. [160]), Освітній закон 14 травня 1869 р., Розпорядження міністрів внутрішніх справ, віросповідань і освіти, юстиції, фінансів, торгівлі і сільського господарства, а також оборони краю і громадської безпеки щодо урядової мови у Королівстві Галіції і Лодомерії разом з Великим Королівством Краківським від 5 червня 1869 р., Закон «Про урядову мову автономних влад» від 9 квітня 1907 р. [161].

Для вивчення статусу та можливостей використання української мови в Закарпатті необхідно звернутися до Закону «Про рівноправність національностей» 1868 р., а також освітніх законів Угорського королівства 1868, 1879, 1883 та 1907 років.

У контексті цього дослідження особливе значення мають статистичні джерела, за допомогою яких у широкій перспективі можна оглянути процеси етномовного розвитку, які охоплювали мільйони людей. Найбільш цінним статистичним джерелом для з'ясування соціально-демографічних зрізів щодо носіїв української мови в імперії Романових та Габсбургів є переписи населення. Єдиний всезагальний перепис населення в Російській імперії був проведений 28 січня 1897 року. Його цінність для цього дослідження полягає в тому, що до переписної анкети було залучене запитання щодо рідної мови респондента. Інколи виникають підстави сумніватися в достовірності отриманих під час перепису даних, водночас перевірити їх зазвичай немає жодної можливості. Варто також зазначити, що Всеросійський перепис 1897 року фіксує мовну ситуацію на рубежі XIX-XX ст., але можливості оцінити її динаміку є вкрай обмеженими.

Тому надзвичайну цінність мають результати місцевих переписів населення, які в другій половині XIX ст. було проведено в окремих українських містах. На жаль, організатори цих переписів не завжди вміщували до анкет

запитання щодо рідної мови. Таким, наприклад, був перепис населення м. Харкова 1873 року. У деяких переписах питання про рідну мову ставилися, проте українська або білоруська мови не відокремлювалися від російської. Прикладом такого підходу є перепис 1875 року, проведений у Миколаєві [610, с. 160]. На основі матеріалів місцевих переписів, проведених у Житомирі (1873), Києві (1874) та Харкові (1879), можна робити висновки щодо мовного населення цих міст.

Варто детальніше розглянути інформаційний потенціал опублікованих результатів перепису 1897 р. в контексті дослідження етномовних процесів. Графи «12» та «13» у переписній анкеті, які стосувалися мови та віросповідання, звучали так: «Вероисповедание» та «Родной язык». Переписні аркуші для деяких територій були перекладені більше ніж на 20 мов, зокрема на естонську, німецьку, латиську, марійську, чувашську, арабську, польську, литовську, грузинську, вірменську, азербайджанську, узбецьку, турецьку, туркменську, татарську та кримськотатарську (дві останні фігурували як татарська казанського наріччя і кримськотатарського наріччя) [760, с. 224-225].

Правила заповнення переписного аркуша передбачали заповнення граfi «Родной язык» назвою тієї мови, яку кожен сам для себе визначав як рідну. Російську позначали в переписних аркушах літерою «Р», українську – «М. Р.», білоруську – «Б. Р.»; назви інших мов також скорочували – «польск.», «нем.» та ін. [760, с. 227].

П. Терешкович наголошує, що перепис 1897 року фіксував не національну ідентичність, а визнання тієї чи іншої мови рідною [791, с. 22]. Проте саме питання рідної мови в переписі 1897 р. можна вважати ключовим для визначення етнічності, оскільки за релігійною приналежністю більшість українців та росіян належали до православ'я, на відміну від, наприклад, поляків, які переважно сповідували католицизм.

Відповіді на деякі запитання, поставлені під час перепису 1897 р., не завжди можна трактувати однозначно. Зокрема, точність результатів перепису з мовних та конфесійних показників, а також питання грамотності серед

населення породжували дискусії ще в сучасників. Так, один із учасників перепису А. Котельников зазначав, що особи, які належали до однієї національності, вказували своєю рідною мовою цілком різні мови [595, с. 33]. На його думку, варто було пояснити у формулюванні цього питання, чи йшлося про мову національності (*langue maternelle*) чи мову сімейну, розмовну (*langue parlée*) [595, с. 33]. Л. Личков вважав, що точність подання інформації залежала як від кваліфікації та свідомого відношення до справи переписувача, так і від опитуваного. «Ті з малоросів, хто однаковою мірою володів і українською, і російською мовами, могли й самі досить байдуже ставитися до питання про те, куди їх запишуть по одній із двох їм рідних мов. Малороси, які навчалися в школах, де викладання, як відомо, повсюдно проводять російською мовою, і тому з дитинства звикли до цієї мови, а також малоросіяни, у сім'ях яких прийнято говорити великоросійською (що головно стосується інтелігенції), могли показати своєю рідною мовою, на власний розсуд, чи великоросійську, чи малоросійську, зважаючи на бажання, чи на те, з якого боку вони дивилися на це питання» [622, с. 11].

Через значні масштаби перепису 1897 року, не завжди належний рівень кваліфікації виконавців, технічні помилки або зумисне викривлення інформації щодо рідної мови, могли бути зафіксовані неточності, однак про суцільну фальсифікацію даних не йдеться. За браком інших статистичних джерел, які б настільки повно охоплювали більшу частину українського населення другої половини XIX – початку XX століття, цілком виправданим є аналіз результатів Всеросійського перепису 1897 р., а на основі порівняння його результатів із матеріалами проведених раніше місцевих переписів у окремих випадках можна простежити динаміку змін етномовного складу міського населення.

В Австро-Угорщині переписи проводили у 1880, 1890, 1900 та 1910 роках. Матеріали переписів публікували в багатотомних статистичних виданнях. Зокрема, результати перепису 1900 р. висвітлено в «*Gemeindelexicon der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900*», 12-й том якого стосувався Галичини

[133], а 13-й – Буковини [134]. Окремі матеріали переписів Галичини публікували у польськомовних статистичних збірниках «Wiadomości Statystyczne o stosunkach Krajowych» та «Podręcznik statystyki Galicyi».

Австро-угорські переписні анкети містили питання щодо «розмовної мови» (Umgangssprache). Рекомендація спеціального комітету Центральної статистичної комісії Австрії (у 1879 р.) про внесення до перепису рубрики «родинна мова» як найважливішої ознаки національної приналежності не була прийнята Міністерством внутрішніх справ, яке надало перевагу «розмовній мові» [474, с. 41].

«Розмовна мова» для кожної особи – це та мова, яку вживали для спілкування в родині, з односельцями, на побутовому рівні [474, с. 41]. Перепис 1880 р. фіксував такі мови: німецьку, польську, українську (рутенську чи русинську), словенську, чеську і словацьку (богемську, моравську, словацьку), сербо-хорватську, італійську, румунську, угорську. Фіксацію розмовної мови здійснював комісар статистики після опитування членів сім'ї (передусім голови сім'ї). Дослідники, однак, зауважують, що переписи Австро-Угорської монархії щодо «розмовної мови» мали низку недоліків. Одним із них було те, що євреїв, які були носіями мови ідиш, зараховували до німецькомовного населення, а на Закарпатті – або до німецькомовного, або до угорськомовного [793, с.13]. Важливо для визначення етнічного складу окремих груп населення імперії зіставляти дані конфесійної приналежності з результатами за мовою. Показово, що, наприклад, згідно з даними перепису 1900 р., мешканці Австро-Угорської імперії, які сповідували іудаїзм, використовували польську (50,81%), німецьку (34,23%), чеську (4,72%) українську (русинську) (3,35%), італійську (0,24%), румунську (0,02%) мови [362, стб. 346].

О. Мазурок вважає, що особливо часто фальсифікації піддавалися статистичні відомості щодо етнічної належності за мовним принципом під час переписів міського населення [629, с. 172]. Як приклад, дослідник наводить результати переписів 1890 та 1900 р. у Львові з мовного питання та релігійної приналежності, які зафіксували суттєві розбіжності між кількістю носіїв

української мови та греко-католиків серед населення міста. Тож, сучасні вітчизняні дослідники схильні визначати етнічну приналежність українців Галичини здебільшого за релігійним показником або ж враховувати два показники – мову та релігію. «При визначенні питомої ваги українського населення міст Східної Галичини і Закарпаття варто враховувати релігійну належність, а населення міст Північної Буковини – розмовну мову, оскільки тут, окрім українців (православних і греко-католиків), православними були й румуни» – зазначає О. Мазурок [629, с. 269].

Справді, траплялися випадки, коли особа могла бути зарахована до німецькомовного чи польськомовного населення, якщо вона хоча б щось могла сказати цими мовами. Одним із беззаперечних прикладів фальсифікації є результати переписів у селі Кривчичі, які зафіксували у 1880 р. 100% польськомовного населення, у 1890 р. – 99% мешканців, для яких розмовною мовою була польська, та 1% носіїв української, а в 1900 р. – лише 4% польськомовного та 92% – українськомовного населення [424].

На думку сучасників переписів в жодній області австрійської статистики не траплялося стільки огріхів, як у питанні розмовної мови. Можливою причиною цього було те, що мова в Австрії була єдиною офіційною ознакою національності, і тому слугувала політичним знаряддям в міжнаціональному протистоянні [362, стб. 346]. Проте можливість зіставляти результати переписів 1880, 1890, 1900 та 1910 років дозволяє дослідникам аналізувати мовний склад населення Австро-Угорщини. Як і у випадку з переписом 1897 р. в Російській імперії, про суцільну фальсифікацію переписів аж ніяк не йдеться, тому в більшості випадків використання їхніх результатів є цілком виправданим.

Отже, наявна джерельна база з теми дослідження представлена архівними та опублікованими документами і матеріалами, до неї залучено законодавчі документи, матеріали державних органів влади та офіційних установ, програми політичних партій та товариств, наукові та публіцистичні праці, публічні промови, автобіографії, спогади, щоденники, приватне листування, статистичні матеріали. Комплекс джерел є достатньою мірою репрезентативним,

інформативним і таким, за допомогою якого можна змістовно розкрити роль української мови в процесі модерного націєтворення.

1.3 Теоретико-методологічні підходи до вивчення етнолінгвістичних процесів модерної доби

В історичній науці вирішення питання походження та природи нації здебільшого не виходить за межі двох основних методологічних підходів – примордіалістського та конструктивістського (модерністського). Прихильники примордіалізму розглядають націю відносно незалежною й динамічною соціально-культурною системою, живим соціальним організмом, утворення якої відбувається на основі етнічних спільнот. Вони вбачають зв'язок між етногенезом та націогенезом, який реалізується через певні елементи культурної тяглості (символи, традиції, міфи). Примордіалістське бачення походження нації було домінантним приблизно до середини ХХ ст. Серед сучасних дослідників його дотримуються Е. Сміт, Дж. Армстронг, П. Брасс.

Згідно із зазначеною аналітичною схемою українці як етнос/народ та потенційна нація існують із прадавніх часів. Формування української нації пов'язане зі створенням етнокультурної спільноти на основі ранньослов'янських племінних утворень, які проживали на теренах сучасної України і в ІХ-Х ст. створили власну державність – Київську Русь; її традиції згодом успадкувало Галицько-Волинське князівство. У першій половині ХVІІ ст. розпочався процес зародження української національної ідентичності в «зоні націотворення під егідою Війська Запорозького» [759, с. 616]. Надалі цей процес тривав у формі національного відродження кінця ХVІІІ-ХІХ ст. та завершився формуванням модерної української нації у ХХ ст. [509; 552, с. 296].

В українській історіографії примордіалістська версія походження нації набула значної популярності ще в 90-х рр. ХХ ст. Досить типовим є визначення поняття нації, вміщене у виданні «Етнічний довідник»: «Нація – це особливий стан і у той же час певний етап розвитку етносу, пов'язаний з творенням національно-державних символів та атрибутів, національно-

державної самосвідомості, загальнонаціональних інтересів, національної ідеї і національної культури. Первинною основою нації є етнос, під яким розуміється своєрідна людська спільність, що складалася історично, і котрий відзначається низкою єдиних соціально-культурних ознак: етнічною самосвідомістю, спільною самоназвою, мовою, схожими особливостями психічного складу, культури, побуту, єдиною формою соціально-територіальної організації» [368, с. 99].

З точки зору примордіалістів, нації поділяють на «домодерні» і «модерні». Домодерні нації – це той стан етнічної спільноти, у якому вона перебувала до формування політичної нації. Поняття домодерної нації має багато спільного з такими поняттями, як етнос та народ. Так, зокрема, І. Лисяк-Рудницький пропонував поділ термінів *народ* та *нація*, де народ – це «одиниця етнічна», а нація – «політична» [619, с. 11]. На думку дослідника, новітня українська нація народилася у 1917 р. Початковий період формування політичних націй зазвичай називають «національним відродженням». Сам термін «національне відродження» з'явився в європейській публіцистиці ХІХ ст., де був застосований щодо так званих «неісторичних» націй, які через політичні обставини не мали власної державності, але прагнули її відродити чи створити. Зазначений термін широко використовували у своїх працях М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Дорошенко [Див. напр. 480], І. Крип'якевич тощо. Під їхнім впливом термін «національне відродження» набув значного поширення в українській історіографії ще з 90-х рр. ХХ ст.

Дослідники виокремлюють також термін «мовно-національне відродження»: «культурно-мовний та суспільно-національний рух певного народу, спрямований на його соціально-економічне й політичне піднесення і визволення». Залежно від конкретних історичних обставин, розгортання «мовно-національного» відродження може призвести або до здобуття фактичної чи юридичної автономії – а) культурної; б) культурно-територіальної; в) адміністративно (політично) територіальної, або до

створення власної держави – а) залежної; б) напівзалежної; в) незалежної [367, с. 533].

В останній третині ХХ ст. в історичній науці з'являється конструктивістський підхід до вирішення питання походження націй. Одним із перших цей підхід запропонував норвезький антрополог Ф. Барт. У передмові до виданої у 1969 р. збірки «Етнічні групи і соціальні кордони» він продемонстрував, що етнічні групи не є сталими одиницями; вони можуть ситуативно виникати, змінюватися й зникати під впливом соціальних та економічних обставин [390]. Згодом ця теза отримала подальший розвиток та була екстрапольована на нації. Класичні варіанти конструктивістського підходу до питання походження націй сформульовано в працях Б. Андерсона, Е. Гелнера та Е. Хобсбаума.

В основу конструктивістської моделі покладено тезу про те, що існування нації є результатом домовленості між індивідами, які визнають одне одного членами спільноти. Як зазначає Е. Гелнер, «нації є продуктом спільних переконань, прихильностей та взаємного визнання. Певна група людей (наприклад, мешканці визначеної території, носії однієї мови) стає нацією там і тоді, де і коли члени цієї групи однозначно визнають спільні взаємні права та обов'язки завдяки членству в цій групі» [462, с. 36].

Передумовою існування нації Е. Гелнер називає приналежність її членів до спільної культури – системи ідей, символів, асоціацій, способів поведінки та спілкування. Водночас, Б. Андерсон трактує націю як «уявлену спільноту», існування якої також базується на конвенційному переконанні членів спільноти в єдності. Уявлення нації стає можливим завдяки технологіям – книгодрукуванню, картографії, фотографії тощо [379].

Загалом, за конструктивістським підходом, нація не є закономірним фіналом розвитку етнічної спільноти. Усі нації є модерними апріорі, адже виникають вони з кінця ХVIII ст. після Великої французької революції. Порядок денний націєтворення формується завдяки науковій, мистецькій та політичній діяльності інтелектуалів, які власне й конструюють націю. Процес

формування націй, отже, виглядає як змагання конкурентних «національних проектів», які у своїх інтересах використовують мовні та культурні розбіжності між етнокультурними групами. Самі ці розбіжності суттєвого значення не мають, адже вони можуть бути усунені та знівельовані або, навпаки, посилені та акцентовані залежно від цілей, які ставлять еліти в межах реалізації певного «національного проекту».

З 90-х рр. ХХ ст. конструктивістський підхід практично витіснив примордіалізм на Заході й набув значної популярності в Україні та інших країнах посткомуністичного простору. Водночас нині висловлюють і критику цього підходу: «найбільші поборники конструктивізму не помічають, що будівничих нації не можна просто винайти, щоб вони з'явилися, потрібен запас культурних, здебільшого етнічних, традицій та накопичені протягом століть колективні спогади. Не вдалося довільне конструювання або навіть винайдення нації, її архітектори змушені використовувати цеглу, щоб звести національну будівлю, побудувати націю» [559, с. 16].

Важливо також зважати на точку зору самих «винахідників націй» ХІХ ст., які, за визначенням В. Шандри, вважали спільність культури і мови наріжним каменем, суттєвою ознакою повноцінної характеристики народу [837, с. ХVІІІ]. Люди, безпосередньо причетні до творення націй, були переконані в тому, що процес цього творення є цілком природним і зумовлений строкатістю мов та культур у світі. Сучасне уявлення про нації як результат цілеспрямованої інтелектуальної діяльності відносно обмеженого кола осіб є продуктом своєї власної доби, який, як зазначає Е. Сміт, відповідає модерним настановам і потребам мобільної універсалістської інтелігенції, для якої нація-держава становить лише сходинку на шляху людства до глобального суспільства і культури [767, с. 64-65]. Як і будь-які інші соціальні та філософські концепції, примордіалістське та конструктивістське розуміння походження нації відображають не стільки історичну реальність, до якої вони апелюють, скільки інтелектуальний клімат тієї епохи, за якої вони були створені та набули

поширення. Обидві концепції потребують критичного ставлення, й абсолютизувати їх не варто.

Незалежно від поглядів на те, як і чому виникли нації, роль мови в їхньому творенні дослідники оцінюють традиційно високо [763, с. 292]. На думку Б. Андерсона, саме «національні друковані мови» створили єдиний простір обміну й комунікації для носіїв різних, часто взаємно незрозумілих діалектів. Унормування мови, яке забезпечувало її стабільність у часі, створювало необхідне для функціонування національної ідеї уявлення про стародавність нації [379, с. 65-66]. Дослідник наголошує, що «зіткнення капіталізму й друкарської технології з історично успадкованою строкатістю людських мов створило передумови для нової форми уявленої спільноти, яка вже самими своїми базовими структурами підготувала арену для сучасної нації» [379, с. 67].

Як вважає Т. Камуселла, заснована на мові національна ідентичність у Центральній Європі замінила собою релігійну ідентичність попередньої доби [903].

У реалізації багатьох «національних проектів» мова була наріжним каменем націєтворення, який дозволяв подолати політичну роздробленість та конфесійний розкол. Саме таку роль відігравала німецька мова, яка в XIX ст. стала одним із найважливіших чинників формування німецької національної ідентичності [650, с. 400-401]. Проте відомі й випадки, коли значення мови в процесах етнічної консолідації та націєтворення було другорядним. Так, наприклад, К. Руцца вважає, що слабкість мовного чинника в італійському національному русі можна пояснити пізнім часом стандартизації італійської літературної мови та недостатнім знайомством із нею широких верств неписьменного населення [932, р. 168]. Водночас у багатьох країнах Центральної та Східної Європи унормування літературної мови завершилося значно пізніше, ніж в Італії, що не завадило мовам цих країн стати каталізатором процесів формування модерних політичних націй. М. Баар цілком слушно відзначає, що для бездержавних націй, які в XIX ст. були розділені кордонами імперій, мова стала своєрідним містком, який сполучав

роз'єднані частини нації й створював почуття єдності. Літературні мови об'єднували нації не лише в геополітичному, але й у соціальному вимірах: утворені на основі народних діалектів мови консолідували представників різних соціальних прошарків, нівелюючи відмінності між ними [868, р. 141]. Питання, чому для формування одних націй роль мови була важливішою, ніж для інших, досі є дискусійним. Також немає і єдиної точки зору на проблему взаємов'язку мови, ідентичності та нації. Частково це можна пояснити відсутністю єдиного тлумачення понять «нація» [782; с. 10; 605, с. 13-19] та «національна ідентичність» у сучасній науці.

У соціолінгвістиці та соціальній антропології мову розглядають як один із найважливіших елементів конструювання як особистої, так і групової етнічної ідентичності. Водночас вважають, що майже будь-яка соціальна група, заснована на самоусвідомленні, має тенденцію до створення специфічних мовних рис, які окреслюють її ідентичність [889, р. 15-33]. Це явище має і зворотній бік: вибір мови спілкування суттєво впливає на подальший життєвий досвід людини, коло її соціальних зв'язків тощо [899, р. 2].

У багатьох дослідженнях поняття етнічної та національної ідентичності функціонують як тотожні або принаймні дуже близькі за змістом. Так, наприклад, В. Євтух визначає етнічну ідентифікацію як психологічний процес ототожнення, когнітивне й емоційне уподібнення індивідом себе з іншою особою, групою, етнічною спільнотою. На його думку, витoki етнічної ідентифікації варто шукати в минулому, на конкретному етапі етногенезу спільноти [363, с. 158]. Е. Сміт описує національну ідентичність як безперервне відтворення й нове тлумачення характерних вартостей, символів, пам'яті, міфів і традицій, що утворюють особисту спадщину нації, а також ототожнення індивідів із цими ознаками, спадщиною й складниками культури [768, с. 24].

Варто зазначити, що Е. Сміт надає перевагу культурно-історичному тлумаченню поняття національної ідентичності, яке значною мірою нівелює різницю між поняттями «етнос/етнічна група» та «нація». Водночас між цими двома поняттями є й істотна різниця. Усвідомлене або неусвідомлене відчуття

приналежності до певної етнічної групи зазвичай формується з раннього дитинства, у процесі виховання. Якщо дитина виросла в змішаному шлюбі, цілком можливим є формування бінарної (подвійної) ідентичності, пов'язаної з етнічними групами обох батьків. Приналежність до нації є результатом більш пізнього етапу соціалізації, який передбачає здійснення свідомого вибору своєї приналежності й засвоєння цінностей національної культури [712, с. 103].

На думку автора, при визначенні етнічної та національної ідентичності необхідно відштовхуватися від природи ідентичності як соціально-психологічного феномену. Філософський енциклопедичний словник визначає термін *ідентичність* дослівно як «те саме», а дію встановлення ідентичності як *ідентифікацію* (від лат. *identicus* – тотожний; *facio* – роблю). При цьому, зазначено, що будь-яка повсякденна мова містить у собі цілий набір різноманітних засобів для індивідуальної та видової ідентифікації: таку роль, зокрема, виконують власні імена (людей, країн, націй, місцевостей, установ, подій, історичних періодів тощо), вказівні займенники (як передусім, у супроводі жестів або – як у випадку слова «таке, - а, ий» – у супроводі деяких зразків), загальні імена (поняття) – разом з відповідними засобами співвіднесення цих імен з індивідами) і тощо [366, с. 233].

У сучасному світі поняттю «нація» надано переважно політичний зміст, відповідно, національна ідентичність передбачає передусім співвіднесення індивідом себе з певними політичними інститутами та символами, ключовим із яких є держава та її атрибути. Цілком слушною є думка, згідно з якою національна ідентичність передбачає також наявність у нації почуття спільної історичної долі та принаймні близького майбутнього [367, с. 98]. Етнічна ідентичність набагато тісніше пов'язана з такими поняттями й категоріями, як походження, мова тощо. Водночас важко не погодитися з Е. Хобсбаумом, який не вважає, що національна ідентичність переважає за значенням усі інші способи самоідентифікації: «фактично вона завжди поєднується з іншими видами ідентифікацій – навіть там, де її сприймають як найважливішу» [824, с. 21]. Функцією та продуктом національних ідентичностей, який виникає як

відповідь на конфлікти інтересів у періоди політичних, соціальних та економічних криз, М. Грох називає націоналізм [898, р. 43].

Оскільки мова є основним засобом комунікації в соціумі, вона впливає на формування ідентичності, зокрема й на такий її різновид як національна ідентичність. Проте стверджувати, що мова прямо залежить від національної ідентичності, або навпаки, аж ніяк не можна. Між цими двома поняттями – радше опосередкований взаємозв'язок. І. Стернін вважає, що комунікативна поведінка народу – це сукупність норм і традицій його спілкування [783, с. 164]. Відповідно, суттєві мовні відмінності впливають на сприйняття та передачу інформації від одного члена суспільства до іншого. Не викликає сумнівів, що донести інформацію до співрозмовника можна швидше й ефективніше, якщо обидва комунікатори використовують спільну мову. «Оскільки людина, зазвичай, отримує знання мови від батьків, наявність спільної мови істотно сприяє формуванню відчуття спорідненості. Тому бездержавний етнічний націоналізм часто сфокусований на національній мові» [870, р. 20]. З цією тезою С. Барбора можна цілком погодитися.

Наукові погляди на роль мови в етнічних та національних процесах мають суттєві розбіжності. Якщо, на думку примордіалістів, мова становить непохитну та морально обов'язкову святиню, закріплену священними зв'язками між поколіннями, то, з точки зору конструктивістів, втрата традиційного зв'язку з мовою у багатьох випадках не призводить до втрати відповідної етнічної ідентичності [814, с. 133-134].

До певної міри синтезувати примордіалістські та конструктивістські погляди на роль мови в бутті спробував Дж. Джозеф [371; 473], на думку якого національні мови й ідентичності перебувають у складному діалектичному взаємозв'язку. Мова, як вважає Дж. Джозеф, є ключовою складовою національної ідентичності щонайменше з п'яти причин.

1. Групи людей, які проживають на одній території і вважають, що мають спільні довготривалі інтереси, мають притаманні їм способи мовлення, що відрізняють їх від інших подібних груп. Отже, мова має тенденцію

визначати соціальні риси, на яких базується національна приналежність (хоча це тільки тенденція, оскільки мовна спільність не завжди передбачає національну єдність й, навпаки, мовні відмінності не обов'язково роз'єднують націю).

2. Ідеологія національної єдності передбачає уявлення, що нації є реальними тому, що людям, які їх складають, притаманна глибока культурна єдність, що, у свою чергу, є результатом функціонування спільної мови. Мова становить *текст* через постійну взаємодію з яким здійснюється трансляція культури та ідентичностей від старшого покоління до молодшого.
3. Конкретні концепти, які складають національну ідентичність, співвідносяться зі словами в національній мові й знаходять втілення у сакральних текстах нації, таких як Конституція або ключові твори національної літератури, зокрема й національний гімн.
4. «Правильна мова», стандарти якої насаджують через систему освіти, відіграє провідну роль у збереженні та відтворенні культури. Водночас використання «правильної мови» є невід'ємним від уявлення про «правильну» громадянську поведінку.
5. Коли нація прагне контролювати тих, хто може перебувати в її складі, голосувати й користуватися перевагами, які надає держава, вона може використовувати мову як найбільш очевидний критерій для вирішення питання, чи належить конкретна особа до неї. Чимало сучасних націй вимагають від своїх членів наявності певної культурної кваліфікації, яка найчастіше прямо чи опосередковано містить мову [371, р. 490-491].

До викладеного вище можна додати, що мова може бути використана як потужний чинник консолідації нації за умови, якщо її потенціал здатні зрозуміти й використати суспільні еліти. Е. Хобсбаум вважає, що існування давно та міцно утвердженої культурної еліти, яка володіє писемною національною мовою (літературною та адміністративною), є важливою передумовою перетворення етнічної групи на націю [824, с. 62]. Утворення нації та держави призводило до піднесення статусу мови: «Щоб володіти

мовою, а не діалектом чи “жаргоном”, необхідно було отримати визнання як нації чи національності» [823, с. 53]. Варто зауважити, що зворотня залежність теж могла бути, особливо в поліетнічних імперіях ХІХ ст., де визнання мови певної етнічної групи населення невдовзі призводило до визнання окремішності самої цієї групи, а потім і нації. Саме таким шляхом розгорталися процеси націєтворення в середовищі українського народу, який упродовж ХІХ ст. правлячі кола Російської імперії розглядали як невід’ємну частину народу російського. Проте величезна праця української освіченої еліти в напрямку стандартизації та наукового дослідження мови мала наслідком визнання академічними колами Росії на початку ХХ ст. української як окремої та самостійної мови, з усіма юридичними та політичними наслідками цього акту. Це суттєво прискорило процес формування української нації.

Механізми утвердження мови як елемента національної ідентичності в різних країнах мають чимало спільних рис. М. Грох пропонує таку модель перебігу цього процесу, яку називає національно-лінгвістичною програмою. Її реалізація містить чотири стадії. Перша характеризується зростанням зацікавлення мовою, як предметом наукового дослідження та естетичної цінності. Під впливом філософських ідей Гердера вшанування естетичних, історичних та емоційних цінностей поступово перетворюється майже на поклоніння мові.

Другий етап пов’язаний із зусиллями, спрямованими на створення мовних стандартів, плекання нової мови, охороною її «чистоти». Оскільки мова, яка не має усталеної писемної традиції і норми, не може бути використана як інструмент національної ідентифікації, цей рівень має три цілі: самоідентифікація мови (визначення її місця як окремої від інших мов); стандартизація і кодифікація мови; культурна інтелектуалізація мови (в літературі, театрі, науковій діяльності). На цьому етапі використання літературної мови стає обов’язком усіх інтелектуалів невідомої етнічної групи.

Оскільки унормована та кодифікована писемна мова може виконувати свою роль тільки якщо нею володіють члени певної етнічної групи (національності), на третьому етапі додана наступна мета: зробити нову літературну мову такою, яку вивчають у школах, зокрема мовою навчання у школах усіх рівнів.

Зрештою, на четвертому етапі висувають вимогу, щоб писемна мова недомінантної етнічної групи була зрівняна в правах із мовою правлячої нації, тобто щоб вона стала мовою адміністрації, судів і всіх сфер, у яких ця недомінантна етнічна група становить більшість. Це вимога, щоб на територіях, населених тільки або переважно представниками цієї недомінантної етнічної групи, літературна мова цієї групи стала правлячою мовою, а *lingua franca* імперії використовувалася тільки у відносинах з центральною владою [897, р. 200-202]. П. Ханак справедливо зауважує, що розвиток мови був чистим і гуманним наміром просвітителів, а право вживати ту чи іншу мову – справедливою та демократичною вимогою; однак вимога свободи мови та освіти рідною мовою негайно поставила на порядок денний питання про мовні кордони, які автоматично спричинили проведення етнічних меж, тобто визначення національної території, а отже, реалізацію цього боку, аспекту національної автономії [822, с. 51-52].

Зрозуміло, що сама лише наявність мови не могла призвести до формування нації. Для національних рухів мова становила капітал, інструмент, який набував значення відповідно до того, як його використовували [384, с. 230]. Т. Камуселла відзначає чотири основні способи використання мови в націєтворенні, заснованому на етнічному націоналізмі: 1) консолідуючий чинник у творенні нації, особливо за відсутності спільної держави; 2) інструмент викреслення з процесу націєтворення осіб, які не володіють національною мовою; 3) обґрунтування для територіальної експансії нації; 4) обґрунтування для збільшення чисельності нації через залучення до її складу близьких за мовою груп [902, р. 244-245]. Українська мова у XIX – на початку XX ст. виконувала роль основного медіатора між різними суспільними

прошарками: вона об'єднувала своїх користувачів (або тих, для кого українська була символічною цінністю), надаючи їм почуття спільності та відокремлюючи їх від інших етномовних груп.

На завершальному етапі огляду концептуальних засад дослідження варто звернути увагу на те, що значна кількість використаних у ньому термінів та понять не має усталеного формулювання, а деякі з них навіть не визнані іншими дослідниками як такі, що мають право на функціонування. З огляду на це, необхідно визначити основні дефініції з теми та їхні означення.

Отже, автор дослідження в цілому поділяє підхід до нації як передусім до політичного явища, виникнення якого є результатом формування відповідної форми групової ідентичності та взаємного визнання членами групи факту приналежності до неї. «Довге ХІХ століття» є періодом формування модерних націй як в Україні, так і в більшості країн Європи, хоча остаточне завершення процесу цього формування виходить за межі зазначеного періоду. Виникнення національних ідентичностей стало можливим завдяки процесам соціальної та економічної модернізації, розвитку технологій візуалізації та поширення інформації. Водночас без існування певних передумов, сформованих у попередні історичні періоди, реалізація національних проектів була приречена на невдачу. Передумовою початку формування націй у Європі ХІХ ст. була наявність різних форм етнічної ідентичності, що функціонували на основі мовної та культурної близькості населення певних регіонів та країн. Провідні актори процесу націєтворення – держави та інтелектуальні еліти, могли використовувати мовні, культурні та релігійні чинники у своїх інтересах, однак лише в певних межах. Провал москвофільського національного проекту в Галичині є наочним прикладом того, що штучна інтелектуальна конструкція, не прив'язана до етнографічних реалій, не могла призвести до формування нації.

З іншого боку, асиміляційна політика держави справді могла пригальмувати або зупинити розвиток певних національних проектів, що доводить приклад формування провансальської нації, яке так і не завершилося, незважаючи на існування розвиненої історичної та літературної традиції,

мовних та етнографічних відмінностей населення Провансу. Проте (нижче буде продемонстровано) успіх асиміляції залежав тільки від *взаємодії* двох основних чинників: ефективності дії інструментів державної політики (школа, армія, церква тощо) та переваг, які асиміляція могла надавати представникам різних прошарків суспільства. Повна асиміляція була можливою лише за умови, якщо вона була достатньо привабливою, тобто гарантувала долучення до *суттєво* більш престижної культури та мови, ніж власна.

Терміни «націєтворення», «національне відродження» та «національний проект» у цьому дослідженні вжито як умовно синонімічні. Автор погоджується з тезою Г. Касьянова про те, що за змістом і за формою українське «національне відродження» було саме творенням нації, і суб'єктивний чинник мав вирішальне значення для «започаткування» цього процесу [565, с. 295]. Питання про те, чи поява модерної української нації була результатом «відродження» або «творення» залежить лише від прихильності окремих авторів до примордіалістської чи конструктивістської концепції нації. У контексті цього дослідження немає принципового значення, яким саме шляхом виникли модерні нації, чи були вони «відроджені» на основі попередніх етнічних спільнот, чи, навпаки, «сконструйовані». Головним є те, що процес формування європейських націй розгорнувся саме у XIX ст. і мовне питання відіграло в цьому процесі принципово важливу роль. Можливо, термін «національне відродження» варто розуміти так, як його сприймав член Київської старої громади Юрій Цвітківський, а саме як відродження інтелектуальної еліти, що була здатна сформулювати новий порядок денний для української спільноти: «Народу нічого відроджуватися, але необхідне відродження інтелігенції, чесною інтелігенції, яка бажає працювати для народу. І ось спеціальну ціль українофільства я готовий розуміти у цьому сенсі чесного відродження місцевої інтелігенції. Цього вимагає справа самого народу» [167, с. 202].

Оскільки дослідження має міждисциплінарний характер, автор неодноразово звертається до термінології суміжних дисциплін, передусім –

соціолінгвістики. Одним із ключових понять у роботі є власне поняття мови, яке у застосуванні до соціальних процесів має строкатий характер. *Рідна*, або *материнська мова* – перша із засвоєних мов, якою особа найчастіше може найповніше висловитися, найбільш повно й глибоко передати свої думки. Упродовж життя людини функціонально першою мовою для неї може стати інша мова, але рідна назавжди залишається ланкою зв'язку особи із зовнішнім світом [853, с. 33]. Індивід не обирає свою рідну мову і не може змінити її за власним бажанням [389, с. 123], однак він здатен наділяти певну мову символічною цінністю та свідомо ідентифікувати себе як носія цієї мови. З огляду на це, у дослідженні використано термін *мовна ідентичність* для позначення уявлення суб'єкта (індивіда) про власну приналежність до певної мовної групи, наділення мови цієї групи соціальною значимістю.

В епоху націєтворення рідні мови етнічних груп використовують як матеріал для створення національних мов. На відміну від рідної мови, яка може не мати усталеної писемної норми, національна мова становить певний конструкт, результат свідомої діяльності інтелектуалів з метою створення та укріплення нації за допомогою лінгвістичної стандартизації [954, с. 16]. Кодифікація, або стандартизація, мови становить процес перетворення народної розмовної мови на унормовану писемну (літературну) мову. У процесі стандартизації виокремлюють такі етапи: *графізація* (оформлення мови на письмі, що зазвичай знаходить свій вияв у створенні словників); *граматизація* (створення правопису); *лексицизація* (вироблення специфічної лексики та нових стилів) [866, р. 79]. XIX ст. не випадково вважають «золотою епоєю» філології, лінгвістики та літератури, епохою одномовних і двомовних словників, граматик, лексиконів [565, с. 113-114].

Як зазначає В. Смирнов, в умовах формування нації особливо гостро усвідомлювалася національно-репрезентативна функція рідної мови, особливо активними були дії громадських і культурних діячів, спрямовані на закріплення «своєї» мови в літературі, в інших сферах суспільно-культурної комунікації, на витіснення із цих сфер «чужих» літературно-писемних мов [766, с. 100]. Усі без

винятку національні мови є до певної міри сконструйованими офіційними мовами. Проте, як помічено Е. Балібаром та І. Валлерстайном, усі лінгвістичні практики завжди апелюють не до шкільної норми, технічних термінів та спеціалізованих сфер ужитку, але до рідної мови як до ідеалу спільного походження [389, с. 116-117].

Національні рухи прагнуть забезпечити для своїх мов стан мовної повноти, тобто здатності мови охоплювати всі сфери життя, обслуговувати всі потреби та прошарки суспільства [663; 798, с. 85, с. 109]. Л. Масенко виокремлює два головних показники потужності мов, а саме: показник демографічної потужності, який визначається за кількістю носіїв певної мови щодо загальної кількості населення території, а також показник комунікативної потужності мови, який визначається за кількістю комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова. Обидва показники є важливими для розуміння динаміки мовної ситуації – сукупності усіх мов, територіальних і соціальних діалектів, функціональних стилів тощо, які використовують у країні для забезпечення комунікації на всіх суспільних рівнях [645, с. 43].

Спроби вплинути на мовну ситуацію шляхом запровадження офіційних рішень або встановлення суспільних практик мають назву мовної політики [372, р. 177-179]. Це складне та багатоаспектне поняття, яке не має усталеного визначення. Мовна політика може здійснюватися в будь-якій спільноті, починаючи від сім'ї і завершуючи нацією. Вона стосується прийнятих у суспільстві практик використання тих або інших мов (мовленнєвих кодів, діалектів або власне мов), ідей та уявлень, які пов'язані з цими практиками, і поєднує мовний менеджмент, планування, конструювання тощо [373, р. 561]. У соціолінгвістиці мовну політику поділяють на статусну та корпусну. Статусна мовна політика спрямована на збереження чи зміну статусу мову, тобто тієї ролі, яку вона відіграє порівняно з іншими мовами. Корпусна мовна політика передбачає зміну або збереження корпусу мови – внутрішньої побудови та форм функціонування мови [463, с. 28]. У цьому дослідженні термін *мовна політика* використовується переважно в традиційному для історичної науки

розумінні, тобто як регулювання державою меж і можливостей використання певних мов у суспільстві.

РОЗДІЛ 2

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ: МОВНИЙ АСПЕКТ

2.1 Еволюція принципів реалізації мовної політики у країнах Європи

XIX ст. увійшло в історію як період інтенсивного формування модерних європейських націй. Важливу роль у цьому процесі відігравали мови, які вважалися найважливішим маркером нових ідентичностей. Інтелектуальні еліти в більшості країн прагнули до стандартизації національних мов та розширення сфери їхнього вжитку. Безпосереднім виявом цього процесу стали національні гімни європейських країн і народів, більшість із яких були складені саме впродовж XIX та на початку XX ст. Як і твір П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» (1862), національні гімни створювалися й поширювалися незалежно від існування національної державності. Усі вони закріплювали статус літературної мови як одного з найважливіших символів консолідації нації. Деякі тексти гімнів безпосередньо наголошували саме на такому значенні мови. Так, наприклад, національний гімн Уельсу «Hen Wlad Fy Nhadau (Країна моїх предків)», написаний Еваном Джеймсом у 1856 р., містить такі слова: «Хоча ворог тримає мою землю під своєю п'ятою, мова Уельсу усе ще живе». Гімн Молдови з промовистою назвою «Limba noastră (Наша мова)», складений у 1917 р. Алексеєм Матеевичем, закликає відродити мову, проголошуючи її скарбом, «намистом із рідкісних самоцвітів, рознесених по всій Вітчизні».

Отже, стандартизація та створення літературних мов у Європі були ознакою часу й потужним інструментом формування модерних націй. Водночас процес цього формування здебільшого відбувався в складі великих багатонаціональних держав, уряди яких зовсім не були зацікавлені у творенні нових національних ідентичностей на основі мовної та культурної різноманітності окремих етнічних груп. Альтернативно вони сприяли розвитку державних мов, намагаючись створити на їхній основі культурні ідентичності, носії яких ототожнювали б себе не з країною чи народом, а з

державою. Паралельно здійснювалася мовна асиміляція етнічних меншин, яка містила широкий спектр заходів: від заохочення до переходу на державну мову, до прямого тиску й примусу. Для того, щоб глибше зрозуміти ситуацію, у якій опинилася у XIX ст. українська мова, доречно розглянути основні тенденції мовної політики провідних держав Європи, таких як Сполучене Королівство, Франція, Дунайська монархія, Російська імперія тощо, а також реакцію на цю політику з боку народів, які ці держави населяли.

Цікавим прикладом взаємодії двох протилежних процесів – асиміляції та спроб мовного відродження – є корінні народи Британських островів – ірландці, валлійці та шотландці. Мови цих народів, за винятком шотландської рівнинної мови (скотс), належать до кельтської групи індоєвропейської мовної сім'ї, мають давнє походження, багаті традиції і суттєво відрізняються від англійської. Однак упродовж XIX ст. усі вони опинилися під загрозою зникнення.

Залучаючи до складу корони нові землі, правлячі еліти Англії зазвичай не мали на меті перетворення їхніх мешканців на англійців або нав'язування їм своєї мови. Більше того, Англія, а згодом і Сполучене Королівство, досі одна з небагатьох країн Європи, де мова провідної етнічної групи, яка обслуговує потреби державності, не має і ніколи не мала законодавчо закріпленого статусу. Однак, за умови виникнення загрози своєму політичному домінуванню, Лондон вдавався до рішучих обмежувальних заходів, які стосувалися, зокрема, й мов підлеглих народів.

Першою ці обмеження відчула Ірландія. Англійська колонізація цієї країни розпочалася в 1169 році, а вже через сто років, у 1270-му, з'явилися перші ознаки утисків мови корінного населення [909, р. 79]. На законодавчому рівні дискримінація гельської мови через заборони її вживання мешканцями Пейлу – англійського домену на острові, була закріплена Кілкеннійськими статутами 1366 року. Настільки ранній початок лінгвоциду ірландців пояснювали принциповими відмінностями між мовами й культурами підкореної більшості та панівної меншості: не дуже міцне на той момент військово-політичне

становище завойовників могло стати ще хиткішим за умов прогресивного етнічного змішання ірландців з англійськими колоністами й культурної асиміляції останніх у місцевому середовищі.

Із середини XVI ст. англо-ірландський конфлікт набув передусім релігійного забарвлення. Більшість ірландського населення залишалася вірною католицизму, всупереч суворій політиці Лондона, апогеєм якої стали т. зв. «Каральні закони» 1703 р., що позбавляли католиків майже усіх громадянських прав. Водночас англіканська церква активно здійснювала місіонерську діяльність серед ірландських селян, використовуючи їхню рідну мову. Саме англіканське духовенство ще з кінця XVI ст. займалося перекладами Біблії та поширенням богослужебної літератури ірландською мовою. Реакцією католицької церкви було знищення або заборона книжок ірландською мовою та контрпропаганда, яка заохочувала ірландців відмовлятися від рідної мови навіть у побуті [875, р. 265].

У боротьбі проти релігійного гноблення, яка супроводжувалася руйнівними повстаннями, конфіскаціями земель і жорстокими урядовими репресіями, мовному питанню не надавали значної ваги. Деніел О'Коннел (1775-1847), лідер ірландського національного руху, який у 1829 році домігся скасування антикатолицьких законів, спокійно ставився до можливого зникнення гельської мови [881, р. 6]. Водночас під впливом Великої Французької революції традиційний «католицький» націоналізм Ірландії вже почав здавати позиції під тиском ліберальних течій, що виступали за політичне звільнення Ірландії на основі громадянських свобод. Досягти цього звільнення можна було тільки в разі об'єднання католиків і протестантів. Поразка масштабного повстання Об'єднаних Ірландців у 1798 р. засвідчила, що досягти відновлення ірландської держави шляхом збройного повстання проти Британської корони наразі неможливо. Саме тому ідеологи ірландського ліберального націоналізму першої половини XIX ст. почали ставити цілі захисту культурної самобутності ірландського народу, найважливішою частиною якої була гельська мова.

У той час ареал поширення та сфера вжитку гельської значно звузилися під тиском прогресивної англіфікації. Якщо в 1700 році ірландську мову щоденно вживала більшість мешканців острова, то вже через сто років вона залишалася розмовною мовою лише для половини населення. Процес, за яким відбувалася мовна трансформація, описана за моделлю: «ірландська як єдина мова > ірландська + англійська > англійська + ірландська > англійська як єдина мова» [946, р. 322].

На платформі боротьби за національно-культурні права ірландців була побудована організація Молода Ірландія, один із засновників та ідеологів якої, протестант англо-ірландського походження Томас Дейвіс сформулював гасло «Вільна Ірландія будь-якими засобами; гельська Ірландія за будь-яку ціну» [874, р. 678]. У своїх публічних зверненнях Дейвіс наголошував на тому, що без ірландської мови, яка становить надійніший бар'єр від англійської колонізації, ніж фортечні мури, не можна створити повноцінної ірландської нації. Газета «*The Nation*», друкований орган Молодої Ірландії, окреслювала обриси нової ірландської національної ідентичності [919, р. 29-41]. Боротьба за мовно-культурне звільнення ірландського народу тривала й після розгрому повстання 1848 р., яке очолювали члени Молодої Ірландії.

Водночас, варто визнати, що мовне питання так і не набуло першочергового значення в ірландському національному русі. Нищівного удару ірландській мові завдало запровадження в 1831 р. мережі так званих «національних» шкіл. Такі школи забезпечували доступ до початкової освіти для всього населення Ірландії, проте викладання в них здійснювалося лише англійською мовою [917, р. 98], а за вживання навіть окремих слів ірландською були запроваджені тілесні покарання для учнів. Батьки учнів не намагалися протидіяти таким заходам, здебільшого заохочуючи своїх дітей відмовлятися від ірландської мови, яка асоціювалася зі злиднями та відсутністю будь-яких життєвих перспектив [875, р. 265].

Катастрофічному падінню соціального престижу ірландської мови сприяло зневажливе ставлення до ірландців, яке культивувалося в англійському

суспільстві ще з часів середньовіччя. З поширенням у другій половині XIX ст. радикального руху феніїв, члени якого вдавалися до насильницьких та терористичних методів боротьби за незалежність, а також на тлі розповсюдження ідей соціал-дарвінізму антиірландські настрої в Британії сягнули свого апогею. Преса зображувала ірландців недолугими та лінивими невігласами, нездатними до державного управління, схильними до насильства й керованими пристрастями, всупереч здоровому глузду. Популярними були порівняння ірландців із представниками найменш розвинених народів Африки або навіть із тваринами – горилами та шимпанзе. Заклики звільнити землю від «людиноподібних істот» дозволяли собі навіть деякі політики [916, р. 30-54].

За таких умов уже в середині XIX ст. гельська залишалася живою розмовною мовою більшості населення лише в кількох найбільш розвинутих регіонах на заході й півдні острова – графствах Майо, Голуей, Керрі, Корк й Уотерфорд [867, р. 95]. У 1845-1847 рр. саме ці регіони найбільше постраждали від Великого голоду, коли впродовж кількох неврожайних років за фактичного невтручання уряду майже чотири мільйони людей загинули або були змушені емігрувати. Демографічні наслідки голоду були жахливими: упродовж другої половини XIX ст. чисельність населення острова скоротилася майже удвічі переважно за рахунок носіїв ірландської мови. Перепис 1871 року засвідчив, що з 5 412 377 ірландців лише 817 875 осіб могли говорити ірландською гельською [925, р. 584]. Для більшості ірландців гельська була незрозумілою, а граматична й фонетична складність цієї мови перешкоджала її популяризації серед мешканців острова.

За таких умов ірландський націоналізм був змушений шукати іншої системи символів, яка б наголошувала відмінності ірландців від англійців, незважаючи на те що говорили вони однією мовою. Наприкінці XIX ст. вагомим значення для ірландського національно-визвольного руху набула традиційна гельська командна гра *герлінг* – різновид хокею на траві, але з помітним «силовим» компонентом. Як зазначає П. МакДевітт, на відміну від національно свідомих мешканців інших британських колоній, які охоче грали у

футбол або крікет, щоб завдати англійцям поразки в їхніх традиційних видах спорту, ірландці навмисно зосереджувалися на власній грі, яка акцентувала на їхній відмінності від іноземців [913, р. 264]. Герлінг з його розгалуженою гельськомовною термінологією на рубежі століть набув масового характеру й перетворився на своєрідну «метафору мови» для ірландських націоналістів. Прикметно, що Гельська Атлетична Асоціація (GAA), яка опікувалася герлінгом, з'явилася майже на десять років раніше (1884), ніж Гельська Ліга – громадська науково-просвітницька організація, яка просувала ірландську мову з метою «деанглізації Ірландії» (1893). На початку ХХ ст. обидві організації склали основу політичного руху за відновлення незалежності Ірландії.

Гельська Ліга була заснована групою інтелектуалів на чолі з Дугласом Хайдом, відомим мовознавцем, поетом і фольклористом, який походив з англо-ірландської протестантської родини. На початку 1890-х рр., коли Гельська Ліга почала розгортати свою діяльність, в Ірландії було 718 295 носіїв гельської мови, з яких лише трохи більше 38 тисяч не володіли англійською. Ліга зосередила свою діяльність на проведенні науково-просвітницької та видавничої діяльності. Члени товариства відкривали курси ірландської мови, здійснювали етнографічні експедиції, друкували популярну та навчальну літературу, проводили музичні фестивалі та літературні конкурси тощо. У 1901 р. Гельська Ліга домоглася скасування заборони викладання ірландської мови в школах. У той час організація налічувала понад 300 філій не тільки в Ірландії, але й у Великій Британії та США. На початку ХХ ст. «Гельське відродження» набуло масового характеру, однак перед Першою світовою війною популярність руху почала поступово знижуватися. Частково цьому сприяло загострення політичної боротьби за незалежність Ірландії, на тлі якої культурно-просвітницька діяльність вже не виглядала настільки актуальною. Водночас ірландська мова, незважаючи на усі зусилля Гельської Ліги, не могла скласти повноцінну альтернативу англійській, а кількість носіїв ірландської в наступні десятиліття продовжувала невпинно скорочуватися [874, р. 680; 878, р. 406].

Варто відзначити, що тема англо-ірландських відносин привертала пильну увагу представників української інтелігенції та діячів національного руху. Для багатьох із них історична доля аграрної країни, яка потерпала від іноземного політичного, економічного, соціального та культурного гніту з боку найбільшої світової держави, давала широкі можливості для порівнянь та аналогій з тією ситуацією, у якій у XIX ст. перебувала Україна. Не випадково викладання історії Ірландії в Україні було започатковано В. Антоновичем, одним із засновників Київської громади. Відповідний курс лекцій разом із історією, етнографією та антропологією України В. Антонович читав у себе в квартирі «таємно в тісних гуртках близької молоді та своїх знайомих. Але ж викладав він завжди живим словом, з коротенького конспекту на кілька слів і ніколи не писав своїх викладів» [35, арк. 2]. На превеликий жаль, виявити бодай якісь конспекти цих лекцій серед записів В. Антоновича авторові не вдалося, тож про їхній зміст важко сказати щось напевно. Однак показовим є той факт, що історія Ірландії була фактично єдиною проблемою всесвітньої історії, якій В. Антонович присвячував свої приватні лекції.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні було видано низку публікацій, присвячених проблематиці національно-визвольного руху Ірландії. Серед них варто відзначити праці Г. Афанасьєва [383] та М. Зібера [513; 514], присвячені переважно спробам вирішення аграрного питання в Ірландії, а також «Листи про Ірландію» О. Кониського [588]. У 1904 р. в журналі «Нова Громада» було опубліковано здійснений Лесею Українкою переклад статті Ф. Фегі «Справа ірландської мови», яка була нарисом історії занепаду гельської мови та спроби її відродження на рубежі століть [810]. Ціла низка публікацій, присвячених боротьбі Ірландії за національне визволення, з'явилася в період Української революції 1917-1921 рр. та впродовж наступних років. Українських публіцистів та дослідників цікавили передусім наслідки колоніальної політики для ірландського народу та його культури, а також досвід боротьби ірландців за політичні права та незалежність [448].

Ірландія була не єдиною країною в складі Сполученого Королівства, де впродовж XIX ст. відбувалася інтенсивна мовна асиміляція. Аналогічний процес відбувався в Уельсі, який було інкорпоровано до складу Англійського королівства ще наприкінці XIII ст. Специфіка розвитку Уельсу полягала в тому, що країна щонайменше з 1536 р. була повністю інтегрована до системи правових, політичних та релігійних відносин ранньомодерної Англії, що нівелювало сприйняття її мешканців як чужинців. Водночас Уельс упродовж тривалого часу був відсталою й відносно ізольованою аграрною окраїною королівства, яка перебувала осторонь процесів урбанізації та промислової революції. Ця обставина дозволяла Уельсу зберігати етнічну гомогенність, а валлійській мові безперешкодно виконувати функцію основного засобу комунікації [884, р. 33-54].

Початок становлення модерної національної ідентичності в Уельсі був зумовлений передусім релігійними чинниками. У XVIII ст. в Уельсі поширився методизм кальвіністського спрямування (*нонконформізм*), що призвело до відокремлення Уельсу від Церкви Англії у 1811 р. Виявом погіршення відносин з Англією стала так звана «Зрада синіх книг» – опублікування в 1847 р. доповіді щодо стану освіти в Уельсі, у якій наголошено на невігластві та культурній відсталості валлійців нібито через їхню прихильність до нонконформізму та валлійської мови [923, р. 4]. Зусилля інтелектуальної еліти Уельсу впродовж усього XIX ст. були спрямовані передусім на захист релігійних прав населення, а становище його мови, незважаючи на поступову асиміляцію, вважалось достатньо міцним.

Спроба запровадити в 1870 р. заборону на викладання валлійської мови в державних школах виявилася невдалою, адже нонконформістські недільні школи забезпечували викладання для більшості валлійців рідної мови. Станом на 1871 р. з 1 312 583 мешканців Уельсу понад 934 тисячі були носіями валлійської. Англійський дослідник Е. Ревенстейн у доповіді, виголошеній у Британському статистичному товаристві в 1879 р., наголошував, що валлійці, на відміну від ірландців та шотландців, надають перевагу власній мові в

побутовому спілкуванні. «Вони мають свою літературу, газети й журнали, один з яких – “*Trysofa Plant*” або “*Дитяча скарбничка*” – має наклад 43 тисячі примірників. Їхня література зростає, і валлійська мова нині найбільше, ніж коли-небудь раніше заслуговує на прискіпливе вивчення» [925, р. 589]. Питання захисту рідної мови з’явилося на порядку денному валлійського націоналізму вже після Першої світової війни, коли зростання міст та промисловості зумовило вплив англійських переселенців та прискорило асиміляцію корінного населення [915, р. 170].

Загалом, в Ірландії та Уельсі впродовж XIX ст. склалася *диглосія* – поширення в суспільстві щонайменше двох літературних або розмовних мов, одна з яких зазвичай користується більшим соціальним престижем і використовується в офіційній сфері. Таке явище було типовим для багатьох бездержавних народів Європи XIX ст. Але інколи взаємне проникнення мов панівної меншості та пригнобленої більшості призводило до появи в соціумі навіть трьох конкурентних мов. Саме така ситуація склалася в Шотландії.

Первинною мовою Шотландського королівства, яке утворилося на початку IX ст., була близькоспоріднена з ірландською мова кельтської групи – шотландська гельська. Через інтенсивні контакти з англо-саксами на півдні та сході країни поширилася мова, відома як *скотс*, або шотландська рівнинна мова, яка походила від нортумбрійського діалекту староанглійської. До утворення в 1707 р. Сполученого Королівства шотландська зберігала свою роль як мова діловодства, церкви, освіти та літератури. У другій половині XVIII ст. *скотс* як літературна мова пережила свій розквіт завдяки поетам Аллану Ремзі, Роберту Фергюссону, особливо Роберту Бернсу. Водночас у цей період значення шотландської рівнинної мови суттєво знизилося, адже через свою близькість до англійської вона вважалася лише місцевим діалектом і швидко була витіснена зі сфери освіти та літератури стандартизованою англійською мовою [879, р. 1-25].

Історична доля шотландської гельської багато в чому нагадує приклад ірландської. До втрати Шотландією незалежності гельська, не маючи

самостійної літературної традиції й не будучи мовою діловодства, залишалася найпоширенішим засобом спілкування мешканців Шотландського нагір'я та прилеглих островів Північного моря. Однак здійснювані у XVIII-XIX ст. так звані «зачистки» (clearances), які полягали в примусовому переселенні горян на рівнину з метою послаблення традиційної кланової системи та вивільнення земель для розвитку вівчарства, підірвали позиції цієї мови. У результаті цих заходів в останні десятиліття XIX ст. з 3 360 тисяч шотландців лише трохи більше 300 тисяч володіли гельською. Тільки в 1891 р. з'явилося Гельське товариство (An Comunn Gaidhlealac), однак результати його діяльності були значно скромнішими, ніж аналогічні результати ірландської Гельської Ліги [912, р. 214]. Чисельність носіїв шотландської гельської мови продовжувала стрімко скорочуватися, й причина цього явища, передусім полягала в тому, що для шотландської ідентичності такі цінності як історія, правова система та церква набули набагато більшого значення, ніж мова [946, р. 324].

Загалом, можна виділити деякі спільні риси в процесах мовної асиміляції, які у XIX ст. розгорнулися в Ірландії, Шотландії та Уельсі. Асиміляційна політика Великої Британії в цих країнах не передбачала запровадження офіційних заборон на вживання мов корінного населення в побуті, у видавничій діяльності тощо. Лише в освітній сфері, у якій англійська мова користувалася винятковими правами. Але насправді заборона викладання рідної мови ефективно діяла лише в Ірландії, а для мешканців Уельсу та Шотландії завжди була альтернатива – недільні початкові школи. Однак, в усіх трьох країнах процеси мовної асиміляції прогресували швидкими темпами, хоча Англія в політиці щодо національних меншин частіше вдавалася не до прямих заборон, а радше до опосередкованих заходів, спрямованих на дискредитацію та підірив соціального престижу мов та культур Ірландії, Шотландії, Уельсу. Водночас, національні рухи цих країн до кінця XIX ст. не надавали великого значення питанню захисту етнічних мов, віддаючи перевагу проблемам захисту релігійних та юридичних прав населення. Очевидно, саме цим можна пояснити, чому XIX ст. мало фатальні наслідки для мов корінних народів Британських

островів, які втратили своє значення і *de facto* опинилися перед загрозою зникнення.

Цілком інша ситуація, хоча й зі схожими наслідками для корінних народів та їхніх мов, створилася у Франції. Політика цієї країни в мовній сфері традиційно відзначалася послідовністю в підтримці національної мови та розширення сфери її вжитку. Показово, що навіть у сучасній Франції цей курс продовжують реалізовувати вищі органи влади в правовому полі. Так, державний статус французької мови закріплює друга стаття Конституції П'ятої республіки, ухваленої 4 жовтня 1958 р. Прикметно, що зазначене положення з'явилося в документі в 1992 р. [594, с. 78], тобто одночасно з підписанням Францією Маастрихтської угоди про створення ЄС. Проте й раніше провідний статус французької мови було закріплено в нормативно-правових актах. У 1975 р. було прийнято Закон щодо застосування французької мови, поданий П'єром Ба та Марком Лорьолем, який забороняв використання іноземних слів та висловів за наявності відповідних французьких термінів. Цю заборону поширювали на діяльність засобів масової інформації, відносини у сфері працевлаштування, укладання контрактів із державними установами тощо. У 1994 р. на зміну закону Ба-Лорьоля було ухвалено закон, який назвали іменем його ініціатора Жака Тубона – тодішнього міністра культури Франції. Згідно зі статтею 1 зазначеного закону «французька мова є фундаментальним елементом індивідуальності та спадщини Франції. Вона є мовою освіти, праці, торгівлі та державних служб (*la langue française est un élément fondamental de la personnalité et du patrimoine de la France. Elle est la langue de l'enseignement, du travail, des échanges et des services publics*)» [157].

Практичним упровадженням мовної політики в життя суспільства опікується заснована ще у 1635 р. Французька академія, Вища рада французької мови (*Conseil supérieur de la langue française*), Головне управління французької мови (*Délégation générale à la langue française*) та інші державні структури. Загалом, здійснення мовної політики Франції характеризується принципами централізму (встановлення пріоритетності розвитку однієї мови), експансії

(прагнення розповсюджувати демографічно та соціально домінуючу мову на інші мовні спільноти в державі) та пуризму (ретельного оберігання мови від запозичень та вульгаризації) [594, с. 77-83].

Активну мовну політику Франції в останні десятиліття частково можна пояснити глибокими соціальними та геополітичними трансформаціями, яких зазнала країна в другій половині ХХ ст. Як зауважив Т. Джадт, Франція 1956 р. у загальних рисах була схожою з Францією 1856 р., проте Франція 1980-х рр. вже нічим не нагадувала ту країну, якою вона була десять років тому. За цей час престиж Франції на міжнародній арені суттєво знизився, республіка втратила свої останні колонії, а статус французької мови як засобу міжнародного спілкування підірвала англійська [472, с. 52]. Водночас було б помилкою вважати мовну політику сучасної Франції лише реакцією на зростаючу потужність англословного світу, адже її ідейне підґрунтя почало формуватися ще в епоху середньовіччя й остаточно оформилося в період між Великою французькою революцією та Першою світовою війною.

На початку епохи середньовіччя історична Галлія, заселена нащадками автохтонного кельтського населення (галлів) та римських колоністів, була завойована германськими племенами, серед яких провідну роль відігравали франки. Взаємне проникнення провінційної латини та германських діалектів дало початок історії сучасної французької мови, однак шлях її формування виявився надзвичайно складним через наявність значної кількості *патуа* – регіональних діалектів та говірок, нерідко взаємно незрозумілих їхнім носіям. У країні також функціонувало щонайменше сім мов, відмінних від французької: баскська, бретонська, ельзаська, каталанська, корсиканська, окситанська (провансальська), фламандська. Носії цих мов мали розвинене почуття регіональної ідентичності й здебільшого не асоціювали себе із французами. Намагання подолати регіональні та діалектні відмінності було однією з ключових цілей внутрішньої політики Франції щонайменше з 1539 р., коли королівським ордонансом було введено заборону на використання в діловодстві

мов, відмінних від французької [715, с. 135]. З того часу курс на звуження сфери функціонування регіональних мов впроваджувався неухильно.

Революційні події 1789-1799 рр. не тільки не створили передумови до більшої лібералізації мовного питання у Франції, але, навпаки, призвели до посилення наступу центру на регіональні мови. На початковому етапі революції було проголошено рівноправ'я мов й лунали заклики до позбавлення французької мови елітарного характеру та наближення її до розмовної мови широких верств населення. Однак невдовзі виявилось, що мовне різноманіття Франції не зовсім відповідає цілям і прагненням ватажків революції. У 1792 р. Франсуа Лантен спробував поєднати демократичні надбання революції з необхідністю консолідації нації. Він виступив із проектом запровадження в нефранкофонних департаментах двомовного шкільного навчання з наданням переваги вивченню французької [891, р. 61]. Того ж року з ініціативи Ніколя Кондорсе посада вчителя молодшої школи, обов'язком якого було вчити дітей читати й писати французькою, отримала назву *instituteur*, тобто «той, хто утворює, встановлює» (від фр. дієслова «*instituer*») [924, с. 174].

Невдовзі уряд почав здійснювати рішучіші заходи щодо поширення літературної французької мови у сфері освіти з одночасним витісненням звідти патуа та мов меншин. Першим із них став декрет Бертрана Барера, ухвалений Конвентом у 1794 р., який передбачав запровадження для усіх громадян незалежно від віку навчання прав людини та законів Республіки французькою мовою. Будучи одним із провідників революції, Барер наголошував на тому, що французька – найгарніша мова Європи, однак за старого режиму ця мова належала лише привілейованому класу. Відтепер вона має стати мовою усіх громадян і замінити собою місцеві говірки та інші мови, які були проголошені ознакою невігластва, тиранії та фанатизму [891, р. 62]. Кілька місяців по тому Анрі Грегуар виступив із промовистою «Доповіддю про необхідність та заходи щодо знищення патуа та універсалізації використання французької мови», у якій мовне різноманіття Франції оголосив пережитком феодалізму й з прикрістю зазначив, що з двадцятишестимільйонного населення Франції, лише

близько трьох мільйонів говорить «правильною» французькою [891, р. 65-66]. Проект стандартизації французької мови, який передбачав, зокрема, уніфікацію орфографії та семантики слів, видання нового словника й граматики, здобув схвалення Конвенту, хоча буремні події наступних років відсунули мовне питання на другий план.

Причини посилення політики мовного центрizmu Першою республікою мали комплексний характер. На переконання Е. Хобсбаума, потреба в єдиній мові з'явилася тоді, коли прості громадяни стали важливою складовою політичних процесів у державі. Тоді ж, коли громадяни почали читати й писати цією мовою, з'явилася потреба у відповідності розмовної та писемної мов, адже нерозуміння широкими верствами населення мови урядування та законодавства створювало можливості для правління панівної меншості. Стандартизація мови, відповідно, слугувала суто демократичній меті: «громадяни повинні були розуміти уряд своєї країни й мати можливість брати участь в управлінні державою» [823, с. 51-52].

До цього варто, однак, додати, що революція 1789 р., попри усі свої соціальні гасла, мала потужний національний аспект і навіть своїми прихильниками вона сприймалася як вияв національно-визвольної боротьби. Наприклад, у 1789 р. абат Е. Ж. Сійес закликав вигнати «у ліси Франконії всі ті сім'ї, які безглуздо продовжують претендувати на походження від раси завойовників» й очистити від них націю, яка відтепер буде складатися з нащадків галлів та римлян [715, с. 154-155]. Боротьба за єдність мови, отже, цілком вкладалася в концепцію боротьби за єдність нації. Як зазначає М. Баар, революціонери в цій боротьбі дійшли до парадоксу: виключення заради об'єднання. «Прагнення етномовної єдності поставило під питання статус різноманітних етнічних та лінгвістичних груп у складі національної громади» [868, р. 68].

Політику витіснення мов корінного населення з освітньої сфери, початок якої було покладено в часи революції, проводив французький уряд упродовж усього XIX ст. Наочним прикладом її реалізації була Бретань – регіон,

населення якого складало найбільшу нефранцузьку етнолінгвістичну групу в країні. Шкільні регламенти, які діяли в цьому регіоні, забороняли книжки бретонською й прирівнювали використання рідної для абсолютної більшості учнів мови до вживання лайливих слів, плювання та інших дій, які передбачали покарання. Широкого розповсюдження набула принизлива практика використання т. зв. «символу» – дерев'яної дощечки, яку вішали на шию учневі за використання хоча б одного слова бретонською. У навчанні застосовували методику, розроблену Іринесем Карре, яка передбачала повне занурення учнів у франкофонне середовище та відмову вчителів пояснювати матеріал рідною мовою. Будь-які пропозиції щодо введення двомовної початкової освіти в Бретані, які надходили починаючи з 30-х рр. XIX ст. наштовхувалися на рішучий спротив місцевої адміністрації, що не приховувала свого бажання «вбити бретонську мову» заради якнайшвидшої інтеграції місцевого населення до єдиної французької нації [412, с. 29; 733, с. 76].

Заходи, подібні до тих, що реалізовувалися адміністрацією департаментів Бретані, тією чи іншою мірою застосовувалися також в інших регіонах Франції, де проживали етнічні меншини. Проте до останніх десятиліть XIX ст. Парижу так і не вдалося повною мірою асимілювати носіїв патуа та міноритарних мов. Згідно з даними, які наводив М. Драгоманов у своїй статті, присвяченій національним рухам корінних народів Франції, станом на 1875 р. із 36 млн. населення країни лише 14-15 млн. могли говорити, читати й писати французькою. Значна частина населення взагалі не володіла національною мовою. Широкого розголосу набув випадок, коли під час облоги Парижа пруськими військами близько восьми тисяч мобілізованих солдат із Бретані взагалі не розуміли жодного слова французькою [481, с. 692].

Таку ситуацію до певної міри можна пояснити опором, який чинили політиці офранцузування національні рухи в регіонах. Упродовж усього XIX ст. ці рухи виявляли себе в науковій, літературній та просвітницькій діяльності зі збереження регіональних мов. У Провансі така діяльність була пов'язана передусім з іменем видатного поета, лауреата Нобелівської премії з літератури

Фредеріка Містралія (1830-1914). Його лірична поема «Мірей» була покладена в основу норми окситанської мови, а засноване ним разом із поетом Ж. Руманілем літературне товариство започаткувало рух фелібрів, метою якого було відродження мови та культури Провансу [477, с. 23-28].

У Бретані вже із середини XVIII ст. розпочалося збирання фольклорного матеріалу, видавництво бретонських словників та граматик [481, с. 692]. Особливо значну роль у цьому процесі відіграв Жан-Франсуа Ле Гонідек (1775-1838), який здійснив реформу орфографії та стандартизацію бретонської мови, а також виступив одним із засновників у 1805 р. Кельтської академії – наукового товариства, яке опікувалося вивченням культури Бретані. Йому ж належав бретонський переклад Нового Заповіту, який через заборони та брак підтримки з боку католицької церкви вдалося опублікувати лише в 1827 р. за межами Франції, в Уельсі. Після смерті Ле Гонідека фактичним лідером бретонського руху став фольклорист Теодор Герсар де ля Вілльмарке (1815-1895), який у 1839 р. видав збірку пісень «Barzaz-Breiz». Незважаючи на неодноразові звинувачення у фальсифікації, збірка Ля Вілльмарке відіграла надзвичайно важливу роль у формуванні бретонської свідомості та в розгортанні літературно-мистецького руху бардів [733, с. 76-78].

Водночас варто зазначити, що національним рухам у французьких регіонах не вдалося подолати меж культурництва та використати соціальний потенціал процесів модернізації країни. М. Драгоманов звертав увагу на те, що «демократичні прагнення та позитивна наука» могли допомогти підняти бретонську народність, однак місцеві патріоти навпаки вдалися до «ідеалізації феодально-католицького минулого й до союзу з його залишками у сьогоденні, до ворожого ставлення до прогресу» [481, с. 740].

Надмірний консерватизм не дав змоги бретонському та провансальському рухам здобути підтримку серед широких верств населення. Водночас процес мовної асиміляції бретонців, провансальців, ельзасців та інших етнічних груп у складі Франції до останньої чверті XIX ст. просувався досить повільно. Репресивні заходи щодо мов меншин запроваджувала переважно місцева

адміністрація, а на державному рівні цілеспрямованої політики поширення французької мови на той час майже не було.

Це добре видно на прикладі ситуації з мовою шкільної освіти, яка склалася в середині XIX ст. Проведене в 1864 р. з ініціативи міністра освіти Ж. В. Дюрюї загальнодержавне опитування показало в цілому невтішні результати політики поширення французької мови. Лише близько половини жителів країни в той час могли говорити французькою мовою, причому в деяких регіонах, наприклад, на Корсиці, близько 90% населення володіло лише своєю рідною мовою [865, р. 118]. У навчальному процесі водночас із французькою мовою широко застосовували місцеві мови та діалекти, хоча ситуація залежала від конкретного регіону. В Нижній Бретані близько 70% шкільних учителів використовували поряд із французькою ще й бретонську мову, а 6% послуговувалися лише бретонською [412, с. 29]. У Руссільйоні в усіх школах використовували тільки французьку мову, але в Ельзасі з 614 шкіл у 513 використовували місцевий діалект німецької, із них у 45 школах навчання вели лише ельзаським діалектом [876, р. 126]. Значна частина шкіл у регіонах перебувала в руках духовенства, яке заохочувало навчання рідною мовою, оскільки вбачало в ньому запоруку збереження консервативних основ суспільного життя. У цьому ж був зацікавлений і уряд Наполеона III, який прихильно ставився до клерикалізації освітньої сфери. Однак падіння Другої імперії, яке супроводжувалося втратою територій, заселених німецькомовною меншиною, наочно продемонструвало необхідність змін.

Чергове посилення політики мовного центризму можна пояснити прагненням засновників Третьої республіки відновити французьке суспільство після національного приниження, спричиненого поразкою у війні з Прусією та бурхливих політичних подій, коли менше ніж за століття змінили одна одну три революції, дві монархії, імперія й короткочасне республіканське правління [472, с. 66]. Подальше посилення ролі й значення французької мови видавалося слушним заходом для зміцнення національної єдності.

Ініціативу в цій справі взяв на себе Жюль Феррі, міністр освіти Третьої республіки. Він виступив автором двох законопроектів про реформування освіти, які були прийняті парламентом 16 червня 1881 р. та 28 березня 1882 р. відповідно. Згідно з цими законами на всій території Франції було запроваджено обов'язкову безкоштовну та світську шкільну освіту. У пункті 14 Положення про шкільну освіту наголошено, що «лише французька мова може бути застосована в школі» [865, р. 119]. Проти мов корінного населення було спрямовано й заходи щодо відокремлення церкви від школи, у межах яких уряд забороняв вести навчання особам, які здійснюють релігійні обряди, ліквідував школи, де практикували релігійне навчання, та посилював контроль за приватними закладами. На вчителів шкіл також було покладено обов'язок організовувати освітні заходи для дорослих людей, вести ідеологічну роботу з населенням та забезпечувати виборчий процес [433, с. 257].

В історіографії новітнього часу загалом наголошено на згубному впливі шкільної реформи на розвиток регіональних мов Франції. Водночас результати деяких досліджень, заснованих на методах усної історії та опитуваннях колишніх учнів та вчителів доби Третьої республіки (1871-1940 рр.), засвідчують, що впровадження заходів, передбачених реформою 1881-1882 рр. в частині мови навчання, здійснювалося не настільки жорстко, як це оцінювали раніше. Зокрема, було встановлено, що шкільні вчителі переважно походили з місцевого мовного середовища, з прихильністю ставилися до культур корінного населення та широко використовували рідну мову учнів як засіб пояснення навчального матеріалу. Мешканці французьких регіонів, незалежно від мови спілкування та етнічного походження, зазвичай не бачили гострої суперечності між любов'ю до малої батьківщини та почуттям патріотизму щодо Франції в цілому. Поступовий, але неухильний перехід представників корінних етнічних груп та носіїв патуа на стандартизовану французьку мову можна пояснити радше психологічними чинниками, а саме прагненням мешканців провінцій бути причетними до високої культури та модернізації країни на рубежі XIX-XX ст. [865, р. 120-121].

Той факт, що мовна асиміляція представників корінних етносів Франції мала переважно добровільний характер, опосередковано засвідчують тенденції лінгвістичного розвитку французьких регіонів після 1951 р., коли всі репресивні заходи щодо бретонської, баскської, каталанської та окситанської мов були скасовані, а вивчення цих мов було введено до шкільної програми. У 1975 р. регіональні мови та культури були оголошені національною спадщиною, яка потребує збереження. Однак, саме цей період позначився найбільш гострою кризою регіональних мов. Зокрема, згідно з опитуваннями, з 1950 по 1970 рр. кількість мовців бретонської серед мешканців Бретані знизилася з 70% до 20%, а у 2004 р. із понад 3 млн. населення регіону лише 250 тисяч осіб були здатні говорити бретонською, передусім це були люди у віці старшому за 60 років [370, р. 130]. Схожа ситуація спостерігається й з іншими регіональними мовами. Зокрема, на думку Фабріс Бернісан, офіційні дані щодо 2-х млн. мовців окситанською надто завищені й насправді їхня кількість не перевищує 100 тисяч, хоча на початок ХХ ст. сягала 9 мільйонів [873, р. 498].

Загалом, в усі історичні епохи та за умов будь-якого політичного режиму влада Франції проводила курс щодо підтримки національної мови, розширення сфери її вжитку та перетворення її на універсальний засіб комунікації в країні. По-перше, французька мова завжди відігравала роль важливого елементу державної ідеології: за часів монархії вона уособлювала унітарний характер держави, в епоху ж республіки символізувала рівність громадян перед законом. По-друге, упродовж усієї своєї новітньої історії французька держава вбачала необхідність свого втручання в мовну ситуацію країни. До середини ХХ ст. мови етнічних меншин та діалекти французької (патуа) були об'єктом репресивних заходів, спрямованих на витіснення цих мов передусім із освітньої сфери. По-третє, зазначені репресивні заходи не були достатньо ефективними й не завжди досягали своєї мети. Навпаки, найшвидшими темпами асиміляція етнолінгвістичних меншин розгорнулася тоді, коли репресивні заходи були скасовані.

Варто зазначити, що французька мова у ХІХ ст. мала статус державної не лише у Франції, але й у Бельгії, населення якої складалося з двох провідних етнічних громад – валлонів та фламандців. Перші були носіями французької та близьких до неї місцевих романських діалектів, другі – нідерландської мови. Бельгія стала окремою державою внаслідок повстання 1830 р. проти Сполученого Королівства Нідерландів. Його підтримала як промислово розвинена Валлонія з переважно католицьким населенням, так і протестантська аграрна Фландрія. Обидві частини майбутньої країни не влаштувала передусім фритредерська економічна політика Амстердама. Однак надалі далася взнаки економічна та демографічна перевага Валлонії над Фландрією, одним із наслідків якої стало визнання літературної французької мови, поширеної передусім у міському середовищі, єдиною державною.

Політика офранцузування призвела до зростання невдоволення серед фламандців. З кінця 40-х рр. ХІХ ст. виник рух за рівність французької та нідерландської мов [578, с. 237]; у 1861 р. була заснована фламандська політична партія Meetingpartij, а з 1867 р. почав виходити перший тижневик фламандською мовою. Під тиском громадськості Брюссель був змушений піти на поступки, унаслідок яких упродовж останньої третини ХІХ ст. нідерландська мова отримала дозволи на використання в судочинстві (1873), адміністрації (1878) та вищій освіті (1883) Фландрії. У 1898 р. було прийнято закон, який проголошував двомовність Бельгії. Хоча французька мова фактично продовжувала зберігати свій привілейований статус у країні, прийняття закону про рівноправ'я мов розлютило валлонських націоналістів, які розгорнули активну кампанію проти нідерландськомовної меншини під час так званих Валлонських конгресів. Водночас, з точки зору фламандців, прийняття закону про мовну рівність було лише символічною перемогою, адже дискримінація нефранкофонних громадян у сфері освіти, державного управління й на робочих місцях тривала [918, р. 116].

Варто зазначити, що у ХХ ст. на тлі поступового зростання економічної та демографічної потуги Фландрії Брюссель дотримуватиметься курсу на

подальшу лібералізацію та встановлення рівноправ'я французької, нідерландської та німецької мов у країні. Це, однак, не допоможе вирішенню національного питання.

Ще однією європейською багатонаціональною країною, асиміляційна політика якої так і не досягла успіху, є Іспанія. Уявлення про націю та мову як одну з її провідних ознак сформувалися тут ще за ранньомодерної доби. Однак дослідники відзначають, що в цей період «Іспанія» залишалася передусім географічним поняттям. Територія Піренейського півострова була поділена на цілу низку королівств – Арагон, Кастилію, Леон, Каталонію тощо. Об'єднані передусім владою правлячої династії, мешканці окремих регіонів використовували шість основних мов – кастильську, каталанську, португальську, баскську, галісійську й валенсійську. Вони, однак, мали значну кількість діалектів, часто взаємно не зрозумілих їхнім носіям. До цього додавався поділ за конфесійною ознакою на християн, «новонавернених» християн – маврів, які перейшли до лона католицької церкви під час Реконкісти, іудеїв тощо [859, с. 234-235].

Центром консолідації іспанської нації стало королівство Кастилія, а основою для творення національної мови, відповідно, – кастильська. Після утвердження на престолі династії Бурбонів на початку XVIII ст. Мадрид розпочав проводити політику мовної централізації за французьким зразком. З метою сприяння розвитку іспанської мови та підтримування її чистоти було засновано Академію (1714 р.), розроблено словник «Diccionario de Autoridades» (1726 р.), значно активізувалася робота в напрямку стандартизації мови, створення перекладів тощо [728, с. 5]. Тривалий період впливу французької культури та мови в Іспанії завершився на початку XIX ст., коли окупація країни наполеонівською Францією та передання корони Жозефу Бонапарту викликали потужні антифранцузькі настрої.

Поразка Наполеона та реставрація влади Бурбонів не принесла Іспанії довгоочікуваного миру. Країна занурилася в низку політичних криз, заколотів та громадянських конфліктів, які тривали майже до кінця XIX ст. Характерною

ознакою суспільного життя Іспанії в цей період була політична сегментація, а також відцентрові тенденції регіонів – Наварри, Арагона, Валенсії, Андалусії тощо. В умовах, коли центральний уряд не мав можливостей ефективного запровадження асиміляційної політики, в Країні Басків, Каталонії та Галісії практично безперешкодно розгорталися процеси «літературного відродження», які згодом призвели до появи політичних рухів за самовизначення [573, с. 302-303]. Повернутися до активно централізаторського курсу Мадрид зміг вже після утвердження диктатури Ф. Франко в середині ХХ ст. Необхідно, водночас врахувати думку П. Джіорі, який вважає, що процес формування національної ідентичності у Каталонії розпочався лише в останній третині ХХ ст. [892, р. 432].

Центральна та Південно-Східна Європа політично доволі суттєво відрізнялася від Західної, хоча процеси формування націй та спроби протидіяти їм з боку урядів поліетнічних держав були доволі схожими. Етнолінгвістична ситуація в цьому регіоні в другій половині ХІХ ст. визначалася політикою чотирьох імперій – Німецької, Австро-Угорської, Російської та Османської.

Німеччина ХІХ ст., попри свою культурну строкатість та етнографічну різноманітність, була країною, для населення якої стандартизована літературна мова була найбільш потужним чинником національної консолідації в межах так званої *Kulturnation*. Дослідники наголошують на певній парадоксальності цього явища, адже німецька мова утворена на основі далеких один від одного верхньонімецьких та нижньонімецьких діалектів, водночас останні, з лінгвістичної точки зору, були значно ближчими до нідерландської мови, ніж до верхньонімецького варіанту німецької [871, р. 154-159]. Однак, німецькі інтелектуали дотримувалися консенсусу про те, що німецька мова є стародавньою, чистою, не зіпсованою зовнішніми впливами й такою, що становить визначальну основу національного характеру німців. Це уявлення стало наріжним каменем створення німецької *Kulturnation* й об'єднання Німеччини в другій половині ХІХ ст. [938, р. 298-305]. Великих іншомовних етнічних меншин із виразними прагненнями до національного самовизначення

в Німеччині не було, тому мовної політики у звичному для багатонаціональних держав розумінні Берлін не проводив. Політику Австро-Угорщини та Російської імперії, до складу яких входило українське населення, буде розглянуто в наступних підрозділах роботи.

Щодо Османської імперії, то в силу особливостей свого історичного та етнокультурного розвитку ця держава займала цілковито окреме місце. Фактично роль державної ідеології в цій країні відігравав іслам [826, с. 246-254], тому процеси тюркизації підкореного населення балканських країн мали значно меншу важливість, ніж спроби його ісламізації. Україй різнобарвний етнолінгвістичний склад Оттоманської Порти, успадкований нею з часів середньовіччя, перешкоджав асиміляційним процесам. У XIX ст. Османська імперія перебувала в стані глибокої стагнації, поступово втрачаючи свої володіння у Європі. У 1821 р. від імперії відокремилася Греція, у 1859 р. – Румунія, у 1878 р. – Сербія та Болгарія тощо. Греки, болгари, румуни, серби та інші народи Балканського півострова переважно зберегли свої мовно-культурні особливості й у XIX ст. активно долучилися до процесу формування модерних націй. Проте для деяких із цих народів шлях будівництва націй та стандартизації національних мов був пов'язаний не стільки з протидією Оттоманській Порті, скільки з подоланням набагато давнішої спадщини Візантійської імперії.

Зокрема, приклад грецького національного руху наочно демонструє, що історична пам'ять про славу й велич загиблої колись державності не завжди могла сприяти формуванню національної ідентичності модерного типу. Становлячи привілейовану меншість *Рум міллета* – православної громади Османської імперії, греки здебільшого ідентифікували себе як ромеї, тобто члени конфесійної спільноти підданих давно зруйнованої православної імперії [709, с. 192-196]. Греки довго не відокремлювали своєї долі від долі інших православних християн Порти, і лише у 20-ті рр. XIX ст. в межах сформованої на ідейному підґрунті романтизму «Великої ідеї» почалося поступове

відродження етноніму «елліни», а з ним й еллінської, тобто власне грецької ідентичності.

Дослідники грецької революції відзначають, що на початку визвольної боротьби в середовищі грецької еліти домінував напрямок, представники якого виступали за відновлення заснованої на традиційних релігійних цінностях Візантійської імперії. Цю ідею активно підтримувало православне духовенство, під контролем якого перебувала потужна, хоча й застаріла система початкової та середньої освіти. Лише завдяки активній підтримці європейських держав та грецької діаспори демократичне прозахідне крило здобуло лідерські позиції й у подальшому зуміло побудувати незалежну державу шляхом відмови від імперських амбіцій і радикальної модернізації, яка містила, зокрема, обмеження ролі церкви в суспільному житті [708; 710].

Проте на культурному рівні боротьба між «західниками» й «традиціоналістами» тривала, що особливо рельєфно відображали етномовні процеси. Афінські інтелектуали активно просували штучно архаїзовану літературну мову *катаревусу* (від грец. *Καθαρεύουσα*, «очищена»), яка була створена з ініціативи громадського діяча та просвітителя Адамантиоса Кораїса на основі аттичного діалекту давньогрецької мови, адаптованого до реалій новогрецької мови. У середовищі професійних літераторів саме катаревуса була провідною мовою впродовж майже всього XIX ст. Лише з 1880-х рр. її поступово почала витісняти розмовна *димотика*, яку пропагували прихильники реалізму, символізму та інших модерних літературних течій, які прагнули писати свої твори зрозумілою народною мовою [941, р. 246-263].

Водночас, для болгар одне з ключових питань у національному русі полягало у викоріненні грецької мови, зокрема зі сфери освіти та церкви, бо саме її діячі та ідеологи болгарського національного руху вважали суттєвою перепорою для збереження болгарської ідентичності. Так, наприклад, М. Дринов у статті «Про новоболгарську азбуку» (1870) писав, що «немає сумніву, що від вироблення єдиної літературно-писемної мови для всіх

болгарських областей багато в чому залежать укріплення нашої народності й хороший успіх нашого національного розвитку» [Цит. за: 418, с. 151].

У підсумку варто зазначити, що значення мови в процесах формування модерних націй у Європі тією або іншою мірою усвідомлювали всі учасники цих процесів. Мову в XIX ст. розглядали як одну з ключових передумов існування нації і як один із найважливіших чинників національної консолідації. Відповідно, певні форми мовної політики були притаманні всім без винятку європейським державам, хоча найбільшої актуальності мовне питання набуло в багатонаціональних державах, таких як Велика Британія, Франція, Бельгія, Іспанія. Політика кожної з цих країн мала свої особливості, хоча не можна не відзначити деякі спільні риси. В усіх зазначених випадках етнолінгвістична політика здійснювалася в напрямку мовного централізму, спрямованого на посилення ролі державних мов незалежно від того, чи був цей статус закріплений юридично з одночасним звуженням сфери функціонування мов корінних народів. У практичній площині ця політика складалася з дискредитації міноритарних мов, зниження їхнього престижу, заохочення їхніх носіїв до добровільного переходу на державну мову, а також примусових асиміляційних заходів у сфері освіти, судочинства та державного управління. Успіх реалізації цієї політики безпосередньо залежав від економічного, культурного та демографічного потенціалу «титульної» нації, ефективності функціонування створених нею політичних інститутів, а також від сили спротиву національних рухів бездержавних народів.

2.2 Мовна політика монархії Габсбургів

Австрійська імперія, утворена на основі державної традиції та значної частини земель, ліквідованої на початку XIX ст. Священної Римської імперії, успадкувала від своєї попередниці характерні риси середньовічних монархій. Вона була конгломератом земель, населення яких відзначалося мовною, культурною та конфесійною різноманітністю й було об'єднане здебільшого лише владою правлячої династії. Стверджувати про наявність певної чіткої

національної політики Дунайської монархії доволі проблематично, адже, як цілком справедливо зазначає Томас Волліг, «династична анаціональна держава Габсбургів ніколи не сприймала концепцію етнічної “нації”, й насправді не могла її сприйняти без того, щоб поставити під питання унікальні принципи своєї власної структури» [943, р. 25].

Відповідно, політика держави Габсбургів у національному та мовному питанні не передбачала жорсткого курсу на створення «титульної» імперської нації. Вона мала ситуативний характер і базувалася на принципах прагматизму, балансування між різними етнічними групами в інтересах правлячого цісарського дому. Характерний зразок світогляду імперського державного службовця, який безпосередньо втілював цю політику в життя, можна спостерігати у висновку загального центрального цензора В. Копітара на рукопис альманаху «Зоря», підготовленого М. Шашкевичем у 1834 р. Цензор зауважував, що для 2 млн русинів Галичини і 1 млн русинів Угорщини цей твір їхнім діалектом буде утішним і приємним, так само «бажаним він буде іншим 6-7 млн російських русинів цього самого діалекту» [152, с. 52]. Зважав цензор і на той факт, що поляки обох імперій «будуть дивитися на цю непривілейовану літературу з ревністю і заздрістю», як і представники державної влади в Росії. У примітці було дописано, що малоросійська [мова] майже так само відрізняється від великоросійської, як чеська від польської [152, с. 52]. Оскільки майбутній природній розвиток цієї нової літератури, на думку В. Копітара, мав розвиватися за рахунок польської і великоросійської, то він ставив такі питання: «для Австрії [виникає] питання: чи може і чи повинна вона підтримувати русинів за рахунок і на шкоду польській літературі? Чи повинна вона бути такою ж за рахунок і на шкоду великоросійській?». Цензор передбачав можливість появи «духовної опозиції» чисельністю 6-7 млн осіб в найбагатших і найбільш вигідно розташованих російських південних провінціях, але зауважував, що ці 6-7 млн навряд чи приєдналися б до наших 3 млн австрійських русинів, адже «можна битися об заклад – 10 проти 1, що

петербуржці швидко знайдуть спосіб спрямувати цю опозицію проти самої Австрії» [152, с. 52].

Наприкінці 40-х років XIX ст. багатонаціональна держава Габсбургів, як і значна частина інших європейських країн, занурилася у вир революційних подій «Весни народів». Активізація національних рухів, Віденське березневе повстання 1848 р. призвели до проголошення Австрії конституційною монархією (без Угорщини та італійських територій). Проект австрійської Конституції від 25 квітня 1848 р. був підготовлений комісією під керівництвом міністра внутрішніх справ Ф.–К. Піллерсдорфа. Цим документом (*Verfassungsurkunde des österreichischen Kaiserstaates vom 25. April 1848*) проголошено створення двопалатного парламенту – рейхстагу, нижня палата якого мала обиратися населенням, а верхня – частково призначатися імператором із принців Габсбурзької династії і частково обиратися аристократією.

Конституція гарантувала свободу совісті, рівність громадян, свободу друку і спілок, свободу віросповідання, а також закладала основи правового регулювання національного та мовного питань.

Четвертий параграф проголошував: «Усім народностям гарантовано непорушність їхніх національностей та мов» [156]. Демократичні права й свободи проголошувала й Австрійська державна Конституція схвалена 13 січня 1849 року Конституційною комісією сейму (Кромериська), яка, однак, не була введена в дію [494, с. 8]. Документ передбачав, що всі громадяни Австрії творять народ (ст. 7), та декларував свободу слова, друку, думки, майстрування та творчості тощо (ст. 8, ст. 24), право на організацію товариств, право на загальну народну освіту за наявності навчальних закладів (ст. 23) [151, с. 5, 6, 8]. Відповідно до цієї Конституції «усі діти – учні в державі є рівноправними. Кожний має право на виховання і опікунство етносу [народу] в загальному суспільстві і своєї мови зокрема. Держава гарантує рівноправність усіх мов, якими розмовляють у краю, школах, в урядових органах і громадському житті» (ст. 25) [151, с. 8].

П'ята стаття Цісарського указу від 4 березня 1849 № 150 «Про Затвердження Оломунецької Конституції Австрійської держави» визначала, що «уся єдність народна є рівноправна і кожна з них має непорушне право збереження, плекання та пильнування своєї нації (народності) й мови» [151, с. 27]. Цим саме документом була гарантована рівноправність народностей та мов Угорського королівства [151, с. 35]. Водночас, Цісарський закон від 4 березня 1849 р. № 151 «Про конституційну форму управління та дотримання прав політичних» передбачав уведення системи контролю над дотриманням навчальних процесів та засобів рідною мовою [151, с. 43]. Законом проголошено, що «кожний має право вільно, свobodно висловлювати свої думки вголос, письмово, друком чи образним уявленням. Пресу не можна ставити під цензуру» [151, с. 44].

Зазначені конституційні документи були достатньо прогресивними для свого часу й, принаймні формально, встановлювали сприятливий правовий режим для розвитку всіх мов у державі. Їхнє прийняття було наслідком зростаючого впливу лінгвістичного націоналізму передусім серед слов'янських народів імперії. Визначну роль у цьому процесі відіграла праця Єрнея Капітара «*Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*» (1808), у якій була сформульована ідея мовної єдності слов'янських народів Австрійської імперії. Висловлені в книзі ідеї здобули значну кількість прихильників, серед яких був, зокрема, католицький священник з Каринтії Матія Маяр. 17 березня 1848 р., у розпал «Весни народів», М. Маяр опублікував у газеті «*Kmetijske in rokodelske novice*» політичну програму, відому як Об'єднана Словенія. М. Маяр закликав до створення словенської державності на територіях, заселених носіями словенської мови (Карінтія, Штирія, Крайна тощо), у формі політичної автономії в складі імперії Габсбургів, але з демократичною формою правління. Мова, отже, була наріжним каменем усієї програми, доказом існування окремої словенської нації та аргументом на користь реалізації її політичних прав [904, р. 79-87].

Водночас прийняті на хвилі «Весни народів» ліберальні закони виявилися лише тимчасовою поступкою. Уже наприкінці 1849 р. Відень ліквідував Іллірійське королівство – номінальну автономію, яка з часів наполеонівських війн включала переважно заселені слов'янами землі. На початку 1850-х рр. проти словенських інтелектуалів почали висувати звинувачення в сепаратизмі, що змусило їх відмовитися від політичних вимог і зосередитися на питаннях культурного та мовного розвитку, зокрема, щодо запровадження словенської мови в місцевих судах, шкільному навчанні та адміністративній практиці [937, р. 197]. Конституція 1849 року була скасована Імператорським патентом від 31 грудня 1851 р., хоча проголошені в ній демократичні положення значною мірою реалізовувалися й надалі.

Для культурницьких рухів другої половини ХІХ ст. особливе значення мало питання державної цензури книг та періодичних видань. Цісарське розпорядження, видане в липні 1851 р., надавало право адміністративним органам призупиняти випуск видання. З 1852 р., коли було прийнято Закон про пресу, фактично відбулося повернення до моделі превентивної цензури, крім того, межі свободи преси визначали приписи карного права (нова редакція Кримінального кодексу також з'явилася у 1852 р.) [887].

Новий Закон про друк (пресу) від 17 грудня 1862 р. надавав вільне право видавати періодичні газети та журнали, визначав порядок їх відкриття. Для заснування нового видання необхідно було повідомити в крайовий уряд програму видання, прізвище відповідального редактора та місце друку, і водночас закон зобов'язував кожного видавця надсилати періодичне видання в органи безпеки краю не пізніше, ніж за 24 години до виходу у світ і передбачав право влади конфісковувати окремі статті або номери газет із політичних мотивів [792, с. 268-269]. Публікації, вміщені в періодичних виданнях, не повинні були суперечити положенням Кримінального кодексу. Під заборону потрапляли за змістом статті, які вміщували заклики до підбурювання, неприязних дій щодо народностей імперії, релігійних громад, окремих прошарків чи соціальних груп [888, с. 270]. Після 1862 р. більшість публікацій,

які мали місцевий, економічний чи громадський характер, не підлягали цензурі. Питання ж національного та політичного характеру викликали її зацікавлення [888, s. 269]. До заборонених тем у публікаціях належали й ті, які спричиняли образу гідності цісаря та членів його родини чи порушували суспільні традиції і моральність. Зі списками заборонених для поширення творів, запроваджених судами повинні були ознайомлюватися ті, хто займався їхнім розповсюдженням. Закон від 15 жовтня 1868 р. розширював права видавців і посилював регламентацію функціонування цензури.

Загалом, як зазначено нижче, порівняно з Російською імперією в державі Габсбургів було встановлено значно більш поміркований режим цензурування друкованої продукції, зокрема не було жодних обмежень друку за мовною ознакою.

Потенційна небезпека загострення відцентрових тенденцій не давала можливості правлячим колам Австрії виявляти жорстку позицію в національному питанні. Навпаки, у Відні цілком усвідомлювали необхідність узгоджувати інтереси всіх етнічних груп та політичних еліт. Особливо наочно це виявилось після програшу Австро-пруської війни 1866 р., результатом якого стало фактичне переформатування володінь Габсбургів на основі компромісу між Австрійською імперією та Угорським королівством.

Утворена у 1867 р. Австро-Угорська монархія об'єднувала у своєму складі більше 20 етносів, жоден з яких не мав суттєвої чисельної переваги. В Дуалістичній імперії станом на 1910 р. німців нараховувалося приблизно 23% (12 млн.), угорців 19% (10 млн.), румунів 6% (3 млн.), слов'ян 45% (23,5 млн.), інших етносів – 5% (2,5 млн.) [790, с. 256] (Таблиці 1, 2). Необхідність врегулювання можливих етнічних взаємонепорозумінь спонукала владу проголосити рівноправність усіх народів імперії.

Традиційно дослідники відзначають, що етнополітику імперії Габсбургів характеризував курс, спрямований на досягнення міжетнічних компромісів та збереження багатокультурності.

Таблиця 1

Розподіл населення Австрійської монархії за даними переписів 1890, 1900 та 1910 років за розмовною мовою [130, s. 59*; 131, s. 131]

Розмовна мова	1890	1900	1910
Німецька	8461580	9170939	9950266
Богемська-моравська-словацька	5472871	5955397	6435983
Польська	3719232	4259152	4967984
Рутенська/Українська	3105221	3375576	3518854
Словенська	1176672	1192780	1252940
Сербо-хорватська	644926	711380	783334
Італійська	675305	727102	768422
Румунська	209110	230963	275115
Угорська	8139	9516	10974
Усього	23473056	25632805	27963872

Таблиця 2

Розподіл населення Угорського королівства за даними перепису 1910 року за мовою [911, p. 275-276]

Мова	Кількість населення	У відсотках (%)
Угорська	10050575	48,12
Німецька	2037435	9,75
Словацька	1967970	9,42
Румунська	2949032	14,12
Рутенська/Українська	472587	2,26
Хорватська	1833162	8,78
Сербська	1106471	5,30
Словенська	93174	0,45
Буневська	88209	0,42
Болгарська	23267	0,11
Чеська	63812	0,31
Польська	40537	0,19
Ромська	121097	0,58
Італійська	33387	0,16
Інші	5772	0,03
Неугорськомовне населення разом	10835912	51,88
Усього	20886487	100

В Австро-Угорській монархії правовий статус мов був закріплений «Конституцією про загальні права громадян королівств і земель, представлених

у Рейхстазі» від 21 грудня 1867 року, дев'ятнадцята стаття якої гарантувала непорушне право кожної народності держави на збереження й розвиток своєї національності та мови. «Усі народності Держави є рівноправними, і кожна народність має непорушне право на збереження і розвиток своєї національності та мови. З боку держави визнається рівноправність усіх місцевих мов у школі, в урядуванні й публічному житті. У краю, де проживають декілька народностей, публічні навчальні заклади повинні бути влаштовані так, щоб без використання примусу до навчання другої місцевої мови кожна з тих народностей отримала необхідні засоби для здобуття освіти своєю мовою» [162, s. 494].

Отже, Конституцією 1867 р. проголошено толерантність у мовному питанні й було задекларовано демократичні права для носіїв усіх мов. Однак реалізація мовної політики Австро-Угорщини базувалася й на інших законодавчих документах. Різним в імперії також був правовий статус мов її мешканців. Як зазначає В. Марковський, «у законодавстві Австрії (згодом Австро-Угорщини) витворилася термінологія для визначення статусу, у якому існує “право мови” певної нації. Мова титульної нації – “це мова державних законів, автентичного тексту законів”; “краєва мова” або “вживана в краю” – це мова національних меншин імперії; мова “урядова”, “мова внутрішнього користування”, “мова зовнішнього користування”, “рідна мова”, “матірня мова” – усе це поняття, що мали різний за сутністю політико-правовий зміст у нормативно-правових актах» [643, с. 50].

В Дуалістичній імперії дві мови виконували функцію державної: німецька – в Цислейтанії та угорська – в Транслейтанії. Більшість інших національних мов мали статус крайових. Використання в конституції термінів *Volksstamm* («народність») і *landesübliche Sprachen* («крайова мова») було свідомим, адже вони були позбавлені національного контексту й найкраще узгоджувалися з політично нейтральним поняттям «земля» [943, р. 24]. Як зазначає Е. Цьольнер, Габсбурзька монархія не мала наміру проводити простий схематичний поділ держави за національним принципом, адже соціальні та конфесійні кордони в державі перехрещувалися з національними [825, с. 404].

Мовна політика Австрійської імперії була політикою компромісів, балансування, утримування рівноваги, залежала від особистих переконань і національно-культурних поглядів представників вищого керівництва й водночас відбувалася в межах дозволених Конституцією. Демократичні права, делеговані законодавчими актами Дуалістичної імперії, для національних рухів мали вкрай важливе значення, адже уможливили відстоювати в правовому полі права будь-якої визнаної мови імперії та розширювати її соціальні функції.

У землях імперії з етнічно змішаним населенням реалізація принципу рівноправ'я мов фактично перетворилася на боротьбу за право однієї з цих мов за домінування [943, р. 28]. Саме така ситуація була характерною для чеських земель, де за це право змагалися чеська та німецька мови, а культурна політика австрійської влади була перш за все політикою в мовній сфері [730, с. 45].

У другій половині XIX ст. Богемія та Моравія становили одну з найбільш розвинених у соціально-економічному плані частин монархії Габсбургів. Більшість населення цих земель складали чехи, однак значну вагу мала німецькомовна меншина, що складалася з етнічних німців та євреїв. Відносини чеської громадськості з центральною владою у Відні були непростими: два коротких періоди політичної активності під час революції 1848 р. та на початку 1860-х рр. не принесли результатів та призвели до початку «пасивного спротиву» – самоусунення чехів від політичного життя Австрії та бойкотування участі в роботі парламенту у Відні, а також місцевих законодавчих зборах [940, р. 254]. У цей період чеський національний рух зосередився в громадських організаціях, таких як, зокрема, спортивні товариства «Sokol», мистецька асоціація «Umělecká beseda» (заснована у 1863 р.), гуртки хорового співу. Саме останні опікувалися становищем чеської мови та її популяризацією серед різних прошарків суспільства. Перше й найвизначніше хорове товариство «Hlahol» (чеськ. «дзвін») було засноване в 1861 році й уперше виступило для публіки під час поховання чеського поета та мовознавця Вацлава Ганки [936, р. 189]. Незважаючи на те, що з початку хорові товариства засновувалися представниками інтелектуальної еліти, до початку XX ст. вони поєднували

вихідців з усіх соціальних станів [936, р. 195]. Це значно сприяло консолідації чехів на платформі патріотизму та ідеї національного звільнення.

Варто зауважити, що пісенні, мистецькі та спортивні товариства діяли в Австро-Угорщині на повністю легальній основі, мали відкриті джерела фінансування з членських внесків та пожертв тощо. Закони про об'єднання і про збори (15 листопада 1867 р.) передбачали, що для відкриття товариства необхідно було подати до крайового правління статут товариства в п'яти примірниках, зазначивши у ньому його мету, засоби існування, структуру та органи управління, місце розташування, спосіб вирішення суперечливих питань та умови розпуску [394, с. 66]. Ліберальне законодавство сприяло тому, що в 60-70-х рр. XIX ст. серед слов'янського населення імперії активізувалася діяльність щодо створення національних культурних осередків (товариств, читалень, бібліотек, театрів) та освітніх закладів із рідною мовою навчання.

Небажання чехів повернутися до участі в політичному житті імперії не змогло подолати прийняття Конституції 1867 р., яка в цілому створювала передумови для підвищення соціального престижу чеської мови. Однак наприкінці 1870-х рр. як для чеського національного руху, який переконався в безперспективності «пасивного спротиву», так і для імперських правлячих кіл стала зрозумілою необхідність знаходження компромісу. Поступкою чеській громадськості з боку центрального уряду стало розпорядження міністерств внутрішніх справ та юстиції 1880 р., згідно з якими в Богемії та Моравії було передбачено вживання в органах управління, суді і прокуратурі разом із німецькою також і чеської мови. На практиці це означало, що державною мовою залишалася німецька, але органи влади повинні були готувати вихідні документи тією мовою, якою до них зверталися [730, с. 49].

Хоча таке розширення сфери вжитку чеської мови мало обмежений характер, воно створювало суспільний запит на державних службовців, які на належному рівні цією мовою володіли. Якщо раніше саме німецька мова була орієнтиром для кар'єрних та культурно-освітніх можливостей населення імперії Габсбургів, то відтепер переваги для професійної реалізації почала надавати

кількамовна компетенція. Випускники чеських шкіл, будучи білінгвами, отримали певну перевагу при зайнятті посад в адміністративній і судовій владі [920, р. 378].

Водночас, однак, варто зазначити, що австрійський уряд неодноразово робив спроби обмежити доступ населення до здобуття вищої і середньої освіти, щоправда, керувався він побоюваннями соціальних наслідків швидкого поширення освіти серед бідніших прошарків населення та необхідністю заощаджувати бюджетні кошти. У чеських землях міністр Пауль фон Гауч наказав у 1887 р. закрити деякі реальні школи і гімназії через малочисельність учнів у них. З бюджетних міркувань було відмінено державні дотації чеським середнім школам, які управлялися громадами, відхилено план збільшення кількості державних шкіл і вимогу поставити нові громадські провінційні школи на баланс державного бюджету [596, с. 168].

Чеський національний рух переймався розширенням функціонування рідної мови в освітній сфері. Як зазначає З. Ненашева, «укріплення позицій чеської нації було пов'язане з розвитком мови, самобутності типу культури в цілому. При цьому мовне питання було “економічним, соціальним і культурним”» [681, с. 36-37]. Проект народної програми 1890 р. розроблений Т. Масариком, Й. Кайзлом, К. Крамаржем, серед інших порушував як ключові у культурній сфері мовні та освітні питання. У проекті порушено питання про розвиток усіх типів національних закладів, наукових та творчих організацій, можливість рідномовного навчання, створення підручників чеською мовою, зазначено необхідність вивчення іноземних мов. Водночас, державною мовою автори Проекту бачили німецьку, а її вивчення вважали необхідним [681, с. 36-37].

Наприкінці XIX ст. боротьба між прихильниками розширення сфери вжитку чеської мови та їхніми супротивниками знову загострилася. У 1897 р. прем'єр-міністр Казимир-Фелікс Бадені, прагнучи здобути підтримку чехів напередодні укладання нового компромісу з Угорським королівством, підписав розпорядження про рівноправність чеської і німецької мов у судових й

адміністративних органах Богемії та Моравії. Згідно з цим документом із 1901 р. кандидати на посади в органи державного управління повинні були знати чеську й німецьку мови на рівні, достатньому для складання іспиту з обох мов. Це розпорядження, не узгоджене з парламентом, набуло широкого розголосу в суспільстві й спричинило так звану «мовну кризу 1897 року». Прийняті урядом рішення порушували не лише інтереси австрійських німців, але й поставили під загрозу цілісність Австро-Угорщини і долю Дуалістичного союзу [562, с. 164]. Масові протести у Відні призвели до того, що 28 листопада 1897 р. за розпорядженням імператора парламент був розпущений, а прем'єр-міністр Бадені змушений був піти у відставку. П. Гауч скасував його мовне розпорядження, натомість видав власну, значно менш зобов'язальну норму, яка вимагала від кожного чиновника володіння необхідною для виконання посадових обов'язків мовою [825, с. 418]. Однак вже наступного року уряд М. Кларі-Альдрінгена відновив мовні укази Бадені.

Загалом, компромісна позиція, яку австрійський уряд зайняв щодо чеського національного руху та, зокрема, поступки, які він робив у питанні розширення соціальних функцій чеської мови, сприяли інтеграції чехів до політичних структур імперії. Дослідники відзначають, що принаймні до початку Першої світової війни більшість чехів займала лояльну до Відня позицію й не підтримувала заклики до повної незалежності країни [940, р. 279-280].

Якщо чеські землі є прикладом реалізації національної політики Відня в умовах функціонування двох конкурентних етномовних груп – чесько- та німецькомовної, то в деяких інших регіонах імперії кількість таких груп могла бути більшою. Йдеться, наприклад, про прилеглі до Королівства Італія землі Тироль, Істрія, Горіц-Градїшка (Горішка) та місто Трієст, де за вплив змагалися німецька, італійська та слов'янська (словенська й хорватська) громади. Як зазначав сучасник тих подій В. Піттоні, «італійцям доводиться вести боротьбу на два фронти: з одного боку проти такого впливового й могутнього супротивника, яким є німці, – боротьбу за завоювання національних прав, а з

іншого – проти слов'янських народів, які тиснуть знизу, – боротьбу за збереження своїх старих національних прав. Не дивно, що ця жорстока війна, яка нерідко призводить до витіснення італійців з багатьох позицій, що їм належали, породила рух, який відомий як іредентизм» [717, с. 200].

Загалом в Австрійській частині імперії проживало понад 727 тис. італійців (за переписом 1900 р.). В Тіролі італійськомовна громада населяла південну частину краю, тоді як німецькомовна – північну. Водночас, столиця Тіролю – м. Інсбрук, була розташована в північній частині регіону; німці склали більшість в органах державного управління. Італійці бойкотували крайові органи влади й вимагали утворення політичної автономії в Південному Тіролі. Конфлікт мав політичний характер і так і не отримав свого вирішення до початку Першої світової війни.

В Істрії, Горішці та Трієсті лінія розламу пролягала між італійцями, які склали більшість у містах та в середовищі економічно забезпеченого й освіченого прошарку, а також представниками слов'янських етносів, які мали чисельну перевагу й проживали переважно в сільській місцевості. Зокрема, після 1867 р. у Трієсті німецька, словенська та італійська мови мали статус крайових мов, але в міській раді фактично використовували лише італійську. У судочинстві використання цих мов не завжди відповідало законодавству, адже італійська мова займала панівне становище, німецька зберігала свої позиції, а словенську більшою мірою почали використовувати лише після 1900 р. [882, р. 103]. Відповідно, національна боротьба між італійцями і словенцями переважно зосередилася у сфері шкільної справи і в питанні про права словенської мови. Водночас дослідники зазначають, що центральна влада використовувала в Трієсті словенську мову як інструмент для послаблення впливу місцевої італійськомовної еліти [943, р. 25].

У тій частині імперії, що перебувала під владою Будапешта, національна та мовна політика хоча й була заснована на схожих ліберальних засадах, але водночас враховувала ідею створення угорської нації. Відповідно, втілювалася в життя вона значно жорсткішими методами, ніж в Австрії.

На початку ХІХ ст. в Угорському королівстві більша частина дворянства й міського населення в слов'янських та угорськомовних територіях ідентифікувала себе політично і культурно з німецькомовною Австрією [920, р. 375]. Однак через декілька десятиліть ситуація в королівстві почала докорінно змінюватися, і вже у другій половині ХІХ ст. знання угорської мови стало необхідною умовою для кар'єрного зростання. З 1844 р. угорська мова стала офіційною державною мовою парламенту, установ, адміністрацій, судочинства та освіти [827, с. 29].

Після утворення Австро-Угорської імперії мовна політика Угорського королівства переважно базувалася на Законі «Про рівноправність національностей» 1868 р., освітніх законах 1868, 1879, 1883 та 1907 років. У багатомовному Угорському королівстві 23% населення знали дві або більше мов, водночас більшість угорців, словаків, румун, русинів, сербів і хорватів, тобто 79, 46, 75, 86, 82 і 88 % відповідно, не говорили іншою мовою окрім своєї рідної [911, с. 281]. Правовий статус слов'янських народів Угорського королівства не був однаковим. Деякі з них мали політичну автономію: зокрема, відповідно до угорсько-хорватської угоди 1868 р. Королівство Хорватія і Славонія зберігало автономію у справах управління, судочинства, школи і церкви; хорватська мова визнавалася офіційною [689, с. 167]. Зовсім інша ситуація була у Словаччині, територію якої називали Верхньою Угорщиною, а її населення було передбачено залучити до складу угорської нації. Ще з середини ХІХ ст. це викликало значний спротив місцевого освіченого прошарку, який, так само як і в Чехії, сприймав мову як ключовий елемент ідентичності.

Одним із провідників словацької мовної реформи середини ХІХ ст. був Л. Штур, який вважав, що мова має принципове значення для визнання нації й що тільки вона «робить націю нацією» [393, с. 290]. У 1846 р. вийшла його праця «Наріччя словацьке, чи необхідність писати на цьому наріччі». Поширенню словацької мови сприяла поява у 1845 р. першого періодичного словацькомовного видання «*Slovenskje národňje novini*» з додатком «*Orol*

tatránski». До початку 60-х рр. ХІХ ст. словацький національний рух уже достатньою мірою оформився, що засвідчило, зокрема, проведення у 1861 р. З'їзду словаків у Мартині й розробка «Меморандуму словацького народу» з вимогою про автономію Словаччини (створення «Округи»). Використання у межах «Округи» словацької мови як офіційної, мало підтверджувати існування громадянських свобод у країні, угорську ж мову пропонували залишити як дипломатичну, не заперечуючи при цьому використання інших мов [636, с. 37]. У 1863 р. було створено національно-культурне товариство «Матиця Словацька».

25 листопада 1868 р. в Угорському королівстві було прийнято Закон «Про рівноправність національностей» № XLIV. Згідно з його положеннями мовою парламенту та головних установ була визначена угорська, однак закони також потрібно було видавати і мовами інших національностей (§ 1). У містах та селах мовою діловодства мала бути найбільш поширена мова (§ 21). Законом також було надано необмежене право користуватися рідною мовою з місцевими органами влади, в судочинстві, освіті, церкві (§ 7, § 23, § 24) [827, с. 29; 911, р. 283]. Церква мала право вільно використовувати власну мову в веденні документації та у церковних судах, а також засновувати початкові школи й обирати мову викладання в них [911, р. 283]. Положення закону зобов'язували державних службовців використовувати не тільки угорську мову, але й інші мови Угорського королівства.

Місцеві чиновники повинні були володіти мовами національностей, що також входило в обов'язки суддів, вироки яких мали бути оголошені мовою, якою володів той, кого цей вирок стосувався [911, р. 283-284]. Державна влада мала право визначати мову навчання в школах, але з урахуванням забезпечення рідномовної освіти громадян, які проживають у значній кількості разом [911, р. 284]. Закон проголошував: «... усі громадяни Угорщини, згідно з основними принципами Конституції, у політичному відношенні творять одну націю, неподільну єдину мадярську націю, її рівноправними членами є усі громадяни вітчизни, до якої б національності вони не належали» [508, р. 152].

Отже, закон 1868 р. декларував демократичні засади прав мов кожної національності в Угорському королівстві та можливостей їх використання, але водночас відображав ідеологічну концепцію єдиної угорської політичної нації. Дослідники наголошують, що «Закон про національності 1868 р. мав суттєву ваду, а саме: були відсутні механізми його реалізації, гарантії його дієвості, що зводило нанівець ліберальний характер документа» [508, с. 153].

Декларативний характер принципу рівноправ'я в Угорському королівстві засвідчили утиски словацького національного руху. У 1874-75 рр. з метою запобігання поширенню ідей панславізму угорським урядом було зачинено три словацькі гімназії та культурно-просвітницьку організацію Матиця Словацька. У 1875 р. угорський прем'єр-міністр Тиса рішучо заперечив самий факт існування словаків як окремого народу [839, с. 212]. Під заборону потрапила можливість створювати політичні організації неугорським народам, положення «за національне підбурювання» 1878 р. було уведено до кримінального кодексу [508, с. 156].

Однак для представників неугорських етносів залишалися можливості для цілком легального відстоювання своїх прав. Це, зокрема, продемонстрував будапештський конгрес національностей 1895 року, «на якому рекомендували здійснення національного самоврядування, яке базувалося б на областях, створених відповідно до територій поширення мов національностей» [827, с. 47].

Один із найвагоміших напрямів реалізації мовної політики Угорського королівства перебував в освітній площині. Закон № XXXVIII 1868 року про народну школу і реформу освіти передбачав обов'язкову рідномовну початкову освіту для дітей у віці від 6 до 12 років у державних народних школах [508, с. 154]. Цей закон також гарантував церковним конфесіям право на відкриття початкових шкіл та вибір мови викладання в них. Підручники та «Газету для народних учителів» видавали сімома мовами, зокрема й русинською. Щоправда, з середини 1870-х рр. газету друкували лише угорською [827, с. 39; 508, с. 155].

У 1879 р. викладання угорської мови в усіх навчальних закладах народної освіти стало обов'язковим, а вчителі зобов'язані були на достатньому рівні володіти угорською мовою, щоб забезпечити викладання в молодшій школі [911, р. 288]. Було заборонено викладання в школах історії та географії мовами національних меншин [508, с. 162].

Відповідно до Закону № XXX 1883 року викладання угорської мови та літератури в середніх школах для учнів різних національностей стало обов'язковим [827, с. 39]. З 1891 р. законодавство передбачало обов'язкове знайомство дітей з державною мовою навіть у неугорських дитячих садках [827, с. 39].

Із середини 80-х років XIX ст. важливу роль у реалізації політики мовної мадяризації відігравали угорські культурно-освітні товариства, зокрема «Товариство поширення мадярської мови», «Всеугорське шкільне товариство», «Мадярський шкільний гурток», які користувалися державною підтримкою [508, с. 166]. Варто відзначити також, що одним із інструментів мовної мадяризації в Угорському королівстві з кінця XIX ст. стала вимога зміни угорською мовою імен, прізвищ та назв населених пунктів.

Суттєве розширення мережі шкіл з угорською мовою викладання було здійснене під час так званої мілєніумної шкільної акції у зв'язку зі святкуванням тисячолітнього ювілею заснування Угорської держави [811, с. 640]. На початку XX ст. у більшості державних початкових шкіл основною мовою навчання стала угорська, деякі школи були облаштовані за змішаним принципом, у яких функціонували окремі класи для учнів з рідною угорською мовою і для тих учнів, для яких рідною була інша мова.

Закон 1907 р. про правовий статус недержавних початкових шкіл вимагав, щоб дитина, для якої угорська мова не була рідною, після завершення чотирирічної школи могла доступно виражати думки угорською мовою усно та письмово. Закон також вмещував ідеологічні засади національної політики Угорського королівства й зобов'язував усі школи й усіх учителів «незалежно від типу школи та від того, отримує вона державну допомогу чи ні, у душах

дітей розвинути та підсилити свідомість відданості угорській вітчизні та належності до угорської нації, а також релігійно-морального мислення» [827, с. 42].

Отже, політика Австро-Угорщини щодо мов та національностей мала суттєві особливості. На відміну від країн Західної Європи, вона базувалася на ліберальному принципі рівноправ'я народів та їхніх мов, що було закріплено в законодавстві імперії. Таке бачення національного питання було неодмінним елементом ідеологічних підвалин Габсбурзької монархії, яка успадкувала свою структуру від епохи Середньовіччя, а її правляча еліта не намагалася перетворити Австро-Угорську імперію на національну державу. Водночас прогресивне конституційне законодавство лише встановлювало певні ідеологічні орієнтири, які не обов'язково забезпечували реалізацію прагнень кожної окремої етномовної групи населення імперії. Статус мов та національностей суттєво залежав від соціально-економічної, політичної та демографічної ситуації в окремих регіонах, де імперський уряд був змушений шукати баланс інтересів у кожному окремому випадку.

2.3 Політика Російської імперії щодо мов корінного населення

Російська імперія суттєво відрізнялася від більшості європейських держав за багатьма параметрами, які безпосередньо впливали на характер міжетнічних взаємовідносин. По-перше, від доби абсолютизму Росія другої половини XIX ст. успадкувала інститут фактично нічим не обмеженої влади монарха, який міг, керуючись особистими переконаннями й порадами свого оточення, вирішувати долю народів імперії. Російська владна вертикаль більшою мірою спиралася на систему особистісних взаємовідносин, ніж на закон, а громадськість була практично позбавлена правових важелів впливу на неї. По-друге, Російська імперія була значно менш світською державою порівняно з Дунайською монархією, Великою Британією, Францією тощо. Православна церква була глибоко інтегрована в систему політичних інститутів, освіти та державної ідеології Росії. По-третє, до складу Російської імперії входили

народи, мови яких перебували на абсолютно різних ступенях розвитку. Якщо європейські народи імперії переважно мали розвинені літературні традиції і перебували на завершальних етапах стандартизації, то в багатьох народів азійської частини імперії не було навіть власної писемності. Це змушувало російські правлячі кола урізноманітнювати підходи до вироблення форм і засобів мовної політики. На практиці доводиться говорити про існування окремих мовних політик, хоча стратегічний курс на поступову, але невпинну русифікацію корінних народів імперії залишався незмінним.

Одним із найчисельніших етносів із тимчасово перерваною державною традицією та власною розвинутою літературною мовою, який увійшов до імперії на рубежі XVIII – XIX ст., були поляки. Конституційна Хартія Царства Польського 1815 року гарантувала ведення державних справ в адміністративній, судовій і військовій сферах польською мовою. Знання останньої було й однією з умов для зайняття державних посад іноземцями. Як зазначає Н. Судакова, у першій чверті XIX століття школи з польською мовою навчання були широко розповсюджені не лише в Царстві Польському, але й на території Віленського навчального округу [786, с. 51]. Російську в закладах освіти викладали як іноземну мову. Проте, після утвердження на російському престолі Миколи I й придушення Польського повстання 1830-31 років ситуація в мовній сфері змінилася. Було закрито Варшавський та Віленський університети. У західних губерніях імперії ліквідували уніатську церкву (1839), а польську мову забороняли використовувати під час проповідей [510, с. 243]. Викладання російської мови в польських навчальних закладах стало обов'язковим, а у Віленському навчальному окрузі польську було вилучено з навчальних планів. На противагу їй із 1833 р. було дозволене викладання литовської мови [786, с. 52]. Микола I особисто розпорядився залучити до програми гімназій церковнослов'янську мову з метою спростити перехід учнів до російськомовного навчання [510, с. 102]. Загалом, однак, у Царстві Польському основною мовою шкільної освіти була польська.

Русифікаторська політика центру не завжди досягала мети в польськомовному середовищі. Так, незважаючи на те що російську вивчали в навчальних закладах Царства Польського, свідоцтво про знання російської мови, необхідне для чиновницької служби, стало предметом купівлі-продажу. Нова когорта російських чиновників, яка прибула до Царства Польського під час Січневого повстання, виявила знання російської мови лише в польських чиновників старшого покоління [449, с. 160].

Водночас навіть серед російських чиновників сучасники відзначали низький рівень володіння російською мовою. Так, генерал від кавалерії, варшавський генерал-губернатор і командуючий військами Варшавського військового округу Й. Гурко (1883-1894) французькою мовою володів відмінно, а російською писав погано і навіть з орфографічними помилками, а в «Міністерстві іноземних справ усі відмінно писали французькою і ніхто не володів належною мірою російською мовою» [250, с. 350, 80-81]. Така ситуація була загалом притаманною правлячому класу Російської імперії, представники якого виховані в середовищі, де панували французька та німецька мови. Письменниця Наталена Королева, донька графа А. Дуніна-Борковського, згадувала, що в Київському інституті шляхетних дівчат, у якому вона навчалася на початку ХХ ст., «інституток зобов'язували говорити між собою “тільки по-французькому у дні “французького дежурства” або по-німецькому у “німецькі дні”. Але ніколи по-російському! Це було заборонено» [197, с. 600].

Лібералізація суспільного життя після приходу до влади Олександра II сприяла відновленню діяльності вищих навчальних закладів із польською мовою викладання, зокрема Медико-хірургічної академії у Варшаві та Варшавської головної школи. У 1858 р. у Віленському, а у 1860 р. у Київському навчальних округах (за винятком Вітебської та Могилівської губерній) було відновлено навчання польської мови (за вибором учнів як однієї з іноземних мов) [510, с. 128]. «Статутом про громадське виховання у Царстві Польському» від 8 травня 1862 р. було відновлено систему шкіл із польською мовою

викладання, а в шкільних програмах кількість годин на вивчення російської була наполовину зменшена [844, с. 235].

Невдовзі, однак, Січневе повстання та його придушення російськими військами мали наслідком посилення політики русифікації. А. Прохнік окреслив чотири шляхи політики русифікації в середній школі Царства Польського після 1864 р.: 1) створення нових російських шкіл; 2) перетворення польських шкіл на російські; 3) повна русифікація польської шкільної освіти; 4) уніфікація шкільних програм й організації шкіл Царства Польського зі школами імперії [922, с. 9].

Нормативними документами й наказами 1868, 1869, 1872, 1873 рр. у Царстві Польському поступово впроваджувалася російська мова як основна мова навчання в середніх та вищих навчальних закладах. Згідно зі статутом Варшавського університету 1869 р. російську мали вживати у викладанні та загалом у всіх випробуваннях, творах, у публічних актах, діловодстві. Це ж положення було підтвержене й статутом 1893 р. Окремий циркуляр регламентував право вводити до гімназійних навчальних предметів вивчення польської мови для охочих. Водночас у 1879 р. гімназістам було заборонено розмовляти польською мовою у школах (навіть на перервах) [747, с. 79]. Посилення русифікації зачепило не лише Царство Польське, але й усі інші землі, де польський вплив був традиційно сильним. Із 1863 р. в середніх навчальних закладах і початкових народних училищах Віленського навчального округу мовою викладання стала російська. Початкове навчання литовською мовою повинно було супроводжуватися обов'язковим викладанням російської. Польська мова була замінена російською у викладанні католицького Закону Божого в початкових та середніх навчальних закладах Північно-Західного краю [510, с. 232].

Паралельно відбувався процес витіснення польської мови з діловодства краю. Указ від 24 червня 1840 р. передбачав для західних областей імперії ведення всіх справ урядової і судової частини російською мовою за правилами й зразками, установленими в загальному Зводі законів [142, с. 65]. Листування

й справи в магістраті Варшави мали здійснюватися також російською мовою. Судовий статут 1892 р. передбачав, що судочинство у Варшавському окрузі повинно відбуватися російською мовою. У гмінних судах при розгляді деяких справ допускалось використання рідної мови, хоча всі письмові акти, які виходили із суду, мали бути підготовлені російською [142, с. 68-69].

Аналізуючи мовну політику Російської імперії в Царстві Польському не можна оминати увагою спробу перевести польську мову на кириличну азбуку. Ще в 1844 р. була висунута пропозиція про використання в польській мові російської, а після Січневого повстання упродовж 1865-69 рр. у Петербурзі та Варшаві були видані підручники для початкових шкіл польською мовою кириличною абеткою. Б. Успенський справедливо зауважує, що використання російського алфавіту стало знаком ідеологічної програми, по суті відображеної в уварівській формулі «Православ'я, Самодержав'я, Народність», бо російська абетка передусім сприймалася як слов'янська, на відміну від латинської і вона ж протистояла за конфесійною ознакою, як православна католицькій [808, с. 126].

На зменшення польського культурного та освітнього впливу на литовське, білоруське та українське населення була спрямована низка документів, які забороняли використання в друці польського алфавіту. Зокрема, 7 квітня 1853 р. була видана заборона друкування «російських статей латино-польськими літерами» [4, арк. 5]. У 1865 р. віленський генерал-губернатор К. Кауфман особливим циркуляром заборонив видання та поширення будь-яких книг литовською мовою, надрукованих «латино-польським алфавітом». Циркуляром 1867 року було заборонено друкувати латинським шрифтом білоруські книги. Спеціальне положення Головного управління у справах друку 1869 року підтвердило заборону на використання латиниці в литовськомовних публікаціях. Такий захід, на думку частини його ініціаторів, мав мету «захистити» литовців від полонізації й сприяти укріпленню литовськості [774, с. 240]. Д. Сталюнас зазначає, що в масовій історичній пам'яті литовців цей експеримент називається «забороною литовського друку» [774, с. 240]. М. Долбілов звертає увагу на те, що кирилізація литовської писемності була

тісно пов'язана з освітньою реформою створеною з метою охопити селянство початковим навчанням. Цей захід ставав «для відомства народної просвіти – хай і в локальному масштабі – тестом на здатність вибудувати довгострокову політику за значно глибшого ніж раніше проникнення в маси» [476, с. 258]. Водночас литовськомовні видання кирилицею не знайшли належної підтримки серед населення, їх ігнорували й майже не купували. Уведена заборона спровокувала організацію друку литовських книг за кордоном із їх подальшим увезенням до Російської імперії і поширенням серед литовців. На противагу русифікації в освітній сфері, для вивчення литовської мови в Литві організовували численні таємні школи з домашнім навчанням у селах та містечках, незважаючи на введені штрафи за їх утримання.

До мовної політики дотичне й питання назв територій Російської імперії, їхні переіменування та заборони щодо використання попередніх. Указом Сенату від 18 липня 1840 р. було заборонено використовувати назви *Білоруські* та *Литовські* губернії, а натомість слід було зазначати поіменні назви губерній: Вітебська, Могилівська, Віленська і Гродненська [141, с. 53]. Названі губернії отримали офіційну назву – *Північно-Західний край*. Аналогічно Київська, Волинська й Подільська українські губернії імперії отримали назву *Південно-Західний край*. У 1860-х рр. назву Царство Польське поступово витісняли терміни «губернії Царства Польського» та «губернії Привіслинські», а з утворенням у 1874 р. Варшавського генерал-губернаторства переважно використовували назви «губернії Привіслинського краю» чи «Привіслинський край».

Засади мовної політики Російської імперії щодо української та білоруської мов базувалися на глибокому переконанні в тому, що ці мови є лише наріччями російської. Це створювало вкрай несприятливі умови для розвитку української та білоруської навіть порівняно з іншими мовами корінних народів імперії, які так чи інакше піддавалися русифікації. Можливість використовувати українську мову в початковому навчанні в недільних школах на початку 60-х років XIX ст. була настільки нетривалою й охоплювала настільки незначну

частину населення, що не могла дати суттєвих результатів, на відміну від розгалуженої системи початкових шкіл з рідномовним навчанням, яка функціонувала серед фінів, естонців і латишів ще на початку століття. Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., які докорінно обмежували сферу поширення української мови, стали результатом побоювань влади, що розвиток української мови може в майбутньому призвести до усвідомлення народом національної самобутності та виявів сепаратизму.

Варто зазначити, що політика імперської адміністрації щодо української й білоруської мов не мала чіткої програми, а її законодавчі та виконавчі ініціативи загалом мали ситуативний характер. Наприклад, деякий час пропагування білоруської мови навіть заохочував уряд, адже вона мала довести, що білоруси – не поляки. Так, наприклад, у 1863 р. попечитель Віленського навчального округу ініціював видання «Розповідей на білоруському нарiччi» [510, с. 169]. Проте подальшого розвитку ця політика не зазнала, натомість русифікація білорусів, так само як і українців, поступово посилювалася. С. Токть зазначає, що Валуєвський циркуляр могли автоматично застосовувати і до білоруських видань як латиницею, так і кирилицею [799, с. 301]. З 1864 по 1889 рр. у Білорусі не з'явилося жодного друкованого твору білоруською мовою, а з 1863 до 1900 р. в Російській імперії було видано лише 9 книг білоруською, загальним обсягом 160 сторінок [799, с. 301]. Праці, написані в 60-70-х рр. XIX століття, тривалий час залишалися в рукописах. Наприклад, п'єса В. Дуніна-Марцінкевича «Пінская шляхта», написана в 1866 р., була надрукована лише в 1918 р. [612, с. 85]. Автор безуспішно намагався опублікувати свої білоруські вірші в журналі «Віленський вісник» кирилицею: йому порадили «залишити марні спроби підняти білоруську мову до рівня літературної мови» [799, с. 299].

Схожими шляхами здійснювалася русифікація земель Бессарабії [880], які були приєднані до Російської імперії в 1812 р. «Статут утворення Бессарабської області» від 29 квітня 1818 р. визначав широкі автономні права регіону. У діловодстві та судочинстві Бессарабії допускалося використання румунської

(молдавської) та російської мов. Однак зменшення автономних прав області в 1828 р. призвело до подальшого обмеження вживання румунської (молдавської) мови в діловодстві. У школах Бессарабії російська мова вже в першій половині XIX ст. стала основною мовою навчання. Румунську (молдавську) мову застосовували в школах взаємного навчання, а також як навчальний предмет у декількох повітових училищах і в Кишинівській гімназії. У 1860-ті рр. частина церковно-приходських шкіл Бессарабії навчали російською, частина – молдавською, деякі школи були двомовними [786, с. 185].

Поступове витіснення румунської (молдавської) мови в третій чверті XIX ст. з освітнього процесу завершилося заборонаю її викладання в школах Бессарабії. Румунська (молдавська) була також витіснена із церковного богослужіння. Мовна політика Російської імперії в Бессарабії була спрямована на посилення ваги російської мови в освіті та адміністративному житті, що призвело до білінгвізму, зміщення румунської (молдавської) мови впродовж XIX століття з адміністративного управління, зменшення її ваги у освітньому процесі, водночас для більшості населення румунська (молдавська) була розмовною. Посилення русифікаторської політики з 1860-х рр. пояснюють реакцією Російської імперії на активізацію румунського «національного проекту» в цей період [972, р. 472].

Суттєво меншою інтенсивністю характеризувалася політика русифікації Естонії та Латвії. За результатами Північної війни 1700-1721 рр. Естляндія, Курляндія і Ліфляндія були приєднані до Російської імперії. Мовна політика в Остзейському краї проходила в умовах сильного спротиву нововведенням із боку прибалтійського німецького дворянства. На початку XIX ст. основною мовою навчання в навчальних закладах Естонії та Латвії була німецька. Лише в 1820 р. російська мова була уведена до обов'язкових предметів гімназійного курсу. Випускники гімназій, які вступали до Дерптського університету, повинні були показати достатній рівень володіння російською мовою й знання російської літератури та історії відповідно до приписів Міністерства народної

просвіти від 8 липня 1845 р. [786, с. 12]. У 1860-х рр. у Дерптському університеті мовою навчання стала російська.

Згідно з правилом для православних шкіл у Лівонії від 1 травня 1850 р. учні мали навчатися читання й письма російською, а також латиською або естонською [786, с. 44-45]. Можливість здобувати початкову освіту в школах Естонії та Латвії у 60-70-х роках ХІХ ст. німецькою, естонською, латиською мовами зберігалася. Обов'язковим вивчення російської мови в початковій школі стало у 1874 р. Учбовий статут 1893 р. передбачав, що «в губерніях Естляндській, Лівонській, Курляндській в сільських школах ... і однокласних та двокласних училищах МНП [Міністерства народної просвіти] у перший рік [навчання] викладання відбувається російською, естонською або латиською, але в останній рік навчання усі предмети, окрім Закону Божого і церковного співу, – російською» [142, с. 73].

У діловодстві Остзейських губерній бажана для влади русифікація проходила вкрай повільно. Розпорядження Комітету міністрів про введення в коронних офіційних установах Прибалтійських губерній листування російською мовою й про призначення з 1 січня 1858 року в усі означені місця лише чиновників, які можуть здійснювати діловодство російською мовою, станом на 1867 рік були практично нереалізованими через нестачу відповідних кадрів [142, с. 287]. У сфері управління російська мова була визнана обов'язковою в 1867 році, однак навіть у 1892 році виникла необхідність підтвердити, що губернатори та всі представники влади в Лівонській, Естляндській і Курляндській губерніях мають вести справи, а також листуватися з вищими державними закладами і установами, що розташовані за межами Прибалтійських губерній, тільки російською. Водночас, внутрішнє листування німецькою, латиською та естонською мовами було дозволено. Російською мовою здійснювалося також судочинство. Лише в мирових судах були дозволені словесні скарги рідною мовою через перекладача [142, с. 66-67]. Статут Військової повинності 1897 року дозволяв у Прибалтійському краї, у випадку незнання призовником російської, формулювати усні питання й

відповіді його рідною мовою. Рішення за заявами, які подавали німецькою або латиською мовами, мали супроводжуватися відповідними перекладами [142, с. 66].

Характерно, що й в інших місцях компактного проживання німецькомовного населення російська адміністрація не намагалася форсувати процеси русифікації. Це, зокрема, стосувалося громад німецьких переселенців в Україні. Згідно з розпорядженням 1797 року, прийнятим Новоросійською конторою опікунства іноземних поселенців, усе діловодство тут мало здійснюватися німецькою мовою [504, с. 118]. Тривалий час школи в німецьких колоніях на Волині фактично перебували у підпорядкуванні лютеранських пасторів, а історію та географію в них викладали за виданими в Берліні чи Дрездені підручниками. Тенденція до русифікації німецьких колоністів почала посилюватися лише в останній чверті XIX ст. У вересні 1884 р. рада інспекції народних училищ Південно-Західного краю ухвалила для всіх лютеранських конфірмаційних шкіл обов'язковими предметами російське читання та письмо, вчителі ж повинні були належати до політично й морально благонадійних російських підданих, учителі-іноземці могли викладати не більше шести місяців, навчання могло відбуватися лише за схваленими Міністерством народної освіти підручниками [521, с. 114].

З 1896 р. записи в метричних книгах протестанських громад мали здійснюватися лише російською мовою, а більш ранні надаватися із завіреним перекладом [142, с. 67]. Відповідно до розпорядження Міністерства народної освіти від 18 березня 1892 р. в лютеранських школах встановлювалося викладання всіх предметів, окрім Закону Божого, російською мовою. У 1897 р. рішенням Державної Ради було дозволено викладання в школах поселенців німецької мови. Лише в лютому 1907 р. було ухвалено рішення про дозвіл викладання всіх предметів, за винятком історії і географії Росії, німецькою мовою [504, с. 119].

Найбільшою лояльністю щодо рідної мови корінного населення відзначалася політика імперської адміністрації у Фінляндії. Частина земель цієї

країни опинилася в складі Російської імперії ще в першій половині XVIII століття, а після російсько-шведської війни 1808-1809 рр. Фінляндія цілком потрапила до її складу. Велике князівство Фінляндське отримало широкі автономні права в 1809 році. На думку А. Каппелера, ця обставина заклала підвалини й визначила рамки становлення Фінської держави та утворення нації [561, с. 80].

Наприкінці XIX ст. населення Великого князівства Фінляндського складалося з близько 2,35 млн. фінів та 350 тис. шведів. Чисельність інших етнічних груп – росіян та німців – була незначною (6 та 2 тис. відповідно). Мовну ситуацію у Великому князівстві Фінляндському визначало протистояння шведської та фінської мов. Фінська домінувала в селянському середовищі. Станом на 1880 р. нею говорило 87,7% сільського населення, а шведською – 12,2%. Водночас, у містах це співвідношення виглядало як 60% і 40% (70% і 30% у 1890 р.). У столиці князівства м. Гельсінгфорс у 1875 р. лише третина з 23 тис. населення говорила фінською [422, с. 81]. Шведська мова залишалася мовою діловодства та освічених верств. Навіть Йохан Людвіг Рунеберг (1804-1877), національний поет Фінляндії, вірш якого став державним гімном країни, писав переважно шведською.

У першій половині XIX ст. у Фінляндії розгорнулася діяльність національного руху культурницького спрямування. У 1831 р. було створене Фінське літературне товариство, метою якого було вивчення фінської мови, народної культури та історії. Здійснювали переклади фінською мовою творів європейської класики, видання підручників та періодичних видань, художньої літератури. Етапною подією стала публікація в 1835 та 1849 рр. Еліасом Лёнротом епосу «Калевала» [520, с. 632].

У 1863 р. рух «фенноманів» оформився у Фінську національну партію. Один із провідних фенноманів Йохан Вільгельм Снельман вважав, що підняти патріотизм та компенсувати малочисельність фінів необхідно широким поширенням освіти. У 1875 р. було засновано Товариство народної освіти як центральний орган об'єднання фенноманського руху, а його філіали відкривали

по всій території Князівства [860, с. 71]. Діяльність фенноманів у той час була спрямована переважно на зменшення впливу шведської мови, яка була панівною у сфері освіти, судочинства тощо [520, с. 634-636].

Варто зазначити, що культура Фінляндії та її національний рух викликали помітний інтерес серед української громадськості. Зокрема зацікавлення українців до Фінляндії засвідчує поданий до цензури збірник етнографічних розповідей українською мовою «Фінляндія і Остзейський край», автором яких значився певний «К. Г.» (заборонено до друку Санкт-Петербурзьким Цензурним комітетом у 1895 році 22 березня) [20, арк. 126]. Діяч українського громадівського руху та мовознавець Б. Грінченко написав та опублікував твори «Оповідання про гарний народ (Про Финляндію)» [455] (друге вид. 1912) та «Фінляндія і Сахара» (1892) [456].

Російська адміністрація, яка прагнула вивести Фінляндію з-під впливу свого давнього стратегічного супротивника, не перешкоджала діяльності фенноманів. Й. Ремі відзначає два ключових положення імперської політики щодо Фінляндії: по-перше, основи соціального устрою країни мали бути недоторканими; по-друге, Фінляндія мала бути ізольована від впливу Швеції [929, р. 34]. З метою збереження ситуації в мовній сфері у 1850 році було заборонено видавати книжки фінською мовою, крім сільськогосподарської та релігійної літератури [753, с. 44]. Проте лояльність російському урядові, продемонстрована фінським населенням у період Кримської війни, переконала владу не тільки зняти існуючі обмеження, але навпаки сприяти розвитку фінської мови на противагу шведській. Такі цілі імперської політики, як зазначає Й. Ремі, виявилися співзвучними із прагненням фінського національного руху [929, р. 34].

У 1858 р. була відкрита перша середня школа з фінською мовою навчання, а вже в 1863 році імператор Олександр II надав фінській мові статус рівний шведській [392, с. 232; 905, р. 147-170]. Одночасно було скасовано обов'язкове викладання російської мови в початкових школах та гімназіях. Фінська мова впроваджувалася до сфери вищої освіти. Ще раніше була скасована

необхідність для чиновників отримувати свідоцтва про знання російської мови. Рескриптом 1886 р. для остаточного зрівняння в правах фінської та шведської мов було дозволено публічним місцям, урядовим закладам і посадовим особам вживати в діловодстві та службових відносинах, як шведську так і фінську мову [520, с. 637]. Нарешті, у 1902 р. сільські та міські громади отримали право визначати мову свого діловодства відповідно до мови більшості населення.

Проте своєрідний «альянс» між імперською адміністрацією та фінським національним рухом виявився, однак, недовготривалим. Ставлення до російської мови у Великому князівстві Фінляндському часто залишалося зневажливим; фіни нерідко вважали гідним вчинком не вчити російську мову [422, с. 33]. На рубежі XIX-XX ст., коли шведська мова вже не становила жодної загрози для фінської, позиції частини фенноманів та свекоманів зблизилися.

Водночас російський уряд ще наприкінці XIX ст. вдався до інтенсифікації русифікації Фінляндії одночасно зі звуженням її автономних прав. Постанова від 19 липня (1 серпня) 1891 р. «Про деякі зміни порядку справочинності й заміщення посад у вищих урядових закладах Великого князівства Фінляндського» серед іншого регламентувала використання російської мови в діловодстві: «2) Міністру статс-секретарю супроводжувати генерал-губернатору краю тексти найвищих постанов, а також законопроектів і пропозицій сейму тільки російською мовою. Рівночасно і генерал-губернатор повідомляє такі фінляндському сенату російською мовою. Так само російською мовою надходять до генерал-губернатора всі відгуки й подання фінляндського сенату. Переклади оригіналів документів на шведську й фінську мови, водночас як і переклади подань і відгуків сенату на російську мову, покласти, за розпорядженням сенату, на відповідальних присяжних перекладачів. Усепіданнійше подання фінляндського сейму перекладається тим же порядком на російську мову» [145, с. 208-209]. Посаду статс-секретаря Фінляндії і канцелярії генерал-губернатора могли займати тільки «російські чиновники, які закінчили університетський курс і які вивчили докладно фінляндські закони, а

також із фінів із вищою освітою, але лише ті, хто ґрунтовно володів російською мовою» [145, с. 209]. Це правило поширювалося й на зайняття інших посад: перевагу мали надавати тим, хто знав російську мову. 7 червня 1900 р. було прийнято маніфест «Про поступове введення російської мови у діловодство», а 19 червня 1902 р. постанову про вживання російської мови у вихідних документах від фінляндських урядових закладів.

Проте на хвилі обмеженої лібералізації суспільного життя імперії після революції 1905 р. зазначені заходи були скасовані. Постанова від 20 квітня (13 травня) 1906 р. щодо російської мови в діловодстві адміністративних закладів Фінляндії передбачала, що «усепідданійші проекти сеймових пропозицій і законів, які вони вміщують, рівночасно як і постанов, що підлягають оприлюдненню адміністративним порядком, викладаються як російською, так і фінською і шведською мовою» [747, с. 75]. Паралельно з російською мовою поверталася вага шведської та фінської мов у веденні діловодства.

Варто зазначити, що загалом революція 1905 р. змусила російські правлячі кола піти на поступки в мовному питанні багатьом національним рухам в імперії. Указ від 17 квітня 1905 р. передбачав, що в усіх навчальних закладах викладання Закону Божого «инославних вероисповеданий» має здійснюватися рідною мовою. У червні того ж року Комітетом міністрів було запропоновано ввести у Варшавському університеті «штатну професуру польської мови та словесності польською мовою»; польська мова була допущена у внутрішнє діловодство, разом із російською; було дозволено використовувати польську мову у гмінних управліннях та зібраннях прихожан католицької церкви, а також у відносинах войтів з їхніми підлеглими. У Прибалтійських губерніях було дозволено публікувати постанови міських дум латиською та естонською мовами [142, с. 69]. Проте, в цілому, такі обмежені поступки вже не були здатні пригальмувати відцентрові тенденції у західних губерніях імперії.

Принципи мовної політики, яких російські правлячі кола дотримувалися у європейській частині країни, так чи інакше запроваджувалися й у кавказькому регіоні. Грузія, Вірменія, Азербайджан були приєднані до Російської імперії на

початку XIX століття. У початкових і середніх навчальних закладах Кавказу використовували в навчанні російську, грузинську, азербайджанську й вірменську мови. У відкритому в 1802 році Тифліському шляхетному училищі всі світські науки викладали російською мовою, але як обов'язкові учебні предмети вивчали грузинську, азербайджанську й вірменську мови [786, с. 74]. Прийняття «Положення про навчальну частину на Кавказі і за Кавказом» 1853 р. сприяло зменшенню питомої ваги в навчальному процесі рідних мов та збільшенню ролі російської. У 1867 році було затверджено нове «Положення», згідно з яким місцеві мови в гімназіях, прогімназіях і повітових училищах переставали бути обов'язковими для вивчення росіянами й загалом особами «європейського походження». Місцеві мови зберігалися лише в початкових училищах, де було передбачено навчання читання й письма російською мовою, разом «із вправами у розмові і читання і письмо місцевою мовою» [786, с. 187]. На початку 1870-х рр. у гімназіях Кавказького навчального округу місцеві мови викладали лише за наявності охочих у перших чотирьох класах за особливу плату [786, с. 187]. У 1872 р. у богословській семінарії в Тифлісі було введено російську мову навчання.

У Середньому Поволжі, на Уралі, у Сибіру та Середній Азії мовна політика імперії була тісно пов'язана з поширенням православ'я в середовищі місцевого населення, більшість якого сповідувала іслам, буддизм, традиційні вірування тощо. З метою полегшення християнізації та залучення тубільного населення до писемної культури, російська адміністрація нерідко підтримувала запровадження освіти рідними мовами [561, с. 212]. Уже в 1830 р. Синод зобов'язав духовенство «инородческих приходов» створювати школи для дітей іногородців, які прийняли християнство, і навчати їх грамоти, молитов і початків віровчення рідною мовою. Початкова освіта рідною мовою ставала проміжною сходинкою для подальшого долучення «іногородців» до російської мови та культури.

«Правила і заходи для освіти іногородців», схвалені 26 березня 1870 р., передбачали, що рідна мова в початковій школі мала використовуватися як

допоміжний засіб для вивчення російської. Як зазначає Н. Судакова, «Правила» стосувалися переважно Казанського й Одеського навчальних округів, але саме на їхній основі відбувався процес створення шкіл у Поволжі та Приураллі. Під керівництвом відомого сходознавця та місіонера Миколи Ільминського (1822-1891) в азійській частині імперії розгорнулася масштабна робота зі створення кириличних алфавітів для низки мов, що не мали власної писемності. Серед них чуваська, черемиська, вотяцька, казахська, якутська, а також мови хакасів та алтайців. Для татарської, бурятської й калмицької мов були створені кириличні абетки як альтернативні арабському та монгольському алфавітам [561, с. 203].

У середині XIX ст. було завершено приєднання до Російської імперії територій сучасного Казахстану, Киргизстану, Узбекистану, Таджикистану й Туркменістану. Указом Олександра II від 11 липня 1867 р. на цих землях було створено Туркестанське генерал-губернаторство. У межах освоєння цих земель та залучення їхнього населення до загальноімперського культурного простору одним із першочергових завдань було проголошено створення мережі шкіл для російськомовних дітей. Її створення було започатковане вже у 1860-ті рр., а згодом розпочалося відкриття змішаних «російсько-туземних» шкіл із російським та мусульманським класами. Було передбачено поступово запроваджувати в місцеве середовище елементи російської освіти, однак початкове навчання було рекомендовано здійснювати рідною мовою [966, с. 15-16]. На початку XX ст. викладання рідною мовою було дозволене лише тим народам, які мали свою писемність і літературу.

Аналіз політики мовної русифікації європейських етносів, які у XIX ст. перебували у складі Російської імперії, засвідчує, що ця політика мала суттєві відмінності в кожному окремому регіоні. Так, зокрема, політика щодо польської мови відзначалася послідовним та інтенсивним курсом на витіснення цієї мови зі сфери державного управління та освіти після Листопадового та Січневого повстань. Здійснювалися також спроби зближення польської та литовської мов із російською через переведення їх на кириличний алфавіт. Політика щодо української та білоруської мов будувалася з огляду на

упереджене ставлення до них як до діалектів або наріч російської, а також реалізовувалася через заборони та обмеження. Поступове, але неухильне витіснення румунської (молдавської) мови з управлінської, освітньої та релігійної сфер здійснювалося в Бессарабії. Водночас менш інтенсивною була політика русифікації в Естонії та Латвії, а в Фінляндії мова корінного населення тривалий час не лише мала можливості для свого розвитку, але й отримувала необхідну для цього законодавчу підтримку від вищої влади імперії. Процес мовної русифікації цих регіонів країни був розпочатий значно пізніше ніж на інших західних територіях імперії.

Таку нерівномірну динаміку запровадження мови імперського центру залежно від локальних умов можна вважати ключовою особливістю мовної політики Росії порівняно з іншими великими європейськими державами XIX ст. Вона дає привід деяким дослідникам уживати, замість терміну «русифікація» підконтрольних імперії Романових народів, слово «русифікації» у множині [656, с. 54-77], наголошуючи, на фактичній відсутності єдиної мовної політики центру. Зазначається, що проекти, спрямовані на поширення та позиціонування російської мови, мали свої унікальні особливості, тому з'ясування, чи мав кожен із цих проектів русифікаторське спрямування, потребує окремого дослідження в кожному конкретному випадку [787, с. 127].

Однак, важко заперечувати той факт, що політика Російської імперії на приєднаних до неї територіях завжди супроводжувалася поширенням російської мови та поступовим витісненням нею мов корінного населення. Свого підданого імперія прагнула бачити не лише лояльним, але й бажано російськомовним, православним, цілком відданим імператорові, міцно інтегрованим до всього «загальноросійського» та причетним до творення спільної «російськості». Уніфікація, поступове звуження автономних прав, зміна адміністративного устрою, запровадження губерній, підпорядкування навчальних закладів Міністерству народної освіти неодмінно супроводжувалися посиленням мовної русифікації краю й збільшенням ваги «російського» на етнічно неросійських територіях імперії. Переважно

відбувалася поступова відмова від ведення діловодства, судочинства й урядування місцевою мовою, запроваджувалося діловодство декількома мовами, допускалися переклади документації або ж цілком відбувався перехід на російську мову.

Основними засобами мовної русифікації неросійськомовних підданих було здобуття ними освіти в навчальних закладах імперії російською мовою, а також запровадження системних заходів, метою яких було перешкоджати зростанню соціального престижу мов корінного населення. Серед методів проведення мовної політики, які застосовувала Російська імперія у регіонах можна виокремити такі:

- переведення діловодства краю на російську;
- обмеження (повне або часткове) на викладання й навчання рідною мовою;
- спроби переведення національних алфавітів із латиниці на кирилицю, з одночасною заборонаю використання латинської абетки в друці;
- створення алфавітів на основі кирилиці для народів імперії, які не мали писемності;
- обмеження друкування мовами корінних народів;
- ситуативна підтримка розвитку одних мов корінних народів на противагу іншим;
- запровадження російської мови в релігійне життя.

Інтенсивність запровадження політики мовної русифікації залежала від багатьох чинників, до яких можна віднести внутрішньополітичну ситуацію в імперії, вияви етнічного чи регіонального сепаратизму, конфлікти між різними етносами на підконтрольних територіях тощо. Ситуативно уряд міг послаблювати русифікаторські заходи, а інколи навіть сприяти розвитку мов корінного населення з метою послаблення в певному регіоні впливу німецької, шведської чи польської мов. Однак стратегічне завдання мовної уніфікації суспільного життя імперії залишалося непохитним. Системні заборони, метою яких було зниження престижу місцевих мов і натомість збільшення ваги російської, на практиці мали радше тимчасовий ефект, аніж довготривалий і

грунтовний результат. Політика заборон та примусового насадження російської мови нашоувалася на спротив місцевих освічених прошарків, реакцією яких було прискорення вироблення національних лінгвістичних стандартів й творення літературних мов.

Революція 1905 р. змусила правлячі кола Росії піти на поступки національним рухам і внести певні корективи в мовну політику імперії. Національні мови отримали дещо ширші можливості для свого функціонування і розвитку, зокрема в освіті, видавничій справі, адміністративному житті. Однак ці поступки виявилися досить обмеженими й не змінили стратегічного курсу імперії на русифікацію «національних окраїн». Не могли вони задовольнити й самі національні рухи підвладних династії Романових європейських народів.

Загалом, можна зазначити, що вироблення мовної політики для багатонаціональних європейських держав ХІХ ст. було необхідною відповіддю на виклики часу. У період формування модерних націй саме мову найчастіше використовували як ключовий елемент національної ідеології. Боротьба за права рідної мови для більшості національних рухів була необхідним етапом, який передував створенню політичних програм, вимог автономізації або державної незалежності. Відповідно, правлячі еліти багатонаціональних європейських держав шукали шляхи вирішення «мовного питання». Політика більшості держав у сфері національних мов переважно передбачала суміщення заходів, спрямованих на заохочення асиміляції, примусового скорочення сфери вжитку корінних мов із пошуком компромісів у мовному питанні з національними рухами.

Мовна політика Франції ще з кінця ХVІІІ століття була спрямована на підтримку французької мови, яка повинна була витіснити регіональні мови та гарантувати лінгвістичне об'єднання мешканців країни. У Великій Британії мовна політика щодо корінного населення Ірландії, Шотландії та Уельсу в ХІХ ст. не передбачала прямих заборон щодо використання у повсякденному житті чи видавничій справі ірландської, шотландської, гельських, скотс та валлійської. Винятковими правами англійська мова користувалася в освітній

сфері, що, однак, не заважало вивченню регіональних мов у недільних початкових школах. Мовна асиміляція як у Франції, так і у Великій Британії супроводжувалася зростанням ролі й зміцненням статусу французької та англійської мов відповідно на тлі зменшення соціального престижу регіональних мов. Зокрема, політику мовної централізації намагалася впроваджувати Іспанія, в якій поширеними були декілька мов, однак формування національної мови відбувалося на основі кастильської. Водночас, слабкість державних інституцій Іспанії фактично знівелювала ефективність цього курсу. У Бельгії, попри спроби правлячої еліти зберегти панівне становище французької мови, під тиском фламандського національного руху на законодавчому рівні була закріплена двомовність. В Австро-Угорщині правовий статус мов держави був закріплений Конституцією 1867 р., дев'ятнадцята стаття якої гарантувала непорушне право кожної народності держави на збереження й розвиток своєї національності та мови. Однак практичне застосування конституційних норм залежало від соціально-економічної та етнодемографічної ситуації в конкретному регіоні й не завжди враховувало інтереси всіх мовних груп.

Найсуттєвішою рисою російської мовної політики була її вибірковість. Наприклад, якщо щодо української та до певної міри румунської мов застосовували суворі обмежувальні заходи, щодо фінської було встановлено відносно ліберальний правовий режим. Залежно від внутрішньополітичної ситуації, активності національних рухів, міжетнічних протистоянь, русифікаційна політика центру могла впроваджуватися з більшою або меншою інтенсивністю. Однак, її основна ціль – поширення російської мови як важливого елемента державної ідеології, була незмінною. Заради досягнення цієї мети імперська адміністрація застосовувала різноманітні заходи з метою зниження соціального престижу мов корінних народів, витіснення їх з адміністративної та освітньої сфер, обмеження видавничої діяльності тощо. Водночас спрямована на заборони та обмеження мовна політика виявилася

ефективною лише в короткостроковій перспективі. Яскравим прикладом цього стала політика імперії Романових щодо української мови.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» В ІМПЕРІЯХ ГАБСБУРГІВ ТА РОМАНОВИХ

3.1 Українська мова в суспільно-політичному дискурсі Російської імперії

Російська імперія послідовно проводила курс на звуження сфери вживання української мови. До початку ХХ ст. українська мова була повністю витіснена зі сфери державного управління, судочинства, церковного життя й, за виключенням нетривалого періоду функціонування недільних шкіл, також із освіти. Численні обмеження діяли щодо використання української мови у видавничій діяльності, театральному житті та, загалом, у публічному просторі. Є підстави вважати, що жодна з багатонаціональних європейських держав ХІХ – початку ХХ ст. не застосовувала такий широкий інструментарій заборон та обмежень щодо мов корінного населення. Офіційна ідеологія імперії заперечувала існування українців та білорусів як окремих етнічних спільнот, розглядаючи їх виключно як частини триєдиного російського народу. Попри формальну рівнозначність усіх трьох «народностей», в середині спільноти цілком очевидна неформальна ієрархія, в якій малоросам та білорусам першість аж ніяк не належала [377, с. 232].

Становлення української літературної мови та розширення сфери її функціонування розглядалися імперською елітою як потенційна загроза державній цілісності Росії. Очевидно, такі побоювання були небезпідставними, адже у громадській думці, як у самій Росії, так і в європейських країнах, упродовж ХІХ ст. поступово формувалося переконання, що українці становлять окремий народ зі своєю мовою, культурою та традиціями. Такий висновок, наприклад, зробив німецький географ Йоганн Георг Коль, який подорожував Україною у 1838 р. Як він зазначав, «абсолютно ясно, якщо колись велетенське тіло російської держави знову буде розпадатись, то Малоросія буде однією з тих частин, які добровільно відокремляться від нього. Шов, де станеться

тріщина, вже дуже чітко окреслився. Малороси є цілком своєрідним, дуже чисельним народом зі своєю власною мовою та своїми власними історичними спогадами» [Цит. за: 408, с. 96-97].

У 1868 р. французький сенатор, фінансист та власник консервативного часопису «*La Patrie*» Казимир Деламар (Achille-Théodore-Casimir Delamarre de Monchaux) опублікував звернення до Законодавчих зборів Другої імперії «Un Peuple européen de quinze millions (le peuple ruthène) oublié devant l'histoire: Pétition au Sénat de l'Empire, demandant une réforme dans l'enseignement de l'histoire» [«П'ятнадцятимільйонний народ європейський (русинський народ), забутий історією: петиція до Сенату Імперії щодо необхідності реформи у викладанні історії»]. У цьому зверненні, яке, очевидно, відображало настрої принаймні якоїсь частини правого крила французького політикума часів Наполеона III, йшлося, зокрема, про те, що русинський (український) народ, поділений між Російською та Австро-Угорською імперіями, має свою історію, свої традиції і свою мову, відмінну від російської та польської [885, р. 8]. Деламар пропонував змінити назву кафедри слов'янської мови і літератури Коллеж де Франс на «кафедру слов'янських мов і літератур», що й було згодом зроблено [408, с. 226-227].

Серед європейських лінгвістів другої половини XIX ст. факт функціонування окремої української мови знайшов підтримку багатьох авторитетних фахівців. Зокрема, французький лінгвіст Абель Овелаке (Abel Novelacque) в узагальнювальній праці «*La linguistique*» (1876) стверджував, що українська мова (le ruthène, rusniaque, petit-russe), на відміну від білоруської, – це самостійна мова, яка не є діалектом російської [360, р. 305-306].

Праці на тему правового становища української мови в Російській імперії публікували англійський славіст Уільям-Річард Морфілл [517, с. 221-228] та бельгійський лінгвіст та перекладач Марі Огюст Дезіре Ежен Енс. Останній також перекладав французькою мовою українські твори. Зокрема, йому належить паризьке видання українських та російських казок (1883 р.) та прозовий переклад поеми «Катерина» Т. Шевченка (1887 р.) [749, с. 124].

Окремою мовою українську вважали німецький мовознавець Август Шлейхер та основоположник школи порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов Франц Міклошич. Славіст Ватрослав Ягич українську мову вважав самостійною й самодостатньою складовою східної гілки слов'янської мовної єдності. Водночас його бачення статусу української мови в кінці XIX – на початку XX століть і перспектив її подальшого розвитку цілком відповідало його панславістським поглядам [639, с. 94-95; 640, с. 71-77].

У російській науковій думці XIX століття не було єдності щодо сприйняття української мови. Частина мовознавців вважали її зміненою поляками російською мовою або окремим наріччям російської; інші – окремою, самостійною мовою. Використання термінів «мова» або «наріччя», як зазначає Д. Мачинська, передусім відображало відтінок політичного змісту, який було вкладено в ці поняття [649, с. 145].

До першої групи російських учених належали, зокрема, С. Булич, Т. Флоринський, М. Погодін, О. Соболевський, які розглядали українську мову винятково як наріччя. Така точка зору мала значну кількість прихильників навіть на початку XX ст. Т. Флоринський у роботі, присвяченій українській мові, визнавав, що мова є однією із найбільш характерних особливостей посеред інших рис, які визначають етнічність; народи передусім розрізняються між собою за мовою [351, с. 27]. Водночас, на переконання дослідника, «факт етнічної єдності усіх гілок російського народу – великорусів, малорусів і білорусів – сам по собі, незалежно від політичних причин і обставин, передбачає єднання усіх їх в одній загальній літературній та освіченій мові» [351, с. 35]. У той час частина російських учених визнавала функціонування української мови та можливість її подальшого розвитку в Галичині, але категорично заперечувала самостійність української мови в Російській імперії. Однак Т. Флоринський вважав, що порятунком для українців Галичини та Буковини буде засвоєння загальноросійської мови [351, с. 94]. Прикметно, що під час проведення у Києві XI археологічного з'їзду, саме він, спільно з

ректором Університету Св. Володимира Ф. Фортинським, ініціював заборону делегатам з Галичини виступати українською [501, с. 22].

Протилежної точки зору дотримувався І. Срезневський, який у статті-листі до професора І. Снегірьова «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1834) висловив думку про самостійність української мови, яка не є наріччям російської або польської, а становить натомість одну з найбагатших слов'янських мов. Подібно П. Лавровський у статті, опублікованій у 1859 р. в офіційному журналі Міністерства народної освіти, зазначав, що «малоросійське наріччя» має численні риси, «які, безперечно, дають цьому наріччю право на таке саме самостійне місце, яке займають й інші наріччя слов'янські» [312, с. 263]. Володимир Даль, автор одного з найбільших словників російської мови [361], вважав, що український народ має право на літературу своєю мовою, ставлячи українську в один ряд з іншими слов'янськими мовами – чеською, польською, болгарською [858, с. 161]. Відомо, що В. Даль спільно з В. Лазаревським розпочав роботу над словником української мови [175, с. 358; 187, с. 550]. На рубежі XIX-XX ст. цю точку зору відстоювали Федір Корш, Олексій Шахматов та Пилип Фортунатов тощо.

У суспільно-політичній думці Росії консенсусу щодо того, чим вважати українську – мовою чи діалектом, також не було, як не було й єдності у питанні, чи доцільно запроваджувати початкову освіту українською мовою.

«Патріотично налаштована громадськість» або повністю заперечувала функціонування української мови, або вважала її поширення шкідливим для інтересів Росії. Так, на думку А. Іванова, «прагнення створити особливу мову для Південно-Русів знаходило б виправдання лише в тому випадку, якби різниця між великоруським та малоруським наріччями була настільки великою, що робила б цілком неможливою загальноросійську літературну мову» [290, с. 77]. Він був переконаний, що бажання українофілів використовувати українську мову в освітньому процесі переслідує «національно-сепаративні цілі», та наголошував, що вважає винятково шкідливим навчання народу місцевою мовою. Іванов радив уряду та освіченій частині суспільства

відкривати в усіх містах та селах свої народні училища з кваліфікованими вчителями, але забороняти в них викладання українською мовою. За таких заходів, вважав Іванов, спроби українофілів могли б вистояти лише в тому випадку, якби вони були сильними самі по собі, «своєю внутрішньою необхідністю, доцільністю» [290, с. 84, 87, 88].

На критику діяльності представників українофільського руху була спрямована серія статей російського публіциста М. Каткова, надрукована в 1860-х рр. на сторінках *«Московских ведомостей»*. В одній із цих публікацій М. Катков переконував читачів газети в тому, що «малоросійської мови ніколи не було, та не зважаючи на всі зусилля українофілів, досі немає» [295, с. 96]. Запорукою національної єдності Росії М. Катков вважав російську мову. В іншій статті він заявляв, що не заперечує того, щоб українофіли на власні кошти створювали школи і друкували створені ними книги, але категорично проти того, щоб уряд на державні кошти допомагав розпаду Росії [296, с. 111]. Такої ж думки дотримувався М. Ф. де Пуле. Він вважав, що вводити в державні школи свою мову означає шкодити державі, нації. У середніх навчальних закладах, на його думку, не можна було дозволяти вихованцям говорити між собою українською, бо це було б виявом умисного сепаратизму [346, с. 260]. У статті *«К истории украинофильства»* М. Ф. де Пуле, полемізуючи з М. Костомаровим, зауважував, що якщо українська літературна мова насправді існує, то «значить хоче жити, просить простору, повітря.... Чи давати? ... Якщо дати, то й білоруському наріччю необхідно дати той самий простір, і тоді в нас з'являться три мови: російська, малоросійська і білоруська». Врешті автор у підсумку зазначив, що визнає функціонування малоросійської літератури як «підлітератури» російської, а малоросійської книжної мови як «підріччя» російської літературної мови [346, с. 262-263].

Педагог і письменник І. Кулжинський, уродженець Чернігівської губернії, один із розділів своєї праці, присвяченої українській літературі, назвав *«Южнорусский элемент, как предмет торговли»*. У ньому він переконував читачів, що створення українськомовних букварів та граматик зумовлене

бажанням отримання фінансового прибутку [307, с. 4-5, 6]. Жодної потреби в українськомовних навчальних посібниках, на його думку, не було, оскільки малоросійська мова була наріччям російської, цілком зрозумілим і великоросіянам, яке в майбутньому чекало злиття з російською мовою.

Проти запровадження навчання українською мовою виступав професор Київського університету С. Гогоцький. В опублікованій у 1863 р. праці «На каком языке следует обучать въ сельских школахъ Юго-Западной Россіи» він допускав використання за необхідності «південноруського наріччя» під час пояснення матеріалу в сільських школах на початковому етапі, хоча й зауважував, що навчання повинно відбуватися за російськими елементарними книгами [264, с. 31]. Згодом у праці «Украинофильство с его затеями о двутекстных учебниках» С. Гогоцький обґрунтовував необхідність збереження мовної єдності в педагогічній практиці Російської імперії [265, с. 71] та категорично виступав проти ідеї, згідно з якою навчання дітей варто розпочинати українською мовою, а російську мову вивчати як один із навчальних предметів [265, с. 6]. Українську мову С. Гогоцький вважав надуманою, такою, що штучно створюється українофілами, і не бачив жодної доцільності використовувати в освітній сфері якусь іншу мову, крім російської.

Ліберальні російські інтелектуали переважно не заперечували функціонування української мови, хоча деякі з них вважали, що її побутування вже належить історії. Так, російський літературний критик Віссаріон Белінський на початку 40-х рр. XIX ст., оглядаючи праці українських авторів, висловив думку, що «малоросійська мова справді функціонувала в період самобутності Малоросії й є нині – у пам'ятках народної поезії тих славних часів. ... Тепер уже немає малоросійської мови, а є обласне малоросійське наріччя, як є білоруське, сибірське та інші подібні до них обласні наріччя» [257, с. 176-177]. Він був переконаний, що відмінність російської мови від української полягає у тому, що «російський романіст може вивести у своєму романі людей різних станів і кожного змусити говорити своєю мовою: освічену людину мовою освічених людей, купця – купецькою, солдата – солдатською,

мужика – мужицькою. А малоросійське нарiччя одне й те ж для всiх станiв – селянське» [257, с. 177-178].

Росiйський лiтературний критик та поет Микола Добролюбов у рецензiї на «Кобзар» Тараса Шевченка 1860 року писав: «Але саме по собi зрозумiло, що нiхто не вiдмовить малоросiйському, як усякому iншому, народу в правi i хистi говорити своєю мовою про предмети своiх потреб, устремлiнь i спогадiв, нiхто не вiдмовиться визнати народну поезiю Малоросiї» [268, с. 142].

Подiбно до романтичного сприйняття образу України в польському лiтературному та культурно-мистецькому середовищi ХІХ ст. певна мода на українське спостерiгалася серед росiйського культурно-мистецького бомонду. Українська мова перiодично звучала пiд час лiтературних та мистецьких заходiв i концертiв у Москвi. Автор працi «Развлечения в старой Москве. Очерки истории (60–80 годы ХІХ века)» Є. Сарiєва зазначає, що в доми А. Корзинкина на Покровському бульварi пiд час концертних програм московських Лiтературних салонiв щовечора виступав М. Щепкин, який гарно розповiдав малоросiйськi анекдоти [758, с. 165]. А на вечорах утвореного в 1865 р. з iнiцiативи О. Островського та М. Рубiнштейна «Артистичного гуртка» народнi росiйськi та малоросiйськi пiснi виконували П. Радонежський, І. Лавров, О. Меньшикова [758, с. 173-174].

Идея окремишностi українського народу та самостiйностi його мови знаходила спiвчуття передусiм серед тих росiйських громадських дiячiв, якi не сприймали експансiонiстську iмперiалiстичну полiтику Росiї. Михайло Бакунiн у своїй «Сповiдi», адресованiй особисто Миколi І й написанiй пiд час перебування в ув'язненнi в Петропавлiвськiй фортецi у 1851-1854 рр., виступив проти «насильницького змiшування» й асимiляцiї народiв iмперiї, зокрема й українського, у «росiйському морi». Він наголошував на тому, що забуття рiдної мови Малоросiєю призведе до «цiлковитого виснаження та отупiння народу» [256, с. 150].

Серед архiвних документiв, якi зберiгаються в ЦДІАК України посеред вiдозв представникiв росiйського анархiчного руху М. Бакунина та С. Нечаєва,

збереглося декілька примірників «Листа до громади», надрукованого українською мовою. У цьому листі-зверненні до українців його автори акцентують увагу на тому, що Україна здавна була вільним краєм. «Москва, обдурив українців за Хмельницького, зробила їх кріпаками, якими вони не були і за Польщі, а потім, за нашого часу, подарувала їм *свою волю*. Не мені вас учити, люде добрі, брати мої, про цю погану московську волю, - самі знаєте, що вона гірш всякої неволі. Лани, ґрунти одибрані, ліса та гаї зневичіни, школ Біг' ма, а коли де є, то там українських діточок учить навижений москаль ... Не пощадить московщина і самого найдорожчого скарба народного, - го рідного слова, і, вірьте, коли закублиця Москва у нашій Україні, тоді українське слово або зовсім зпсується, або перевернеця у іншу річ. Боже мій, як тоді тяжко застогне у могилі великий кобзар Тарас!» [28, арк. 32-32 зв.].

Текст зазначеної листівки, адресованої українським селянам, було підготовлено українською мовою. Прикметно, що раніше, на початку 1830-х рр., польські повстанці зверталися до селянства з відозвою українською мовою, один варіант якої було підготовлено кирилицею, інший – латиницею [691, с. 27]. Після поразки повстання 1863 р. необхідність ширшого залучення українців на бік польського національно-визвольного руху для багатьох його діячів стала очевидною. У виданій у Львові в 1867 р. брошурі «Справа Русько-Українська» було до певної міри визнано помилковість релігійної політики щодо православних у колишній Речі Посполитій. Водночас зазначено, що Польщу та Україну об'єднує дух суспільних інституцій, звичаї та традиції, а також спільний інтерес убезпечитися від загарбницької політики Москви [906, s. 25-26].

Апелювання до українства, використання української мови російськими анархістами та польськими повстанцями як інструменту залучення селянства на свій бік не могло залишитися непоміченим російською адміністрацією і не впливати на формування її політики в мовному питанні. Водночас у деяких публікаціях нині можна потрапити на точку зору, що друга третина XIX ст. була періодом прихильного ставлення владних кіл імперії до українського руху,

який вони розглядали як противагу польському рухові. Стверджується навіть, що підтримка українських діячів, здійснювана в той час столичними міністерствами та київським генерал-губернатором, «відіграла вирішальну роль у консолідації української культурної нації» [894, р. 303]. Ця теза виглядає явним перебільшенням, особливо якщо згадати репресії, застосовані щодо членів Кирило-Мефодіївського братства в 1847 р. З іншого боку, до 1863 р. український рух ще не розглядали як значну загрозу російському правлінню в Україні і серйозних обмежень щодо використання української мови на той час ще не було.

Відомо, що в 1862 р. у Петербурзі та Москві можна було придбати українські букварі шести різних авторів, зокрема й Т. Шевченка та П. Куліша [510, с. 157]. Університетською друкарньою у Москві була видана абетка М. Гаццука [263]. «Грамотку» П. Куліша (1857), видану накладом понад 5 тисяч примірників, в Україні продавали за ціною нижчою за собівартість [512, с. 228]. Під час підготовки аграрної реформи 1861 р. П. Кулішу було офіційно запропоновано здійснити переклад українською Положення про селян [464, с. 13; 415]. Київський губернатор Павло Гессе у 1862 р., здійснюючи поїздку губернією з метою переконання селян у необхідності укладення уставних грамот, мав із собою чиновника, який повторював його промову українською мовою й роздавав друковані примірники українського тексту зібраним старшинам [510, с. 158]. Водночас уявляти період на початку правління Олександра II як час суцільного сприяння російської влади поширенню української мови не варто. Й. Ремі звертає увагу на те, що у 1859 р. столична цензура не дозволила друк українськомовного додатка «Село» до російського періодичного видання «Народне читання», цільовою аудиторією якого було селянство, мотивуючи це відсутністю цензора, спроможного читати українською. У цей же період у Петербурзі виходив друком український журнал «Основа», орієнтований на освічену публіку [926, р. 44].

Поворотним моментом у російській політиці щодо українського руху стало прийняття Валуєвського циркуляру, яким були введені суттєві обмеження на

використання української мови в інтелектуальному житті країни. 11 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв направив доповідну записку імператору Олександру II щодо «книжок, що видають для народу на малоросійському наріччі». Самі малоросіяни, зазначав міністр, у дружці доводять: «жодної особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може, і що їхнє наріччя, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі; що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть більш зрозуміла, ніж створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова» [155, с. 74].

Документ також уміщував рекомендації щодо подальших українськомовних видань у Російській імперії, які увійшли в положення Валуєвського циркуляру.

Підписаний П. Валуєвим таємний циркуляр від 18 липня 1863 року, на думку його авторів, був зумовлений стурбованістю громадськості, яка схвилювана політичними подіями, а також невирішеним питанням про навчання грамотності місцевими наріччями, небезпекою появи перекладу українською мовою Нового Заповіту, а також занепокоїнням влади поширенням українськомовних книг серед малоосвіченого населення. У документі вказано, що питання самостійності або несамостійності української літератури внаслідок політичних обставин отримало зовсім інший характер. Зазначено, що далі до друку українською мовою могли бути дозволені лише ті твори, які належать до художньої літератури, а допуск українськомовних книг духовного змісту та навчальних і загалом призначених для початкового читання народом необхідно призупинити [155, с. 78-79].

Петро Валуєв зазначав, що Микола Костомаров, із яким він був добре знайомий, намагався переконати його в недоцільності обмежень, які були запроваджені міністерським розпорядженням. «М'яко, але прямо й категорично» П. Валуєв пояснив М. Костомарову, що запроваджений захід залишиться в силі. Прикметно, що українську мову він назвав «хохольським

наріччям» [178, с. 239] . Водночас, письменник Олекса Стороженко в одному з листів у 1874 році згадував, що П. Валуєв не просив М. Костомарова або будь-кого іншого припинити писати твори українською мовою. Він «радив йому припинити запровадження шкіл винятково для однієї малоросійської мови» [242, с. 314].

Значення Валуєвського циркуляру для історії України важко переоцінити, адже він майже на півстоліття визначив основний напрямок політики уряду Російської імперії в українському національному питанні. Проте причини прийняття Валуєвського циркуляру та його ефективність неоднозначно оцінювали як сучасники, так і дослідники «українського питання» в Російській імперії.

Українські публіцисти та історики другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. вважали Валуєвський циркуляр дієвим засобом боротьби з українським рухом у короткостроковій перспективі. Зокрема, М. Драгоманов згадував, що урядові дії майже повністю припинили збори Київської громади та видавничу діяльність: «увесь український рух серед київської молодіжі, так гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих» [212, с. 149]. Польський історик Л. Василевський зауважував, що репресії викликали застій в українському русі до 1870-х рр., що засвідчувало його слабкість у той момент [944, с. 67]. Так само й російський публіцист С. Щоголев зазначав, що «після урядових “veto” і репресій 1863-1864 рр.» українофільство, навіть у дозволеній (белетристичній) області, знаходилося у сплячці до 1870 р. [854, с. 59].

В українській історіографії ХХ ст. цілком закономірно ставили питання про згубний вплив Валуєвського циркуляру на розвиток української нації та її культури [492, с. 388-389]. Заслуговує на увагу спостереження Ф. Савченка, який зазначає, що Емський указ 1876 р. за своєю суттю та ідеєю був лише «скромним повторенням Валуєвського з тою різницею, що проти розвитку українства були вироблені тяжчі заборони на доповнення до Валуєвських, і що свою силу вони мали протягом вдвоє довшого часу (до 1906 р.), аніж Валуєвські» [754, с. 200].

За радянських часів українські історики зі зрозумілих причин не мали можливості досліджувати політику русифікації в Україні. Ситуація докорінно змінилася лише в 90-ті роки ХХ ст. з появою ґрунтовних досліджень українського національного руху. Серед причин появи Валуєвського циркуляру сучасні дослідники відзначають передусім боротьбу з польським національним рухом у західних губерніях імперії, поширення українськомовних перекладів Євангелія, а також побоюванням розгортання діяльності українських громад.

Так, зокрема, В. Борисенко основною причиною появи Валуєвського циркуляру вважає польське повстання 1863 р., яке спричинило розгул на окраїнах імперії великоросійського шовінізму. Наслідком урядових дій, на думку дослідника, стало те, що громадівський рух в Україні пішов на спад і в другій половині 60-х років припинився [404, с. 471-472]. Водночас, В. Сарбей зауважує, що Валуєвський циркуляр був зумовлений передусім появою українського перекладу Євангелія, який був визнаний шкідливим і небезпечним [757, с. 188]. Я. Грицак звертає увагу на той факт, що заборона українського книгодрукування стосувалася лише видань певного характеру. Отже, Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище, що становило загрозу територіальній цілісності Російської держави та російській ідентичності [452, с. 67]. Комплекс причин, який призвів до появи Валуєвського циркуляру, аналізує Л. Іванова. Серед них дослідниця називає діяльність громадівців, польське повстання 1863 р. та політизацію питання української мови в ході дискусій на початку 60-х рр. [525, с. 127-128; 523, с. 197-210].

В. Шандра також відзначає Польське повстання та появу перекладу Євангелія П. Морачевського серед передумов видання Валуєвського циркуляру. Однак, на думку дослідниці, документ створений передусім для обмеження культурницької діяльності українських громадівців: «Валуєвський циркуляр 1863 р. чітко вказав українофілам, що влада не настільки наївна, щоб дозволити комусь витворювати окрему мову, і розцінює їхню діяльність як вияв

сепаратизму» [838, с. 46]. Як реакцію на прагнення інтелектуалів творити українську мову, зробити доступнішою освіту для найширшої людності та зберегти її окремішність розглядають появу Валуєвського циркуляру В. Головка та К. Галушко [434, с. 87].

Ідеологічні перипетії, пов'язані з Валуєвським циркуляром, докладно висвітлює О. Реєнт. Дослідник зазначає, що особливе занепокоєння російських урядовців викликало перш за все намагання українофілів «створити систему освіти для простого люду народною мовою, що в умовах загострення ситуації під час звільнення багатомільйонної маси селян від кріпацтва породжувало очікування соціальних катаклізмів та страхи, що мережа недільних шкіл може бути використана як засіб пропаганди. Усе це накладалося на стрімке загострення “польського питання” напередодні повстання 1863–1864 рр.» [746, с. 100].

На думку О. Реєнта, Валуєвський циркуляр став результатом складної бюрократичної комбінації. Вона тривала з червня 1862 р., коли військовий міністр Д. Мілютін ознайомив імператора Олександра II, а згодом і шефа жандармів В. Долгорукова із даними щодо ситуації в Києві, складеними на підставі доносів на членів Громади. У січні-лютому 1863 р. київський генерал-губернатор М. Анненков виклав В. Долгорукову план, як спровокувати українофілів на публічну полеміку в пресі, втілений згодом за участі російського публіциста М. Каткова. Нарешті, 27 червня 1863 р. Київський цензурний комітет надіслав П. Валуєву лист, у якому виклав своє бачення українофільської небезпеки. Текст цього листа майже дослівно було використано при підготовці циркуляру [746, с. 101]. За оцінкою О. Реєнта, підписаний П. Валуєвим 18 липня 1863 р. Циркуляр Київському, Московському та Петербурзькому цензурним комітетам «відкрив собою цілу епоху репресивних заходів російської імперської влади щодо українського руху на етапі його модернізації, ставши певним виразним символом відповідної політики» [746, с. 100].

Загалом, в українській історіографії наголошено на згубному впливі Валуєвського циркуляру, який подекуди розглядають як перший крок усієї антиукраїнської політики імперської та радянської влади другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. [855]. Цей висновок поділяє також більшість діаспорних та зарубіжних дослідників, які погоджуються з тим, що Валуєвський циркуляр мав на меті створення перепон для розвитку українського національного руху. Серед причин його появи називають Січневе польське повстання 1863 р. та переклад Євангелія, здійснений П. Морачевським.

На істотному значенні Валуєвського циркуляру акцентує увагу Р. Вульпіус, на думку якої жоден інший урядовий захід не мав такого гальмувального впливу на формування української нації, як Валуєвський циркуляр. Він призвів до того, що будь-яке використання української мови в публічних та квазіпублічних сферах було кваліфіковано як політичний акт, що поляризувало суспільство [428, с. 232]. На думку дослідниці, основною причиною появи Валуєвського циркуляру було питання про переклади Біблії [429, с. 194].

Поданий і схвалений Академією наук переклад Євангелія Пилипа Морачевського безпосередньою причиною прийняття Валуєвського циркуляру називає П. Магочій. «Академія схвалила текст, але його відкинув Святійший Синод Російської Православної Церкви частково через те, що переклад на мову, якої легально не існувало, міг бути політично небезпечною справою» [626, с. 320]. До думки про те, що саме переклад П. Морачевського став основною причиною появи Валуєвського циркуляру, приєднується й В. Чернецький [877, р. 41]. Як спрямований передусім проти українського перекладу Євангелія, використання української мови в школі та літературі «для народу» розглядають Валуєвський циркуляр російські дослідники О. Міллер та О. Остапчук [655, с. 35].

Варто зазначити, що серед зарубіжних дослідників саме О. Міллер найбільш детально висвітлює генезу Валуєвського циркуляру, реакцію на нього

в урядових колах та суспільній думці. Дослідник підсумовує, що міністр П. Валуєв розглядав цей циркуляр як засіб на період польського повстання, кінець якого у той момент ще важко було передбачати. Він мав на меті призупинити бурхливу активність українофільства, щоб дати урядові можливість підготуватися до ідейного суперництва з ним [653, с. 114-115].

З тезою О. Міллера про те, що Валуєвський циркуляр мав тимчасовий характер, не погоджується А. Даниленко. На його думку, циркуляр був складений так, щоб стримувати розвиток українофільства, зокрема поширення українськомовної літератури релігійного змісту. Поява циркуляру була зумовлена занепокоєнням влади національними рухами – польським повстанням 1863 р. та меншою мірою діяльністю українофілів [883, р. 14]. Водночас, А. Даниленко не погоджується з думкою про те, що переклад П. Морачевського був головною причиною появи Валуєвського циркуляру. На момент появи цього перекладу в Російській імперії була видана вже ціла низка українськомовних книжок релігійного змісту. Однак за якістю, вважає дослідник, переклад П. Морачевського значно поступався іншим українським перекладам Біблії [883, р. 14, 21].

Відомий фахівець з історії Східної Європи А. Каппелер пов'язує появу Валуєвського циркуляру із польським повстанням і наголошує на системному характері документа, який мав стати програмою політики щодо України. Ця політика, на думку дослідника, заходила ще далі, ніж політика асиміляції щодо поляків, адже можливе відокремлення українців із їхньою стратегічно й економічно важливою територією загрожувало вирішально послабити не тільки російську державу, а й російську націю [560, с. 115].

Білоруський історик П. Терешкович розглядає «сумнозвісні Валуєвський указ і указ 1876 р.» у контексті «безпрецедентного тиску російської адміністрації» на український національний рух. Їхня поява мала за мету не допустити поширення національної ідеології на масовому рівні й призвела до перенесення центру українського руху на Галичину [791, с. 156]. Натомість російська дослідниця І. Міхутіна вважає, що Валуєвський циркуляр був

спрямований не стільки проти українського сепаратизму, скільки проти самого факту поширення в селянському середовищі грамотності, що могло призвести до залучення неосвічених мас до громадсько-політичного життя [659, с. 24].

На думку Р. Шпорлюка, саме український рух на початку 1860-х рр. викликав занепокоєння російської влади, тоді як польське повстання стало лише зручним приводом для дискредитації українофілів. Дослідник зазначає, що поява циркуляру була спричинена побоюванням російської правлячої еліти того, що літературна та просвітянська діяльність українців підриває культурну й політичну єдність російської нації. Імперський уряд не вірив у те, що український рух може бути виявом автентичних, законних прагнень населення країни, тому вирішив трактувати його як продукт польської «інтриги». Саме тоді, на думку дослідника, було створено стереотип, який залишався незмінним десятиліттями: «українофільство» вважали наслідком німецької, австрійської, ватиканської діяльності, спрямованої проти Росії [849, с. 261].

Не схильний переоцінювати значення польського чинника й британський дослідник Д. Сондерс, наголошуючи на тому, що польський національний рух не тільки надихав українофілів, але й виступав проти них. На підставі аналізу широкого кола архівних джерел Д. Сондерс зробив висновок, що в українських землях напередодні польського повстання мережа початкової освіти зростала найшвидшими темпами в імперії. Зокрема, уже в липні 1861 р. в Україні було створено понад 2875 приходських шкіл. Російські адміністратори, включно з начальником учбового округу Пироговим, намагалися таким способом створити ідеологічну противагу польській пропаганді серед українського селянства, яка виявилася, зокрема, у поширенні на Правобережній Україні видань української абетки, надрукованих латиницею [934, р. 34-35].

Однак поступки культурно-освітнім прагненням українців, на противагу поляків, створили для російської адміністрації небезпеку, якої вона не очікувала: «У 1850-60-ті рр. майже усі носії української мови в Російській імперії були селянами й майже усі вони не мали освіти. Якби після зникнення законодавчих обмежень українські селяни отримали доступ до освіти своєю

рідною мовою, цілком можливо вони б почали вірити, що їхня етнічна ідентичність суттєво відрізняється від етнічної ідентичності росіян» [934, с. 24]. Саме тому, на думку Д. Сондерса, П. Валуєв більш за все був стурбований поширенням українськомовних читанок, абеток, граматики та підручників, а не літературних або наукових творів, які продовжували видавати й після появи циркуляру.

Загальний висновок, який робить британський дослідник, полягає в тому, що Валуєвський циркуляр не варто розглядати лише крізь призму польського питання. Це був самодостатній урядовий захід, який мав на меті припинити поширення ідеї окремішньої української ідентичності [934, р. 50]. Опосередковано на користь цієї точки зору свідчить той факт, що станом на червень-липень 1863 р. польське повстання на Правобережній Україні фактично вже було придушене, зокрема не в останню чергу зусиллями самих українських селян [399, с. 84-85]. Необхідності в поширенні українськомовної початкової освіти серед українських селян на противагу польській пропаганді для російського уряду вже не було.

У широкому контексті імперської політики асиміляції пропонує розглядати появу Валуєвського циркуляру Й. Ремі. Дослідник звертає увагу на схожі заходи, які вживала російська влада щодо інших національних мов. Зокрема, у 1850 р. були введені обмеження на публікацію книжок фінською мовою, а у 1862 р. П. Валуєв заборонив книгодрукування на ідиш. Ці заходи, як і Валуєвський циркуляр, на думку Й. Ремі, засвідчують прагнення російської влади не допустити перетворення народних мов на національні [931, р. 91-92]. Дія Валуєвського циркуляру не була тимчасовою: він був чинним до прийняття в 1876 р. ще більш суворого Емського указу. На основі архівних документів Й. Ремі спростовує тезу про тимчасовий характер циркуляру й доводить, що окремі видання українськомовних книжок у період з 1863 по 1876 рр. були результатом корумпованості місцевих органів цензури. Водночас Й. Ремі зазначає, що прийняття Валуєвського циркуляру не було результатом консенсусу владних кіл імперії, але радше ситуативним кроком, ініційованим

самим Петром Валуєвим та шефом жандармів Василем Долгоруковим. Інші імперські бюрократи високого рівня, зокрема міністр народної освіти Олександр Головнін, київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков та голова Державної ради й Комітету міністрів Дмитро Блудов, виступили проти запровадження обмежень щодо української мови [926, р. 45-47].

Загалом, можна погодитися з тим, що причиною появи Валуєвського циркуляру було польське повстання 1863 р., поява перекладу українською мовою Євангелія та просвітницька діяльність українофілів. Проте можна відзначити певну тенденцію, помітну сьогодні як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Вона полягає в тому, що дослідники дедалі частіше вважають прийняття Валуєвського циркуляру заходом безпосередньо спрямованим проти українського національного руху, який лише опосередковано був пов'язаний із подіями польського повстання. У більшості праць Валуєвський циркуляр розглядають як дуже ефективний у короткостроковій перспективі засіб, який на десятиліття визначив напрямок боротьби імперського уряду з українським національним рухом. Однак стратегічно він виявився невдалим для Російської імперії, адже політика заборон та обмежень щодо української мови лише сприяла відцентровим тенденціям в українському середовищі.

Безпосереднім продовженням закладеної Валуєвським циркуляром політики став указ Олександра II від 18 травня 1876 р., який отримав назву від місця його підписання – німецького курортного містечка Бад-Емс. Новий документ був результатом занепокоєння центрального уряду та місцевої адміністрації науковою та культурно-освітньою діяльністю української інтелігенції.

Голова Київської археографічної комісії М. Юзефович доповів у Петербург про небезпеку громадського руху. У тексті записки «Про шкоду літературної діяльності українофілів та заходи щодо її відвернення» М. Юзефович стверджував, «що вихідною точкою українофільської діяльності слугує твердження, начебто мова, якою говорить український простий народ,

настільки відрізняється від мови, якою говорять великоросіяни, що малороси цю останню майже не розуміють» [155, с. 117]. У документі було запропоновано ввести низку обмежувальних заходів щодо українськомовних видань та використання української мови в освіті. У записці «Про так званий українофільський рух» М. Юзефович висловив думку про те, що «українофільський задум у сенсі політичної партії дії», народився не в Києві, а в Петербурзі. Першим кроком до її утворення він називає етнографічну експедицію, доручену П. Чубинському.

Для розгляду питання про «українофільство» була створена спеціальна нарада, до складу якої увійшли міністр внутрішніх справ О. Тимашев, міністр народної освіти граф Д. Толстой, головний керівник III відділення імператорської канцелярії О. Потапов, а також голова Київської археографічної комісії таємний радник М. Юзефович [328, с. 136]. Наслідком роботи урядової наради стало закриття Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства, заборона видання «*Киевского телеграфа*», репресії щодо найбільш активних діячів українського національного руху, а саме М. Драгоманова і П. Чубинського, яких було наказано «терміново вислати з краю як невинуватих і цілковито небезпечних агітаторів» [155, с. 137-138].

Передбачено посилити нагляд над початковими училищами, щоб жоден предмет у них не викладали українською мовою. Із бібліотек нижчих та середніх училищ повинні були вилучати заборонені українськомовні книги. Кожен викладач Харківського, Київського й Одеського навчального округів у випадку визначення його неблагонадійності через приналежність до українофільських поглядів потрапляв під переведення до великоросійських губерній. В одній із приміток зазначено, що було б корисно прийняти загальне правило, щоб у навчальні заклади Харківського, Київського й Одеського округів призначати викладачів переважно великоросів, а малоросів розподілити по навчальним закладах С.-Петербурзького, Казанського й Оренбурзького округів.

Емський указ 18 травня 1876 року забороняв не лише ввезення до імперії без особливо дозволу будь-яких українськомовних видань, опублікованих за кордоном, але й друк оригінальних творів та перекладів українською мовою, за винятком історичних документів і пам'яток, творів художньої літератури за умови дотримання загальноприйнятого російського правопису. Дозвіл на подібні публікації могло надавати лише Головне управління у справах друку. Один із пунктів указу забороняв сценічні вистави й читання українською мовою та публікацію нею текстів до музичних нот.

Окремим пунктом ішлося про необхідність «підтримати газету *«Слово»*, яка виходить у Галичині у ворожому українофільському напрямку, призначити їй хоч би невелику, але постійну субсидію, без якої вона не зможе продовжувати існування й змушена буде прининити його (українофільський орган Галичини, газета *«Правда»*, ворожа взагалі російським інтересам, видається при значній допомозі поляків)» [155, с. 138]. Сума субсидії, яка складала 1000 крб., була дописана з указівкою не вводити її в текст документа [155, с. 138].

Варто відзначити, що документи урядових інституцій Російської імперії підтвержують фінансування москофільського руху в Галичині. Листування між Святійшим Синодом, Міністерством закордонних справ та фінансів, посольством у Відні та консульством у Львові фіксує розміри сум, які варто чи які можливо виділити на підтримку «русской идеи» та православ'я і які напередодні Першої світової війни сягали 260 тис. крб. [147, с. 75]. Кошти, зокрема, передавали Наумовичу, В. Дудикевичу, Студентському товариству «Буковина».

На думку А. Каппелера, «суворі заборони україномовних публікацій стали вирішальними перешкодами для розвитку культури та народної просвіти. Відсутність національно-мовної комунікації особливо відображалася на формуванні нації українців у Росії, адже їхній національний рух перебував на ранньому культурному етапі» [560, с. 116]. О. Міллер вважає, що Емський указ безсумнівно був унікальним за своїм характером і тривалістю дії низки статей

репресивним заходом у національній політиці Російської імперії, хоча його неправильно характеризувати як тотальну «заборону українства» [657, с. 212-213].

Незважаючи на всю суворість обмежень, накладених на українську мову Емським указом, наприкінці 1870-х рр. було цілком зрозуміло, що боротьба з українським національним рухом за допомогою репресивних заходів приречена на провал. Досить вдало з цього приводу висловився громадivecь Ю. Цвітківський, який розраховував, на те, що Емський указ «зачепить за живе» полтавців, харків'ян, катеринославців та ін., що має призвести до згуртування української громадськості [167, с. 195].

Ю. Цвітківський був переконаний, що указ викликав не відчай, а глибоке обурення кожного й сподівання, що з цього важкого випробування вийде переможцем. Він вважав, що циркуляри дуже мало можуть нашкодити українофільській справі: «Сила в тому, – писав Ю. Цвітківський М. Драгоманову, – що рік чи два заборон не можуть вплинути надто сильно на прихильність народних смаків. Про заборону народ власне тепер і не думає і навіть мало її відчуває, народ ще не дійшов до тієї самосвідомості, в силу якої він міг би відчувати весь тягар указу, який вийшов, а що стосується інтелігенції, то у неї попереду стільки підготовчих усяких робіт, що їх з надлишком вистачить навіть більше, ніж на яких небуть два роки: словники, підручники, переклади etc. – усього цього поки зовсім не має» [167, с. 200].

Загалом, необхідно зауважити, що Емський указ для українського модерного націєтворення мав вагомі і неоднозначні наслідки: з одного боку, він на деякий час унеможливив розвиток (і без цього вкрай обмежений) українськомовної науки, освіти та культури. З іншого – його поява змусила посилити співпрацю українських інтелектуалів Російської та Австро-Угорської імперій, сприяючи національній консолідації, та облаштувати один із центрів українського руху за межами обох імперій. У 1876 р., уникаючи заслання, М. Драгоманов назавжди виїхав за кордон, де за підтримки українських діячів розпочав видання в Женеві журналу «Громада», який інформував європейську

громадськість про стан української культури в Російській імперії. Журнал нелегально доставляли й в Україну. «Закордонна місія» М. Драгоманова в цілому досить позитивно позначилася на популяризації знань про український народ в Європі.

Безпосередня реалізація положень Валуєвського циркуляру та Емського указу залежала передусім від конкретних дій посадових осіб цензурного відомства. Практику застосування обмежувальних заходів щодо української мови буде розглянуто окремо. У довгостроковій перспективі всі ці заходи виявилися неефективними. Вони не змогли зупинити розвитку української мови та поширення ідей українського національного руху. На рубежі століть ці ідеї ставали дедалі більш популярними, а боротьба за права української мови – дедалі сміливішою. Напередодні та під час революції 1905-1907 рр. російський уряд був змушений піти на поступки в питанні української мови.

12 грудня 1904 р. імператор Микола II видав указ, яким органам виконавчої влади було доручено підготувати заходи у сфері лібералізації законодавства про цензуру й друк. На виконання цього указу Комітетом міністрів була створена комісія Петербурзької академії наук у справі скасування утисків українського друкованого слова під головуванням Ф. Корша. До складу цієї комісії увійшли відомі російські науковці: А. Фамінцин, В. Заленський, П. Фортунатов, О. Шахматов, О. Лаппо-Данилевський та С. Ольденбург. Комісія підготувала розлогу доповідь, зміст якої зводився до декількох важливих тез.

На думку академіків, літературна українська (малоруська) мова почала формуватися щонайменше з другої половини XVI ст. на основі місцевої розмовної мови. Це формування відбувалося *природним* шляхом; відповідно, українська мова має *законне* право на функціонування й розвиток. Розпорядження 1863 р. було зумовлене не справжніми потребами держави, але кабінетними міркуваннями поодиноких державних діячів, які вважали, що розвиток української мови може призвести до відокремлення українців від Росії. Насправді, Валуєвський циркуляр зашкодив інтересам держави, адже

викликав обурення української громадськості й перенесення літературної діяльності українців за межі Росії, передусім до Галіції. Водночас, ставлення української публіцистики до Росії стає дедалі більш ворожим. Укладачі доповіді визнавали, що поява указу 1876 р. була результатом «ворожих витівок малоросів», однак самі ці «витівки» були лише реакцією на попередні заборони. Окремо наголошено на моральному аспекті заборони українського друку: «відібрати в освічених людей право писати рідною мовою – це замахнутися на те, що цим людям є дорогим так само, як дорогим є саме життя». Крім того, було підкреслено шкідливість чинних заборон для освітнього та культурного розвитку селян українських губерній. Зважаючи на ці міркування, комісія Петербурзької академії наук рекомендувала скасувати обмежувальні розпорядження щодо української мови 1863, 1876 та 1881 рр.

Крім Академії наук, рекомендацію щодо скасування обмежень української мови підтримали ради Харківського та Київського університетів. На підставі цих висновків міністр народної освіти Володимир Глазов підготував подання Комітету міністрів, у якому було запропоновано скасувати укази 1876 та 1881 рр., дозволити друк наукової, популярної та художньої літератури, а також періодики українською мовою на загальних засадах. Водночас було зазначено, що церква, школа, суд та адміністрація мали послуговуватися лише церковно-слов'янською та російською мовами відповідно. Вплив українофільського руху Галіції та «поширювана звідти мова, штучно створювана у формах, які тенденційно віддаляються від загальноросійської мови», визнавалися небезпечними [155, с. 411]. Цікаво, що міністр так і не зміг визначитися зі статусом української мови: у своїх міркуваннях він не ставить під сумнів висновок Академії наук і застосовує термін «малоросійська мова», але водночас говорить про «російську мову, до числа нарід якої входить малоросійське» [155, с. 410].

Однак, 31 травня 1905 р. Комітет міністрів попросив імператорський дозвіл скасувати розпорядження 1876 та 1881 рр., які діяли тоді, а вже 17 жовтня того ж року Микола II своїм Маніфестом звелів «дарувати населенню

непохитні основи громадянської свободи на підставах дійсної недоторканості особистості, свободи сумління, слова, зібрань і союзів» [150, с. 754], Конституція 1906 року зберігала для російської мови статус загальнодержавної та обов'язкової в армії, на флоті та в усіх державних і громадських інституціях. Використання «місцевих мов та наріч у державних і громадських інституціях» допускалося, однак мало бути визначене особливими законами [138, с. 456].

Хоча не всі перепони на шляху розвитку української мови були ліквідовані, рішення, ухвалені у 1905 році, стали етапними для визнання самостійності української мови й вирішальними для перенесення прагнень українського руху з мовно-культурної площини до політичної.

Варто зауважити, що значна частина російського чиновництва й надалі продовжувала зберігати відверто вороже ставлення до української мови, вбачаючи у ній лише селянське наріччя, підвищення статусу якого може стати загрозою єдності імперії. Повною мірою ця позиція відображена в поглядах російського публіциста та чиновника Сергія Щоголева, який у 1909-1917 рр. відповідав за цензурування українськомовних книжок у Київському тимчасовому комітеті у справах друку. Він вважав украї небезпечним існування та функціонування української мови для цілісності імперії: «Книжну українську мову “свідомі українці” застосовують як знаряддя боротьби проти зросту російської (шкільної та позашкільної) культури в середовищі південноросійського населення, сподіваючись витіснити поступово цю культуру на Півдні Росії і встановити нову культуру – українську» [854, с. VI]. «Пропаганда ж штучної “української мови” була і буде наріжним каменем національно-політичного сепаратизму» [854, с. 69] – зазначав посадовець.

У підсумку варто зазначити, що у політиці щодо української мови правлячі кола Російської імперії виходили з уявлення про існування триєдиного російського народу, частину якого складають малороси, та загальноросійської мови, до складу якої входить малоросійське наріччя. Цю ідею активно просувала значна частина російської наукової громадськості та публіцистів консервативного спрямування. Будь-які спроби поставити під сумнів цю

доктрину розглядали як загрозу цілісності та державній єдності Росії. Додаткову роль у цьому відігравали міркування геополітичного та внутрішньополітичного характеру, зокрема формування в європейському інтелектуальному середовищі думки щодо української мови, польські повстання, розвиток українського руху в Австро-Угорській імперії, співчуття становищу української мови з боку частини «прогресивної громадськості» Росії тощо. Лише на початку ХХ ст. під тиском суспільної думки та подій революції 1905-1907 рр. російський уряд почав поступово відходити від політики обмежень, хоча про повноцінне використання української мови в державному управлінні, судочинстві та освітній сфері не йшлося.

3.2 Цензура й українська мова в національній політиці Російської імперії

Цензура в Російській імперії була інститутом, діяльність якого охоплювала життя всього суспільства й переслідувала єдину мету – зберігати тогочасний устрій та цілісність держави, забезпечувати закорінення офіційної ідеології у свідомості кожного підданого та запобігати поширенню «шкідливої» інформації. Враховуючи поліетнічний склад Російської імперії, її географічні простори, кордони з іншими європейськими державами, впровадження цензурної політики вимагало від чиновників цензурного відомства знання численних циркулярів та інструкцій щодо ведення цензурних справ. Специфіка цієї нормативно-правової бази полягала в тому, що цензура працювала не на випередження можливої небезпеки для державного ладу, а швидше намагалася реагувати на загрози, які вже виникли. Такими загрозами вважали прояви сепаратизму, поширення інформації, яка, на думку керівництва держави, могла зашкодити суспільній моралі, православній церкві та правлячій династії. Однією з численних загроз цілісності імперії вважалося розширення сфер мововжитку української мови, що, з точки зору влади імперії, розглядалося як посягання на концепцію «триєдиної російської народності».

Для розкриття специфіки цензурної політики щодо української мови необхідно коротко схарактеризувати структуру цензурного відомства. Вищою цензурною інстанцією в Російській імперії з 1865 року було Головне управління у справах друку при Міністерстві внутрішніх справ. ГУД підпорядковувались цензурні комітети й окремі цензори. Штат цензурних установ у 1865 р. складався з 86 чиновників, 61 із яких були цензорами; у 1905 р. загальна кількість чиновників складала 141, зокрема 84 цензори [821, с. 128]. В українських губерніях у результаті цензурної реформи 60-х років XIX ст. Київський цензурний комітет (1837-1865) було реорганізовано й запроваджено посади окремих цензорів із внутрішньої та іноземної цензури (1865-1906) (Додаток В). Одеський цензурний комітет (1831-1865) було поділено на комітет цензури іноземної (1865-1917) й окремого цензора із внутрішньої цензури (1865-1906). До організованого 23 січня 1870 р. в Одесі Тимчасового «присутствія» із внутрішньої політики увійшли три цензори: старший цензор Одеського комітету цензури іноземної, окремий цензор із внутрішньої цензури та його помічник, який отримав повноваження дозволяти до друку рукописи [700, с. 26]. З 1886 р. нагляд за типографіями і книжковою торгівлею в Києві та Одесі здійснювали інспектори. Окрім того, цензура іноземних газет і журналів функціонувала при Одеській пограничній поштової конторі (1847-1917) та Київській губернській поштової конторі (1897-1917), а в Харкові – Секретна експедиція при Харківській губернській поштової конторі (1878-1917).

За відсутності в місті штатного цензора цензурою займалися чиновники з губернської адміністрації і поліції, а губернатори повинні були організовувати нагляд за приватними періодичними виданнями, типографіями, книжковою торгівлею, бібліотеками [700, с. 5]. Неодноразові прохання харківського губернатора в 70-80 роках XIX ст. щодо заснування в Харкові цензурної установи тривалий час були не задоволеними. У 1898 р. було введено позаштатну посаду харківського окремого цензора із внутрішньої цензури. Наприкінці 1902 р. у Харкові та Катеринославі були призначені чиновники для

виконання цензорських обов'язків [699, с. 300], а указом від 8 червня 1903 р. у цих містах, як і ще в 5 провінційних містах імперії, були запроваджені штатні посади окремих цензорів [149, с. 690-691]. Посади Харківського та Катеринославського окремих цензорів із внутрішньої цензури згодом були перейменовані на інспекторів у справах друку (1906-1917).

Подальша реорганізація цензурних установ Російської імперії була пов'язана з революційними подіями 1905 року. У зв'язку з прийняттям «Тимчасових правил про друк» від 26 квітня 1906 р. деякі цензурні відомства було ліквідовано й натомість створено нові: 17 травня 1906 р. Київський тимчасовий комітет у справах друку (1906-1917), 23 березня 1909 р. Одеський тимчасовий комітет у справах друку (1909-1917).

У роботі з цензуруванням українськомовних рукописів цензори керувалися як загальноімперськими документами й циркулярами, що стосувалися передусім змістового наповнення праці, так і спеціальними законодавчими документами, які регламентували порядок цензурування і допуску саме українськомовних праць.

Якщо в першій половині XIX століття книги українською мовою вільно друкували й продавали в Москві та Санкт-Петербурзі, то друга половина століття позначилася появою численних заборонних документів щодо появи та поширення українськомовних публікацій. 30 травня 1859 р. Головне управління цензури визначило «заборонити друк абеток, що вміщували в собі застосування польського алфавіту до російської мови, а також встановити правилом, щоб твори на малоросійському наріччі, написані власне для поширення їх між простим народом, друкувалися не інакше, як російськими буквами, і щоб подібні народні книги, надруковані за кордоном польським шрифтом, не допускалися до ввезення в Росію» [4, арк. 5 зв.; 155, с. 17]. В умовах загальноімперської лібералізації, пов'язаної з реформуванням соціального устрою на початку 60-х років XIX ст. кількість українськомовних видань у різних містах імперії значно збільшилася. Однак поява Валуєвського циркуляру 1863 р., який дозволяв друкувати українською мовою лише твори художньої

літератури й водночас призупиняв можливість видання навчальних праць, літератури духовного змісту й робіт, призначених для початкового читання народу, негативно позначилася на розширенні комунікативних можливостей української мови. Емський указ 18 травня 1876 року не лише забороняв без особливого доволу ввезення до імперії будь-яких українськомовних видань, опублікованих за кордоном, а й забороняв друк оригінальних творів та перекладів українською мовою, за винятком історичних документів і пам'яток, творів художньої літератури за умови дотримання загальноприйнятого російського правопису. Дозвіл на подібні публікації могло надавати лише ГУД. Один із пунктів указу забороняв сценічні вистави і читання українською мовою та публікацію нею текстів до музичних нот.

Розпорядження ГУД від 24 лютого 1881 р. містило заборону публікації «статей, які пропагували думку про вшанування пам'яті Шевченка і говорили про необхідність введення малоросійського наріччя в церковну проповідь, школу, і загалом відноситися з особливою увагою до статей про малоросійське наріччя» [155, с. 182].

Циркуляр від 16 жовтня 1881 р. доповнював положення Емського указу. До дозволених до публікації видань потрапили словники за умови дотримання загальноросійського правопису або правопису, який використовували в Україні не пізніше XVIII століття. Постанова драматичних п'єс, сцен і куплетів українською мовою вимагала щоразу отримання дозволу від генерал-губернатора або губернатора, а публікація текстів до музичних нот українською мовою потребувала дозволу ГУД. Водночас цілком під заборону потрапила організація українського театру і формування труп для виконання п'єс і сцен винятково українською мовою [155, с. 192-193]. Розпорядження ГУД від 21 грудня 1885 р. пояснювало, що в тих випадках, коли типографія, всупереч вимогам цензури, буде друкувати твори українською мовою написані «кулішівкою», їх видання треба призупинити й надалі не дозволяти такі публікації. Роз'яснення ГУД, адресоване київському окремому цензоріві з іноземної цензури від 30 березня 1887 р. стосувалося внесення до каталогу

заборонених російськомовних та українськомовних книг «злочинного змісту» [155, с. 225-226]. Циркуляр ГУД від 24 грудня 1889 р. забороняв допуск на цензурний перегляд рукописів і книг українською мовою, підготовлених із яким би то не було відхиленням від правил російського правопису, й вимагав повернення таких рукописів і книг видавцям для виправлення [155, с. 237]. Це положення й надалі підтверджувалося ГУД. Розпорядження від 10 січня 1892 р. ГУД, за підписом його очільника Є. Феоктістова, окрім безумовної заборони перекладів з російської мови на українську, передбачало з особливою «увагою розглядати всі оригінальні українські твори, піддаючи виключенням і заборонам при цьому не лише усі суперечні загальним цензурним правилам, але й за найменшого приводу по можливості скорочуючи число таких бездарних творів у чисто державних цілях» [155, с. 247]. Серед заборонених перекладів із російської була «Казка про рибалку й рибку» О. Пушкіна (1899) [44, арк. 1] та «Українські переклади з Пушкіна» (1899) [41, арк. 56].

Варто, однак, зазначити, що цензурні заборони українськомовних книжок ніколи не мали тотального характеру. Всупереч розпорядженням 1863, 1876 та 1881 років, цензори з різних причин могли дозволяти українськомовні публікації навчального та наукового характеру. Згідно з підрахунками Й. Ремі у період з 1863 по 1904 рр. в обхід заборон було видано 125 книжок українською мовою, які стосувалися ведення сільського господарства, природничих наук і техніки, історії та релігії, медицини, економіки, права тощо. Здебільшого ці книжки були призначені для широкого кола читачів. Дослідник робить висновок, що діячі українського руху використовували будь-які можливості для отримання дозволу на друк, зокрема й корумпованість окремих цензорів, тимчасові послаблення нагляду за українськомовним друком у 1882-1883 роках тощо. У 1896-1904 роках цензори могли дозволити друк тих або інших книжок українською мовою, зважаючи на власні уявлення про доцільність [928, с. 113-129].

Як було зазначено вище цензурні заборони стосувалися не лише українськомовних видань. У 1899 р. міністр внутрішніх справ імперії визнав за

необхідне, щоб усі видання польською мовою, окрім розкішних, не доступних за ціною масовому читачу, або праць, які мають суто науковий характер, розглядалися цензурою лише у Варшавському цензурному комітеті [4, арк. 333; 42, арк. 63]. Інколи цензурні заборони стосувалися навіть використання окремих слів. Наприклад, у 1882 р. в друкованих творах було заборонено вживання слова «Грузія» [561, с. 206]. У березні 1890 р. було заборонено використання готичного шрифту в польських книгах для протестантів [821, с. 112]. Часто причиною заборони рукописів чи публікацій російською, польською, українською, литовською, грузинською та іншими мовами імперії ставала їхня тематика. Так, відомо, що в період з 1880 по 1897 р. не було дозволено 542 періодичні видання російською мовою і 138 національними мовами – вірменською, грузинською, ідиш, латиською, литовською, татарською, українською, естонською [704, с. 29]. При цьому, наприклад, друкована продукція мовою ідиш могла видаватися виключно в «єврейських типографіях» в межах осілости й за умови сплати спеціального збору на утримання єврейських училищ [72, арк. 86-86 зв.]. Ціла низка цензурних заборон в імперії стосувалася публікацій праць Л. Толстого [153, с. 33-34; 4, арк. 97] тощо.

Представники влади пильно стежили за можливими публічними акціями вшанування пам'яті та відзначення ювілеїв літераторів і публіцистів, діяльність та погляди яких вважалися небезпечними. Небажання надати подібним заходам розголосу в друкованих виданнях спонукало цензурні органи встановлювати нові заборони. Таємний циркуляр від 15 травня 1898 р. застерігав «з особливою обачністю ставитися до всіх репрезентованих статей, які стосуються польського поета Міцкевича, і, безумовно, не дозволяти такі твори до друку, які розраховані на значне поширення серед публіки з метою пропагувати в народі згадану подію літературного життя й надати цій події політичного і національно польського характеру...» [4, с. 89]. У 1900 р. під заборону потрапило висвітлення ювілею літературної діяльності Никифора Михайловського – редактора журналу «*Русское богатство*» [47, с. 138, 143].

Зазвичай підібні розпорядження виходили під грифом «Таємно» та «Цілком таємно». Серед українських діячів подібні заборони застосовувалися передусім щодо постаті Т. Шевченка.

Щодо українськомовних праць часто під заборону потрапляли слова «Україна», «український», «рідна мова» та ін. Так, дозвіл на публікацію «Російсько-українського словника» Є. Тимченка містив вимогу заміни слова «український» на «малоросійський» (1896) [155, с. 272]. Вірш С. Воробкевича «Рідна мова» був заборонений до друку в збірці «Квітка» (1889). У 1886 р. була заборонена збірка «Українські пісні» І. Сірика [155, с. 221], у 1897 р. – часопис «Україна» [155, с. 343, 683]. Серед тем, які цензура часто не дозволяла до публікації, була козацько-гетьманська тематика. У 1886 р. ГУД заборонило публікацію казки І. Нечуя-Левицького «Запорожці» [155, с. 222], у 1896 р. – «Тарас Бульба. Оповідання про козацьке життя запорожців» А. Куликовського [16, арк. 282], у 1899 р. – оповідання М. Комарова «Гетьман Богдан Хмельницький» [41, арк. 31]. Зі «Збірника українських пісень» М. Лисенка цензура у 1886 р. вилучила сім пісень, серед яких пісня про козака Нечая, пісні про отамана Гонту і Залізняка, «Зажурилась Україна» [155, с. 223], а в 1896 р. виключила пісню «Про зруйнування Січі». Водночас у 1886 р. була дозволена драма П. Куліша «Петро Сагайдачний» [155, с. 222], у 1904 р. – «За віру і честь, зразки життя Українських козаків (XVII віку)» в 5 д. В. Тертичного (А. Ф. Кащенко) [51, арк. 9].

Причиною заборони публікації могли бути зауваження до неї не лише цензурного, а й інших відомств імперії. Так, праця Жарка «Про шкідних комах у сільському господарстві» не була дозволена у зв'язку з численними зауваженнями Міністерства землеробства (1899) [44, арк. 8].

Відсоток заборонених до публікації праць був досить значним. У період з 1895 р. по 1903 р. з 230 рукописів наданих на цензурування видавництвом «Вік», було опубліковано 80 [485, с. 88], у 1900 р. з 45 українських рукописів цензура не дозволила друкувати 22, тобто 49 % [469, с. 169]. У 1900 р. Одеський окремих цензор із внутрішньої цензури заборонив рукопис

українською мовою Гната Галайди (Хоткевича) «Підліткам на Різдво. Уклав Гнат Галайда» [46, арк. 44]. Серед заборонених цензурою цього року творів була «Княжна», «Невольник» Т. Шевченка, «Микола Джеря» І. Нечуй-Левицького, «Три бажання» Л. Старицької. У 1901 р. було заборонено «Опыт грамматики малороссийского наречия» дворянина М. Тризна-Яцковського [23, арк. 137].

Варто зазначити, що писати й публікувати російською мовою наукові праці про «малоросійське нареччя» в Російській імперії було цілком можливим, як це засвідчили, зокрема, роботи К. Михальчука та П. Житецького. Більше того, ці праці отримували належне визнання з боку наукової громадськості та установ. Зокрема, дослідження П. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (окремою книгою опубліковано у 1876 р.) та «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке» (окремою книгою опубліковано в 1889 р.) були нагороджені Уварівською премією Російської академії наук (1877, 1890). Попри наявність у назвах терміну «малоросійське нареччя», обидві праці фактично доводили статус української як самостійної та повноцінної мови. У 1880 р. в Одесі була опублікована праця М. Красуського «Древность малороссийского языка» [305].

Аналіз документів цензурних установ імперії засвідчує, що самі представники влади підсвідомо розуміли абсурдність йменування української мови нареччям. Саме тому у внутрішніх документах цензурного відомства українську інколи ідентифікували саме з мовою. У Валуєвському циркулярі, як і в секретному документі, адресованому Київському цензурному комітетові від 18 липня 1863 р. за підписом Міністра внутрішніх справ П. Валуєва, було використано словосполучення «малоросійська мова». У тексті Емського указу йшлося про «малоросійське нареччя», як і в більшості документів цензурних установ імперії другої половини XIX – початку XX століття.

Упродовж 1875-80 рр. Головним управлінням у справах друку керував російський історик-сходознавець Василь Григорьев, який кілька років життя провів в Україні на посаді професора східних мов Одеського Рішельєвського

ліцею. У циркулярі ГУД від 10 листопада 1879 р. за підписом В. Григорьєва, адресованому Київському окремому цензору із внутрішньої цензури «Про рецензування пісенників, що видаються для народу» між іншим зазначено, що означені вимоги до таких видань «повинні матися на увазі й відносно пісень та віршів на малоросійській мові, але вміщення останніх до пісенника тягне за собою незалежно від дотримання зауважених умов, надання таких пісенників ще й на перегляд їх Головним управлінням у справах друку» [4, арк. 31 зв.]. Принципово важливим є використання в документі, щодо української саме іменника «мова», а не «наріччя» головним цензором імперії в період посиленого цензурного контролю. В офіційних документах цензурних установ нечасто можна потрапити на таке, однак такий випадок не був єдиним винятком. Словосполучення «малоросійська мова» використовували у документах ГУД, адресованих Київському окремому цензору із іноземної цензури в 1881-1884 рр. [9], у листуванні харківського окремого цензора та ГУД у 1903-1904 рр. [50; 51], у списках заборонених до друку праць [46] та інших внутрішніх документах цензурного відомства другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

У тексті розпорядження за підписом керівника Головного управління у справах друку Євгенія Феоктістова від 10 січня 1892 року «Про заборону перекладів з російської на малоросійську мову і суворе та уважне ставлення до цензурування і пропуску до друку творів на малоросійському наріччі» зафіксовано таке: « ... незалежно від безумовної заборони перекладів з російської на малоросійську мову... » [4, арк. 303; 155, с. 247-248]. Отже, функціонування української мови у свідомості окремих цензорів було очевидним всупереч офіційній ідеології імперії. Це, однак, зовсім не означало, що цензори не поділяли уявлення про літературний розвиток української мови як загрозу російській державі.

У своїх спогадах Є. Феоктістов, який очолював ГУД більше 13 років, писав: «Судити про те, що відбувалося в Південно-Західному краї, я міг лише частково, базуючись на тих справах, які зосереджувалися в Головному

управлінні друку. У паперах, які збереглися в мене, є листи київського цензора В. Л. Рафальського, одного із найрозумніших і шляхетніших діячів, – листи, які проливають досить яскраве світло на шкідливу діяльність поляків, жидів, українофілів – усієї саранчі, для боротьби з якою потрібні були енергійні зусилля, а уряд задовільнявся лише деякими напівзаходами» [250, с. 268].

Василь Лукич Рафальський – київський окремий цензор з 1881 р. по 1887 р. у своїй роботі керувався тим кредом, що «цензор повинен завзято охороняти релігію, державні наші основи й моральні правила. [...] У сфері місцевих інтересів пам'ятати, що цей край – колиска нашої держави – повинен залишатися російським, а тому він зобов'язаний усувати всякі протилежні та ворожі устремління і тенденції, від кого б вони не виходили: треба усувати всякі спроби пропагувати політичне відокремлення і відчуження» [250, с. 422].

Одним із напрямків практичного втілення у професійній діяльності визначених переконань було цензурування В. Рафальським українськомовних рукописів. Спогади про свій досвід спілкування з цензором Василем Рафальським залишив В. Самійленко. Його збірка «З поезій В. Самійленка» була заборонена столичною цензурою. Ознайомитися з рецензією В. Рафальського, яка й вмотивувала подальшу заборону, В. Самійленко зміг, заплативши 3 крб. секретарю цензора – Самойленку. В. Рафальський звинуватив В. Самійленка у «прагненні до створення штучних слів і зворотів або до видозміни вже наявних у російській мові» й констатував, що він виявляє більше сміливості, ніж таланту» [246, с. 306]. У рядку вірша «Та не дають нам наше поле» В. Рафальський додав: «Это поле Украина?». У вірші «Горе піти» біля слова «лоєву вгорнули свічку?» цензор збоку додав: «А для стеариновой еще слова не выковали?» [246, с. 306] та ін.

Після смерті В. Рафальського В. Самійленко присвятив йому сатиричний вірш «Пісня про віщого Василя», у якому автор натякає на корумпованість цензурного відомства та хабарі, які цензор В. Рафальський отримував від редакцій періодичних видань [230, с. 103-106]. Як зазначає І. Коляда, «форми корупції були найрізноманітніші: від одноразових чи регулярних грошових сум

у конвертах (так, цензор «Київського телеграфу» І. А. Пузиревський (1872-1875) отримував від редакції щомісяця по 50 руб.) до різних прихованих форм, таких як, наприклад, картярський виграш» [584, с. 123]. У спогадах діячів українського національного руху можна знайти згадки про те, як, наприклад, М. Старицький «возив до пана київського цензора солодкі торти, щоб викликати його солодкий настрій і, користуючися ним, здобути ласкавий дозвіл на ту або другу українську книжку» [228, с. 149]. Інколи тортів було недостатньо й автори українськомовних творів передавали цензоріві «замість обкладинки на рукопис купюру у сто карбованців» [809, с. 139].

Корумпованість чиновників цензурного відомства пояснювалася можливостями достатньо довільно тлумачити положення багатьох нормативних документів. Саме тому особиста позиція цензора мала якщо не більш вагомий, то принаймні зівставний із чинними заборонними циркулярами вплив на кількість дозволених видань українською мовою. С. Єфремов зауважував, що після 1876 року в прийнятті рішень щодо українськомовних книг запанував хаос, який визначали особисті погляди, смаки й переконання чиновників цензурного відомства [485, с. 82]. Те, наскільки довільно тлумачили посадовці цензурного відомства межі своїх повноважень, ілюструють слова одного з них [мовою оригіналу]: «Цензор запрещает не то, что запрещает закон, и дозволяет не то, что дозволяет закон, потому что все представляемое ему законом дозволено, даже и то, что предоставлено его административному благоусмотрению дозволить или запретить» [809, с. 140].

На рішення цензорів могло впливати уявлення цензора про те, якою має бути українська мова або чи взагалі вона має право на функціонування. Коли в 1888 р. В. Науменко подав до столичної цензури посібник з граматики української мови «Опыт грамматики малорусского языка», С.-Петербурзький цензурний комітет не дозволив працю до друку, мотивуючи це тим, що не логічно видавати граматику тієї мови, яка не повинна функціонувати [861, с. 413; 101; 102] (Додаток Д). Місцеві цензори, не володіючи українською мовою, інколи «дозволяли собі виправляти українські рукописи або забороняти їх під

тим приводом, що вони написані неправильною українською мовою» [809, с. 144].

Аналіз документів цензурного відомства засвідчує, що деякі праці підготовлені українською мовою, дозволяли друкувати як виняток, всупереч чинним обмеженням. У 1895 р. нове видання «Байок Глібова» було дозволене завдяки особливому клопотанню, хоча й з вилученням 19 байок [485, с. 85]. Водночас того ж року Головне Управління у справах друку запропонувало не дозволяти до друку українськомовні книги та збірники, передбачені для дитячого читання, «хотя бы по существу содержания они и представлялись благонамеренными» (Пропозиція Спб. Цenz. Комітету від 2 грудня 1895 р., за № 7143) [148, с. 88].

Був й такий підхід цензорів, коли певна праця, що раніше була дозволена цензурним відомством, повторно зазнавала рецензування, за результатами якого піддавалася забороні або отримувала дозвіл до друку в неповному обсязі. Публікація могла бути дозволена на сторінках «*Киевской старины*», але водночас було зауважено, що її не можна друкувати окремим відбитком, чи встановлено дозвіл на обмежену кількість примірників (не більше 100 чи 150).

Окремої уваги заслуговує питання цензури театральних вистав і драматичних творів українською мовою. У другій половині XIX ст. в Україні відбувається становлення професійного театру, який в умовах політичного тиску владних структур Російської імперії на українське культурне життя став важливим елементом формування національної свідомості.

Як соціокультурне явище, театр відобразив у сфері мистецтва тенденцію художнього узагальнення, за допомогою якого ідеї національної самосвідомості отримали комплексне і багатоаспектне втілення [671, с. 151]. Політичні та соціальні трансформації другої половини XIX ст. призвели до появи нових художніх форм та нової сюжетної проблематики в європейському театральному мистецтві. В Україні, на думку П. Гриценка, численні театральні вистави сприяли художньому мовотворенню та публічній презентації української мови [454, с. XLII]. Н. Малютіна вважає, що родо-жанрові парадигми кінця XIX –

початку ХХ ст. зафіксували зрілість української драми, надзвичайну розвиненість її жанрових форм, що продемонструвало злет художнього мислення доби і цілковиту вписаність національних драматургічних засад у світовий контекст [637, с. 317].

Формування цензурної політики Російської імперії щодо театрального життя здійснювалося у 60-ті – 70-ті рр. ХІХ ст. одночасно з проведенням низки ліберальних реформ. Із 1865 року драматичною цензурою в імперії займалися цензори драматичних творів Головного управління у справах друку, до якого «театральна» цензура перейшла від 5-ї експедиції Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії. Цензори драматичних творів відповідали за ведення каталогів дозволених і заборонених п'єс; видання списків драматичних творів, дозволених до вистави безумовно, дозволених з вилученнями чи визнаних незручними для показу; розглядали збірники пісень, анекдотів і куплетів та ін. [701, с. 168-169]. До реалізації театральної цензури на місцях були залучені губернатори та поліція. Циркуляр від 18 листопада 1868 р. зобов'язував губернаторів щорічно надсилати до ГУД відомості про театри, які функціонували в їхніх губерніях (адресу, ім'я утримувача, склад трупи, відгуки про художню вартість спектаклів) [701, с. 154]. Завданням поліції було слідкувати за випадками, коли в афішах подавали назви, відмінні від дозволених (29 жовтня 1870 р.) [821, с. 118]. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 26 липня 1882 р. інформував про правила облаштування приватними особами публічних театральних вистав, концертів, читань та інших зібрань. Для проведення таких заходів був необхідний дозвіл місцевої поліції незалежно від того, чи передбачено збір із них на користь приватних осіб чи на якусь благодійну справу [33, арк. 187]. Дозвіл міг бути наданий лише за умови, якщо публічні заходи не суперечать законам і не схильні до шкоди суспільству чи приватним особам.

Циркуляр ГУД від 21 березня 1884 р., ініційований міністром внутрішніх справ та розісланий керівникам губерній, нагадував про правила нагляду за театральними виставами і видовищами. Згідно з цим циркуляром п'єси,

безумовно дозволені до показу, могли безперешкодно бути виконані на сцені. Відповідно до другого пункту документа «усі п'єси, дозволені до показу з вилученням деяких місць, а рівночасно розповіді, куплети, романси та інші твори можуть бути дозволені не інакше, як з пред'явлення поліції примірників, які вміщують дозвільний підпис драматичної цензури» [75, с. 156-156 зв.]. На афішах мали бути точно зазначені назви творів, а якщо ж виконували інші з певних причин, то треба було їхні назви написати на звороті афіші, а цю інформацію подати до ГУД. Відповідальність за точність виконання дозволених творів із цензурним оригіналом несли утримувачі або розпорядники вистав. Циркуляр 1888 р. зобов'язував поліцію слідкувати, щоб рукописні тексти, які використовуються, були затверджені цензором (15 травня 1888 р.) [821, с. 118].

Окремі цензурні розпорядження закликали дотримуватися правил стриманості та пристойності у стосунку до обговорення діяльності адміністрації Дирекції Імператорських театрів [153, с. 39-41]. Деякі заборони були пов'язані з православним постом. Наприклад, відповідно до роз'яснень прокурора Святійшого Синоду 1882 р. у піст були заборонені оперні вистави [39, арк. 32]. Виступи акробатів відповідно до циркуляру 30 жовтня 1881 року не були заборонені упродовж усього Великого посту, окрім першого й останнього тижнів [39, арк. 38-38 зв.].

П'єси потребували не лише попереднього цензурування тексту, але й отримання окремого дозволу на постановку. Стаття 84 «Уставу цензурного 1892 р.» передбачала, що «для показу драматичних творів Північного і Південно-Західного краю потрібно, окрім дозволу внутрішньої цензури чи особливих цензорів, дозвіл місцевих губернаторів» [142, с. 70]. У губерніях Царства Польського дозвіл драматичних вистав неросійською мовою покладено на Варшавський цензурний комітет [142, с. 70].

Політика Російської імперії другої половини XIX ст. щодо української мови створювала несприятливі умови для розвитку українського національного театру. Зокрема, третій пункт Емського указу 1876 р. передбачав заборону сценічних вистав, текстів до музичних нот і публічні читання українською

мовою «як таких, що мають у цей час характер українофільських маніфестацій» [155, с. 137]. Циркуляр від 16 жовтня 1881 р. підтверджував це положення Емського указу та доповнював його новим: «Драматичні п'єси, сцени і куплети українською мовою, які в попередній час були дозволені драматичною цензурою, а також ті, які знову будуть дозволені Головним управлінням у справах друку, можуть бути виконані на сцені з особливого, однак, щоразу дозволу генерал-губернаторів, а в місцевостях, які не підпорядковуються генерал-губернаторам, – з дозволу губернаторів, і що дозвіл публікації на малоросійському нарідчій текстів до музичних нот, за умови загальноприйнятого російського правопису надано Головному управлінню у справах друку» [155, с. 193]. Цим же циркуляром цілком заборонено організацію спеціально українського театру і формування труп для виконання п'єс і сцен винятково українською мовою.

Розпорядження ГУД від 31 грудня 1883 року інформувало про настанову міністра внутрішніх справ М. Ігнат'єва всім керівникам губерній звертати особливу увагу на неприпустимість пропаганди на сцені ідей «українофільства» [713, с. 202]. Як наслідок, генерал-губернатор О. Дрентельн заборонив виступати українським трупам на території п'яти губерній: Київської, Подільської, Волинської, Полтавської та Чернігівської, адже, за його власними словами, «у Петербурзі це – театр, а в Києві – ще й політика» [714, с. 379]. Погляди щодо можливостей театру як майданчика для пропаганди політичних ідей поділяв і варшавський генерал-губернатор Й. Гурко. У записці про стан місцевих справ у 1885 р. (12 лютого 1885 р.) він писав: «Необхідно чітко визначити, що вони [варшавські театри] – власність держави, а не міста. Театри мають істотно важливе суспільне і політичне значення, у них польське суспільство бачить мало не єдиний засіб до самостійного національного руху, національної пропаганди. Необхідне встановлення над ними урядового нагляду [зосередження управління установами в руках уряду] і збереження урядових субсидій [які хочуть припинити]» [142, с. 333-334].

Оскільки цензор або представник адміністрації мав широкі повноваження в тлумаченні положень чинних заборонних документів, його роль у вирішенні долі тієї чи іншої п'єси часто була визначальною. Це спонукало діячів театрального мистецтва шукати можливості подолання цензурних перепон через встановлення особистих контактів із цензорами. Для цього використовували багатоступеневі комбінації, що містили відкриті й приховані хабарі, особистий вплив митця чи просто ситуативне діяння з боку зацікавлених в отриманні дозволу. Отримання дозволу на публікацію та постановку української п'єси щоразу ставало так званою «лотереєю», на результат якої іноді можна було вплинути або спробувати його переіграти. День цензурного дозволу п'єси часто ставав пам'ятною датою для учасників українського театрального життя.

Особливості цензурування українських п'єс розкривають мемуари та епістолярія українських драматургів і сценічних виконавців. Із них ми дізнаємося, як митці намагалися використати, здавалося б, найменшу можливість для отримання цензурного дозволу. Про один з таких випадків у своїх спогадах розповідає Ф. Стерня. За його словами, дружина київського, подільського і волинського генерал-бурнатора О. Дрентельна займалася філантропією й постійно шукала кошти для благодійних заходів. Щоб отримати дозвіл на концерт із виконанням українських пісень, М. Лисенко запропонував пані Дрентельн дати публічний фортепіановий концерт із декількома російськими піснями, «а для приманки публіки – одну-дві українські звичайні пісеньки». Оскільки подібний захід потребував дозволу адміністрації [а генерал-губернатор О. Дрентельн і губернатор С. Гудим-Левкович – не погодились би], М. Лисенко порадив їй поговорити з поліцмейстром Живоглядом, «щоб він дивився на це через пальці» [239, с. 424-425]. Живогляд охоче погодився допомогти М. Лисенкові й узгодити з приставом Двірцевої частини, але не міг повідомити про цю справу нижчий персонал поліції. Розв'язувати цю задачу взявся Ф. Стерня. «Помічником пристава був тоді якийсь молодший комісар поліції, а районним [околоточним] –

Волошинський – обидва українці, що часто приходили ніби послухати по службі завжди вечором до моєї адвокатської канцелярії, – зазначав Ф. Стерня, – а потім просили, щоби дозволено їм зайти в помешкання та що-небудь заспівати. Отже, з ними поладнав я справу при чарці і за кілька пісень, що ми для них проспівали» [239, с. 425-426].

Яків Гулак-Артемівський залишив спогади про те, як він отримав у 1884 р. дозвіл на концерт із виконанням українських пісень у Санкт-Петербурзі. Коли за дозволом він прийшов до петербурзького градоначальника П. Грессера, той поцікавився: «А цензурованные экземпляры этих песен у вас имеются?». Я. Гулак-Артемівський указав на напис унизу на збірнику (видання Ідзіковського) і прочитав його: «Власність видавця на всі краї» [174, с. 502-503], а потім переклав «Это значит, разрешенное издание на все края». П. Грессер уточнив: «Это верно?». Я. Гулак-Артемівський запевнив, що не став би вводити його в оману, добре знаючи ту суворість, яка встановлена для малоросійських видань, і отримав необхідний підпис градоначальника на афіші [174, с. 502-503].

Пройти цензурний шлях п'єси «Безталанна» І. Карпенка-Карого допомогла М. Заньковецька. З початку п'єса потрапила під заборону, але коли до М. Заньковецької прийшли дві впливові особи з проханням взяти участь у благодійній виставі, вона попросила їх посприяти зняттю цензурних обмежень із твору. Софія Тобілевич згадувала, що, ознайомившись із текстом, обидва добродії пообіцяли здобути дозвіл цензури. У той же день (17 січня 1887 р.) цензура дозволила п'єсу, але канцелярист помилився при переписуванні титульного листка в останній літері й написав «Безталанна» замість «Безталання» [245, с. 234].

Софія Русова у спогадах писала, що «коли панові цензорів не подобалося занадто часто підписувати твори одного автора, старша панночка Ліндфорс [Марія Ліндфорс – старша сестра Софії Ліндфорс (Русової) – авт.] залюбки підписувала своїм шведським прізвищем український твір [228, с. 149]. Водночас лист М. Старицького 1893 року до доньки Марії засвідчував, що вона

деякий час спеціально проживала в Петербурзі «для хлопот по цензуре» [238, с. 523]. Марія Михайлівна допомагала в реалізації «складних і багатоступеневих схем» і перемовин щодо отримання цензурних дозволів в імперській столиці на українські п'єси [238, с. 521-524].

Деякі п'єси авторам доводилося надсилати до цензури по декілька разів, змінюючи їхню назву. П. Саксаганський згадував, що кожного разу п'єсу «Бурлаки» І. Карпенка-Карого, яка первинно мала назву «Чабан» [234, с. 706], визнавали незручною для постановки. Урешті було вирішено надіслати «друкований том до цензури, сподіваючись, що між дозволеними й «Бурлака» пролізе, тим паче, що до друку його дозволено» [229, с. 186]. 7 травня 1897 р. було отримано дозвіл, а 15 червня п'єса «Бурлака» з успіхом пройшла в Кременчуці. Іншого разу, було придумано, як надіслати грошове заохочення цензору Зюнзі для отримання дозволу на раніше не допущену цензурою п'єсу «Сербин» І. Карпенка-Карого. Назву п'єси було змінено на нову «Лиха іскра поле спалить і сама щезне», а разом із нею було вирішено надіслати 25 карбованців, зазначивши: «забув наліпити марки і ласкаво прошу виправити мою помилку». Хоча зазвичай, п'єси перебували в цензурі по декілька місяців, за літо повернулися дозволеними «Чумаки» та «Понад Дніпром», а у вересні 1897 р. була дозволена «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» [229, с. 186].

У листі з Одеси до сина Назара від 19 листопада 1897 р. І. Карпенко-Карий писав, що надіслав до цензури «Підпанки» із заголовком «Перед світом», оскільки в п'єсу були внесені виправлення і подано новий кінець [190, с. 321], а в листі до Б. Грінченка від 8 листопада 1899 р. він писав із Кишинева: «Підпанки» цензурою не дозволені і знову лежать в цензурі третій місяць під назвою «Филимон Сидорович» [190, с. 332]. Загалом, ця п'єса І. Карпенка-Карого змінювала назву багато разів, до цензури її подавали ще під назвами: «Не так пани, як підпанки», «Сельська честь», «Що було, то мохом поросло», «Прислужники». Урешті-решт із останньою назвою п'єса була дозволена до постановки в 1904 р.

Стрімкий розвиток театрального мистецтва в Російській імперії спонукав його учасників і творців до організаційного об'єднання та обговорення актуальних питань функціонування театру. У березні 1897 року в Москві пройшов Перший Всеросійський з'їзд сценічних діячів за участі українських театральних митців. Цензура українського театру і драматургії стала основною темою «Записки до з'їзду сценічних діячів», підготовленої І. Карпенком-Карим [190, с. 279-288]¹ та доповідей М. Заньковецької [287, с. 285-287]² і М. Старицького [238, с. 361-363]. У своїй записці І. Карпенко-Карий указав на численні необґрунтовані заборони і перепони з боку місцевих адміністрацій щодо українського театру та загалом на вади організації російського театального життя. Він також зауважив, що одним із негативних наслідків цензури є неможливість проникнення українського народного театру в село, що, на його думку, дало б сприятливі результати для народу [190, с. 280].

Марія Заньковецька наголошувала, що «для кращої постановки й розвитку театальної справи на півдні Росії необхідно усунути ті спеціальні обмеження, які встановлені для малоруського театру», а також визначила основне завдання театру – стати народним, доступним для численнішої частини населення [287, с. 286]. «Бажано, щоб народний театр на півдні Росії, даючи народові сцену рідною мовою, в той же час був йому приступним і по дешевизні» [287, с. 287].

М. Старицький у доповіді також наголошував на тому, що малоросійська сцена безпричинно й незаслужено зазнає підозрілого й недружнього ставлення адміністрації і цензури [238, с. 361]. За його словами, у 1889 р. почали забороняти до показу п'єси не лише з інтелігентського побуту, але й купецького та міщанського, й навіть забороняти раніше дозволені історичні й побутові п'єси лише через їхню мову [238, с. 362]. Як приклад, М. Старицький навів свої п'єси «Богдан Хмельницький» та «Розбите серце», «Титарівну» М. Кропивницького, «Роман Волох» І. Карпенка-Карого та ін.

¹ «Записка до з'їзду сценічних діячів» була виголошена П. Саксаганським.

² Дослідники відмічають, що доповідь М. Заньковецької була підготовлена колективом авторів; на з'їзді з нею виступив Брович [781, с. 67; 714, с. 405].

На основі аналізу архівних документів, пов'язаних із дозволами постановки п'єс, вистав українською мовою та концертів із виконанням українських пісень різними театральними труппами (Додаток И) у Полтавській та Харківській губерніях [39], можна стверджувати, що зазвичай прохання щодо постановки п'єс разового характеру не зазнавали перешкод з боку адміністрації. Для отримання дозволу на постановку вистави українською мовою необхідно було надіслати запит місцевому губернатору, який повідомляв про нього генерал-губернатора краю з власною рекомендацією. Виникали ситуації, коли актори до останньої години не знали, буде дозвіл на проведення вистави чи ні, або й навіть такі, коли телеграма про дозвіл надходила вже після запланованої дати проведення заходу. За дозволами зверталися працівники театрів, купці, дворяни, повітові справники, директори гімназій, викладачі й учителі, любителі сценічного мистецтва різних міст Полтавської й Харківської губерній. Серед запитів на дозволи постановки п'єс українською мовою, адресованих харківському генерал-губернаторові у 1881-1882 рр., згадано такі твори, як «Кум Мірошник», «Наталка-Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Бой жінка», «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «Шельменко-денщик», «Щира любов», «Гайдамак Гаркуша», «Москаль-чарівник», «Назар Стодоля», «Шельменко – волосний писар», «Запорожець за Дунаєм», «Покійник Опанас», «Бувальщина», «Оказія з Микитою» та ін.

У січні 1882 р. полтавський губернатор Петро Олексійович Більбасов інформував Тимчасового Харківського генерал-губернатора про те, що дворянка Марія Яківна Манько подала клопотання щодо постановки в зимовий сезон у Полтаві малоросійських п'єс як безумовно дозволених цензурою, так і дозволених із вилученнями. Губернатор зазначав, що «не знаходить в пані Манько тих якостей, які могли б слугувати запорукою, що даним їй правом ставити у передбачуваних спектаклях п'єси малоросійським наріччям вона скористається сумлінно, так як зібрана нею труппа любителів складається переважно з осіб прихильних до всього малоросійського, з огляду чого

спектаклі можуть прийняти виключно малоросійський характер [...]» [39, арк. 9]. Зважаючи на це, губернатор рекомендував відхилити клопотання М. Манько й вимагати щоб про кожен спектакль, до складу якого входять українські п'єси, було надано окреме клопотання. Генерал-губернатор князь Дмитро Іванович Святополк-Мирський із такою рекомендацією полтавського губернатора погодився [39, арк. 10].

Далі Марія Манько справді отримала дозволи на постановку деяких п'єс українською мовою [39, арк. 19]. Також дозвіл отримав концерт російських та малоросійських пісень, організований учителем співів у Кременчуці 16-21 лютого 1882 р. [39, арк. 28]. Було задоволене й клопотання директора Прилуцької шестикласної прогімназії, який просив дозволити в жіночій гімназії в м. Прилуки виконання на очікуваному концерті малоросійських пісень «Віють вітри», «Ой мороз», «Ой пушу я копиченьки в саду» [39, арк. 34-34 зв., 35]. Дозвіл на постановку декількох п'єс українською мовою в місті Ізюм у 1882 р. отримав Федір Савельєв, керівник трупи російських акторів, за умови дотримання циркуляру 16 жовтня 1881 року [39, арк. 65]. У березні 1882 р. антрепренер Харківського театру Олександр Пальчинський, посилаючись на те, що минулий зимовий сезон через зовнішні причини був настільки несприятливим для театральної антрепризи, що не дав змоги виконати всі зобов'язання, просив харківського губернатора клопотати про дозвіл давати в драматичному театрі спектаклі малоросійським наріччям з 4 квітня по 1 травня 1882 року [39, арк. 47]. Губернатор у наданій генерал-губернатору інформації зазначив, що вважає за можливе дозволити О. Пальчинському поставити не більше 8 вистав. Дозвіл генерал-губернатора вмщував вимогу обов'язкової постановки в кожному спектаклі й російських п'єс [39, арк. 49].

На прохання ізюмського повітового справника про дозвіл на постановку в м. Ізюм п'єс українською мовою (малоросійським наріччям) «Сватання на Гончарівці», «Наталка Полтавка», «Сватання на вечорницях», «Гаркуша», «За Неман йду», «Бувальщина», «Кум-мірошник» харківський генерал-губернатор просив повідомити докладні відомості про дати їхнього

проведення, склад передбачуваних спектаклів і трупи виконавців [39, арк. 51-52].

Орендатор літнього театру в харківському саду «Тіволі» купець Микола Степанович Буюмін у 1882 р. просив про дозвіл «для різноманітності» поставити 11 малоросійських п'єс [39, арк. 56]. Генерал-губернатор вирішив погодитися з пропозицією харківського губернатора, уважав за доцільне дозволити постановку не більше однієї п'єси українською мовою в тиждень. Саме на таких умовах було надано дозвіл й артистці Вронській на постановку п'єс українською мовою в харківському літньому саду «Баварія» міста Харкова [39, арк. 60].

Антрепренер Сумських театрів Григорій Йосипович Деркачов (по сцені Любимов) звернувся до харківського губернатора у квітні 1882 р. із проханням дозволити йому до показу в Сумських театрах артистами російської драматичної трупи п'єс малоросійським наріччям. Список вміщував 20 дозволених цензурою до показу п'єс (Таблиця 3) [39, арк. 61-62]. Отриманий дозвіл Святополка-Мирського вимагав дотримання циркулярних правил 16 жовтня 1881 року № 4016.

Отже, переважна більшість клопотань щодо разових постановок українськомовних п'єс чи проведення концертів із залученням до репертуару декількох українських пісень були задоволені адміністрацією. Прохання про дозвіл багаторазових постановок вирішували складніше й часто мали обмеження щодо загальної кількості дозволених вистав або ж у кількості їхнього проведення за певний період.

Основна причина заборон на постановку творів українською мовою була ідеологічною. Тексти, які спонукали глядачів замислюватися над непростими явищами соціального та національного життя, розглядалися як небажані для політичного спокою імперії й переважно потрапляли під заборону. Так, у жовтні 1890 р. цензор М. Фрейман заборонив постановку на сцені вірша Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському» [154, с. 117-118]. Цензор П. Воршев у 1894 р. рекомендував Петербурзькому цензурному комітету

заборонити драматичні твори П. Райського-Ступницького «Гайдаки» [154, с. 118-119] та в 1895 р. Ф. Кириленка «Ярема Галайда» [154, с. 120] до виконання на сцені через українофільські тенденції.

Таблиця 3

Список дозволених українських п'єс цензурую до показу [39, арк. 62]

№	Назва п'єси	Автор твору
1	Назар Стодоля	[Т.] Шевченко
2	Шельменко-денщик	Г. Квітка-Основ'яненко
3	Шельменко Волосний писар	Г. Квітка-Основ'яненко
4	Сватання на Гончарівці	Г. Квітка-Основ'яненко
5	Щира любов	
6	Гаркуша	
7	За Неман йду	[В.] Александрова
8	Покійник Опанас	
9	Галя	
10	Дай серцю волю заведе в неволю	[М.] Кропивницький
11	Катерина	[Т.] Шевченко
12	Один утишив, другий порадував (або хто лається, той кається)	[А.] Ващенко-Захарченко
13	Кум Мірошник	
14	Бувальщина	
15	Хутор на вечері близ Диканьки	
16	Наталка-Полтавка	[І.] Котляревського
17	Козак Стихотворець	
18	Москаль Чарівник	[І.] Котляревського
19	Панас Викрутас	[А.] Ващенко-Захарченко
20	Оказія з Микитою	[А.] Ващенко-Захарченко

У 1894 році ГУД заборонило постановку на сценах приватних театрів, як столичних, так і провінційних драми М. Кропивницького «Глитай, або ж павук» [155, с. 268]. У 1900 р. цензор драматичних творів П. Ісаєвич рекомендував заборонити до постановки українськомовну трагедію в 5-ти діях Віламової-Пісанецької «Мазепа, гетьман Малороссии», керуючись циркулярним розпорядженням № 4016 від 16 жовтня 1881 року [137, с. 253]. У 1903 р. опера П. Чайковського «Мазепа» була визнана цензором Ламкером «незручною до показу в народних театрах» [137, с. 265]. Водночас велика драматична опера «Мазепа» у 4 діях і 5 картинах (лібрето запозичено з поеми О. Пушкіна

«Полтава» і складено князем Г. В. Кугушевим, музика барона Б. А. Фінтінгофа) для імператорських театрів була дозволена в 1859 р. [137, с. 245-246].

Необхідність під час показу українських вистав ставити таку ж кількість актів російською мовою спонукала українських митців пристосовуватися до цих правил. С. Єфремов зазначав, що «були придумані особливі російські «п'єси, кожен акт яких тривав п'ять хвилин, – буква розпорядження цим задовольнялась. Потім пішли ще поступки, і нині до українських спектаклів є лише одна вимога – ставити з українською п'єсою російський водевіль; ось чому цей неминучий придатак, відомий широкій публіці як «Отче-наша», прикрашає афішу кожного українського спектаклю, часто лише на афіші й залишався» [485, с. 83-84]. Цікаво, що С. Єфремова обурювали не тільки офіційні обмеження щодо українських театральних постановок, але й ставлення самих акторів до української мови. У «Щоденнику» він відзначав, що «українські артисти говорять на яких хочеш мовах, тільки не на українській», тоді як рідну мову вживають тільки на сцені [181, с. 115].

Варто зазначити, що в ситуації, коли українська мова була повністю витіснена з управлінської та освітньої сфер життя Російської імперії, фактично єдиною можливістю для розширення сфери її функціонування була діяльність з написання та оприлюднення українськомовних текстів. Відповідно, політика імперської адміністрації щодо української мови реалізовувалася передусім через цензуру, яка охоплювала всі сфери видавничої діяльності. Незважаючи на офіційне ставлення до української мови як до діалекту російської, у документах внутрішнього використання цензурного відомства впродовж другої половини XIX століття – початку XX разом із терміном «малоросійське наріччя» використовували й словосполучення «малоросійська мова». Це засвідчує розуміння факту її функціонування в імперії на рівні вищого цензурного чиновництва імперії. Загалом, цензурне законодавство Російської імперії 60-х років XIX – початку XX ст. перешкоджало поширенню української мови в освітньому, науковому та адміністративному житті, однак не змогло зупинити процес її літературного розвитку й стандартизації.

Театральна цензура в Російській імперії регламентувалася низкою законодавчих документів, деякі з них стосувалися лише української драматургії та сценічного мистецтва (1876, 1881, 1883). На посилення чи зменшення цензурних заборон впливали також розпорядження місцевих адміністрацій. Розвиткові українського театру і драматургії перешкоджали заборони перекладів драматичних творів на українську мову та суттєве тематичне обмеження українських п'єс, необхідність одночасно з українськими ставити й російські вистави та ін. Для українських літераторів та драматургів другої половини ХІХ ст. взаємовідносини з державною цензурою набували вагомого значення, адже безпосередньо впливали на можливості їхньої професійної реалізації, а часто ще й вираження національної ідентичності. Чинні заборони спонукали українських митців шукати шляхи подолання цензурних перепон, використовувати корумпованість чиновників, свій власний авторитет та вплив на осіб, які могли сприяти отриманню дозволу на публікацію драматичного твору чи театральну постановку. Незважаючи на складні умови творчої реалізації митців і драматургів, українське сценічне мистецтво другої половини ХІХ століття мало важливе змістове національне наповнення та було однією з цеглин українського модерного націєтворення і формування національної свідомості, а також важливим компонентом розвитку української мови в мистецькій сфері.

3.3 Державна політика монархії Габсбургів щодо української мови

Мовна політика Габсбурзької монархії полягала переважно в тому, що держава була гарантом базових прав мов усіх народів, які входили до її складу, й намагалася якомога менше втручатися у відносини між різними етномовними групами населення. Така позиція, особливо порівняно з авторитарними та волонтаристськими методами, до яких нерідко вдавалася російська влада, була досить прогресивною, але на практиці вона нерідко виглядала як самоусунення держави, яке давало місцевим елітам можливість маніпулювати мовним питанням.

Аналізуючи політику Габсбурзької монархії щодо української (нім. *Ruthenisch*, пол. *ruski* – ці назви використовували в офіційних документах) мови, варто зважати на різні чинники її формування. Один із них полягав у тому, що поряд із кордонами Австро-Угорщини проживав багатомільйонний українськомовний народ у складі конкурентної на міжнародній арені Російської імперії. Іншим чинником було те, що в межах самої Дуалістичної монархії українці були розділені між Австрійською імперією та Угорським королівством, а відтак на їхньому становищі позначалося політичне протистояння Відня і Будапешта, водночас кожна зі столиць мала власне бачення засад етнонаціональної та мовної політики. Станом на 1910 р. носіїв угорської мови як рідної в Угорському королівстві, до складу якого входило Закарпаття, налічувалося 48,12% (10050575) населення [911, р. 275-276], а представників німецькомовної спільноти в Австрійській частині імперії, до складу якої входили Галичина й Буковина, було 35,58% (9950266) [130, с. 59*]. Суттєва чисельна перевага угорців давала їм можливість більш упевнено реалізовувати накреслений владою проект побудови «великої угорської нації», яка мала об'єднати усе, зокрема й неугорськомовне населення королівства, і поступово інтегрувати його до єдиного угорського культурного та мовного простору. Українську (русинську) мову офіційний Будапешт вважав відмінною від російської, водночас угорські філологи не бачили підстав відокремлювати діалекти русинів Угорщини від української [827, с. 30].

Бажання уникати конфліктів на етнічному ґрунті спонукало Відень до проведення толерантної політики щодо крайових мов у цілому, яка базувалася на декларованому Конституцією рівноправ'ї мов імперії. Водночас мовні протиріччя могли використовуватися центральною владою як інструмент для збереження контролю над ситуацією в краї.

У роки революції 1848-49 років питання української мови, її вільного функціонування в усіх мовленнєвих сферах на територіях, де українськомовне населення складало більшість, набрало політичної ваги й принципового характеру. Воно було порушене, зокрема, у поданій у квітні 1848 р.

губернатору Галичини графу Францу Стадіону петиції, яка була адресована безпосередньо цісарю. Петиція порушувала питання про запровадження української мови в усіх народних школах тих округів Галичини, де населення цілком або переважно було українським. Крім того, її укладачі вимагали викладання українською мовою у вищій школі цих округів, виголошення українською крайових та імператорських наказів і постанов, знання української мови урядниками заселеної русинами частини Галичини, а також представниками греко-католицького духовенства, які повинні мати здатність викладати своїм парафіянам науку віри і моралі українською народною мовою [607, с. 17].

Більша частина вимог, які містилися в петиції, була задоволена. У травні 1848 р. міністр внутрішніх справ повідомив, що імператор постановив, зокрема, що в усіх народних школах, де населення є цілком або переважно руським, шкільне навчання має здійснюватися руською мовою, однак, зважаючи, на те, що руська мова на теперішньому щаблі свого розвитку не достатньо пристосована до викладання багатьох предметів, у вищих школах руського краю мають бути запроваджені кафедри української мови, щоб молодь, яка навчається до фундаментального вивчення своєї рідної мови «спосібність подати, і так видосконалення тої мови прилагодити» [607, с. 18].

Ще в 1847 р. уряд Австрійської імперії ухвалив наказ щодо друкування всіх законів та оголошень у східних галицьких повітах зокрема й руською мовою та кириличним алфавітом [602, с. 45]. За розпорядженням Міністерства юстиції від 10 липня 1849 р. було створено комісію для розробки правничої термінології слов'янськими мовами. До руської секції цієї комісії було обрано Якова Головацького, Григорія Шашкевича та Юлія Вислобоцького, завдяки яким у 1851 р. у Відні була опублікована «перша термінологія правнича німецько-руска» [365, с. III].

Українська та польська мови в Галичині отримали статус крайових мов у 1850 р. Ухвалена цісарським патентом 1850 р. Крайова конституція для Галичини проголошувала, що «народи русинський (український), польський та

інші мешканці користуються рівними правами і кожен народ має непорушне право плекати свою мову, свою народність, культуру» (ст. 4) [151, с. 54].

На хвилі «Весни народів» у Галичині з'явилася також українськомовна періодика. Газета «*Зоря Галицька*», перший номер якої побачив світ 15 травня 1848 р., поклала початок цьому процесу. В опублікованій у першому номері газети відозві до українського народу містилося нагадування про те, що галицькі русини є частиною великого руського народу, який говорить однією мовою та нараховує 15 млн., а також заклики «розвивати і вдосконалювати українську мову, запроваджувати її в нижчих і вищих школах, розширювати видавництво книг українською мовою, намагатися запровадити і на належному рівні забезпечити вживання української мови в публічних установах» [607, с. 23; 431, с. 44].

Водночас ситуація з розвитком і удосконаленням української мови в Галичині ускладнювала та обставина, що місцеві інтелектуальні кола довго не могли вирішити питання на основі якого стандарту цю мову необхідно розвивати. С. Наріжний указував, що видавництво українського часопису 1846 р. розбилося на дискусії про мову видання: одні вважали за необхідне відштовхуватися від мови Біблії, другі відстоювали чисту старослов'янську мову, а інші – мову М. Шашкевича й «Марусі» Квітки-Основ'яненка [678, с. 152].

Не було вирішене питання й з абеткою, яка мала б обслуговувати потреби української писемності. Уряд у Відні зі зрозумілих причин підтримував ідею переведення української мови на латиницю. У 1842, 1843, 1845 та 1846 рр. були здійснені спроби видання українського літературного органу латиницею, однак далі проектів вони не пішли [678, с. 152]. У Галичині дискусії на тему використання кириличного чи латинського алфавіту призвели до так званої «азбучної війни».

Її початок припадає на середину 1830-х рр., коли Вацлав з Олеська опублікував латинкою «*Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*» (1833), а Йосиф Лозинський у 1834 р. статтю «*O wprowadzeniu abecadła polskiego do*

piśmiennictwa ruskiego» у тижневику «*Rozmaitości*», що був додатком до «*Gazety Lwowskiej*» [673, с. 25-16]. Й. Лозинський пропагував упровадження латинського шрифту для руської мови, оскільки вважав, що польська абетка більшою мірою відповідала потребам передавання звуків і була більш корисною для її розвитку. У 1835 р. він опублікував латинкою етнографічну працю «*Ruskoje wesile*». Експерименти із застосуванням латинської абетки тривали впродовж усього ХІХ ст. Так, наприклад, Михайло Драгоманов, під час свого перебування в Женеві здійснив видання поеми Т. Шевченка «Марія» латинкою з метою її поширення в середовищі, де кирилиця була невідома [691, с. 29].

Політизація питання руського алфавіту відбулася в 1859 р. Прихильником уведення латиниці був намісник Галичини Агенор Голуховський (1849-1859), міністр внутрішніх справ Австрії (1859-1860). Саме він очолив комісію, метою якої був розгляд питання про можливість переведення руської писемності на латиницю. До складу цієї комісії також увійшли представники духовенства: єпископ-суфраган Спиридон Литвинович, о. Михайло Куземський, о. Михайло Малиновський, о. Йосиф Лозинський, професор університету Яків Головацький, інспектор гімназій др. Евбезій Черкавський, директори гімназій др. Амброзій Яновський і Тома Полянський, радник цісарського двору Кароль фон Мош та радник-референт шкільних справ намісництва Ернст Зеліг, секретар Міністерства віросповідань і освіти Йосиф Їречек [607, с. 70; 673, с. 19; 738, с. 321].

Ключовим документом, який обговорювали на засіданнях комісії, була опублікована на початку травня 1859 р. у Відні брошура Й. Їречка («*Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu Schreiben / Im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht verfasst von Joseph Jireček. – Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1859. – 60 s.*»), яка була урядовим проектом впровадження латинського шрифту до руської писемності. Більшість членів комісії не підтримали запропоновані урядом зміни. Згодом Міністерством освіти було затверджено проект реформи руського правопису на

основі кириличної абетки, який, однак, не знайшов підтримки громадськості. Крапку в «азбучній війні» поставив декрет від 24 березня 1861 р., який дозволяв українцям розвивати свою мову та літературу так, як вони вважали за необхідне [146, с. XXXI]. Цікаво, що в українських школах упродовж тривалого часу використовували так зване церковнослов'янське язичіє. 25 листопада 1892 р. Міністерство віросповідань і освіти видало розпорядження, яке передбачало введення в школах так званого фонетичного правопису.

Сучасні українські дослідники відзначають, що правописні дискусії мали, зокрема, позитивний вплив для українського національного руху. На думку М. Лесюка, «як у 30-х, так і в кінці 50-х років XIX ст. пропозиція про запровадження латинського письма зіграла роль своєрідного каталізатора, прискорювача національного пробудження галичан, спонукала інтелігенцію, культурні й наукові сили краю згуртуватися до відсічі польськомовній експансії» [617, с. 493]. І. Набитович вважає, що «“азбучна” та правописна війни у Галичині у XIX ст., як і правописне унормування української мови XIX – початку XX століть, є надзвичайно важливим проявом процесу становлення українців як модерної нації» [673, с. 25].

Важливо наголосити, що дискусії на тему абетки в Галичині відбувалися на тлі зміцнення соціально-політичного впливу польської громади в регіоні. Це мало безпосередній вплив на етномовні процеси. У зв'язку з прийняттям Розпорядження від 5 червня 1869 р. щодо урядової мови в Королівстві Галіції і Лодомерії (Володимирії) статус «мови урядової» отримала саме польська, а українська залишалася «мовою крайовою». Ця ситуація певною мірою була зумовлена демографічними чинниками: носії польської мови склали 58,2% населення регіону, а частка українськомовного населення сягала 40% (Таблиця 4). Демографічна та значною мірою, економічна перевага польської громади призводила до стрімкої колонізації всіх сфер суспільного життя Галичини. Не випадково Ян Феллерер називає період 1869-1914 років у Галичині «польським завоюванням» [890, р. 153].

В останній чверті XIX та на початку XX ст. правові засади мовної політики монархії Габсбургів у Галичині, окрім положень Конституції 1867 р. визначали законодавчі документи 1867, 1869, 1907 років.

Таблиця 4

**Розподіл населення Галичини за розмовною мовою
(перепис 1910 р.) [132, s. 54-55]**

Край	Мова				
	Німецька	Польська	Рутенська/ Українська	Інші мови	Усього
Галичина	90130	4670167	3208025	56202	8024524
	1,1 %	58,2 %	40 %	0,7 %	100 %

Крайовий закон «Про мову викладання в школах народних і середніх Королівства Галиції і Лодомерії разом з Великим Князівством Краківським» від 22 червня 1867 р. передбачав, що право встановлення мови викладання в народних школах належить тим, хто їх утримує (ст. 1). Якщо фінансування народної школи здійснюється коштом громади, вона сама має вирішувати питання щодо мови викладання, узгоджуючи своє рішення з крайовою шкільною владою (ст. 2). Ту мову, яка не набувала статусу мови викладання, все одно мали вивчати як обов'язковий предмет шкільної програми. Із третього класу усіх вищих народних шкіл як обов'язковий предмет введено також німецьку (ст. 3). У середніх школах мову навчання мав визначати засновник (ст. 4), однак, якщо середня школа частково або повністю утримувалася з публічних фондів, мовою її навчання встановлювали польську. У середніх школах за бажання батьків могла бути введена польська мова в руських школах і руська в польських відповідно. Водночас, за вимогою батьків щонайменше 25 учнів крайова шкільна влада могла прийняти рішення про запровадження викладання нею додаткових предметів. Німецькомовними залишалися II гімназія у Львові й нижча реальна гімназія в Бродах (ст. 5) [159, s. 21-23]. Положення цього закону зазнали змін у 1905 р. Зокрема, було визначено, що за

поданням Крайової шкільної ради міністр освіти міг постановити, щоб в окремих середніх школах із польською мовою навчання була введена руська мова як обов'язковий предмет й, навпаки, в руських школах – польська [160, s. 477].

Освітній закон 14 травня 1869 р. вирішення питання про мову навчання в школі і про вивчення крайової мови доручав регіональній шкільній владі [785, с. 56]. Так, у Галичині це повноваження переходило до Крайової шкільної ради, що розпочала свою роботу 24 січня 1869 р. Навчальні плани, введені розпорядженням Крайової шкільної ради від 7 березня 1893 р., зобов'язували педагогів навчати учнів другої крайової мови так, щоб вони досягли рівня володіння нею як рідною [431, с. 46].

Розпорядження міністрів внутрішніх справ, віросповідань і освіти, юстиції, фінансів, торгівлі і сільського господарства, а також оборони краю і громадської безпеки щодо урядової мови в Королівстві Галіції і Лодомерії разом з Великим Королівством Краківським від 5 червня 1869 р. передбачало використання польської мови в краї органами виконавчої та судової влади у внутрішньому діловодстві й листуванні з невійськовими органами влади та урядами [158, s. 67]. Німецьку мову надалі мали використовувати, зокрема, для урядових фінансових документів, пошти, телеграфу, а також промислових закладів, підпорядкованих центральному керівництву [158, s. 68]. Розпорядження Міністерства юстиції від 11 серпня 1869 р. № 9973 звертало увагу вищого апеляційного суду у Львові на те, що «назви судових установ та написи в приміщеннях адміністративних будинків суду, на території юрисдикції якого мешкають українці, мають бути, окрім німецької і польської, також українською мовою; на подання та заяви, внесені українською мовою, мають бути рішення і ухвали, підготовлені тією ж мовою; документи про державну реєстрацію права власності на землю виготовляються мовою, якою була внесена заява про таку реєстрацію; крім того записи в книгах про реєстрацію права власності теж записуються мовою, якою внесена заява про реєстрацію права власності» [643, с. 57].

Цей документ дублював положення Розпорядження Міністерства юстиції від 9 липня 1860 р. № 10.340, яке визначало, що в судовому окрузі Галичини та Буковини польська і руська мови є «крайовими мовами» [643, с. 53, 57]. Згідно з розпорядженням 1860 р. судочинство мало здійснюватися тією мовою, якою було подано до суду подання або усну заяву, а органи судової влади були зобов'язані «в службових зносинах використовувати усно або письмово, під час судового процесу, зрозумілу для сторони мову» [587, с. 29; 643, с. 53]. Роз'яснення сенату 1876 р. передбачало можливість вносити подання та скарги в повітові суди «місцевою мовою». Це право зберігалось впродовж 10 років, а надалі було обмежене вимогою складати всі письмові матеріали судової справи державною мовою [587, с. 31].

Ситуація з мовою в адміністративних органах влади та судочинстві, яка склалася в Галичині, була подібною до тієї, що склалася в деяких інших регіонах держави, наприклад у Трієсті. Як зазначено вище, у цьому місті після 1867 р. німецька, словенська та італійська мови мали статус крайових, але в міській раді, а значною мірою й у судочинстві, домінувала італійська. Словенську мову уряд намагався використовувати для послаблення італійського впливу. Аналогічну ситуацію можна спостерігати й у Галичині, де українську мову використовували для балансування впливу польськомовної еліти.

Питання забезпечення прав на використання української мови в Галичині постійно порушували перед місцевою крайовою владою та центральними органами влади тогочасні українські правники, оскільки для цього були необхідні законодавчі підстави. Принцип гарантування державою рівноправ'я всіх крайових мов у школах, уряді та публічному житті захищав своєю діяльністю спеціальний судовий орган, створений з метою захисту прав громадян, – Державний Трибунал [451, с. 54]. На думку А. Джядзьо, цей орган «своїми рішеннями, які впроваджували в життя засади ст. 19 Конституції, не тільки впливав на перебіг процесів національного розвитку народів монархії

Габсбургів, але також стабілізував внутрішньо-політичну ситуацію в багатонаціональній державі» [888, s. 143].

Закон «Про урядову мову автономних влад» від 9 квітня 1907 р. передбачав, що «внутрішньою урядовою мовою крайового Відділу є польська мова» (§ 1). Внутрішньою урядовою мовою повітових і громадських представницьких органів визначену ту мову, яка зазвичай вживалася цими органами, а її зміна могла бути впроваджена голосуванням трьох четвертей членів представництв (§ 2). Закон вимагав приймати подання та листи до органів влади польською, німецькою та руською мовою (§ 3), але відповіді надавати тією мовою, яку зазвичай вживає повітове представництво (§ 4) [116, s. 39-40].

У Буковині більшість населення розподілялася між двома мовними групами: українською та румунською, мови яких мали статус крайових. Значним також був відсоток німецькомовного населення. Л. Ткач відзначає, що однією з особливостей мовного середовища Буковини була кількомовна компетенція значної частини місцевого населення [969], володіння ним двома або трьома мовами [797, с. 521]. На думку О. Огуя, в умовах багатомовності німецька розмовна мова Буковини (Buchenländisch; Bukowiner Deutsch; Bukowinerisch) стала мовою міжетнічної комунікації («lingua franca») [687, с. 123].

Таблиця 5

**Розподіл населення Буковини за розмовною мовою
(перепис 1910 р.) [132, s. 54-55]**

Край	Мова						
	Німецька	Польська	Рутенська/ Українська	Румунська	Угорська	Інші мови	Усього
Буковина	168779	36217	305222	273216	10389	6304	800127
	21, 1 %	4,5 %	38,15 %	34,15 %	1,3 %	0,8 %	100 %

I. Монолатій наголошує, що багатонаціональність була однією з історичних особливостей Буковини (див. Таблиця 5). «На відміну від сусідньої Галичини, вона не стала підґрунтям етнічного конфлікту, натомість була втіленням принципу рівноправності і, як наслідок, певного балансу між запитамі і вимогами різних народів та регіональних еліт» [666, с. 157-158].

В цілому мовна політика Цислейтанії сприятливо позначилася на розвитку українських періодичних видань. У Буковині перший часопис українською мовою почав виходити у 1860 р. у Чернівцях. Ним став урядовий «*Общій закон краевых и правительства Вѣстник для корунного краю Буковины – Allgemeiner LandesGezetz und Regierungsblatt für das Kronland Bukowina*» [678, с. 154]. З кінця 1870-х рр. у Галичині та Буковині з'явилися численні спеціалізовані видання. У Станіславі у 1879 р. почав виходити господарсько-промисловий часопис «*Господарь и Промышленник*», з 1886 р. у Львові «*Провідник Рільничих Кружків*», у 1888 р. в Рогозні на Буковині господарський часопис «*Добри Поради*», з 1889 р. у Львові «*Часопись Правнича, Мѣсячник для Теоріи и Практики*», з 1888 р. у Чернівцях «*Руска школа*», з 1889 р. «*Учитель*» у Львові [678, с. 157-158], для дітей «*Приятель Дѣтей*», «*Дзвінок*», для духовенства «*Листок*» (з 1885 р.), «*Посланник*» [678, с. 157-158]. Публікації Наукового товариства імені Шевченка та «Просвіти» стали вагомим надбанням літературних та наукових праць підготовлених українською мовою для усього українськомовного населення монархії Габсбургів та Російської імперії.

Одним із найдієвіших, особливо в довготривалій перспективі, інструментів реалізації засад мовної політики була і є освітня сфера. У 1851 р. було введено викладання української мови в Чернівецькій гімназії, що посприяло формуванню кадрів української інтелігенції [475, с. 119]. «Шкільний закон для народів монархії» від 14 травня 1869 р. гарантував існування міжконфесійної восьмирічної державної обов'язкової школи [825, с. 402]. Різниця у рівні освіченості, знанні елементарної грамотності в різних частинах Габсбурзької монархії була значною. У промислово розвинених регіонах рівень освіченості й кількість дітей, залучених до шкільного курсу були значно вищими. Окрім того,

на цей показник також впливала релігійна приналежність населення та рівень заможності окремих родин. Так, наприклад у 1863 р. в Архієпископстві Австрійському в Зальцбурзі, Тиролі, Чехії, Моравії, Сілезії майже не було дітей, тією чи іншою мірою не охоплених шкільним навчанням. Водночас того самого року в Галичині зі 100 дітей шкільного віку не більше 23 відвідували школу [869, s. 5-6].

Згідно зі статистичними даними, які наводить Б. Барановські, станом на 1875 р. у сільських гмінах Галичини було 80,23% вїтїв та 88,8% присяжних, які не вміли ані читати, ані писати [869, s. 6]. Перепис 31 грудня 1880 р. засвідчив, що в Австрії читати і писати вміли 49,4 %, лише читати – 6,1%, неписьменними були 44,6%, тобто майже половина всього населення імперії. У Буковині цей перепис зафіксував 52446 осіб, які вміли читати і писати, що становило 9,2% від усього населення, 6527 осіб, які вміли лише читати (1,1 %), та 512698 осіб, які не вміли ані читати, ані писати (89,7%) [497, с. 146]. У наступні кілька десятиліть ситуація дещо покращилася: станом на 1890 р. частка неписьменних серед населення знизилася до 83%, а на 1900 р. – до 70,3%.

За даними перепису 1900 р. серед українськомовного населення Буковини у віковій групі від 11 до 60 р. 19,1% вміли читати й писати. Водночас у румунськомовному середовищі цей показник дорівнював 22,6%, у польськомовному сягав 48,9%, а в німецькомовному – 57,1% [497, с. 148].

У сфері вищої освіти вживання української мови поступово розширювалося. У Львівському університеті в 1848 р. була заснована кафедра руської філології, яку очолив Яків Головацький. У 1870 р. у цьому навчальному закладі 46 предметів викладали німецькою мовою, 13 – польською, 13 – латинською. 7 – українською. Згодом університет значною мірою «полонізувався». У 1906 р. 185 предметів викладали польською мовою, 5 – німецькою, 14 – латинською та 19 – українською [410, с. 215]. У Чернівецькому університеті із року його заснування функціонувала кафедра української мови на філософському факультеті. Кафедрою завідували К. Ганкевич (1875-1876),

І. Онишкевич (1876-1882), С. Смаль-Стоцький (1885-1918). Клим Ганкевич читав упродовж першого семестру 1875-76 навчального року історію української літератури. П. Кралюк зазначає, що К. Ганкевич, працюючи в Чернівецькій гімназії в 1873-75 рр., почав уперше в Буковині викладати сучасну українську літературну мову, він намагався створити професійне філософствування українською мовою, першим опублікував підручники з психології українською мовою, першим поставив питання про існування української філософії й одним із перших почав розробляти українську філософську термінологію [598, с. 26-27].

Отже, у межах Австрійської частини Австро-Угорської імперії українська мова мала статус крайової мови, що дозволяло вільно використовувати її в більшості мовленнєвих сфер. Вона була мовою науки й освіти, літератури, публікації періодичних видань, зокрема й вузькоспеціалізованих, а також перекладених законодавчих документів. Офіційний урядовий вісник, який виходив німецькою та польською мовами, упродовж деякого часу виходив і українською. Документи, опубліковані в польськомовному виданні «*Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*» (із 1866 р.), в окремі роки перекладали на німецьку та українську мови й публікували у «*Віснику законів і розпоряджень крайових для Королівства Галиції і Лодомерії*» [890, р. 153-154]. Українську мову в Галичині та Буковині використовували, хоч і обмежено, у судочинстві. Крім того, українською мовою можна було виголошувати промови в Австрійському парламенті.

Характерною рисою державної мовної політики Угорського королівства на Закарпатті в другій половині XIX та на початку XX ст. була поступова, але неухильна мадяризація. Загалом, в Угорському королівстві (окрім Хорватської Славонії) у 1880 р. угорська мова була рідною для 44,8% населення, німецька – для 13,1%, румунська – для 16,9%, словацька – для 13,1%, руська – для 2,5%. Станом на 1900 р. ці показники зазнали змін, які продемонстрували успіхи політики мовної асиміляції, яку здійснював угорський уряд. Так, угорська була

рідною вже для 51,4%. Частка мовців німецькою складала 11,9%, румунською – 16,6%, словацькою – 11,9%, руською – 2,5 % [827, с. 26].

У Закарпатті в 1880 р. носії української мови склали 59,80% населення, угорської – 25,47%, німецької – 7,59%, румунської – 1,86%, словацької – 1,96%, інших – 3,32% [827, с. 16]. Згідно з переписом 1910 р., населення Закарпаття містило такі етномовні групи: українців (русини) – 55,54%, угорці – 30,66%, німці – 10,54%, румуни – 1,90%, словаки – 1,05% [827, с. 16]. На Закарпаття цілком поширювався Закон «Про рівноправність національностей» 1868 р. та освітні закони 1868, 1879, 1883 і 1907 років.

Маючи на меті створення єдиної угорської нації, влада Королівства намагалася звести відмінності між етнічними групами в регіоні до конфесійних. З цією метою вже в 1860-х рр. українське населення Закарпаття почали окреслювати термінами «мадяри греко-католицького обряду/віри», «мадяри, що розмовляють по-руськи», «греко-католицький народ» тощо [632, с. 331]. Влада активно намагалася ввести в церковному богослужінні угорську мову, запровадити в церковних книгах, молитовниках, а також у шкільному навчанні в церковних школах замість кириличного алфавіту латиницю [632, с. 327], щоправда, не всі подібні спроби завершувалися успіхом [508, с. 162].

У 1881 р. було скасовано іспит з русинської мови у випускних класах шкіл, а в 1889 р. – обов'язкове вивчення руської мови в церковних школах [508, с. 162]. Ефективність мовної політики мадяризації в Закарпатті засвідчила суттєве скорочення шкіл із русинською мовою викладання з 571 у 1874 р. до 23 у 1907 р. [508, с. 163]. На рубежі XIX-XX ст. середніх та вищих закладів освіти з русинською мовою викладання взагалі не було [811, с. 641].

Якщо не зважати на окремі фальсифікації під час проведення переписів населення і дещо завищені результати кількості мовців угорською, можна зробити висновок про досить динамічну мадяризацію населення Угорського королівства та, зокрема, закарпатських русинів. Такою її робила ефективна, багатовекторна й часом дискримінаційна етномовна політика Будапешта, а також не достатньо високий рівень національної ідентичності русинів.

Р. Майор зазначає, що в середині XIX – першому десятилітті XX ст. лише незначна частина інтелігенції, духовенства та меншою мірою селян усвідомлювала, що русини Закарпаття належать до української нації [631, с. 185]. Так, лише поодинокі постаті ідентифікували себе українцями, а більшість русинів мала винятково регіональну ідентичність. Р. Майор констатує, що «навіть на початку XX ст. більшість закарпатців, з ряду об'єктивних причин, зокрема через свою неосвіченість, мало що знала про Україну та українців, а тому про існування у них на цей час української національної свідомості говорити не доводиться» [631, с. 186]. М. Тиводар зауважує, що з середини XIX ст. на Закарпаття поширюється етнічний характер назви «Україна» [794, с. 147]. Як приклад автор, зокрема, наводить виданий в Ужгороді у 1866 р. «Месяцеслов на год 1866 для русских Угорской Украины» та працю, опубліковану в 1868 р., «Дещо за поселення Угорської України русинами і за унію церкви православної угорських русинів з Римом» [794, с. 148].

У підсумку варто зазначити, що, незважаючи на те що мовна політика Дуалістичної монархії стосовно української мови мала базуватися на положеннях 19 статті Конституції 1867 р., її практична реалізація в Цислейтанії та Транслейтанії мала суттєві особливості. Це було пов'язано з тим, що засади мовної політики держави Габсбургів визначали не лише загальноімперські законодавчі ініціативи, але й місцеві крайові документи. Мовна політика Угорського королівства базувалася й провадилася на ідеологічному переконанні влади про необхідність побудови «єдиної великої політичної угорської нації», і, як наслідок, вихідним у ній була поетапна мовна мадяризація громадян, зокрема спрямована на українськомовне (русинськомовне) населення. Надання статусу урядової польській мові в Галичині й водночас збереження у цьому регіоні крайового статусу української мови негативно позначилося на функціонуванні останньої в адміністративному житті краю. Та все ж, особливо порівняно з Російською імперією, українська мова в Австро-Угорській монархії мала достатньо широкі можливості

застосування. Вона була мовою наукових і навчальних публікацій, періодичних видань, використовувалася в освітньому процесі на усіх рівнях, а до певної міри й у судовій сфері.

Принципова відмінність становища української мови в монархіях Габсбургів та Романових полягала в тому, що в останній сам факт функціонування української мови був предметом дискусій. Офіційна влада Російської імперії вважала українську мову діалектом загальноросійської мови, який не має права на повноцінне функціонування в усіх сферах культурного та громадського життя. У розвитку української мови влада бачила передвісник можливого політичного відокремлення українців від росіян, що становило безпосередню загрозу цілісності імперії. Цими міркуваннями було зумовлене прийняття в 1863, 1876 та 1881 рр. обмежувальних заходів щодо функціонування української мови у сфері друку. Ці заходи характеризувалися безпрецедентною жорсткістю, навіть на тлі достатньо суворої асиміляційної політики, яка проводилася західноєвропейськими державами щодо мов корінного населення. Проте, як буде зазначено далі, вони виявилися недостатньо ефективними й не змогли перешкодити роботі української інтелігенції зі стандартизації української мови, її популяризації та розширення сфери функціонування. Крім активної діяльності українських інтелектуалів, до поступового покращення становища української мови спричинилися також інші чинники. Серед них варто зазначити формування в європейському та російському науковому середовищі переконання щодо абсурдності заперечення функціонування української мови, корумпованість та неефективність російських органів державної влади, зокрема установ цензурного відомства, а також відсутність у самому російському суспільстві консенсусу щодо політики влади в «українському питанні». На тлі загального зростання невдоволення правлячою династією напередодні революції 1905-1907 рр. російська адміністрація була змушена формально визнати функціонування української мови та поступово послаблювати чинні обмеження. Щоправда, про повне скасування цих обмежень аж ніяк не йшлося.

РОЗДІЛ 4

СТАНДАРТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

4.1 Мова в національній програмі українського руху

Формування будь-якої модерної нації було складним та багатоаспектним процесом, на перебіг якого впливали різноманітні чинники як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Українське націєтворення не було винятком. Серед чинників впливу на формування української нації впродовж «довгого ХІХ століття» варто згадати передусім геополітичні та соціально-демографічні. Українці утворювали одну з найбільших у Європі бездержавну етнічну групу, яка була поділена між двома імперіями – Романових та Габсбургів. Українці становили майже 18% населення Російській імперії (згідно з переписом 1897 р.), 13% населення Австрії та 2,5% Угорщини (згідно з переписом 1900 р.). Тобто в Австро-Угорській імперії проживало близько 3 млн. 800 тис., а в Російській імперії 22 млн. 380 тис. осіб, які характеризувалися спільністю мови, народних звичаїв і культури. В обох імперіях ця мовна та культурна спільність була об'єктом національної політики, яка, особливо в Російській державі, передбачала застосування низки обмежувальних заходів, які звужували сферу функціонування української мови.

Крім власне державної політики Російської імперії та Австро-Угорщини на процеси українського націєтворення впливали також конкурентні «національні проекти», передусім російський та польський. Незважаючи на те, що офіційна ідеологія Російської імперії проголошувала єдність росіян, українців та білорусів, процес формування російської ідентичності невпинно набирив обертів. Повною мірою його наслідки виявляться на початку ХХ ст., коли українці опиняться в Російській імперії в статусі «іногородців» [602, с. 60]. Але й у ХІХ ст., принаймні з другої половини, російський «націоналізм з інстинктами державного насильства» [285, с. 178] був дуже суттєвим подразником для української інтелігенції. Розквіт російської культури, поява значної кількості

визначних письменників, композиторів, науковців, митців, закономірно впливали й на підвищення рівня освіти та культури в межах імперії, і на піднесення власне української культури. З іншого боку, польський національний рух із його активним прагненням до відновлення незалежної державності хоча й був вороже налаштований до української справи, не міг не служити прикладом для наслідування.

Інші демократичні й національно-визвольні рухи в країнах Центральної та Південно-Східної Європи в ХІХ ст. також давали потужний поштовх для розвитку українського національного відродження. Три імперії – Російська, Австрійська та Османська – об'єднували на своїх теренах десятки народів. Частина з них вирізнялася значною чисельністю, але, передусім, ще й відмінностями у віросповіданні та мові. Національні рухи у ХІХ ст. охопили поляків, чехів, словаків, словенців, хорватів, греків та інші народи, змушували їх шукати шляхи консолідації, випробовувати різні форми боротьби за свої права. М. Попович зазначає, що «гасло свободи, піднесене на зорі нового часу революційною Францією, вже в роки війн європейських народів проти агресії Наполеона набуло нового політичного змісту – змісту національної свободи, державної незалежності націй» [732, с. 293].

Національно-визвольні рухи європейських народів ХІХ ст. були безпосередньо пов'язані з ідеями епохи романтизму. Гердерівська концепція «народного духу» в усій Європі викликала хвилю зацікавлення селянською культурою, звичаями, фольклором тощо. Не оминув цей процес й українські землі, які стали об'єктом прискіпливої уваги етнографів та збирачів народної творчості. Однією з перших у 1819 р. з'явилася збірка М. Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песней», яка вміщувала дев'ять дум та одну пісню, проте ця робота стала поштовхом для подальших етнографічних досліджень. Значний внесок у розвиток фольклористичної спадщини України зробив М. Максимович виданням таких робіт, як «Малороссийские песни» (1827 р.), «Украинские народные песни» (1834 р.), «Сборник украинских песен» (1849 р.). Зацікавлення духовною спадщиною українського народу

втілене у творчості М. Костомарова, М. Маркевича, Л. Боровиковського, Є. Гребінки, А. Метлинського, П. Куліша та ін. У 1843 р. К. Сементовський опублікував «Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам». Вивченню української народної культури сприяла також діяльність Російського географічного товариства, етнографічна програма якого була затверджена в 1846 р. Подальші етнографічні пошуки пов'язані з іменами визначних учених-етнографів, передусім П. Чубинського та Ф. Вовка, які займалися дослідженням народного побуту і культури в руслі тогочасних наукових засад.

Разом із інтересом до народної культури, який зростав упродовж усього XIX ст., значну роль у процесах становлення української ідентичності відіграла також історична пам'ять. Спогади про козацьку державу та Гетьманщину зумовлювали сподівання на відновлення української державності принаймні у форматі національно-культурної автономії в межах імперії. Перший етап українського національного відродження був пов'язаний з автономістичними прагненнями колишньої української шляхти і козацької старшини, діяльністю упродовж 80-90-х рр. XVIII ст. у Новгород-Сіверському українського патріотичного гуртка, до якого входили В. Полетика, Г. Полетика, Г. Долинський, О. Лобисевич та ін. У 1791 р. В. Капніст відвідав Берлін, де звернувся з листом до королівського канцлера графа Е. Ф. Герцберга з проханням підтримати державницькі прагнення українців.

Згодом прагнення української старшини до незалежності, засновані на спогадах про славетне козацьке минуле, слабшали, але в дію вже вступали інші вагомі чинники. Епоха XIX ст. повсюдно в Європі стала часом створення національних історій, і вихідним пунктом будь-якої з них була констатація існування нації [803, с. 251-252]. Як і поява праць із мовознавства та етнографічні пошуки, написання національних історій охопило освічені прошарки практично всіх європейських країн. «Ф. Гізо, А. Мартен, О. Т'єрі у Франції, Т. Б. Маколей, Дж. Р. Грін, Г. Мейн в Англії, Д. Бенкрофт, Г. Адамс, Дж. К. Госмер у США, Й. Дройзен, Ф. Дальман, Г. фон Трейчке в Німеччині,

К. Троя, Ч. Бальбо, П. Вілларі в Італії, М. Погодін у Росії – це найвідоміші постаті з довгого списку імен – представників «патріотичної» історіографії, які творили національні історії і сприяли формуванню власних «уявлених спільнот» новітнього часу – націй» [565, с. 115]. В Україні в 1828 р. опублікована «История руссов», у 1822 р. – «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського, у 1842-1843 рр. – «История Малороссии» М. Маркевича та численні історичні розвідки М. Максимовича. У другій половині ХІХ ст. ці роботи доповнили дослідження В. Антоновича, М. Драгоманова, які на початку ХХ ст. трансформувалися в багатотомну «Історію України-Русі» М. Грушевського.

Зміни в соціальній структурі українського населення, зумовлені розвитком ринкових відносин та реформами, також підживлювали процеси націєтворення. Визначну роль відіграло формування української інтелігенції. Саме університетські викладачі, учені переважно гуманітарних галузей, студенти, учителі гімназій, дрібні адвокати та земські діячі протягом ХІХ ст. стали провідною силою українського націєтворення, носіями та ретрансляторами української ідентичності. «Нації, подібні українській, фінській, чи такі як латиші, естонці, були створені своїми релігійними та культурними елітами, своїми священиками і шкільними учителями» – зазначає К. Помян [729, с. 127].

У деяких народів, позбавлених власної державності, і тих, що мали її, політична та економічна еліта солідаризувалася з культурною та духовною в її прагненнях щодо національного самоствердження. Така ситуація, зокрема спостерігалася в Грузії, де національний рух аж до ХХ ст. був справою суто знаті та інтелігентів – вихідців із неї [561, с. 179]. У Росії та Польщі, як зауважує І. Прайсел, носіями національної ідеї були добре сформовані політичні еліти, для яких ключовим аспектом ідентичності була зовнішня політика – ставлення їх власних держав до сусідів [921, р. 300]. В Україні ситуація була зовсім іншою: нащадки колишньої козацької старшини в кращому випадку зберігали регіональну ідентичність, але не відділяли власної долі від справи служіння імперії. Не кращою була ситуація з буржуазією.

Можна зі впевненістю стверджувати, що національна економічна еліта України протягом ХІХ ст. була нечисленною і розвивалася повільно: надто високою була конкуренція з боку підприємницьких прошарків росіян, поляків та євреїв. Навіть у 1897 р. підприємницькою діяльністю займалося лише 0,19% [561, с. 306] українців. І хоча деякі з представників соціально-економічної еліти справді надавали серйозну підтримку українському рухові, все ж таки не можна не відзначити, що головною рушійною силою в розробці національного проекту були передусім представники прошарку інтелігенції.

«Ми сформувалися розумово й морально під впливом селянської реформи, яка служила для нас точкою опори в усіх помислах, думках про благо народу», [359, с. 19] – зазначав один із провідних діячів українського руху другої половини ХІХ ст. П. Житецький. Суспільно-політичні події 50-х ХІХ ст. та модернізаційні заходи, пов'язані з реалізацією реформ в Російській імперії, сприяли позитивним зрушенням в інтелектуальному житті українських земель. Відображенням цього стала поява в різних містах імперії національних культурно-освітніх осередків – громад. Перша українська громада була утворена в столиці імперії Санкт-Петербурзі у 1858 р. До неї увійшли П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко, О. Кістяківський. У 1861 р. Петербурзька громада почала видавати перший у Російській імперії український часопис «*Основа. Южно-русский литературно-ученый вѣстник*», що виходив українською і частково російською мовами.

На його сторінках публікували літературні твори українською мовою, наукові та публіцистичні праці, документи, історичні та етнографічні матеріали, статті-дискусії. Серед них були й мовознавчі розвідки, зокрема статті П. Куліша «Обзор украинской словесности» [309] та «Об издании украинского словаря» [308], М. Левченка «Места жительства и местные названия русинов в настоящее время» [317] й «Заметка о Русинской терминологии» [316] та ін. Редактор часопису «*Основа*» В. Білозерський наголошував, що вважає «необхідним та загальнокорисним – подальший розвиток української народної мови і словесності» (Основа, 1862, январь, с. 2.).

Один з дописувачів журналу поміщик Ізюмського повіту Дмитро Запара у 1862 р. закликав до запровадження в Україні освіти рідною мовою, вважаючи, що інші землевласники фінансово сприятимуть розвитку освіти селян. Запара зазначав, що лише ті знання, які діти *засвоюють* рідною мовою, залишаються з ними *живим* капіталом. Автор ставив риторичні запитання: «Чим же насправді наш народ гірше інших Слов'ян. І наша мова гірша за мови, їй споріднені? Чим же вона довела свою нездатність до життя і заслуговує повільної, неминучої смерті?» [288, с. 3].

Незважаючи на нетривалий період функціонування часопис «*Основа*» став вагомим внеском у громадсько-культурне життя України; він надав можливість популяризувати українську історію, літературу, мову, вести полеміку на важливі суспільно-політичні теми, сприяти формуванню національної ідентичності серед українськомовного населення Російської імперії та Австро-Угорської монархії.

На початку 1860-х рр. була утворена Київська громада, яка об'єднала у своєму складі провідних діячів українського руху другої половини XIX ст. Достовірно відомо, що до керівного ядра Київської громади входили В. Антонович, В. Беренштам, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Ковалевський, К. Михальчук, О. Лоначевський-Петруняка, Ю. Цвітківський. Вони входили до так званого «Комітету 12», який вирішував організаційні питання й визначав напрямки діяльності Громади. У різний час до «Комітету 12» могли входити Ф. Вовк, М. Зібер, М. Лисенко, В. Науменко, Ф. Панченко, І. Рудченко, О. Русов, М. Старицький, Є. Трегубів, П. Чубинський, Я. Шульгін (Додаток Й, таблиця 22).

Більшість громадівців походила з родин дрібних дворян, української та польської шляхти, були серед них і вихідці з сімей священника, міщанина, службовців, лікаря, учителя. Показово, що серед членів «Комітету 12» лише Ф. Панченко походив із селянської родини. Значна частина громадівців, зокрема Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Ковалевський, М. Лисенко, М. Старицький, народилася на Полтавщині. О. Русов та Я. Шульгін були

уродженцями Києва. Більшість із них належали до одного покоління: станом на 1875 рік середній вік громадівського активу складав 32 роки, коливаючись від 24 до 41 року.

Майже усі громадівці були випускниками Київського університету Св. Володимира, причому значна частина навчалася саме на історико-філологічному факультеті. Ще під час навчання їх об'єднала ідея відстоювання прав українського народу на вільний національний та культурний розвиток. Михайло Старицький згадував, що «національна боротьба, яка розгорталася у храмі науки, піднімала багато проблем, що спали до того часу в нашому мозку ... Ми з Лисенком просиджували іноді ночами, міркуючи над національними завданнями, минулим нашої батьківщини та долею-мачухою нашого селянина» [236, с. 36].

М. Старицький описав зібрання студентів, яке проводили українською мовою. Його учасники констатували, що «малоруський народ складає осібну націю, багату всіма даними для культурного розвитку й участі на повний голос у слов'янському концерті...» [236, с. 39]. Мету своєї діяльності громадівці вбачали в «піднятті в народі самосвідомості», поширенні освіти, збиранні етнографічних матеріалів, науковому вивченні української мови, розширенні сфери її вжитку, здійсненні перекладів на українську мову, підготовці книг для народу та ін. М. Драгоманов відзначав, що серед тодішньої української молоді «були мрії про встановлення на Україні чогось на зразок давньої козацької республіки і про повстання ... , але більшість не була так радикальною і більше захоплювалась літературними і національно-художніми інтересами, а також і педагогічними, оскільки всі українці стояли за народну мову в школах» [21, с. 87-88].

Влаштували громадівці «вечорниці», учасники яких «зобов'язані були без винятку бути в народному одязі й говорити по-українському» [236, с. 41]. Навіть страви та напої на таких вечорах готували національні.

Одним із виявів самоідентифікації для діячів українського національного руху в другій половині XIX століття став народний одяг. Внутрішнім мотивом

використання традиційного сільського вбрання було бажання маніфестувати національну ідентифікацію, усвідомлену на духовному рівні, та продемонструвати демократичну світоглядну позицію [688, с. 72]. К. Михальчук згадував, що після вимушеного звільнення із гімназії, він ще рік проживав у Житомирі, готуючись до вступу до університету; водночас став достатньо популярним у місті завдяки своєму публічному виступу з українським твором та, незважаючи на поліцейський нагляд, одягався лише в український костюм і демонстративно ходив у ньому по місту, «маючи на меті заманіфестувати цим українство як особливу національність» [214, с. 81-82]. Серед членів Київської Громади 60-х років український національний стрій мав символічне значення.

М. Лисенко та П. Житецький, збираючи етнографічні матеріали у Кременчуцькому повіті, також носили народний одяг. Як відзначала Олена Пчілка, «... в козацькому вбранні, з мужицькою мовою на устах, звертали на себе велику увагу, се здавалося чудним, непевним. Отже їх перше цуралися, боялися якихсь лихих “паничівських жартів”... Але незабаром побачили, що в сих паничів справді нема нічого пустого на думці, що вони дійсно цікавляться таки піснями, тоді й дівчата й хлопці співали їм» [223, с. 52].

Чимало громадівців прагнули пов'язати свою професійну діяльність із освітою, адже саме в ній вони вбачали шлях національного й соціального визволення народу. Для багатьох із них педагогічна кар'єра розпочалася ще на початку 60-х років XIX ст. у недільних школах. Згодом, у середині 70-х років XIX ст., більшість громадівців була пов'язана з педагогічною діяльністю. Члени Київської громади викладали в різних навчальних закладах – Київському кадетському корпусі (В. Беренштам, М. Ковалевський, Є. Трегубів, Ю. Цвітківський), Київській Фундуклеївській жіночій гімназії (П. Житецький), Колегії Павла Галагана (П. Житецький, Є. Трегубів), 2-й Київській чоловічій гімназії (П. Житецький, В. Науменко) у Києві, Петербурзькій військовій гімназії (В. Ковалевський), М. Лисенко працював учителем гри на фортепіано, О. Лоначевський-Петруняка був директором Київського ремісничого училища

на Подолі. В. Антонович, М. Драгоманов та М. Зібер викладали в Університеті Св. Володимира. Водночас були серед громадівців й службовці. Зокрема, К. Михальчук працював бухгалтером у виробничо-комерційних компаніях, О. Русов працював земським статистиком, його педагогічна кар'єра як учителя грецької мови в 1-й Київській гімназії тривала лише декілька років (1872-1874 рр.) та перервалася через конфлікт з керівництвом гімназії [741, с. 7].

Більшість громадівців займалася науковою або публіцистичною діяльністю. Серед них були визначні історики, філологи, етнографи, економісти, літератори, митці.

Олександр Русов згадував: «Драгоманов запропонував [йому] взяти участь у складанні збірника українських пісень та дум з історичними коментарями до них. Він і нині стояв на тому ж твердженні, що видання такого збірника буде ще одним зайвим фактом, який доводить функціонування тієї мови, про яку русифікатори говорили як про щось не існуюче» [225, с. 172].

Ще з початку 60-х років XIX старші представники Київської громади полемізували з російськими вченими щодо статусу української мови та можливих сфер її застосування на сторінках періодичних видань, а згодом їхні погляди та праця знайшли підтримку серед представників молодшого покоління. У середині 70-х років XIX століття О. Русов написав підручник «Граматика української мови», який через цензурні утиски опубліковано не було [741, с. 9]. Як губерньський гласний (1898–1901 рр.) він домагався запровадження у школах викладання рідною мовою [741, с. 13]. Володимир Науменко полемізував з Т. Флоринським щодо книжної української мови [331]. Багато зусиль члени Київської Громади докладали для вшанування пам'яті Тараса Шевченка, видання його творів та популяризації творчості Великого Кобзаря. Активна громадська позиція реалізовувалася також через багатогранну організаційну роботу, заснування та участь у роботі наукових та культурно-мистецьких товариств.

Майже всі представники «Комітету 12» (можливо, за винятком Ф. Панченка) були членами Південно-Західного відділу РГТ. Згодом багатьох

громадівців згуртувала робота в часописі «*Киевская старина*». Журнал побачив світ у 1882 році і виходив упродовж наступних 25 років, які стали важливим етапом українського модерного національного відродження. Поява такого часопису створила можливості для розгортання українського національного руху на новому рівні, який значно розширив свої географічні та ідейні межі. «*Киевскую старину*» передплачували не лише в основних містах України – Києві, Харкові, Одесі, Львові, Чернігові, Полтаві і в Росії, а й у низці західноєвропейських міст.

Можна констатувати, що більшість громадівців належала до матеріально забезпечених верств тодішнього суспільства, проте істотна частина їхніх особистих коштів була спрямована на підтримку української справи. Особливо значних коштів потребувало фінансування закордонної місії М. Драгоманова. Гнат Житецький зазначав, що громадівцями було вирішено видавати М. Драгоманову на друкування книжок 1500-1600 карб. на рік і на особисте життя по 1200 карб. («доцентське утримання»), крім одноразових видатків [499, с. 36]. Відомо, що Я. Шульгін, який одного разу одержав як спадщину близько 15 тисяч карбованців, залишив собі невелику частину з цієї суми «зادля наукового удосконалення в європейських землях» (1874-1876 р.), а решту 12 тисяч карбованців віддав до скарбниці Старої Громади на видання, особливо за кордоном, українських книжок [499, с. 36].

Дехто з громадівців для отримання додаткового заробітку долучався до викладання приватних уроків (П. Житецький, М. Лисенко), а часом це ставало вимушеною необхідністю. За спогадами П. Тучапського, М. Ковалевський після повернення з заслання був позбавлений можливості викладати в навчальних закладах, тож займався приватними уроками: «Уроки ці (у заможних київських оселях, переважно, єврейських) оплачували доволі добре, але все ж не настільки добре, щоб дати можливість і самому Миколі Васильовичу з донькою проіснувати й допомагати Драгоманову» [248, с. 16]. Потерпаючи від невралгії, на яку він захворів під час заслання, М. Ковалевський ходив на уроки «гористими вулицями Києва у мокречу та заметіль, загорнувшись у свій плед

(шуби у нього не було) і не дозволяючи собі витратити зайвий двогривеник на візника» [248, с. 16]. При цьому декілька разів на рік М. Ковалевський для збирання грошей на потреби Громади здійснював поїздки до Одеси й Харкова у вагоні третього класу.

Упродовж життя більшість членів «Комітету 12» зазнала переслідувань, які були наслідком репресивної політики Російської імперії, спрямованої проти української національної справи. Так, через політичні погляди не зміг завершити навчання в університеті К. Михальчук. У подальшому засновника української діалектології неодноразово заарештовували. На початку 1860-х рр. до суду викликали В. Антоновича. Поліція проводила дізнання й обшуки в його родичів та знайомих, а за самим Антоновичем було встановлено поліцейський нагляд [807, с. 44]. У 1862 р. до Архангельська було заслано П. Чубинського. У 1878 р. заслання до Пскова зазнав В. Беренштам. Наступного року до Сибіру було адміністративно заслано М. Ковалевського та Я. Шульгіна [719, с. 306; 581, с. 26]. Наприкінці 70-х років XIX ст. за неблагонадійність було звільнено з посади О. Лоначевського-Петруняку. Ф. Панченко був заарештований через виявлені в нього галицькі та українські книжки, що були громадівською власністю [719, с. 292] в 1886 році.

Через положення Емського указу 1876 р. були змушені залишити Україну М. Драгоманов та П. Чубинський як «невиправні й небезпечні агітатори» [754, с. 383]. П. Чубинський виїхав до столиці Російської імперії, а М. Драгоманов емігрував за кордон. Через урядові переслідування в 1879 році емігрував Ф. Вовк, а 1880 року через звинувачення в українофільстві до Санкт-Петербургу був змушений виїхати П. Житецький. З цієї ж причини у відставку був змушений подати Ю. Цвітківський. Неодноразово потрапляв під слідство О. Русов, який урешті-решт у червні 1889 р. разом із дружиною був висланий за межі Херсонської губернії [741, с. 12]. У 1907 році було заарештовано М. Лисенка. Уже після розпаду Російської імперії у 1919 році був заарештований більшовиками та розстріляний В. Науменко [693, с. 90].

На початку 60-х років утворилися громади в Полтаві, Харкові й Чернігові, у першій половині 70-х рр. створена Одеська громада, а в 1878 р. – Єлисаветградська. У другій половині XIX століття українські громади також були у Херсоні, Олександрії, на початку XX ст. – в Умані та Ананьєві [401, с. 133].

Громади були різними за чисельністю; вони могли нараховувати менше 10 осіб, але чисельність членів окремих товариств могла сягати декількох сотень. Основні завдання, які ставили перед собою громадівці, зводилися до культурно-освітньої сфери: створення літературних творів, популяризація історичних знань про українське минуле, підготовка та видання книг для народу українською мовою, постановка театральних п'єс, читання рефератів, участь у наукових та мистецьких заходах та ін. Ці заходи значною мірою були спрямовані на підтримку української мови. Так, наприклад, у 1862-1863 рр. діяв створений чернігівськими громадівцями аматорський театральний колектив «Товариство кохаючих рідну мову», або «шановців своєї народності». Його учасники організували театральні вистави, читання творів та ін. Матеріали вміщені в газеті «Черниговский листок», яку видавали в 1861-1863 рр. публікували російською та українською мовами.

Дбаючи про розширення сфери функціонування української мови, самі члени громад переважно були представниками російськомовної інтелігенції. Як жартував один із членів Одеської громади, «ми розмовляємо не стільки по-малоруськи, скільки мало по-руськи» [133, с. 24]. Очевидно, цей жарт був достатньо популярним у той час. М. Славінський згадує, як Володимир Антонович у відповідь на запитання одного московського історика, «якою мовою говорять у Києві?», зазначив таке: «Тепер у Києві не говорять ні «русскою», ні «малорусскою» мовою, а говорять “мало по русски”» [231, с. 211].

Цю ж тему, але щодо членів Київської громади обіграв у своєму жартівливому вірші Н. Вербицький. Вірш, який наводить Богдан Кістяківський

у статті, опублікованій під псевдонімом Хатченко [251, с. 101], починався рядками:

Собирались малороссы
В тесно сплоченном кружке,
Обсуждали все вопросы
На російском языке.

Інший варіант вірша вміщено в «Архіві Михайла Драгоманова» [167, с. 412-413]:

Разрешали малороссы
В тесно сплоченном кружке
Малорусские вопросы
На російском языке.

Аналізуючи зміст цих рядків, Б. Кістяківський акцентує увагу на тому факті, що обговорення важливих для товариства питань відбувалося російською мовою: «Типова риса українофілів полягала саме в тому, що вони знали народну українську мову, іноді навіть володіли нею досконало, але часто вони використовували звороти української мови для влучних характеристик, жарт і гумор у веселій бесіді виражали завжди українською, але вони не могли вести теоретичну розмову українською мовою ... Пояснюється це, звичайно, відсутністю наукової та публіцистичної літератури українською мовою у той час, а відповідно, й невиробленістю самої цієї мови» [251, с. 102].

Очевидно, не всі громадивці були переконані в життєздатності української мови. Наприклад, член Одеської громади Іван Луценко, будучи прихильником есперанто, але спілкуючись українською, доводив, що українська мова вмирає і ніщо не зможе її відродити [401, с. 96]. Згодом, однак, під впливом Л. Смоленського та М. Комарова він змінив свою думку.

Варто зауважити, що члени українських громад поступово переходили до спілкування українською мовою, водночас, значну роль у цьому відіграв протест проти урядової політики заборон та обмежень. Як зазначає Б. Кістяківський, «саме указ 1876 року змусив українофілів бути більш

послідовними у використанні української мови» [251, с. 104]. Красномовним підтвердженням такої еволюції поглядів громадівців є цитата з листа Юрія Цвітківського до Михайла Драгоманова, написаного між 1876 та 1879 рр.: «Я принаймні особисто розкаююсь, до цього часу не надавав такого значення мові й літературі, яким воно мені тепер здається. Я намагався нині прослідкувати в пам'яті долю усіх народів, у яких забрали мову і літературу, і мені зробилося страшно. Всюди я бачив у таких випадках ренегатство зверху, невігластво, рабство, а інколи й смерть знизу. Я не знайшов прикладів, щоб ціла нація, переставши бути сама собою, засвоїла чужу національність і процвітала» [167, с. 201].

Відповіддю на урядові обмежувальні заходи, на думку Ю. Цвітківського, мала стати злагоджена робота інтелігенції, зокрема в напрямку впорядкування українського правопису, створення словника української мови, написання підручників та книжок для народу, розвитку високої української літератури, орієнтованої на освічений клас. Зокрема, великого значення він надавав створенню перекладів класики світової літератури українською мовою. Це було потрібно для протистояння русифікаторській політиці через підвищення соціального престижу української мови, розширення її функцій, для того, щоб «українське і цивілізоване стало б словами рівнозначними» [167, с. 201]. На думку сучасного дослідника М. Стріхи переклади на українську мову у ХІХ ст. «виконували не так інформаційну функцію, як формували саму модерну націю» [784, с. 91].

Одним із найважливіших напрямків діяльності українських громад була народна освіта, зокрема участь у роботі недільних шкіл, система яких поширювалася в Україні, як і по всій території Російської імперії, з кінця 50-х років ХІХ ст. У жовтні 1859 р. у Києві відкрили першу недільну школу з ініціативи студентів Університету Св. Володимира, яка була підтримана попечителем Київського навчального округу М. Пироговим та професором П. Павловим [568, с. 28]. Дуже швидко їх кількість зросла, і в 1862 р. у місті нараховувалося вже більше 10 недільних шкіл. Метою створення шкіл було

прагнення надати елементарну освіту якомога більшій кількості місцевого населення.

Серед інших організаційних питань учителям необхідно було вирішувати, якою мовою здійснювати навчання. Більшість учнів недільних шкіл становили українці. Так, наприклад, у київській Подільській школі, де викладав М. Драгоманов, учнів-українців було 75, росіян – 17, поляків – 3, євреїв – 3, німців – 3; у Новостроєнській школі українців було 121, росіян – 21, поляків – 5, німців – 1 [719, с. 19-22]. Але мовне питання в цих школах вирішували по-різному. Викладачі Новостроєнської школи (П. Житецький, П. Чубинський, О. Стоянов, В. Торський), називаючи себе «українцями», намагалися вести навчання українською мовою. За словами Г. Житецького, вони частково ігнорували неукраїнські підручники, на відміну від інших шкіл, де навчання могло здійснюватися як українською, так і російською мовами. Учителі Подільської школи П. Шейковський, Ф. Вороний, «а особливо Драгоманов, не цуралися російщини, трималися її, вважали за неможливе поки що обійтись без її культурних засобів» [498, с. 94]. Сам М. Драгоманов згадував, що на педагогічних радах «доходило до спору про вагу національного і народно-традиційного елементу, і всесвітнього, наукового. Ми вище ставили останній, новостроєнці – перший» [212, с. 140].

Член Полтавської громади О. Кониський у спогадах подає результати опитування 140 учнів недільної школи щодо розуміння текстів байок І. Крилова і Є. Гребінки та бажаної мови навчання. Ці результати засвідчили, що 123 учні виявили бажання вчитися українською мовою [195, с. 12]. Необхідність забезпечити учнів навчальними посібниками спонукала вчителів недільних шкіл зайнятися їхньої підготовкою. На кошти Єлизавети Милорадович був виданий підготовлений Кониським посібник «Українські правописи». Також були створені посібники «Домашня наука. Перші початки» (1860) та «Домашня наука. Вищі початки» (1861) К. Шейковського, «Навчальна арифметика» К. Рубисова, «Щотниця» О. Мороза та інші. В освітній процес було

впроваджено «Граматку» П. Куліша, «Кобзар» та «Буквар южнорусский» Т. Шевченка.

Всупереч чинним обмеженням щодо навчання українською мовою, спроби відкриття навчальних закладів все ж таки здійснювалися. В окремих школах запроваджували вивчення творів українських письменників. В. Борисенко зазначає, що українська школа в с. Денисівці Лубенського повіту Полтавської губернії, відкрита В. Лесевичем у 1863 р., користувалася широкою підтримкою селян. Закриття школи повітовою училищною радою призвело до протестів, тому робота навчального закладу була відновлена, однак із заборонаю викладати в ній українською мовою [403, с. 69-70].

Питання щодо запровадження освіти рідною мовою у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. неодноразово порушували земські установи [553; 742]. Суттєво сприяли поширенню знань українською мовою товариства грамотності (Додаток Ж), які, зокрема, займалися друкуванням популярних книжок та організацією бібліотек. Як засвідчують відповідні звітні документи, українськомовні книжки користувалися у таких бібліотеках значним попитом [66; 69; 556, с. 116-119].

В умовах урядових заборон та обмежень, громадівці намагалися зберегти українськомовне навчання хоча б для своїх дітей. Так, за задумом Ю. Цвітківського у його помешканні було влаштовано школу для дітей членів Київської громади, навчання в якій мало відбуватися українською мовою [167, с. 411]. Однак, школа профункціонувала недовго: у жовтні 1876 року В. Беренштам у листі до М. Драгоманова писав, що «школа Цвітківського припинила своє існування – не знайшли підходящого вчителя, та й дітей було надто мало» [167, с. 78].

Характерно, що члени українських громад симпатизували національно-визвольним рухам слов'янських народів на Балканах і намагалися їх підтримувати. У 1876-77 рр. Ю. Цвітківський і В. Беренштам за дорученням Громади були організаторами кампанії допомоги південним слов'янам й мали офіційний дозвіл збирати пожертви. Зібрані кошти направляли на підтримку

герцоговинського повстання й одночасно на спорядження та відправку добровольців [251, с. 98-99]. Б. Кістяківський зазначав, що участь громадянців у революційних подіях на Балканах викликала закиди з боку деяких сучасників, які закликали зосередитися на вирішенні внутрішніх проблем у Російській імперії. Натомість Ю. Цвітківський вважав, що рух на допомогу балканським слов'янам підвищить політичну свідомість народу, прискорить суспільні процеси в самій Російській імперії, зокрема завдяки перебуванню в Сербії волонтерів, які після повернення «порозповідають, що бачили, як живуть там люди при інших порядках» [167, с. 204-206]. Прикметно, що дружина Ю. Цвітківського власноруч «на білім газетовім прапорі вишила синій хрест, а навкруги вигаптувала червоним шовком надпис: за свободу слов'ян. Київ. І той прапір добровольці повезли із собою. Більша частина з їх була українці ...» [167, с. 145]. Відомо, що відправкою волонтерів до Герцеговини займалися також члени Одеської громади [401, с. 40].

Важливо наголосити, що громадівський рух не обмежувався лише територією Російської імперії. К. Устиянович згадував, що ще в 1857-1858 рр. він разом з товаришем Володимиром Шашкевичем спробував організувати серед учнів домініканської та бернардинської гімназії у Львові гурток з метою поширення «руської думки та руського слова». Засновники запропонували, щоб поміж собою учні гімназії говорили українською мовою. К. Устиянович згадував, що товариші висміяли цей намір, але ця молодь у 1860-х рр. запалала «вогнем патріотизму руського і кинулась вводити мову руську в родинні руські круги на селах Галичини» [152, с. 280]. Відомо, що свої громади засновувала учнівська і студентська молодь Львова, Тернополя, Станіславова, Дрогобича, Чернівців, Самбора, Бережан, Перемишля та інших міст Австро-Угорщини [511, с. 70].

У другому параграфі статуту 1865 р. Учнівської Станіславської громади зазначено мету: «Духовна і матеріальна підмога рідної руської літератури» [737, с. 25]. До громади входили О. Терлецький, В. Навроцький, М. Бучинський та ін. Діяльність юних громадянців передбачала поповнення бібліотеки, читання

творів українських письменників, обговорення питань національного характеру та ін.

Член Тернопільської громади Олександр Барвінський згадував, що «“Громада” була справдешньою школою науки рідної мови, літератури й історії якраз тих предметів, з яких ми в гімназії або дуже мало що, або зовсім таки нічого не могли навчитися й дізнати» [168, с. 82]. Тернопільські громадівці на зібраннях обговорювали публікації з «*Мети*», «*Вечорниць*», «*Основи*», читали «Кобзар» Т. Шевченка, «Записки о Южной Руси» П. Куліша, «Енеїду» І. Котляревського та ін.

Маловідомою сторінкою історії громадівського руху є «Українська Краківська громада», яка об'єднала українських студентів Ягеллонського університету та Краківської академії мистецтв з кінця 80-х рр. ХІХ століття. 22 жовтня 1887 р. в лекторії Collegium Physicum відбулися перші загальні збори 36 студентів-українців Ягеллонського університету, метою яких було утворення власного академічного товариства [935, s. 222]. Поміж запропонованих назв майбутнього товариства, як зазначає В. Серчик, були «Руська хата», «Стріха», «Запоріжжя», однак вирішено було прийняти назву «Академічна громада», яка викликала асоціацію з рухом Громад у Наддніпрянській Україні [935, s. 222]. Згідно зі статутом організації «Академічна громада» мала стати осередком «наукового і товариського життя русинів-академіків, мала також турбуватися про моральну і матеріальну допомогу своїх членів» [935, с. 223].

У 1888 році «Академічна громада у Кракові» налічувала 35 членів [54, арк. 1-1 зв.]. Це були переважно студенти медичного факультету, хоча декілька осіб належали до правничого та богословського факультетів. Упродовж 1888-89 років кількість членів товариства зросла до 46 [54, арк. 3-5 зв.]. Крім того, до його складу входили також надзвичайні члени, яких станом на 1888 рік було лише два, а в 1889 р. вже 18 осіб з правничого, медичного та філософського факультетів [54, арк. 6-7]. Членами «Академічної громади у Кракові» були Іван Колесса, Осип Брилінський, Роман Яросевич, Яків Невестюк, Михайло Яремкевич, Володимир Білінський, Володимир Вітошинський, Теофіль

Гвоздецький, Теодор Соневицький та ін. [54, арк. 1-5 зв.]. Василь Стефаник, який увійшов до «Академічної громади» у 1892 році, називав серед її членів також Володимира Филиповича, Сафата Шмігера, Івана Труша, Володимира Старосольського, Михайла Бойчука, Богдана Лепкого та ін. [240, с. 9-11].

Керівний склад товариства постійно змінювався. Спочатку «Академічну громаду» очолив Іван Колесса, а Гілар Ортинський став його заступником. На зборах 21 жовтня 1889 року було обрано головою товариства Володимира Лавровського, а його заступником Якова Невестюка [935, s. 231]. У 1890 році «Академічною громадою» керували Йозеф Брилинський і Теофіл Гвоздецький, у 1891 – Яків Невестюк, Ганчаковський, у 1892 – Йозеф Шмігер, Василь Гукевич, у 1893 і 1894 – Володимир Филипович, Василь Гукевич [935, s. 232]. Одним із провідних діячів «Академічної громади» В. Стефаник називає Романа Яросевича, який навчав його української мови ще в Коломийській гімназії.

Склад членів товариства не був постійним: одні студенти приїздили на навчання, інші навпаки завершували краківські студії й змінювали місце проживання. Кількаразові спроби членів «Академічної громади у Кракові» згорнути її діяльність через малочисельність учасників організації спонукали дослідників пропонувати різні дати завершення функціонування товариства в межах 1895-97 років [621, с. 246; 801, с. 88; 935, s. 232].

Упродовж академічного 1888/89 року в товаристві відбулося виголошення й обговорення 11 відчитів (доповідей), було організовано двічі вечорниці та один концерт. 5 травня 1890 року «Академічна громада» влаштувала урочисті вечорниці з нагоди 29 річниці смерті Тараса Шевченка [935, s. 232]. В. Стефаник писав у спогадах: «В нашій “Академічній громаді” ми сходилися щовечора, читали часописи, слухали відчити. Члени Товариства майже всі були драгоманивцями і належали до української радикальної партії» [240, с. 9-11].

Бібліотека товариства, якою могли користуватися й особи, що не входили до складу організації, нараховувала в листопаді 1888 року 224 томи, а в жовтні 1889 року – 570 томів [935, s. 228, 231]. Серед книг, які «Академічна громада» закупувала або отримувала в дар, були праці В. Антоновича, О. Барвінського,

Г. Барвінок, М. Драгоманова, Я. Головацького, О. Федьковича, Т. Шевченка, Б. Грінчека, І. Франка та ін. [56]. У книзі відгуків «Академічної громади» є запис Михайла Коцюбинського, який привіз у дарунок краківським громадівцям книжку В. Антоновича [58, арк. 91].

У товаристві шанобливо ставилися до пам'яті Т. Шевченка. В описі інвентаря Громади згадано портрет та бюст Т. Шевченка. На одному з концертів, присвячених Т. Шевченку, співав О. Мишуга та хор Львівського музично-хорового товариства «Боян», де диригував Н. Вахнянин [801, с. 87]. На вечорницях, організованих у 50-ті роковини з дня смерті М. Шашкевича, з промовою виступив С. Шмігер [801, с. 85]. З ініціативи І. Колесси було розпочато збір матеріалів до складання словника українських медичних термінів, який мав слугувати популярним посібником із гігієни та медицини [935, с. 235].

Коло зв'язків Краківської громади було доволі широким. Члени товариства співпрацювали з українськими громадівцями Російської імперії, з представниками краківського соціалістичного руху, з товариством «Просвіта», з Львівським студентським товариством «Академічна громада». Останньому було вирішено передати бібліотеку Краківської «Академічної громади». Таке рішення, як зазначає М. Трегуб, було ухвалене на загальних зборах організації через малочисельність українських громадівців у Кракові [801, с. 88]. Бібліотека була перевезена до Львова на початку 1897 року. Однією із причин згортання діяльності Краківської громади стало відкриття медичного факультету у Львові в 1894 році [685, с. 169], який виявився більш привабливим для студентів.

На основі аналізу протоколів засідань організації, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві [54, арк. 8-19 зв.], а також спогадів [387, с. 44-49] вдалося встановити, що в 1902 році в Кракові виник новий студентський осередок, який успадкував традиції «Академічної громади» (1887-1895/97) і мав назву «Українська Громада в Кракові». Поява нової організації була пов'язана з подіями у Львові, внаслідок

яких частина українських студентів залишила місто й переїхала до Кракова. М. Бажанський зазначає, що 46 студентів-сецесіоністів вписалися до читальні «Просвіти» у Кракові й заснували «свою окрему, станову організацію п. назвою «Русько-Українське академічне товариство» [387, с. 47]. Хоча назва збігається лише частково, йдеться, очевидно, про одну й ту саму організацію.

Ім'я одного з лідерів Краківської громади 90-х років XIX ст. Сафата Шмігера, якого сучасники характеризували як людину енциклопедичних знань, «особливо природничих, соціальних та політичних наук», та надзвичайно здібного журналіста [206, с. 13], було й серед краківських громадівських діячів початку XX століття. Крім нього, на загальних зборах «Української громади в Кракові» 30 листопада 1902 року були присутні ще 25 осіб. Серед них – Олександр Мауберг, Олена Мауберг, Володимир Іванець, Михайло Бойчук, Михайло Жук, Микола Осипович, Пилип Демчук, Теодор Гриневич, Василь Коцький та ін. [54, арк. 8]. До товариства також входили В. Брилинський, Липинський, Луцький, Дунін. Як і «Академічна громада», товариство поділялося на відділи, тісно співпрацювало з «Просвітою», з Револуційною українською партією. Його зібрання часто проходили в кав'ярні Кіяка на Ринку. Це місце для зустрічей українських студентів було обране не випадково. Б. Лепкий називав Кіяка земляком й зазначав, що в його кав'ярні завжди було багато часописів, які дозволяли ознайомитися з останніми новинами. «Настрій там панував також доволі свій. Кожний з нас хоч на хвилинку забігав до Кіяка, а деякі то таки добре повисиджували плюшеві канапки у Кіяка. Там то й був наш “огляд політичний”, а також і “новинки”» [206, с. 13-14].

Окремий, так званий «забавовий», гурток Краківської громади відповідав за організацію вечорниць та відпочинок. Громадівці влаштовували вечорниці й зібрання, присвячені Т. Шевченку, М. Драгоманову, а також екскурсії (зокрема, 4 червня 1905 р. була здійснена спільна прогулянка до Белян біля Варшави) [54, арк. 18].

Бібліотека громади у 1904-05 рр. нараховувала 183 книги, з яких 142 були власністю Громади, інші ж перебували у приватній власності. Деякі часописи

краківські громадівці прагнули передплатити за зниженою ціною (наприклад, «*Киевскую старину*»), інші намагалися отримати безкоштовно. Серед передплачених часописів були «*Санкт-Петербургские ведомости*», «*Киевские отклики*», «*Свобода*», «*Воля*», «*Промінь*», «*Буковина*», «*Politik*» та ін. [54, арк. 18 зв.].

Читання відчитів під час зібрань товариства відбувалися українською мовою. На загальних зборах товариства «Українська громада» 27 жовтня 1904 року було прийнято пропозицію, щоб гості могли оголошувати відчити й іншими мовами [54, арк. 10 зв.].

2 березня 1905 року відбулися IV загальні збори «Української громади» [54, арк. 14 зв.]. На засіданні Відділу товариства «Українська громада в Кракові» 3 липня 1905 року постало питання про подальше функціонування «Української громади», оскільки наступного року мала бути відсутньою більша частина членів товариства [54, арк. 16]. 28 жовтня 1905 року відбулися чергові загальні збори в краківській кав'ярні Кіяка. Одним із центральних питань, що обговорювалися на зборах, стали політичні події на українських землях Російської імперії. Діяльність товариства вирішили продовжувати й надалі. У матеріалах протоколів, які збереглися в архіві, зауважено, що з деяких засідань товариства протоколів не залишилося [54, арк. 20].

Упродовж 1904-05 року в «Українській краківській громаді» було заслухано 13 рефератів. 18 грудня 1904 року на засіданні Громади виступив професор Вільного університету в Парижі Федір Вовк з доповіддю «Враження з антропологічної поїздки в східний Бескид». Теми інших рефератів засвідчують широке коло зацікавлень громадівців українським та європейським культурним і науковим життям. Серед них – «Про Білоруську націю», «Про подорож до Данії», «Про літературні напрями і течії в другій половині XIX століття в Європі», «Сучасний стан культурний Галицької України», «Про Козаччину», «Про Револьюційну українську партію», про діяльність і творчий шлях М. Драгоманова, О. Кобилянської, Б. Лепкого [54, арк. 17-17 зв.].

1905-07 рр. М. Бажанський називав періодом занепаду діяльності студентського товариства, а 1907 рік – часом завершення його діяльності [387, с. 48]. Виникнення наступної організації українських студентів у Кракові пов'язане, на думку М. Бажанського з утворенням наприкінці 1911 р. «Академічного Товариства С. У. С. С. “Українська Громада” в Кракові» [387, с. 48].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбулися якісні зміни в розвитку українського національного руху, пов'язані зі спільними для Російської імперії суспільно-політичними подіями та тенденціями внутрішнього розвитку української інтелігенції. Представники молодого покоління діячів, сповнені віри в соціалістичні ідеї та швидкі позитивні зміни для України, виступили засновниками українських політичних партій та організацій. Приділяючи увагу питанню боротьби за права рідної мови, політично активна українська молодь розглядала її не як «ідол, якому треба поклонятися», а як практичний засіб виведення українського народу «з темряви й невігластва» [143, с. 21].

Активне створення політичних українських організацій розпочалося наприкінці ХІХ ст. Відомо, що ще в 1883 році під час арешту Івана Присецького в нього було вилучено проект програми діяльності та організації української соціально-революційної партії на федеративних засадах, написаний рукою члена Одеської громади Володимира Мальованого [401, с. 76]. Один із пунктів шостого параграфу програми партії передбачав створення потрібної літератури як для міста, так і для села українською мовою [401, с. 79]. Улітку 1891 р. була заснована нелегальна організація «Братство тарасівців», утворена групою українських студентів, які на могилі Т. Шевченка поклялися поширювати серед українського народу ідеї Кобзаря.

Основні ідейні засади організації були викладені в написаній І. Липою програмі «Profession de foi молодих українців», опублікованій у львівському часописі «Правда» у 1893 р. Вирішенню мовного питання в Україні тарасівці надавали важливого значення. Вони наголошували, «що мова єсть одною з найважливіших прикмет, що найдужче виявляє внутрішній зміст національний,

що мова орган духу і виявляч психології народної. Нарід, що немає письменства на рідній мові, не становить і нації» [144, с. 27]. Своє завдання члени товариства вбачали в розширенні сфери вживання української мови, виступали за необхідність упровадження української мови в освіті, «в усяких справах, як приватних, так і загально-суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні» [144, с. 27], її використання у вихованні дітей, у родинному спілкуванні. Кожен свідомий українець повинен використовувати українську мову для виховання своїх дітей, «а як дитина піде до офіційної школи, вчити її української мови, історії, літератури дома окремо, щоб діти наші були вже стихійними Українцями». У програмі зазначено, «що першим і найголовнішим обов'язком Українця єсть писати рідною мовою» [144, с. 28].

Упроваджуючи в життя програму товариства, тарасівці поширювали його ідеї у своїх літературних творах та статтях, розгорнули широку пропагандистську діяльність серед студентства, шкільної молоді, селянства і робітництва. У 1898 р. учасниками з'їзду українських студентських організацій, який проходив у Києві, було підготовлено листівку-відозву, у якій було поставлене питання про запровадження освіти рідною мовою. Як згадував Ю. Коллард, «обов'язком студентства відозва вважала вживання у житті, особливо в стосунках з народом рідної мови» [194, с. 50-52].

У Західній Україні перші українські політичні партії виникли ще наприкінці XIX ст. Створена в жовтні 1890 р. Русько-українська радикальна партія, засновниками якої були І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, Є. Левицький, В. Охримович, Т. Окуневський, Р. Ярославич, у національному питанні виступала за розвиток крайової автономії. Програма партії, що була прийнята в 1904 році, своїм завданням у мовному питанні проголошувала: «Домагаємо ся заведення в руских частинах Галичини і Буковини рускої урядової мови в урядах і руської викладової мови в публичних школах і загально наукових інституціях, застерігаючи для національних меншостей повне

пошановане прав їх мови, права освіти в рідній мові і розвою рідної культури» [144, с. 157].

За ініціативи М. Грушевського, І. Франка, Ю. Романчука, К. Левицького, В. Будзиновського у Львові в грудні 1899 р. була утворена Українська національно-демократична партія. Її програма передбачала упорядкування мовної справи в Галичині на основі національної автономії, уведення в українській частині краю «руської» урядової мови та її рівних прав з іншими етнічними мовами [144, с. 32]. Щодо освіти програма партії ставила за мету зробити доступним навчання українською мовою в початковій, середній школі, а також вищих навчальних закладах. Були поставлені питання заснування в усіх містах і селах народних шкіл з українсько-руською мовою викладання, відкриття в найбільших містах гімназій, реальних шкіл та учительських семінарій з українсько-руською мовою викладання, заснування у Львові окремого українського університету. Було запропоновано також у всіх школах української частини Галичини створення кафедр з українсько-руською мовою викладання, а також введення українсько-руської мови як обов'язкового навчального предмету в польських, німецьких та румунських школах. «Будемо змагати, щоб серед угорських Русинів викликати подібний рух національний, який є меж галицькими і буковинськими Русинами, щоб загresti их до уживання та плекання родної мови, до боротьби против винародовлювання, та до культурної, економічної та політичної діяльності в користь угорсько-руського народу» – зазначено у програмі УНДП [144, с. 34-35].

Серед українських політичних партій Наддніпрянської України найбільш радикальне вирішення мовного питання запропоноване створеною в 1902 році Українською народною партією, очолюваною М. Міхновським. Саме ця партія найбільш послідовно відстоювала необхідність створення української незалежної держави. Написані М. Міхновським у 1903 р. «Десять заповідей УНП» стали своєрідним маніфестом самостійників. У четвертій заповіді наголошено: «Усюди і завсігди вживай української мови. Хай ні дружина твоя,

ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів» [144, с. 111]. У програмі партії 1902 року констатовано, що в Російській імперії є заборона української мови в судових й адміністративних інститутах [144, с. 82]. Було поставлено питання про свободу українського друку, слова і просвіти, запровадження української мови в судових та адміністративних установах. Водночас зазначено, що національні меншини, які проживають в Україні, не мусять бути позбавлені права звертатися до суду й до уряду рідною мовою [144, с. 106-108].

Програма Української демократичної партії, опублікована в 1905 році, проголошувала «заведення народної мови в школах, судах, адміністарації й у всіх громадських інституціях» [144, с. 181]. У політичній платформі Української радикальної партії 1905 р. становище української нації схарактеризовано так: «нас поділено між трьома державами, наше національне ім'я як народу й краю офіційно не існує; маленьку волю наша мова має тільки в Галичині та на Буковині, в Угорщині жменька нашого народу ледве дише; в Росії нашу мову скрізь заборонено, нас силкують денаціоналізувати з найбезсоромнішою жорстокістю, і ми не маємо тут ні одної національної інституції. Окрім того, кожна людина мусить мати волю: Вживати рідну мову в приватному і громадському житті» [144, с. 82].

Після об'єднання УДП та УРП в Українську демократично-радикальну партію мовна програма залишилася на попередніх засадах: уживання української мови в урядових та освітніх інституціях й збереження права інших народностей на шкільне навчання рідною мовою [144, с. 234]. На об'єднаному зїзді УДРП було розроблено детальний план дій під час виборів до I Думи та вимогу до уряду про українську мову [582, с. 206].

Не можна оминати увагою також політичні рухи лівого спрямування, які вже з початку 1870-х років склали потужну конкуренцію українським громадам та партіям. С. Єкельчик зазначає, що в боротьбі за симпатії молоді революційні популісти нерідко використовували ті самі методи, що й українофіли – занурення в селянський побут, викладання в сільських школах

тощо. Проте їхня ідеологія загалом ігнорувала національні питання [947, р. 239]. Пізніше в програмних документах партій та організацій лівого спрямування, питання статусу української мови або не розглядали зовсім, або воно відіграло другорядну роль. Так, програми Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів-революціонерів передбачали рівноправність усіх мов [144, с. 239]. Українська партія соціалістів-федералістів виступала за вживання рідної мови в приватному й громадському житті для українського народу та представників інших етносів, за ведення діловодства в законодавчих, судових, адміністративних установах та навчання в державних школах українською мовою [140, с. 34]. Водночас відносини всіх місцевих установ України з центральною владою й установами мали б здійснюватися українською та російською мовами.

Загалом, варто відзначити, що розгортання українського національного руху в другій половині XIX ст. було закономірним явищем, яке виникло під впливом модернізаційних соціально-економічних та політичних процесів як на теренах України, так і в цілому в Європі. Ключову роль у національному відродженні відіграли українські громади – неформальні організації культурницького спрямування, до складу яких входили переважно представники інтелігенції. Громади не були явищем, притаманним лише українському руху в Російській імперії. Під впливом громад Наддніпрянщини чи незалежно від нього аналогічні організації почали виникати на західноукраїнських землях і, як було продемонстровано вище, навіть у Польщі. Можна впевнено стверджувати, що центральне місце в ідеологічному порядку денному громад займало питання української мови. Ідею захисту української мови успадкували й політичні партії, які з кінця XIX ст. стали провідними політичними осередками національного відродження.

4.2 Заходи щодо розширення сфери застосування української мови

Програма українського національного руху принаймні до останніх десятиліть XIX ст. мала сильний культурницький ухил, концентруючись на питаннях розвитку мови й освітньої системи. Для українців і білорусів, яких уряд і більшість російського суспільства сприймали як частину російської нації, це мало особливе значення, тому що вони не могли відмежуватися від росіян за конфесійною ознакою і лише мова могла служити найнадійнішим маркером національної ідентичності. Подібна ситуація спостерігалася й в інших частинах Російської імперії. Наприклад, як зазначає А. Каппелер, після приєднання грузинської церкви до російської саме грузинська мова як розмежувальний критерій набула особливого значення [561, с. 177-179].

Уже з середини XVIII ст. у різних європейських народів відбувалися процеси уніфікації та стандартизації мов. Наприклад, в Англії між 1750 і 1800 рр. було опубліковано принаймні 300 граматичних довідників та словників – у 6 разів більше, ніж було доступно в попередні півстоліття [679, с. 109]. Упродовж 1789-1794 рр. виходив шеститомний словник російської мови, а в 1802 р. була опублікована офіційна російська граматики. У 1814 р. Вук Караджич розпочав публікацію граматики і словника сербської мови.

Аналогічні процеси розпочалися й в Україні. «Граматики малоросійського наречія» О. Павловського, що вміщувала короткий малоросійський словник (1131 слово), була видана в 1818 р., хоча Російська академія наук розглянула і схвалила її ще в 1805 р. Наступними кроком у процесі кодифікації української мови стала поява «Словника української мови» І. Войцеховича (1173 слова) у 1823 р. У 1855 р. видано «Словарь малорусского наречія» [А-З] О. Афанасьєва-Чужбинського, а в 1861 р. з'явилися «Словарь малоросійських идиомов» (11127 слів) М. Закревського та перший випуск «Опыта южнорусского словаря» К. Шейковського [А-В]. Наступні два випуски [Т-Ю] було видано в 1886 р. У 1873 р. опубліковано словник «Словниця української або югової-руської мови» Ф. Піскунова (8000 слів, друге видання 1882 р. вміщувало 15000 слів), а вже наступного року в Києві видано «Опыт русско-украинского

словаря» М. Левченка (7600 слів). У 1897 та 1899 рр. побачили світ перший та другий томи «Русско-малороссийского словаря» Є. Тимченка (Тимченко Е. Русско-малоросійській словарь. Т. 1. А-О. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – IV, 322 с.; Т. 2. П-Ф. 1899. – III, 268 с.).

Значна робота з підготовки словників здійснювалася науковцями на західноукраїнських землях. Перші кроки в цьому напрямку здійснив уже Іван Вагилевич, який підготував «Словар южноруського языка» – українсько-польсько-німецько-латинський словник, який вміщував майже 11 тисяч українських слів і був укладений за зразком сербсько-німецько-латинського словника Вука Караджича [411, с. 371]. Над словником «Матеріали для словаря малороссийского наречія собранные в Галичині і в сіверовосточній Венгрії» працював Яків Головацький, якому належить також низка мовознавчих розвідок з української мови [411, с. 371].

Значно активізувалася робота над словниками з 1860-х рр. У Львові було видано двотомний «Німецько-руський словарь» О. Партицького (1867), двотомний «Малорусько-німецький словарь» Є. Желехівського (1882, 1886 р.), що вміщував увесь відомий у той час український лексичний матеріал (64000 слів) із широким застосуванням діалектичних записів, у 1893 р. – «Німецько-український словарь висловів правничих і адміністраційних» К. Левицького та «Русько-мадярський словарь» (20000 слів) Л. Чопея. До 1895 р. було опубліковано перші два томи чотиритомного «Словаря російсько-українського» М. Уманця (Михайла Комарова), який здобув схвальні відгуки українських та російських філологів [186, с. 14-15].

Проте, найбільш повним та всеохоплюючим виявився чотиритомний словник української мови, виданий у Києві в 1907-1909 рр. за редакцією Б. Грінченка [369]. Підготовка цього масштабного проекту здійснювалася майже півстоліття зусиллями членів українських громад. У 1870 р. до Києва з Харкова було надіслано матеріали для словника, які ще на початку 1860-х рр.

збирали члени Петербурзької громади. Отримані лексичні матеріали київські громадівці укладали з урахуванням власних напрацювань.

Надзвичайно важливу роль у науковому вивченні та стандартизації української мови відіграли наукові товариства другої половини XIX ст. Діяльність українських наукових та культурно-просвітницьких товариств стала також вагомим поштовхом до розширення світогляду масового читача, залучення широких суспільних прошарків до «української національної ідеї», їх інтеграція в «простір української ідентичності». Однією з перших наукових організацій такого типу стало засноване у Львові в 1868 р. Товариство «Просвіта». Як зазначає С. Єскельчик, «це був галицько-український еквівалент “матиць” – культурно-освітніх товариств, які зіграли вирішальну роль у багатьох слов'янських національних рухах» [489, с. 161].

Справді знаковим для розвитку української наукової інфраструктури став 1873 р., коли були засновані Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві та Літературне наукове товариство імені Т. Г. Шевченка у Львові, яке з 1892 р. буде перейменовано на Наукове товариство імені Шевченка.

Завдяки організаційному оформленню цих наукових товариств та залученню до роботи в них провідних учених, філологічні студії вийшли на новий науковий рівень та охопили широкий спектр тем. На думку Н. Петрук, дослідження в галузі мовознавства, які здійснювали у Південно-Західному відділі РГТ, варто вважати новаторськими [959, с. 14-15]. Мовознавчу програму Відділу розробляв П. Житецький [87].

Наукове товариство імені Шевченка здійснило неоціненний внесок у вивчення народної культури українського населення [591]. У складі Товариства діяла окрема філологічна секція (заснована на загальних зборах 11 травня 1893 р. [506, с. 86]), яку тривалий час очолював Іван Франко. Філологічними студіями в ньому займалися О. Огоновський (був першим головою секції), С. Смаль-Стоцький, М. Сумцов, К. Студинський, С. Єфремов, Є. Тимченко, М. Возняк, В. Гнатюк, І. Свенціцький, О. Барвінський, О. Колесса,

О. Кониський та ін. Серед серійних видань товариства публікували *«Збірник Філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка»*, *«Пам'ятки українсько-руської мови й літератури»*, *«Літературно-науковий вісник»*.

Члени НТШ долучилися до розв'язання «правописного питання». У той час між українськими мовознавцями точилася дискусія, яка саме правописна система найкраще відповідає українській мові – фонетична чи історико-етимологічна [78; 95; 96]. Фонетичний правопис, який отримав назву «кулішівка» або «желехівка», через те що його провідними популяризаторами були Пантелеймон Куліш та Євген Желехівський, у написанні слів орієнтувався на вимову слів носіями мови, а історико-етимологічна «максимовичівка», розроблена, Михайлом Максимовичем, відштовхувалася від етимології слів [703, с. 163].

С. Смаль-Стоцький спільно з австрійським мовознавцем, професором Чернівецького університету Т. Гартнером у 1886 р. звернувся до Міністерства віросповідань та освіти Австрії з вимогою ввести фонетичний правопис в українських школах Буковини й Галичини. Пропозиція викликала дискусії, Львівська комісія вважала його введення передчасним, Чернівецька більшістю голосів висловила також проти [411, с. 376]. У грудні 1891 р. НТШ звернулося до Крайової шкільної ради й до Міністерства віросповідань та освіти Австрії з тим самим проханням. Як наслідок було видане розпорядження 25 листопада 1892 р., за яким з 1893 р. в усіх школах Галичини й Буковини з українською мовою навчання передбачалося введення фонетичного правопису. У 1900 р. в НТШ було створено «Язикову комісію» для вироблення норм українського правопису.

У Наддніпрянській Україні популяризатором фонетичного правопису був П. Куліш. У середовищі київських громадівців питання правопису також викликало дискусії, про що, наприклад, повідомляв Ю. Цвітківський М. Драгоманову: «Ви, ймовірно, знаєте вже, що ми прийняли, як основний правопис, цивілізовану Герцеговину: Ї замінили ј, Ъ надрядковим знаком, викинули Ъ, Я, Ю, Є, Ї, ввели g [кг] і ў, напр. учора, ўз'аў, це вже поступка

Житецькому» [167, с. 208]. Згодом, однак, громаді повернулися до виправленої і доповненої кулішівки: «Правопис Павла [Житецького – авт.] безсумнівно самий раціональний і самий науковий (і я в цьому сперечатися не буду) він звичайно з часом повинен піднятися над усіма іншими, але це, справді, справа майбутнього, а нині Кулішівка, прийнята офіційно в Галіції, переслідувана новими законами в Україні – повинна залишатися. Більш. Однак Словник буде безсумнівно розроблений відповідно до правопису Павла; вводити її поволі і тепер можна, буде виявиться можливим пропагувати її серед людей освічених» [167, с. 214; 409].

Паралельно з науковим вивченням та стандартизацією української мови відбувався процес становлення нової української літератури, яка значною мірою черпала натхнення з народної творчості – козацьких дум, літописів та хронік. Поява «Енеїди» І. Котляревського у 1789 р., написаної на основі народної мови, засвідчила виникнення нової української літератури та стала важливим чинником у процесі уніфікації та стандартизації української літературної мови. Непересічне значення мала творчість Л. Боровиковського, А. Метлинського та інших членів харківського літературного гуртка, що виник у 20-х рр. XIX ст., а також Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша та ін.

З першої половини XIX ст. відбувається розширення тематики творів українських авторів та утвердження всіх літературних жанрів, українською мовою писали прозу і поезію, історичні романи та драматургію, виходили літературні альманахи й збірники, з'являлися літературні гуртки. Формування когорти українських письменників можна розглядати як один із аспектів українського важливого процесу виокремлення професійної української культури – літературної, художньої, театральної тощо.

«Довге XIX століття» в Європі стало епохою національних митців, життя й творчість яких набували символічного значення для етнічних націоналізмів того часу. Як зазначає А. Мильников, у Празі похорони Й. Юнгмана (1856) і К. Гавлічка-Боровського (1856) вилились у політичні демонстрації чехів,

загальноетнічними символами для поляків стали імена – А. Міцкевича, Ю. Словацького, Ф. Шопена, для угорців – Л. Кошута, Ш. Петефі, для словаків – Л. Штура, Я. Коллара, для хорватів – Й. Ю. Штросмайера тощо [671, с. 60]. Аналогічну роль для шотландців відігравав Роберт Бернс, для провансальців – Фредерик Містраль, для фінів – Йохан Людвиг Рунеберг. Творчість цих поетів була важливим етапом у процесі підвищення престижу та розширення соціальних функцій кожної з національних мов.

В Україні такою людиною-символом українського руху став Тарас Григорович Шевченко [711]. Його художня й поетична творчість заклала ту систему ціннісних орієнтирів, якою керувалися наступні покоління діячів українського руху, сформулювала, за висловом А. Чуткого, «цілу програму боротьби для наступних поколінь українців за національно-культурне та соціально-економічне звільнення» [833, с. 54].

Серед наукового загалу нині панує думка про те, що значення творчості Т. Шевченка полягало передусім у її змістовному наповненні, у тому, що вона була національною за своїм духом і формою [402, с. 65]. На думку П. Магочія, ключова відмінність Т. Шевченка від його «малоросійських сучасників» полягала в тому, що він не вірив у можливість існування кількох ідентичностей, а натомість чітко розрізняв російську та українську ідентичність [626, с. 315].

Як зазначає Я. Грицак, Т. Шевченко заклав підвалини модерної української літератури й української національної свідомості, а «його заклик до одночасного національного і соціального визволення став ідеологічним наріжним каменем модерної України» [452, с. 37]. Цей погляд на роль особистості Т. Шевченка поділяють і зарубіжні дослідники. На думку Е. Уілсона, «праця Шевченка заснувала повністю нову національну міфологію героїчної боротьби і підлої зради, а його рішення писати українською мовою утвердило переконання, що українська культура може функціонувати як самостійна та незалежна» [945, р. 29].

Досліджуючи значення постаті Т. Шевченка для формування української національної ідеї, варто пам'ятати, що не тільки його творчість, але й

особистий життєвий приклад, доля поета стала важливою складовою української національної ідеї. Народжений у кріпацтві, Т. Шевченко лише завдяки власним здібностям домогся визнання інтелектуальної еліти Російської імперії. За свої погляди Т. Шевченко зазнав переслідувань, пережив заслання й помер на чужині, але будучи вже визнаним ідейним лідером українства. Близька й зрозуміла широкому загалові мова творів поета, його походження та життєвий шлях визначили визнання Т. Шевченка в народному середовищі. Образ Т. Шевченка, а разом з ним й ідеї, які він відстоював, перетнули соціальні бар'єри українського суспільства й до певної міри об'єднали університетських інтелектуалів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з їхніми часто неписьменними побратимами з народного середовища. Щодо цього важко не погодитися з А. Каппелером, який стверджував, що Т. Шевченко для українців став національним поетом навіть більшою мірою, ніж А. Міцкевич для поляків або О. Пушкін для росіян [560, с. 103].

Ще за життя Тараса Шевченка його твори поширювалися у рукописному вигляді. Їх переписували студенти та викладачі Київського, Харківського, Казанського, Московського університетів [563, с. 212]. М. Драгоманов згадував, що з творами Т. Шевченка «Сон» і «Кавказ» він познайомився ще в 1850-ті роки за рукописними списками. Твори Тараса Шевченка звучали в українському середовищі, зокрема під час концертів та театральних вистав початку 60-х рр. ХІХ ст. [568, с. 43]. У листі від 6 березня 1864 р. П. Житецький згадував: «Достався я у Київ 24-го, а 26-го наш університетський гурт давав на городській театрі спектакль, в котрім я мусив співати. У прошлому році я читав на сцені дещо з Шевченка, то й тепер товариство того ж забажало та Анненков заборонив, хоч і вибрали для читання і надто звичайну п'єсу “Тополю”» [89, арк. 6].

Варто зазначити, що офіційна влада Російської імперії цілком усвідомлювала небезпеку поширення творів Т. Шевченка, які видавали в жорстко цензурованому вигляді, а деякий час вони взагалі були заборонені до друку. Цей факт не зовсім узгоджується з твердженням Р. Шпорлюка, що

росіяни нібито не розуміли того, що постать Т. Шевченка є якісно новим етапом становлення України й занепаду Малоросії [849, с. 260]. Не випадково Олександр Кістяківський у 1876 р. писав: «Достатньо одного імені Шевченка, щоб одних залякати, в інших збудити підозру, третіх згубити» [192, с. 175].

Навіть у другій половині 80-х рр. XIX ст. поява праць Т. Шевченка викликала побоювання частини української інтелігенції через небезпеку звинувачень у неблагонадійності. М. Драгоманов, який планував видати за кордоном повне зібрання творів Т. Шевченка до 25-ї річниці смерті поета, скаржився, що деякі громадівці назвали цю справу «шкідливою» [212, с. 124]. Водночас, не можна не помітити, що гоніння на Т. Шевченка навіть після його смерті лише збільшували інтерес до постаті й творчої спадщини поета.

Діячі українського національного руху доклали багато зусиль до збереження та популяризації всього, що було пов'язане з іменем Тараса Шевченка. Важливим осередком накопичення матеріалів про нього став журнал *«Киевская Старина»*. На його сторінках публікували численні матеріали про Шевченка: епістолярії, спогади про його життя та діяльність (біографічні відомості), твори митця, розповіді селян про Т. Шевченка, численні замітки про відзначення днів пам'яті Кобзаря та ін. За підрахунками О. Багрія, за всі роки функціонування журналу (1882-1906) в ньому опубліковано 168 матеріалів про Т. Шевченка [563, с. 237].

На думку Софії Русової, поховання Тараса Шевченка в Петербурзі об'єднало українців, адже надто великою була втрата, яка відгукнулася й у бідних хатах Київщини, і в заможних садибах українських поміщиків. З того часу літературні гуртки й окремі родини перетворилися на українське суспільство [751, с. 37]. Місце перепоховання поета в Каневі органічно вписалося в український сакральний простір, на що звертає увагу С. Єкельчик [489, с. 51-52]. Поступово ритуал відвідання могили Кобзаря, а також його малої батьківщини увійшов до повсякденних практик широкого загалу українців [735, с. 60]. Але ще більшого значення набули щорічні заходи із відзначення річниць народження й смерті поета [493, с. 41] (Додаток А).

Шевченківські дні пам'яті, започатковані ще в 60-х рр. XIX ст., зазвичай відбувалися наприкінці лютого – на початку березня кожного року. З самого початку вони подолали межі України й відбувалися практично всюди, де проживали українці. Вечори пам'яті були проведені вже в рік смерті поета, зокрема в Харкові та Петербурзі (з доповіддю виступив М. Костомаров, концерт пройшов за участі О. Серова (1820-1871)) [563, с. 219]. У наступні десятиліття такі заходи відбувалися не лише на українських землях Російської імперії [341], а також Австро-Угорської монархії, а й у Великобританії, США, Канаді. Ушанування пам'яті Т. Шевченка стало соціокультурним явищем, притаманним українській громаді за місцем її постійного або тимчасового перебування.

На теренах Російської імперії заходи із вшанування пам'яті Т. Шевченка найбільш відкрито й урочисто здійснювалися українською громадою в Петербурзі, що було зумовлено більш ліберальною атмосферою імперської столиці. Ці заходи були популярними не тільки в середовищі етнічних українців, але й серед представників російської інтелігенції [353, с. 17]. У 1898 р. для вшанування пам'яті Шевченка було орендовано зал на 600 осіб, який виявився переповненим. Урочистості відкривав Д. Мордовцев промовою, виголошеною українською мовою, а серед почесних гостей були Герард, Пипін, Калмиков, Немирович-Данченко [267, с. 8]. Нерідко кошти зібрані під час подібних заходів спрямовувалися на благодійність, як, наприклад, у 1899 р., коли учасники та гості урочистостей зібрали допомогу для нужденних українських учнів та студентів навчальних закладів Петербурга [260, с. 20-22].

Якщо в 60-80-ті роки XIX ст. заходи із вшанування пам'яті Т. Шевченка мали культурно-мистецький характер й обмежувалися переважно читанням творів й виголошенням доповідей, то вже на рубежі століть вони поступово набували політичного забарвлення. У лютому 1905 р. саме під час одного із заходів вшанування пам'яті Т. Шевченка було складено петицію «Потреби української школи», у якій під вимогою дозволити викладання українською мовою підписалося понад 500 осіб [721, с. 35-36].

На рубежі XIX – XX ст. масово відкривалися названі на честь Т. Шевченка установи – театри, бібліотеки, наукові товариства, вулиці, лікарні [493, с. 144; 258, с. 84; 388, с. 477]. Значну роль мала також візуалізація образу поета. Портрети чи скульптурні зображення Т. Шевченка перетворилися в той час на майже обов'язковий елемент інтер'єру помешкань міської української інтелігенції [423, с. 134].

Загалом, значення творчої спадщини та самої постаті Тараса Шевченка полягало передусім у його консолідувальному впливі на різні сегменти соціальної структури населення. До певної міри подібну об'єднувальну роль повинна була відігравати релігія, як це було, зокрема, у багатьох країнах Центральної та Південної Європи XIX ст. Саме об'єднання навколо католицької церкви відкрило шлях національній консолідації італійців та поляків, які були розділені кордонами різних держав. Православна церква дозволила зберегти етнічну самосвідомість греків, сербів та болгар, які перебували під владою Османської імперії. Схожі процеси відбувалися на західноукраїнських землях, де греко-католицька церква фактично стала виразником інтересів української громади, а з середовища її духовенства вийшла значна кількість діячів національного руху.

Дж. П. Хімка зазначає, що на ранніх етапах функціонування національних рухів духовенство, яке перебуває в постійному тісному контакті з селянством, відіграє роль посередника між ним та міською інтелігенцією. Проте це спрацьовує лише за умови, якщо духовенство не є денаціоналізованим і має достатній рівень освіти. В Україні цим критеріям відповідало передусім греко-католицьке духовенство Галичини, значна частина якого здобувала освіту в університетах Відня й Львова [895, р. 13-14].

На західноукраїнських землях саме представники духовенства в першій половині XIX ст. ставали провідними діячами національного відродження. Саме греко-католицьке духовенство давало людей, які стали в обороні українського народу на право здобувати освіту рідною мовою й у рідній школі [419, с. 154]. Цього, очевидно, не можна сказати про православне духовенство

Наддніпрянщини, хоча його роль у процесах націєтворення в другій половині XIX ст. все ще потребує окремого дослідження.

У Наддніпрянській Україні православ'я виступало насамперед як засіб русифікації та надійна опора державної єдності Російської імперії [942, с. 47-117]. Інститут церкви, метою якого передусім є задоволення духовних потреб людини, у Російській імперії трансформувався в одну з важливих ланок державного апарату. Для 71% населення імперії (враховуючи й старовірів) [561, с. 221] православ'я, згідно з проголошеною графом Сергієм Уваровим у березні 1833 р. тріадою, мало становити невід'ємну цілісність разом із самодержавством та триединою «народністю». Місце церкви в системі державної ідеології визначало її ставлення до національних процесів, зокрема й в Україні. Як зазначає П. Магочій, фактично всі ієрархи незалежно від походження відчували себе росіянами і часто були найзапеклішими противниками існування окремої української ідентичності [626, с. 325]. До цих слів можна додати, що й за походженням не тільки вищі ієрархи, але й значна кількість рядових священиків була репрезентована саме етнічними росіянами. Зокрема, дані перепису 1897 р. у губерніях Південно-Західного краю засвідчують непропорційно велику частку церковних служителів та членів їхніх сімей серед росіян порівняно з аналогічними даними щодо українців (5,3% проти 0,2%) [622, с. 22].

Ще наприкінці XVIII ст. згідно з указом Павла I (від 14 березня 1799 р.) у Російській імперії було створено духовну цензуру, усі видання релігійного змісту опинилися у сфері її компетенції. Наступного року новий указ (від 18 квітня 1800 р.) вимагав, зокрема, узгодити всі церковні книги з великоросійськими, щоб «жодної різниці і особливого наріччя у них не було» [602, с. 40-41]. У 1817 р. було ліквідовано Києво-Могилянську академію, що упродовж тривалого часу була осередком української релігійної думки, а в 1819 р. у Києві було відкрито Духовну академію, діяльність якої мала сприяти уніфікації релігійного життя в Росії та Україні.

Зважаючи на зазначені вище обставини, дослідники українського національного руху ХІХ ст. у Наддніпрянщині часто недооцінюють вагу релігійного чинника. Значення, якого надавали представники української інтелігенції українізації церковного життя, ілюструють слова Івана Огієнка, автора повного перекладу Біблії з мов оригіналу, здійсненого у ХХ ст.: «... в нас найперше книжка українська, а ідеологія православна... Але завжди пам'ятай, що прапор української православної ідеології і прапор національності – це наша українська мова» [606, с. 27].

Серед слов'янських народів першими, ще в ХV ст., з'явилися чеські переклади Святого Письма. У ХVІ ст. вийшли у світ переклади польською та словенською мовами. Словацький переклад Євангелія було опубліковано в 1832 р. (за іншими даними у 1881 р.), незважаючи на той факт, що мову словаків ще у ХІХ ст. часто розглядали як говірку чеської, і саме остання з ХVІ ст. була церковною і книжною мовою словаків. У ХVІІІ ст. був надрукований переклад Святого Письма верхньолужицькою й переклад Нового Заповіту нижньолужицькою мовами (повний переклад Біблії здійснено в 1824 р.). У 1831 р. з'явився хорватський, а в 1868 р. було опубліковано сербський переклад Святого Письма.

У Російській імперії в 1813-1814 рр. було створено Російське Біблійне Товариство (РБТ) за зразком Британського і Закордонного Біблійного товариства (British and Foreign Bible Society, 1804). Російська міжконфесійна організація повинна була займатися перекладами, виданням і розповсюдженням книг Святого Письма. У 1816 р. Олександр І, який для особистих духовних потреб використовував французьке видання Святого Письма [796], надав дозвіл на здійснення російського перекладу Нового Заповіту. Результатом роботи стало видання в 1821 р. Нового Заповіту двома мовами – російською та церковнослов'янською. Незважаючи на опублікований у 1819 р. переклад Книги Буття, виконаний Філаретом Дроздовим, було заплановано зробити новий переклад Старого Завіту. Діяльність РБТ не обмежувалася територією

Російської імперії. Товариство сприяло появі сербського та болгарського перекладів Святого Письма.

У 1826 р. РБТ було ліквідовано [829, с. 94], і за часів правління Миколи I робота над перекладами була призупинена на офіційному рівні на три десятиліття. Більше того, спроби здійснення перекладів Біблії засуджувалися. Зокрема, був звинувачений у ересі прот. Герасим Павський, чий переклад Старого Заповіту був літографічно виданий студентами в 1839-41 рр. Після розгляду справи у Святійшому Синоді більшість літографій була знищена. Лише коли імператором став Олександр II, а політична система імперії зазнала трансформацій, робота над перекладом була відновлена. Перший повний переклад Біблії російською мовою, відомий як Синодальний, був опублікований у 1876 р.

Російське Біблійне Товариство за 50 років із часу свого заснування Олександром I переклало Біблію на сімдесят мов Російської імперії: серед інших – на калмицьку, чуваську, якутську, мордовську та ін. [429, с. 200].

Найдовше серед слов'янських народів без перекладу Святого Письма власною літературною мовою залишалися білоруси. Лише в 1915 р. з'явився перший католицький молитовник білоруською мовою. Водночас, спроба католицького священика І. Бобича в 1912-1921 рр. перекласти білоруською Євангеліє не отримала визнання. Повний текст Біблії білоруською мовою був надрукований тільки в 1973 р.

Перші переклади окремих частин Святого Письма українською мовою були зроблені в Галичині. У 1842 р. переклад текстів Євангелія від Іоанна та 5 глав Євангелія від Матвія здійснив Маркіян Шашкевич. Цей переклад був надрукований у Львові в 1884 р. У 1859 р. були опубліковані переклади Псалмів українською мовою здійснені М. Максимовичем [345; 446]. На початку 60-х років XIX ст. М. Костомаров оголосив про намір видати українськомовний переклад Святого Письма й з цією метою почав збір коштів. Шеф жандармів і головний начальник III відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії В. Долгоруков поінформував міністра внутрішніх справ П. Валусева

5 червня 1863 р. про таке: «Обер-прокурор повідомив, що низка малоросійських літераторів повідомили в “Санкт-Петербурзьких ведомостях” № 47, 77 и 79 про бажання видавати малоросійською мовою книги релігійного змісту. Нині на гроші, зібрані Костомаровим, готується до видання “Священная история”, складена священиком Смоленсько-Кладбищенської церкви Олатлевичем» [142, с. 432].

Згодом М. Костомаров змінив свої наміри й зібрані кошти передав Академії наук на премію за кращий словник «з малоросійського наріччя на російську мову».

У березні 1860 р. розпочав роботу над перекладом Святого Письма інспектор ніжинського ліцею кн. Безбородька Пилип Семенович Морачевський. Восени того ж року він надіслав переклади Євангелія від Матвія та від Іоанна митрополиту Санкт-Петербурзькому і Новгородському Ісідору з листом, у якому, зокрема писав: «Усіма мовами, словесно й письмово проповідується слово Боже; ісповідники Христа Спасителя мають Біблію своїми мовами; а Малоросія, мовою якої говорить близько 12 мільйонів православних християн, не має своєю мовою навіть Євангелія. ... Переклад малоросійською мовою Євангелія безсумнівно приніс би дуже важливу користь нашому релігійному народу» [333, с. 467-468].

Відповідь від митрополита надійшла дуже швидко. Листом від 14 жовтня 1860 р. митрополит Ісідор після приватної наради зі Святійшим Синодом повідомив, що будь-який переклад Євангелія не може бути допущеним до друку [333, с. 467-469]. Однак, П. Морачевський продовжив роботу й у 1861 р. надіслав переклад Євангелія до Академії наук, з проханням дати на нього відгук і, якщо останній виявиться позитивним, дозволити його публікацію.

Рукопис був розглянутий академіками О. Востоковим, О. Нікітенком та І. Срезневським, які визнали переклад «працею вищою мірою чудовою і з боку учено-філологічного, і з боку релігійно-морального» [99, арк. 2 зв.]. Рецензенти вважали, що переклад П. Морачевського здатен «зробити епоху в літературному утворенні малоросійського наріччя». На їхню думку, видання

Євангелія «на рідному нарідччі малоросіян дуже сильно посприяло б його морально-релігійній освіті» [348, с. 94; 269, с. 10-11].

Академіки запропонували зібранню відділення російської мови і словесності клопотати в установленому порядку про друк перекладу перед Святійшим Синодом [348, с. 94]. Отже, своє слово в цій справі мав сказати Синод. Обер-прокурор Синоду свити генерал-майор О. Ахматов повідомив міністра внутрішніх справ П. Валуєва 19 квітня 1863 року, що в березні 1862 р. йому було надано Академією наук рукопис українського перекладу Святого Письма. Рукопис був надісланий на відгук до єпископа Калузького Григорія [142, с. 432]. Розглядом перекладу П. Морачевського займалися також шеф жандармерії князь В. Долгоруков та київський генерал-губернатор М. Анненков, який оцінив переклад як «небезпечний і шкідливий». Незважаючи на позитивну оцінку РАН, яка була надана на тлі підготовки російського перекладу Святого Письма, Святійший Синод не дозволив друкувати український переклад.

Доля праці Пилипа Морачевського склалася наступним чином. У 1864 р. переклад було повернено автору для виправлень. Однак надісланий того ж року примірник загубився й віднайти його у 1899 р. серед паперів Академії наук не змогли. У 1902 р. до Петербургу надіслано два нових примірники перекладу П. Морачевського. Урешті-решт опубліковано переклад було вже після смерті його автора: Євангеліє від Матвія в 1906 р., від Марка – у 1907 р., від Луки – у 1908 р., від Іоанна – у 1911 р. [778; 667]. Єдиною книгою переклад був надрукований у Львові у 1921 р.

Спроби запровадження української мови до релігійного життя стали однією з причин видання Валуєвського циркуляру та Емського указу. За наказом Олександра II, «зважаючи на вияви українофільської діяльності й особливо перекладів та друкування підручників й молитовників малоросійською мовою», було скликано особливу нараду під керівництвом міністра внутрішніх справ, у якій узяли участь також міністр освіти, обер-прокурор Синоду, начальник III відділення й голова Київської археологічної

комісії, яким на той час був М. Юзефович [142, с. 434-435]. У 1881 р. було заборонено виголошувати проповіді українською мовою. М. Костомаров з цього приводу в статті «Малорусское слово», опублікованій на сторінках «Вестника Европы» (1881, № 1) застерігав, що заборони читати проповіді українською мовою та видавати українськомовний переклад Нового Завіту призводять до неправильного розуміння релігійних текстів, до відчуження від церкви й ворожого ставлення до духовенства [303, с. 403-404].

Водночас, робота над створенням українського перекладу Святого Письма тривала. Наприкінці 60-х років XIX ст. до неї долучився Пантелеймон Куліш, який у 1869 р. видав «Святе Письмо. Перша частина Біблії. П'ять книг Мусієвих», а також віршований переклад «Книги Йова» у Львові. У Лейпцигу були опубліковані перекладені віршами «Псалтир, або Книга хвали Божої» і «Книга Пісень» у 1871 р. У лютому 1871 р. розпочалася спільна праця П. Куліша та І. Пулюя над перекладом Нового Завіту. Спочатку окремими книжками були надруковані чотири Євангелія у Відні, а згодом, у 1880 р., весь Новий Заповіт у перекладі П. Куліша та І. Пулюя вийшов у Львові. Право на видання цього перекладу в 1885 р. придбало Британське Біблійне товариство.

Після смерті Пантелеймона Куліша в 1897 р. роботу над повним перекладом Біблії завершили Іван Пулюй та Іван Нечуй-Левицький. І. Пулюй переклав Псалтир, а І. Нечуй-Левицький «Книгу Рути», 1-шу та 2-гу книги «Параліпоменон», книги Ездри, Неємії, Естери та Даниїла. Перший повний переклад Біблії українською літературною мовою був опублікований у Відні Британським і Закордонним Біблійним товариством у 1903 р. із назвою «Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською».

І. Пулюй звернувся в Петербурзьку академію наук із листом-проханням «про допущення цього видання до продажу в Росії» [340, с. 64-65]. У відповіді РАН зазначено, що його лист передано з копією клопотання до Головного управління у справах друку про дозвіл ввезення в Росію книг малоросійським наріччям.

Під час російсько-японської війни І. Пулюй звернувся до японського командувача генерала Ногі з проханням розповсюдити Святе Письмо українською мовою серед полонених українців. Японське бюро, яке відповідало за російських полонених, повідомило про дозвіл надіслати книги в Токію, після чого надана І. Пулюєм збірка Псалмів (тисяча примірників) була відіслана до Японії пароплавством «Гамбург-Кобе».

На початку ХХ ст. переклад Святого Письма здійснив письменник і журналіст Михайло Лободовський. У 1903 році цей переклад було надіслано на розгляд Петербурзької академії наук, яка направила працю М. Лободовського на рецензію П. Житецькому, визнаному фахівцю з української літературної мови. Той відзначив, що автор перекладу виявився надто залежним від російського тексту Синодального перекладу, з якого власне він і перекладав. Кращим перекладом, на думку П. Житецького, був переклад П. Морачевського [282]. У 1903 році було видано також український переклад Псалмів і Нового Заповіту (з паралельним церковнослов'янським текстом) Олександра Бачинського у Львові, який, однак, не знайшов широкої підтримки.

Загальна демократизація політичної ситуації в Російській імперії на початку ХХ століття дозволила відновити надії української інтелігенції на здійснення фахового перекладу Святого Письма українською мовою та його масове поширення серед населення.

Той факт, що видання Євангелія українською мовою було політичним питанням, не викликав сумнівів у сучасників. Це, зокрема, засвідчує відозва Одеської молоді української громади, підготовлена 25 жовтня 1902 р. Її автори підкреслювали, що запровадження української мови у церкві неминучо призведе до дозволу українськомовного тексту Євангелія – книги, що пропагує світлі ідеали волі, рівності та братерства, тобто ідеали соціалізму. Як зазначалося у відозві, «скільки б попи, хоча-б і в рідній мові, не старались затлумлювати простий народ своїми підлими тенденціями, українське Євангеліє, переходячи з рук до рук, зробить своє велике діло, бо авторитет його у народа стоїть незмірно вище від авторитета попів» [82, арк. 1-1 зв.].

Інформація про дозвіл публікувати Євангелія українською мовою, яка поширилася в 1902 р., викликала жваве обговорення серед прихильників та опонентів таких заходів у середовищі духовенства. Представники інтелігенції переважно виступали на підтримку поширення перекладів. «*Киевская Старина*» передруковує слова Славінського, вміщені на сторінках газети «*Приднепровский край*»: «Багатомільйонне малоросійське плем'я після тривалого очікування отримає можливість безпосереднього, прямого спілкування зі священною книгою, яка лягла в основу християнської культури, отримає можливість слухати «благую весть» на мові своєї батьківщини, тією мовою, якої не потрібно вчитися, яка з дитинства сприйнята як засіб пізнання» [334, с. 106].

Прагнучи об'єктивного висвітлення проблеми, редакція незабаром надрукувала протилежну точку зору, яку відстоював священник Голімський на сторінках «*Церковных Ведомостей*». На його думку, для задоволення духовних потреб народу цілком вистачало тексту Євангелія церковнослов'янською мовою. Інший представник духовенства на сторінках газети «*Юг*», відзначав що як церковнослов'янський, так і російський переклади не потрібні, адже вони однаковою мірою зрозумілі для простого українського населення [266, с. 22-23].

Упродовж 1902-1904 рр. на шпальтах «*Киевской Старини*» з'явилося кілька наукових статей, присвячених українським перекладам Євангелія [348; 332; 333; 269; 340]. Ці публікації засвідчують значний інтерес громадськості до питання використання української мови в літературі духовного змісту.

У 1905 р. номери журналу рясніли повідомленнями про справу з українським перекладом Євангелія. Були висловлені побажання якомога швидшої появи друкованого тексту українськомовного Євангелія; стурбованість, що, незважаючи на дозвіл Святійшого Синоду, воно все ще не побачило світ. М. Оленін закликав повідомляти про маловідомі переклади, зроблені українськими письменниками, і сам інформував про переклади, зроблені В. Александровим [337, с. 65-66]. У серії публікацій С. Єфремова

«Замітки на біжучі події» подано ряд документів, які висвітлюють питання українського перекладу Святого Письма. Серед них «Записка» одеської інтелігенції, у якій зазначено: «Завдяки приміненню циркулярів 1863, 1876 і 1881 р. малоросійського слова, малороси перебувають в імперії в гіршому становищі, ніж язичники: малоросам заборонено мати рідною мовою навіть Св. Євангеліє! Адже це вже гоніння на зрозуміле народу і дороге християнам слово Боже! ... Мови і наріччя, згідно з християнським вченням, – це дари Божі, про які релігія говорить піклуватися...» [276, с. 172, 174].

У цих же публікаціях вміщено текст рішення Комітету міністрів щодо питання видання книг Святого Письма українською мовою [277, с. 296-197]. В іншій публікації повідомлено про «вимоги до Євангелія малоросійською мовою», які надходили до Академії наук від провінційних книговидавців «майже щодня» [336, с. 255]. У 1906 р. з'явилося декілька заміток подібного змісту [291; 349].

Урешті-решт у 1906 р. видання Святого Письма й виголошення проповідей українською мовою було дозволене. Газета «Громадська думка» повідомляла, що в Кам'янці-Подільському в перший день Великодня архірей Парфеній читав у соборі Євангеліє українською мовою, «люде і здивувалися, і зраділи, почувши в церкві рідне слово» [291, с. 91].

Підсумовуючи, варто зазначити, що на формування української нації упродовж «довгого ХІХ століття» впливали наступні політичні, соціо-культурні та економічні чинники:

- національна політика імперій, до складу яких входили українські землі;
- демократичні й національно-визвольні рухи в європейських країнах, передусім польський національно-визвольний рух;
- процеси російського та польського націєтворення;
- реформи адміністративного управління 60-70-х рр. ХІХ ст. та скасування кріпацтва;
- розвиток економіки українських земель відповідно до загальноімперських інтересів;

- формування прошарку інтелігенції та зростання в її середовищі зацікавлення до народної культури, мови та історичної спадщини;
- поява етнографічних досліджень, історичних та краєзнавчих праць;
- розвиток української лінгвістики та літератури;
- особистісний чинник – постать Тараса Шевченка та його творчість;
- виокремлення професійної української культури;
- релігійний чинник (у західноукраїнських землях).

Отже, можна констатувати, що українське націєтворення XIX ст. загалом вписується в контекст аналогічних процесів у бездержавних народів Центральної та Південно-Східної Європи.

У другій половині XIX ст. для формування модерної української нації принципове значення мала діяльність прошарку інтелектуалів зі стандартизації та розширення сфери вжитку української мови. Вона здійснювалася переважно в площині уніфікації народної мови шляхом створення словників та унормування правопису, а також виокремлення та розвитку професійної українськомовної культури. Для поширення української ідентичності серед широких верств населення інтелігенції були необхідні образи й символи, які мали здатність об'єднувати всі ці верстви. Провідними інструментами національної консолідації інтелігенція обрала популяризацію здобутків української літератури, передусім – творчості Тараса Шевченка, здійснення українськомовних перекладів класичних творів світових авторів та літератури духовного змісту, а також інші засоби підвищення соціального престижу та розширення сфери вжитку української мови.

4.3 Мовне питання в українській публіцистиці

Для того щоб зрозуміти ідейний клімат, у якому визрівало переконання діячів українського національного руху щодо важливості мовного питання, варто звернутися до їхньої публіцистичної та епістолярної спадщини. У друкованих працях та листуванні українських громадських діячів темі розвитку й захисту народної мови приділено значну увагу. Вона є, безперечно, однією з

найважливіших серед тих явищ, над якими розмірковували представники української інтелігенції в другій половині XIX – на початку XX ст. Мовна полеміка цього періоду може стати темою для окремого монографічного дослідження, тому варто зосередитися на висвітленні поглядів окремих постатей, які для українського руху можуть вважатися знаковими.

Передусім, необхідно відзначити, що у той час у європейській науковій думці завдяки таким дослідникам, як Вільгельм Гумбольдт та Вільгельм Вундт сформувалося переконання в тому, що саме мова робить людину людиною, мислячою істотою й саме вона безпосередньо пов'язана з психологією та духом народу. Діячі українського руху, які переважно мали історико-філологічну освіту, були, безперечно, знайомі з цією концепцією й поділяли її. Це можна простежити, наприклад, у наукових поглядах [342; 343] члена Харківської громади Олександра Потебні, викладених на сторінках його класичної праці «Мысль и язык». «Без слова людина лишалася дикуном серед найвідоміших творів мистецтва, серед машин, карт і тощо, навіть якби бачила використання цих предметів на практиці, тому що як можна навчати німим прикладом навіть наук, які потребують наочності, як передати без слів такі поняття, як наука, істина та ін.? Одне тільки слово є *monumentum aere perennius*; саме лише воно стосується до всіх інших засобів прогресу ... як перше й основне» [342, с. 155].

Цікаво, що О. Потебня вважав, що роздріблення мов є відображенням прогресу й корисним явищем, адже, не позбавляючи людей можливості взаємного розуміння, відокремлення мов «дає різнобічність людської думки», забезпечує її можливості для розвитку [342, с. 12].

Отже, однією з базових ідей гуманітаристики другої половини XIX ст. було уявлення про те, що тільки мова дає можливість людині та народу розумово розвиватися. Відповідно, необхідною передумовою інтелектуального прогресу є усунення будь-яких перешкод для розвитку самої мови. Не буде перебільшенням сказати, що такий погляд поділяли всі без винятку представники українського руху. На захист української мови на сторінках періодичних видань виступали П. Куліш, М. Костомаров, І. Франко, І. Нечуй-

Левицький, Б. Грінченко, І. Верхратський, Д. Мордовець, М. Коцюбинський, П. Стебницький та інші [447; 484; 698; 633].

Деякі представники українського руху не лише друкували полемічні статті з мовного питання, але й зверталися безпосередньо до вищих посадових осіб Російської імперії, аргументуючи необхідність скасування діючих заборон та обмежень. Так, зокрема, Володимир Науменко у 1896 р. звернувся до міністра внутрішніх справ, начальника ГУД та київського, волинського і подільського генерал-губернатора з «Пам'ятною запискою» в якій закликав визнати право мешканців Південної Русі друкувати власною мовою усі твори рідного слова й не відчувати себе «опальними людьми» тільки за те, що люблять свою Батьківщину [103].

Надзвичайно цікаві думки щодо ролі й значення української мови висловлював Михайло Драгоманов, якого не випадково вважають одним із найбільш прогресивних соціальних мислителів рубежу XIX-XX ст. Як член Київської громади, М. Драгоманов брав активну участь у діяльності недільних шкіл. Після їхнього закриття й появи в 1863 р. Валуєвського циркуляру Михайло Драгоманов став чи не єдиним із діячів українського національного руху, який наважився публічно виступити на захист української мови в освітній сфері. Він викривав спроби державного апарату нав'язати українським учням російськомовні підручники, посилаючись на те, що «нині визнано, що в елементарній освіті наукові дані треба викладати якомога ближче до понять та мови учнів» [271, с. 1-2].

У нарисі «Антракт з історії українофільства (1863-1872)» М. Драгоманов робить низку закидів діячам українського національного руху щодо їхньої недостатньої роботи у сфері видання українськомовної літератури як наукової, навчальної, так і популярної. Він закликав до створення передусім якісного українськомовного продукту, який би підвищував престиж народної мови: «Гаразд більш практичним було продовжати так діло, як почалось: готувати книжки українські й уводити їх у школи поряд з російськими, вибираючи книгу не по мові, а по ціні того, що нею писано. Навичка читати по-

російському не зашкодила б нашому народу, а читаючи по-своєму тільки справді гарне й цінне, народ би навчився цінувати й нарождающюся рідну літературу... » [270, с. 211-212].

М. Драгоманов зазначав, що «потребу української народної освіти українофіли основують на окремішності і самостійності української народної мови», однак для доведення такої самостійності необхідною є наявність словника та повної наукової граматики української мови, а також створення нової літератури, яка б відповідала запитам сучасності [270, с. 229].

Ця ж праця засвідчує, що М. Драгоманов не надавав виняткового значення виданню українськомовного Євангелія, що в той час діячі національного руху розглядали як нагальну потребу. М. Драгоманов скептично ставився до цієї ідеї: «У очах багато людей з українофілів перевід св. письма потрібний особливо, щоб підняти у очах народу ціну його мови, котру він сам почав уже вважати мужицькою і [не] високою, розговору недостойною. Але на се можна сказати, що повагу народної мови можна підняти і другими книжками, тільки б народ бачив у них серйозну науку і практичну ціну. А з сих поводів головніше діло усе-таки виходить виготовлення на українській мові книжок, котрі б просто несли у народ лучші ідеї нашого віку, викладали б позитивні науки і давали б народу практичні відомості. Коли тепер українофіли не виготовляють таких книжок, то мають жалуватись тільки на самих себе» [170, с. 233].

Ці думки, сформульовані М. Драгомановим у 1870-х рр., згодом не зазнали істотних змін. В опублікованій у 1891 р. роботі «Чудацькі думки про українську національну справу» мовне питання висвітлено подібно. М. Драгоманов зазначає, що для отримання всебічної освіти необхідним є знання не однієї, а декількох мов. І якщо людина, отримавши початкову освіту рідною мовою, а вищу освіту – іншою мовою, для подальшого спілкування обирає нерідну мову, то це є правом її вільного вибору. Але жодні урядовці не мають права заборонити використання будь-якої мови в навчанні та у дружбі [272, с. 477]. Далі щодо гонінь проти української мови М. Драгоманов висловлюється ще рішучіше: «Коли це все прикласти до української мови, котрою говорить в

Росії, може, яких 17 мільйонів людей, то побачимо, яку шкоду, власне, для зросту всесвітньої освіти роблять ті, хто забороняє мову українську в школах і книгах. От через те я, напр., уважав себе обов'язаним кричати проти такої заборони й перед українцями, й перед росіянами, й перед усім освіченим миром в дописах і книжках італійських, англійських, французьких і т. ін., протестував проти тої заборони на всесвітніх з'їздах письменників у Парижі й у Відні...» [272, с. 477].

Виступаючи проти утисків української мови в Російській державі, М. Драгоманов все ж таки наголошував на цінності для українців надбань російської науки і культури, а для України вважав необхідним оновлення письменства й науки, яке, на його думку, мало незабаром настати. Він закликав українських публіцистів глибше вивчати європейські мови, щоб увійти «в прямі стосунки з європейською наукою, письменством і політикою» [272, с. 494].

Погляди М. Драгоманова щодо мовного питання в Україні відзначалися стабільністю і практично не зазнали трансформації упродовж життя вченого, на відміну від багатьох інших його суспільно-політичних переконань. У 1876 р. М. Драгоманов, переслідуваний російською владою, від'їжджає до Женеви з дорученням від громади вести популяризаторську та видавничу роботу. Необхідно зазначити, що «закордонна місія» М. Драгоманова сприяла ознайомленню європейського загалу із ситуацією в українських землях, водночас і прискоренню розвитку політичних тенденцій в українському національному русі. Діяльність Драгоманова знаменувала перехід від українського культурництва до політичного етапу [803, с. 368].

Після від'їзду до Європи політичні погляди М. Драгоманова поступово еволюціонують у бік соціальної та національної радикалізації, а з початком 80-х рр. XIX ст. М. Драгоманов, на думку А. Круглашова [600, с. 466], пропонує нову політичну програму, що спиралась на ідеї національної демократії, була доповнена елементами соціальних доктрин західноєвропейського радикалізму. М. Драгоманов все далі відходив від тих завдань, які покладали на нього, і в

1886 р. Громада остаточно відмовилася від фінансування його видавничої діяльності [719, с. 19-20].

Варто зазначити, що більшість членів Київської громади сповідували набагато консервативніші погляди. Деякі з них обрали для себе українське мовознавство як головну сферу своєї наукової діяльності. Серед таких філологів-україністів треба згадати передусім Павла Житецького, який ще на початку своєї наукової кар'єри в 1862 р. виступив на сторінках журналу *«Основа»* зі статтею *«Русский патриотизм»* [281, с. 21], в якій обґрунтовував право української мови на вільний та самостійний розвиток як мови літератури та науки. На його думку, український народ тоді, коли *«зазіхають на його народну особистість, повинен шукати опору в самому собі, і “його мова і література – історичний орган його особистості – єдино-міцна сила, на яку він може розраховувати»* [281, с. 5]. П. Житецький був переконаний у тому, що *«мова науки не відразу створюється, так само як і мова літератури; але остання попереджує своєю появою першу. Спочатку – життя, а потім усвідомлення пережитого»* [281, с. 6].

Згодом погляди П. Житецького на виникнення та розвиток української мови неодноразово служили ґрунтом для звинувачень у сепаратизмі й тенденційності. Проте його праці ще за життя здобули визнання в середовищі філологів-славістів як в Україні, так і за її межами. Це, зокрема засвідчили дослідження П. Житецького *«Очерк звуковой истории малорусского языка»* та *«Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.»* [283; 284], які, всупереч офіційному ставленню до української мови як до простонародного наріччя, наочно демонстрували її давні історичні традиції. У праці *«“Энеида” Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века»* (1900) [280] П. Житецький першим показав значення видатної літературної пам'ятки для становлення нової української літератури і літературної мови. Дослідженню української усної народної творчості присвячена його робота *«Мысли о народных малорусских думах»* (1893) [279], у якій учений уперше проаналізував поетичний стиль та мову українських

народних дум, розглянув мову драматичних творів XVIII ст. П. Житецький уперше ввів до наукового обігу низку визначних рукописних літературних пам'яток, зокрема й Пересопницьке Євангеліє [278].

Однією з малодосліджених постатей українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. є Костянтин Михальчук (1840-1914). Його погляди, особливо на тлі поміркованого культурництва більшості колег, відзначалися своєю сміливістю. Вони є тим більше цікавими для дослідження процесів формування української ідентичності, оскільки К. Михальчук був вихідцем із польського інтелектуального середовища.

Уродженець с. Зозулинці Махнівського повіту Київської губернії (нині Козятинський р-н Вінницької обл.) Костянтин Михальчук був сином кріпачки та польського землевласника. Суспільно-політичні погляди К. Михальчука почали формуватися під час навчання в Житомирській гімназії, у 1856-1858 рр., де він відвідував літературні вечори почесного попечителя гімназії польського поета та публіциста Юзефа Крашевського. К. Михальчук познайомився з «Історією русів», історичними розвідками І. Срезневського, Д. Бантиша-Каменського, творами І. Котляревського, Т. Шевченка тощо. Етапною подією в житті молодого К. Михальчука стало публічне читання українською мовою його власного твору «Смерть кошового отамана Півтора-Кожуха» [214, с. 81].

Тоді ж намітилися ознаки відходу К. Михальчука від польського національного руху. Повне несприйняття в нього викликало побажання Юзефа Крашевського, письменника та почесного попечителя Житомирської гімназії, писати хоч і українською мовою, але польською транскрипцією за прикладом Падури і Осташевського: «Воно зачепило почуття моєї національної гідності; я вперше з розпачем і болем у серці відчув, що шляхи мої з поляками, у традиціях і культурі яких я виховувався і над трагічною долею яких я не раз плакав, готовий навіть на самопожертву за їхню свободу, значно розійдуться» [214, с. 81].

Після вимушеного звільнення з гімназії К. Михальчук ще рік проживав у Житомирі, де не зважаючи на поліцейський нагляд, демонстративно вбирався в

український однострій. У 1859 році К. Михальчук вступив на історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира, де зблизився з Тадеєм Рильським та Володимиром Антоновичем. Останній переконав К. Михальчука в тому, що культура є єдиним вірним важелем до розумового, морального, економічного і політичного підйому й звільнення народів, а успішність національних рухів полягає в поширенні освіти в масах, яким би шляхом воно не йшло в маси і в якій би формі не засвоювалося ними [214, с. 85]. У 1859-61 роках К. Михальчук узяв активну участь у заснуванні та діяльності Київської громади, викладав у недільних школах. Він активно долучився до діяльності Південно-Західного відділу РГТ, входив до наглядового комітету організації, брав участь у проведенні перепису населення Києва [80, арк. 3] тощо.

Погляди К. Михальчука на українську національну справу сформульовані ним передусім в «Автобіографії», а також у промові на Шевченковому вечорі в українському клубі 24 березня 1909 року «Про нашу долю». К. Михальчук наголошував, що «українство» для членів громади було своєрідною релігією життя, для розвитку якої вони склали програму діяльності. Вона передбачала проведення агітації і пропаганди серед інтелігенції і широких верств населення, залучення нових членів Громади для спільної праці, але передусім сприяння розвитку культури й національної самосвідомості, а також здійснення можливих заходів із метою визволення народу «з-під його соціальної, економічної і політичної кормиги» [163, с. 30].

Водночас, К. Михальчук не був схильний до ідеалізації українського національного руху: «Робота йде наша якось мляво й неспішно, може (через нашу природню вдачу, через надто повільну та аполітичну натуру нашу, якій бракує теї кремезної снаги, теї упертої енергії та палкого завзяття [які мають інші народи (наприклад чехи або болгары), та які доконче потрібно для [цього трудного - *не розбірливо*] великого й святого діла, як нац.-культ. відродження)» [113, арк. 1].

К. Михальчука непокоїло, що багато часу витрачається на суперечки про те, що важливіше, краще – «психіка чи економіка, індивідуалізм чи соціалізм,

націоналізм чи космополітизм, бо все це тільки окремі елементи єдиної цілості людського життя й розвитку» [113, арк. 3]. Саме тому він закликав своїх колег та друзів до єднання й вірив, що «удасться таки перемогти усе й надалі ... добитися для себе настоящої волі і правди» [113, арк. 3]. «Жити потрібно повним життям – сміливо, достойно, мудро і чесно. (Для рабства ж, ... вічного копіювання й імітації кого-небудь і чого небудь аби тільки не бути самим собою – не варто й на світ родитись)», – стверджував учений, звертаючись до молоді й підкреслюючи, що найкращий приклад як треба жити, працювати і чесно вмерти дала постать Тараса Шевченка [113, арк. 6 зв.]. К. Михальчук наголошував на мирному та неагресивному характері українського національного руху: «Ми хочемо з усіма людьми тільки згоди, рівності й братерства, ми бажаємо жити вільно самим і од щирого серця давати жити другим. Але трудно помириться з такою думкою тим, що привикли панувати» [113, арк. 6 зв.].

Сфера наукових інтересів К. Михальчука була зосереджена переважно в галузі діалектології. Однак інтерес до неї з боку К. Михальчука не був суто академічним: своїми науковими працями дослідник намагався довести цілісність української мови та її окремішність щодо інших мов слов'янської групи. Зокрема, у статті «Наречия, поднаречия и говоры Южной России, в связи с наречиями Галичины» він окреслив території Російської та Австро-Угорської імперій, населення яких вживало українську мову, й зробив висновок, що такі території охоплюють 13,5 тисяч миль та 20 млн. осіб. Значну увагу К. Михальчук присвятив принципам відмінностям української мови від російської. Як важливу характеристику етнографічних особливостей окремих груп населення українських земель К. Михальчук виокремив територіальні, кліматичні та топографічні особливості проживання нащадків колишніх літописних племен й проаналізував назви основних племінних типів, які відповідають їх новим генераціям [320, с. 459].

Лейтмотивом праць К. Михальчука була ідея природного та історично визначеного шляху розвитку українського народу, який неможливо штучно

зупинити. Автор закликав визнати цей очевидний факт й «понехаяти бесіду про повну єдність малоросчини з великоросчиною» [326, с. 33]. Він виступав проти повного злиття українського та російського народів, справедливо вважаючи, що такого злиття можна досягнути лише шляхом примусової асиміляції та репресій.

Процеси національного відродження К. Михальчук розглядав як цілком закономірні. Як у природі відбувається процес розпаду організмів, хоч і на подібні, але окремі організми, так і національний організм після надмірного розростання часто розпадається. Причинами й рушійними силами подібних процесів у культурному й політичному житті націй стають топографічні, економічні та інші відмінності. Будучи переконаним прихильником культурного та етнічного різноманіття, К. Михальчук рішуче виступав проти доктрини уніформізму. Він вважав помилковим бачення «раю на світі» від злиття всіх мов в одну мову, усіх характерів в один характер, усіх національностей в одну національність [326, с. 37].

У статті «Что такое малорусская (южнорусская) речь?» К. Михальчук сформулював власне визначення поняття етнічної групи або народності. Він розумів її як «особливе суспільно-етнічне явище, яке складає продукт культурно-історичного життя конкретних племінних елементів людства ... Кожна народність чи національність, у тісному сенсі цього слова, є вищою формою розвитку племінних типів людства, – це своєрідна особлива культурна раса, яка є органічним поєднанням в одне ціле різноманітних іноді племінних властивостей природи людської, які утворюють з цієї групи населення ту чи іншу суспільно-етнічну індивідуальність, що відрізняється від інших таких же індивідуальностей сукупністю властивих їй одній особливостей фізичної природи, мови, характеру, темпераменту, побуту, понять, звичаїв і різноманітних творів її розумової, моральної і практичної творчості» [327, с. 182].

Мова, на думку К. Михальчука, є живим символом народної збірної особистості, його душевного життя й творчого генія, носієм багатотисячолітніх надбань його культури та історичного досвіду [327, с. 185].

Погляд на народ як природний продукт історичного процесу, який формується еволюційним шляхом, починаючи з найдавніших часів, був притаманний більшості українських публіцистів та науковців другої половини XIX ст. Водночас не всі вони поділяли висловлену К. Михальчуком думку щодо першорядного значення мови серед етнокультурних ознак народу. Наприклад, В. Антонович первинною ознакою етнічної групи вважав натуру, хист, темперамент та інші риси «національного характеру». Водночас, мова, на його думку, такого значення не мала, зважаючи на існування націй, які «власну мову втратили і переняли чужу, а проте, національність свою задержали та все почувують себе і вважають за нарід, цілком окремий від інших» [380, с. 90]. Вважаючи мову найважливішою ознакою етнічності, К. Михальчук спрямовував свої зусилля на доведення самостійності української мови та її рівності з іншими слов'янськими мовами. Цю тезу К. Михальчука розкривають його полемічні публікації, написані у відповідь російським публіцистам та науковцям. Лише в 1909 р. було опубліковано написаний ще в 1884 р. відкритий лист К. Михальчука до О. Пипіна [321], підготовлений у відповідь на його статтю [347] щодо питання української мови в контексті суперечки щодо прав українців на вільний культурний розвиток. К. Михальчук не погоджувався з твердженням О. Пипіна щодо другорядного та провінційного характеру української літератури. Навпаки, обидві літературні традиції, на його думку, спиралися на давні пам'ятки словесності й базувалися на нових ідеях і потребах освіти [321, с. 17]. Проте надання російській мові «загальноросійського» статусу є безпідставним і не витримує філологічної критики, оскільки цей термін не відповідає сутності позначеного ним предмета. Автор зазначає, що кожен навіть неписьмений великорос визнає мову творів І. Крилова чи О. Пушкіна своєю мовою, навіть якщо він не все буде розуміти в цій літературній мові і вимовляти її слова дещо інакше; водночас, мову творів

Г. Квітки чи Т. Шевченка він ніколи своєю не визнає [321, с. 20-21]. «Тому, яким би авторитетом та привілеями не користувалася літературна російська мова, за суттю вона все ж таки вважається для всіх, а зокрема й для малоросів, специфічною мовою панівного в.-російського племені» [321, с. 20].

Обурення К. Михальчука викликали погляди філософа та правознавця князя Є. Трубецького, який вважав український національний рух помилкою, явищем «непотрібним та недієздатним», а українську мову визнавав гілкою російської. К. Михальчук доводив, що якщо вважати російський та український народи не окремими народностями, а гілками єдиного російського народу, то так само можна стверджувати, що немає й різних народностей слов'янських, а є лише один слов'янський народ; немає також народностей романських, а існує лише один романський народ, і тощо [292].

Варто зауважити, що значна частина наукових праць К. Михальчука так і не була опублікована. У них він відстоював ті самі цінності та ідеї вільного розвитку народів та культур. Зокрема, у розвідці про народну психологію К. Михальчук наголошував на відмінностях між народами, індивідуальному характері народної психології [79]. У дослідженні, присвяченому історії української культури, він наголошував на труднощах, які вона була змушена долати, не володіючи високорозвиненою технікою та багатством ресурсів, будучи залежною, темною та приниженою [77, арк. 2]. Але попри всі негативні обставини та штучні перепони українська культура сформувалася, демонструючи природний характер розвитку української спільноти.

До дискусії щодо української мови долучився також Агатангел Кримський, якому належить низка публіцистичних та наукових праць, присвячених історії української мови, доведенню її самостійності й права на вільний розвиток. Так, зокрема у 1890 р. була опублікована його стаття «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові» на сторінках львівської «Зорі» (1891, № 24, с. 472-476). У 1894 р. у статті «За ким стоїть Україна» [352], підписаній криптонімом «Хв-ко» [557, с. 289], А. Кримський наголошував, що сам послідовно говорить українською й, на його переконання, українцям треба вживати українську мову

скрізь, де тільки можливо [352, с. 127]. Водночас, він відкидав закиди у бік тих українських науковців та публіцистів, які писали свої праці російською мовою. Пропонуючи оцінювати зміст цих праць, а не мову, якою вони опубліковані, А. Кримський наголошував, що «історія розвою славянства найкраще нам показує, що на німецькій мові можна боротися з німцями та прокидати національне славянське почуття навіть ще краще, ніж на якій славянській мові» [352, с. 128]. Більше того, для розвитку науки в Україні буде кориснішим, якщо про деякі проблеми будуть писати однією з більш розповсюджених мов.

У статті «Филология и погодинская гипотеза» [306] А. Кримський всупереч поширеній в російській історіографії думці, доводив, що вже у XII-XV ст. у Києві говорили «по-малорусски» й підкреслював окремішність української мови на противагу її офіційному статусу як наріччя російської.

Заслуговує на окрему увагу неопублікована праця Агатангела Кримського «Что такое современное украинство?», підготовлена на початку XX ст. й адресована молоді, яка навчається. На початку праці її автор звертається до природи та сутності національного питання у сучасній йому Європі. А. Кримський рішучо засуджував запровадження заборон та обмежень щодо української мови, підкреслюючи, що запровадження Емського указу прирікало на смерть українську національність шляхом заборони наукових праць, періодичних видань, а також популярних книжок для народу, «темнота якого особливо ревно оберігається – набагато більше, ніж темнота народу великоруського» [109, арк. 4].

Полемізуючи з К. Каутським, на думку якого майбутнє чекало зменшення кількості мов та висунення універсальної мови, А. Кримський переконував, що питання загибелі мов – дискусійне [109, арк. 35], оскільки «народність, селянська мова (наприклад і у нас в Україні) завжди була живим, невичерпним джерелом літературним та її основою» [109, арк. 36]. Мову кожного народу (нації) А. Кримський визначає як соціально значуще психофізіологічне явище, яке має велике значення для духовної та моральної сутності нації [109, арк. 36].

У дослідженнях українського національного руху нерідко можна відзначати тезу про ідейні розбіжності між старшим поколінням громадівців, пік діяльності яких припав на 1860-1890-ті рр., та їхніх молодших колег. Справді, покоління «Братства тарасівців» сповідувало значно радикальніші погляди на питання соціального та політичного життя України. Однак мовного питання ці розбіжності не стосувалися. Як приклад, можна розглянути погляди на місце й роль української мови Сергія Шелухіна (1864-1938), одного з найдієвіших членів Одеської громади на початку ХХ ст.

Вихідець із поміщицької родини на Полтавщині, С. Шелухін закінчив юридичний факультет Університету Св. Володимира. Громадську діяльність розпочав у студентські роки у Києві; згодом переїхав до Одеси, де увійшов до місцевої Громади. Після її розколу на стару й молоду, за спогадами Євгена Чикаленка, С. Шелухін очолив молоду громаду [253, с. 269]. Упродовж 1890-1899 років С. Шелухін працював на різних посадах у судових установах Єлисаветграда, Кам'янця-Подільського, Кишинева. З 1902 року був членом Одеського окружного суду. Викладав у класичних гімназіях теорію права, державне право, російське цивільне право. Крім права, цікавився українською філологією, збирав матеріали для українського словника, який згодом був опублікований за редакцією Б. Грінченка [436, с. 20]. На початку 1905 р. С. Шелухін підготував меморандум до уряду про підтримку прав української нації й надіслав його до прем'єр-міністра Вітте. Згодом він брав активну участь в Українській революції 1917-1921 рр. [864].

Мовному питанню С. Шелухін присвятив близько десяти статей та розвідок [46; 47; 48; 355; 356; 357]. Його погляди найбільш повно відображені в статті «Значіння рідної мови для народності та творчості», виданій у 1911 р. У ній учений виступає на захист української мови й наводить аргументи проти русифікаторської політики уряду. Подальші друковані та рукописні роботи С. Шелухіна лише доповнюють та уточнюють викладені в зазначеній статті положення.

На думку С. Шелухіна, мова є найяскравішою та найбільш очевидною ознакою етнічності. Відповідно, витіснення народної мови має згубні наслідки для духовного стану й культури народу. «Питання про мову для народності – се те ж саме, що питання про душу, життя, честь і моральну гідність окремої людини. Через те, що мова народності – се найочевидніший і найяскравіший вираз її і свідок існування її й гідности, питання про мову національної культури стало болючим, вразливим і викликає багато запалу й гостроти в розмовах» [356, с. 2-3].

Розглядаючи аргументи прихильників політики русифікації, С. Шелухін зазначає, що одна їх частина виправдовує витіснення української мови та інших мов національних меншин в Російській імперії користю для держави, цілісності якої сприятиме використання єдиної мови, інша ж – ідеалами прогресу, в ім'я яких «нижчі» мови, якими спілкуються переважно неосвічені маси населення, мають поступитися місцем мові більш високої культури. На думку С. Шелухіна, політика мовної асиміляції не може досягти успіху, адже «мови ніколи так не міняються, і ще не було тієї сили, яка примусила б народності, навіть з переминою держави, покинути й забути свою мову». Наявність єдиної мови не гарантує державі цілісності, що публіцист ілюструє на прикладі Америки: маючи єдину мову з Великою Британією, Сполучені Штати оголосили своїй метрополії війну, яка призвела до здобуття ними незалежності.

С. Шелухін визнавав необхідність мати в державі єдину мову для діловодства, яка, однак, не може претендувати на витіснення з ужитку всіх інших мов [356, с. 9]. Агресивна мовна асиміляція може, на його думку, призвести до роз'єднання, адже така політика штучно ділить підданих однієї держави на категорії різних цінностей. С. Шелухін застерігав, що асиміляторська політика може зашкодити росіянам не меншою мірою, ніж представникам тих етнічних груп, які були об'єктом цієї політики: «Щодо великоросів, то праця асиміляторів їм загрожує тим самим нищенням, що й іншим народностям ... В тій мішанині народностей через асиміляцію не стане й великоруської народності з її національною культурою, хистом, здібностями,

вдачею, мовою і т. п. ... Різноманітність культур є окраса й багатство не тільки людськості, а й держави, в якій багатство культур збільшує баланс, що може бути тільки корисною» [356, с. 13-14].

На переконання С. Шелухіна, шкільне навчання повинно було мати «національний ґрунт і елемент» [358, с. 31], без якого держава ризикувала виховати покоління людей, яке не може повноцінно увійти до соціального життя. Уже перебуваючи в еміграції, С. Шелухін згадував проблеми, з якими йому доводилося стикатися, працюючи в одеському суді: «Учивши дітей не материною, чужою мовою, нібито вищою, кращою, розумнішою, тим самим виховували в дітях призи́рство до рідного і рідних, перш за все до батьків, як до чогось нижчого, гіршого, упослідженого, дурного. Цим вносили в родину розбиття і моральний розклад. Авторитет батька й матері така школа руйнувала до краю, у дитини виховувала зарозумілість і з школи випускала навченого хамства хулігана. Шкільна політика денаціоналізації русифікацією, а правдивіше – московізацією, довела Росію до надзвичайного зросту хуліганства, особливо по селах. Це лихо так розрослося, що уряд мусів утворити окремий закон, направлений своїми репресіями спеціально проти хуліганства» [355, с. 3-4].

Наявність зв'язку між соціальною поведінкою й мовою шкільного виховання С. Шелухін обґрунтовував тим, що мова має коріння психології народу, вона є «природним засобом думання», що органічно пов'язаний з природою нації, її індивідуальністю й особливостями. Саме через рідну мову, на думку С. Шелухіна, нація виявляє себе суб'єктом культури [59, арк. 44]. Найбільшою мірою психологічна природа мови виявляється у творчості, зокрема літературній. На думку С. Шелухіна, жоден письменник, який писав нерідною мовою свого народу не зміг досягти успіху. Певним винятком із цього загального правила був лише Микола Гоголь, однак лише за рахунок того, що «від української душі не одрікся» [61, арк. 2].

Загалом, достатньо показово, що між тезами щодо мовного питання Михайла Драгоманова, «Русским патриотизмом» Павла Житецького,

полемічними есе Костянтина Михальчука, Володимира Науменка та Сергія Шелухіна не має жодних принципових протиріч. Попри відмінності у політичних поглядах та навіть вікову різницю, усі вони однаковою мірою не сприймали заборони та обмеження, які діяли щодо української мови в Російській імперії, усі виступали за запровадження шкільного навчання рідною мовою, розширення сфери її вжитку тощо. Можна впевнено стверджувати, що мовне питання в другій половині XIX ст. консолідувало український рух, більшість діячів якого так чи інакше долучалася до філологічної роботи.

Це не викликає подиву, адже в більшості бездержавних народів модерної доби вирішення питання національної мови стало вагомим чинником націєтворення, його уособленням. Бути представником «бездержавної» чеської, польської або української спільноти неодмінно означало думати і говорити рідною (чеською, польською, українською) мовою. Свідоме обрання національної ідентичності означало, водночас, й обрання свого життєвого шляху, який відтоді міг проходити або «у боротьбі», або «за течією». Лояльність до імперського центру дозволяла безперешкодно будувати кар'єру та користуватися всіма запропонованими владою перевагами. Але діячі національних рухів обирали інший шлях. «Захистити», «зберегти», «створити», «винайти», «втілити» та «об'єднати» – саме ці дієслова є знаковими для модерної доби, якщо до них додати іменники «нація», «культура», «мова» або «релігія».

Осередками мовознавчої діяльності й водночас українського національного руху стали громади, які почали виникати в Києві, Харкові, Полтаві та інших містах Російської імперії ще з початку 1860-х рр. Згодом переважно під їхнім впливом або незалежно від нього, аналогічні організації почали з'являтися на теренах Австро-Угорщини. Непересічне значення для розвитку українського руху мали наукові та просвітницькі організації, такі як львівська «Просвіта», буковинські «Руська Бесіда» і «Руська Рада», Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Наукове товариство імені Тараса Шевченка тощо. Ця наукова та громадська інфраструктура

об'єднувала всі українські землі, сприяючи створенню єдиного інтелектуального середовища.

Члени громад та наукових товариств цілком усвідомлювали, що для формування модерної української нації принципове значення має діяльність із підвищення престижу української мови та її наукової розробки. Ця діяльність здійснювалася переважно в площині стандартизації народної мови шляхом створення словників та унормування правопису, а також виокремлення та розвитку професійної українськомовної культури. Для поширення української ідентичності серед широких верств населення інтелігенції були необхідні образи й символи, які мали здатність об'єднувати всі ці верстви. Провідним інструментом національної консолідації інтелігенція обрала популяризацію здобутків української літератури, передусім – творчості Тараса Шевченка, здійснення українськомовних перекладів літератури духовного змісту, а також інші засоби підвищення соціального престижу та розширення сфери вжитку української мови.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СОЦІАЛЬНО- ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ

5.1 Мовний склад населення України на рубежі XIX-XX ст.

У попередніх розділах було розглянуто основні принципи мовної політики найбільших європейських держав XIX – початку XX ст., особливості застосування цієї політики щодо української мови, а також основні напрямки діяльності громадського руху щодо стандартизації української мови, розширення сфери її вжитку й протидії процесам асиміляції. Наведені в другому розділі дослідження приклади засвідчують, що результати взаємодії в системі «мовна політика поліетнічної держави – етнічні мови» зазвичай залежали від двох ключових параметрів: демографічного потенціалу певної етномовної групи та соціального престижу мови, якою ця етномовна група послуговувалася. Рівень останнього безпосередньо залежав від того, наскільки широкою була сфера вжитку етнічної мови, тобто, якою мірою ця мова була задіяна у сфері культури, освіти, науки, економіки, судочинства та державного управління.

У другій половині XIX ст. життєздатність української мови була забезпечена сприятливими показниками демографічного розвитку. Носії української мови складали другу за чисельністю (17,81%) етномовну групу населення в Російській імперії після росіян (44,31%), 13,18% українськомовного населення Австрійської монархії та 2,5% – Угорського королівства (Додаток Б, таблиця 21). Загалом, наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. чисельність українськомовного населення в межах обох імперій складала понад 26 млн. осіб. Через високі показники народжуваності ця цифра мала тенденцію до зростання. Більшість носіїв української мови проживала в дев'яти губерніях Російської імперії, території яких нині переважно входять до складу сучасної України, а саме Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської та

Таврійської (Таблиця 6, Додаток К). Також значний відсоток українськомовного населення був зафіксований в окремих районах Курської (Путивльський повіт та деякі інші землі), Воронежської (суч. Троїцький район), Бессарабської (Ізмаїльський, Аккерманський, Хотинський повіти) губерній, а також Війська Донського (частина суч. Луганської області).

Таблиця 6

Частка українськомовного населення в українських губерніях Російської імперії за результатами перепису 1897 року [117-127]

Губернія	Усього населення	Українськомовне населення	
		осіб	%
Бессарабська	1935412	379698	19,62
Волинська	2989482	2095579	70,10
Катеринославська	2113674	1456369	68,90
Київська	3559229	2819145	79,21
Курська (Путивльський повіт)	164133	86209	52,06
Подільська	3018299	2442819	80,93
Полтавська	2778151	2583133	92,98
Таврійська	1447790	611121	42,21
Харківська	2492316	2009411	80,62
Херсонська	2733612	1462039	53,48
Чернігівська	2297854	1526072	66,41

За результатами перепису 1890 р., [136, с. 18-19] у Галичині відсоток українськомовного населення був високим, зокрема в Богородчанському (88,17%), Борщівському (80,56%), Городенківському (83,12%), Калуському (84,09 %), Косівському (82,74%), Жидачівському (81,01%), Снятинському (81,55%), повітах. Більше половини тих, для кого українська мова була основною розмовною, мешкали в Бережанському (54,91%), Бібрському (68,96%), Бродівському (61,57%), Буцацькому (62,10%), Городоцькому (67,05%), Гусятинському (62,63%), Долинському (74,79%), Чортківському (69,53%), Добромильському (70,97%), Дрогобицькому (69,11%),

Кам'янецькому (60,95%), Коломийському (73,86%), Надвірнянському (79,01%), Підгаєцькому (59,66%), Перемишлянському (73,98%), Рава-Руському (70,63%), Самбірському (61,60%), Сокальському (65,01%), Стрийському (70,89%), Сяноцькому (51,62%), Тернопільському (51,80%), Тлумацькому (76,69%), Турківському (88,83%), Заліщинському (76,12%), Збаразькому (67,69%), Золочівському (75,01%), Жовківському (76,65%), Львівському (50,32%), Яворівському (78,02%), Трембовлянському (55,03%) повітах. Упродовж 10 років частка українськомовного населення у Львівському повіті скоротилася до 45,60% [135, с. 9; Див. Додаток Л].

Станом на 1900 р. в повітах Північної Буковини українськомовне населення складало більшість, за винятком Сторожинецького (28,90%) (Таблиця 7). У Вашківському, Заставнівському та Кіцманському його кількість перевищувала 80%.

Таблиця 7

Розподіл населення Північної Буковини за розмовною мовою за результатами перепису 1900 р. [129, с. 42-43]

Повіти	Усього населення	Українська	Німецька	Румунська	Інші
Чернівці (місто)	65767	13030	34441	9400	8896
		19,81%	52,37 %	14,29 %	13,53 %
Чернівці (околиці)	98282	58378	13395	23184	3325
		59,4 %	13,63 %	23,59 %	3,38 %
Вашківський	41336	33655	6237	142	1302
		81,42 %	15,09 %	0,34 %	3,15 %
Вижницький	50213	36905	11695	246	1367
		73,5 %	23,29 %	0,49 %	2,72 %
Заставнівський	51628	45422	4882	55	1269
		87,98 %	9,46 %	0,11 %	2,46 %
Кіцманський	43096	37997	4285	74	740
		88,17 %	9,94 %	0,17 %	1,72 %
Сторожинецький	59896	17309	12460	27943	2184
		28,90 %	20,80 %	46,65 %	3,65 %
Усього	410218	242696	87395	61044	19083
		59,16 %	21,30 %	14,88 %	4,65 %

На початку ХХ ст. частка українськомовного населення в чотирьох комітатах Закарпаття розподілилася так: Ужанський – 36,4%, Угочанський – 39,3%, Березький – 45,7%, Марамороський – 46,4%, переважна більшість населення якого (від 84,7 % до 96,7 %) проживала в селах [629, с. 464, 466] (Таблиця 8).

Таблиця 8

**Етнічна структура населення територій, що нині входять до
Закарпатської області за розмовною мовою за результатами
перепису 1900 р. [592, с. 68; 793, с. 17]**

Мова	Кількість населення	% від загальної кількості
Українська	312860	59,4
Угорська	142216	27,0
Чеська і словацька	8427	1,6
Німецька	51616	9,8
Інші	11587	2,2
Усього	526700	100

Водночас варто зазначити, що переважна більшість українського населення проживала в сільській місцевості й була або малоосвіченою, або взагалі неписьменною. Серед українців лише 0,36% мали освіту вищу за початкову школу, і загалом письменними були 18,9% від загальної кількості населення Російської імперії [561, с. 309]. Для процесів формування модерної нації цей факт мав суперечливі наслідки. Низький ступінь охоплення українського населення російськомовною шкільною освітою та збереження норм і цінностей традиційної культури значною мірою запобігали асиміляції. Цікаво, що в середині ХІХ ст. чимало поміщиків із власної ініціативи перешкоджали навчанню селянських дітей у школах при приходських церквах [27]. Даніель Бовуа вважає, що якби правлячі кола царської Росії усвідомили уніфікувальну роль освіти, яку розуміли у французькій Третій республіці, а також не боялися соціального прогресу в середовищі селянства після заборони кріпацтва, цілком можливо, що українці тією чи іншою мірою повторили би

долю мешканців Провансу та Бретані [872, р. 209].

З цим висновком важко однозначно погодитися, адже умови розвитку українських губерній Російської імперії та французьких «національних окраїн» суттєво відрізнялися, однак у цілому низький рівень розвитку народної освіти був суттєвою перепорою на шляху русифікації.

Ситуація, коли в одному регіоні мешканці сіл послуговуються українською мовою, а жителі міст – російською, була типовою для другої половини ХІХ ст. Наприклад, Юрій Цвітківський, перебуваючи на Харківщині влітку 1876 р., відзначав, що місцеве сільське населення «говорить прекрасною українською мовою, без усяких полонізмів і московизмів», на відміну від населення міст Слов'янськ та Ізюм, мешканці яких намагалися говорити російською мовою [167, с. 198].

Відомо чимало свідчень того, як українськомовне селянське середовище поглинало носіїв інших мов. Так, Володимир Вернадський, який перебував улітку 1885 р. у селі Вільне Новомосковського повіту Катеринославської губернії, згадував, що в цьому селі проживали українські й російські селяни. Останні поступово «розчинялися в малоросійській масі. Якщо російські жінки ще не всі володіли малоросійською мовою, то чоловіки всі говорили обома мовами. Російська мова чоловіків була доволі чистою, хоча нерідко зустрічалися власне малоросійські слова: так замість “нет” – “нема”, “небо покрьлось тучами” – “захмарило”. Сам акцент окремих слів був не російським» [465, с. 45].

Престиж української мови в суспільній свідомості впродовж другої половини ХІХ ст. залишався на низькому рівні. Як зазначає О. Левкієвська, в очах росіян, як на побутовому, так і на художньому рівні українська мова мала знижений статус «смішної», «неповноцінної» мови, уживання окремих елементів якої в розмовній мові та літературних творах здебільшого мало на меті створення гумористичного, комічного або іронічного ефекту [609, с. 162]. Зверхнє ставлення до української мови як до засобу спілкування неосвіченого селянства, що був ознакою приналежності до низького соціального статусу,

засвоювалося й самими носіями цієї мови. Прикметно, що дружина Миколи Лисенка Ольга О'Коннор, зі слів Олени Пчілки, часто згадувала, «як її нянька, стара селянка з полтавської Миколаївки, навчала її: “Не кажіть, Олю, “горобець”, бо то по-мужицькому, а кажіть – “горобей”» [222, с. 98]. Аналогічна ситуація спостерігалася в той час у Білорусі, де, як зазначає С. Токць, селянин усвідомлював той факт, що перебуває на найнижчій сходинці соціальної драбини суспільства, причому саме його «проста» мова була найвагомим критерієм соціально-станової ідентифікації [800, с. 94-95]. Не випадково, «боротьба за мову» була головним завданням білоруського національного руху навіть на початку ХХ ст. [457, с. 211].

Необхідно враховувати, що переважна більшість українськомовного населення другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залишалася, за тогочасною термінологією, «етнографічною масою» й була значною мірою усунена від модернізаційних процесів (таких як урбанізація, індустріалізація та масове поширення грамотності), що відігравали ключову роль у формуванні національних ідентичностей. Отже, необхідним є звернення до аналізу мовної ситуації в міському середовищі, адже саме міста були центрами українського національного руху другої половини ХІХ ст.

На тій частині території сучасної України, яка в зазначений час входила до складу Російської імперії, було розташовано 137 міських поселень. Це 6 міст Бессарабської губернії – Аккерман (суч. Білгород-Дністровський Одеської обл.), Ізмаїл (Одеська обл.), Болград (Одеська обл.), Кілія (Одеська обл.), Рені (Одеська обл.), Хотин (Чернівецька обл.); 12 міст Волинської губернії – Житомир, Володимир-Волинський (Волинська обл.), Дубно (Рівненська обл.), Ізяслав (Хмельницька обл.), Ковель (Волинська обл.), Кременець (Тернопільська обл.), Луцьк (Волинська обл.), Новоград-Волинський (Житомирська обл.), Овруч (Житомирська обл.), Острог (Рівненська обл.), Рівне (Рівненська обл.), Старокостянтинів (Хмельницька обл.); 9 міст Катеринославської губернії – Катеринослав (суч. Дніпро), Олександрівськ (суч. Запоріжжя), Бахмут (Донецька обл.), Верхньодніпровськ (Дніпропетровська

обл.), Маріуполь (Донецька обл.), Новомосковськ (Дніпропетровська обл.), Павлоград (Дніпропетровська обл.), Слов'яносербськ (Луганська обл.), Луганськ; 12 міст Київської губернії – Київ, Бердичів (Житомирська обл.), Васильків (Київська обл.), Звенигородка (Черкаська обл.), Канів (Черкаська обл.), Липовець (Вінницька обл.), Радомисль (суч. Радомишль Житомирської обл.), Сквиря (Київська обл.), Тараща (Київська обл.), Умань (Черкаська обл.), Черкаси (Черкаська обл.), Чигирин (Черкаська обл.); 2 міста Курської губернії – Путивль (Сумська обл.) та Миропілля (суч. село Миропілля Сумської обл.), 17 міст Подільської губернії – Кам'янець-Подільський (Хмельницька обл.), Балта (Одеська обл.), Брацлав (Вінницька обл.), Вінниця, Гайсин (Вінницька обл.), Летичів (Хмельницька обл.), Літин (Вінницька обл.), Сальник (суч. село, Вінницька обл.), Хмільник (Вінницька обл.), Могилів-на-Дністрі (суч. Могилів-Подільський Вінницької обл.), Бар (Вінницька обл.), Ольгопіль (Вінницька обл.), Проскурів (Хмельницька обл.), Нова Ушиця (Хмельницька обл.), Стара Ушиця (снт. Хмельницька обл.), Вербовець (суч. село Вінницької обл.), Ямпіль (Вінницька обл.); 17 міст Полтавської губернії – Полтава, Гадяч (Полтавська обл.), Зеньків (Полтавська обл.), Золотоноша (Черкаська обл.), Кобеляки (Полтавська обл.), Константиноград (суч. Красноград Харківської обл.), Кременчук (Полтавська обл.), Граджиск (суч. смт. Полтавська обл.), Лохвиця (Полтавська обл.), Лубни (Полтавська обл.), Миргород (Полтавська обл.), Переяслав (суч. Переяслав-Хмельницький Київської обл.), Пирятин (Полтавська обл.), Прилуки (Чернігівська обл.), Ромни (Сумська обл.), Глинськ (суч. село Сумської обл.), Хорол (Полтавська обл.); 17 міст Таврійської губернії – Сімферополь (АР Крим), Бахчисарай (АР Крим), Карасубазар (суч. Білогірськ АР Крим), Бердянськ (Запорізька обл.), Ногайськ (суч. Приморськ Запорізької обл.), Оріхів (Запорізька обл.), Олешки (Херсонська обл.), Євпаторія (АР Крим), Мелітополь (Запорізька обл.), Перекоп (місто перестало існувати у 1920-х роках, нині поряд одноіменне село, АР Крим), Ялта (АР Крим), Феодосія (АР Крим), Старий Крим (АР Крим), Керч (АР Крим), Єнікале (частина міста Керч, АР Крим), Севастополь, Балаклава (частина м. Севастополь); 17 міст

Харківської губернії – Харків, Золочів (сmt. Харківська обл.), Ахтирка (Сумська обл.), Богодухів (Харківська обл.), Краснокутськ (сmt. Харківська обл.), Валки (Харківська обл.), Волчанськ (Харківська обл.), Зміїв (Харківська обл.), Чугуїв (Харківська обл.), Ізюм (Харківська обл.), Слов'янськ (Донецька обл.), Куп'янськ (Харківська обл.), Лебедин (Харківська обл.), Недригайлів (сmt. Сумська обл.), Старобільськ (Луганська обл.), Суми, Білопілля (Сумська обл.); 15 міст Херсонської губернії – Херсон, Берислав (Херсонська обл.), Олександрія (Кіровоградська обл.), Новогеоргіївськ (Кіровоградська обл.), Ананьїв (Одеська обл.), Єлисаветград (суч. Кропивницький), Бобринці (Кіровоградська обл.), Вознесенськ (Миколаївська обл.), Новомиргород (Кіровоградська обл.), Ольвіополь (суч. Первомайськ (увійшло як частина міста) Миколаївська обл.), Одеса, Маяки (суч. село Одеська обл.), Овідіополь (суч. сmt. Одеська обл.), Очаків (Миколаївська обл.), Миколаїв; 13 міст Чернігівської губернії – Березна (суч. сmt. Чернігівська обл.), Борзна (Чернігівська обл.), Глухів (Сумська обл.), Городня (Чернігівська обл.), Козелець (суч. сmt. Чернігівська обл.), Конотоп (Сумська обл.), Кролевець (Сумська обл.), Короп (сmt. Чернігівська обл.), Новгород-Сіверський (Чернігівська обл.), Ніжин (Чернігівська обл.), Остер (Чернігівська обл.), Сосниця (сmt. Чернігівська обл.).

Рівень урбанізації на українських землях порівняно з більшістю регіонів Російської імперії був доволі високим. Понад 13% населення українських губерній проживало у містах та містечках. При цьому найменша частка міського населення була у Волинській (7,8%) та Подільській (7,35%) губерніях, а найвищі показники урбанізації спостерігалися в Таврійській (19,98%) та Херсонській (28,86%) губерніях. З 52 міст в імперії, які мали населення понад 50 тисяч, 12 міст були розташовані саме на території сучасної України. Із них три міста – Одеса, Київ та Харків, входили до десяти найбільших міст імперії. Розподіл міського населення українських губерній Російської імперії за мовною ознакою станом на 1897 р. наведено в таблиці (Таблиця 9).

Таблиця 9

Розподіл міського населення українських міст Російської імперії за рідною мовою за результатами перепису 1897 року¹

Губернія	Кількість міст	Усього населення	Мова					
			Українська	Російська	Польська	Ідиш	Німецька	Інші
Бессарабська (українська частина)	6	99810	33661	22978	907	21592	366	20306
			33,73	23,02	0,91	21,63	0,37	20,34
Волинська	12	233847	46060	44351	17834	118727	2009	4866
			19,70	18,97	7,63	50,77	0,86	2,07
Катерино-славська	9	241005	65166	98047	4394	62602	2378	8418
			27,04	40,68	1,82	25,98	0,99	3,49
Київська	12	459253	129354	152190	21581	142222	4767	9139
			28,17	33,14	4,70	30,97	1,04	1,98
Курська (м. Путивль та м. Міропілля)	2	20056	10899	8881	29	206	4	37
			54,34	44,28	0,14	1,03	0,02	0,19
Подільська	17	221870	72188	33353	10866	102204	464	2795
			32,54	15,03	4,90	46,06	0,21	1,26
Полтавська	17	274294	156752	31246	2941	80491	1092	1772
			57,15	11,39	1,07	29,35	0,4	0,64
Таврійська	17	289316	30197	142062	6387	34248	4100	72322
			10,44	49,10	2,21	11,84	1,41	25,00
Харківська	17	367343	198774	145504	4657	11795	2809	3804
			54,11	39,61	1,27	3,21	0,76	1,04
Херсонська (українська частина)	15	737650	128606	338498	23537	209043	12449	25517
			17,43	45,89	3,19	28,34	1,69	3,46
Чернігівська (українська частина)	13	163611	101925	19597	1115	39416	330	1228
			62,30	11,98	0,68	24,09	0,20	0,75
Усього	137	3108055	973582	1036707	94248	822546	30768	150204
			31,32%	33,36%	3,0%	26,4%	0,99%	4,84%

¹ Підраховано автором на основі матеріалів Всеросійського перепису 1897 року.

В окремих регіонах ситуація виглядала наступним чином.

Бессарабська губернія (українські міста). Українськомовне населення переважало в містах Аккерман (53,73%), Ізмаїл (37,1%) та Кілія (39,21%). У місті Болград найбільшою етномовною групою населення були болгари (68,93%). Значну частку склали також носії російської, ідиш та молдавської (румунської). У м. Рені найчисельнішими були молдавани (37,63%), а в Хотині найбільшою була єврейська громада (50,06%).

Волинська губернія. Єдиним містом губернії, у якому переважало українськомовне населення, був Кременець (47,01%). Чимало тих, для кого українська мова була рідною, мешкало в Овручі (42,19%). Російськомовні мешканці міст губернії склали від 8,56% у Старокостянтинові до 27,28% у Ковелі. В усіх містах чисельними були носії мови ідиш: від 36,58% у Кременці до 62,27% в Острозі. У всіх містах був помітний відсоток польськомовного населення (від 2,06% в Овручі до 11,33% у Житомирі).

Катеринославська губернія. Українська мова переважала в містах Олександрівськ (Запоріжжя) (42,98%), Бахмут (61,75%), Верхньодніпровськ (56%), Новомосковськ (77,28%). Переважно російськомовним було населення Луганська (68,16%) та Маріуполя (63,22%). У Павлограді провідні позиції займали три мови: українська (33,43%), російська (34,36%) та ідиш (27,59%). У Слов'яносербську російськомовне населення складало 51,47%, а українськомовне – 42,98%.

Київська губернія. Українськомовне населення складало більшість у Василькові (54,13%), Звенигородці (49,26%), Каневі (65,16%), Таращі (49,75%), Черкасах (43,58%) та Чигирині (66,63%). Значну частину мешканців міст губернії склали носії мови ідиш: близько 30,97% (від 12,08% у Києві до 77,08% у Бердичеві). Російськомовне населення переважало в Києві (54,20%) й складало значний відсоток мешканців Черкас (16,59%). У решті міст його частка коливалася від 3,42% у Каневі до майже 8,94% у Звенигородці. У всіх містах проживало польськомовне населення (найбільше – у Києві (6,69%)).

Курська губернія (міста Путивль та Миропілля). У Путивлі домінувало російськомовне населення (87,5%); українськомовне склало 9,76%. Частка носіїв мови ідиш складала 2,06%. У Миропіллі переважало українськомовне населення (98,27%), тоді як російськомовне становило лише 1,68%.

Подільська губернія. У містах губернії переважали носії мови ідиш (46,06%); їхня частка коливалася від 24,3% у Сальнику до 57,74% у місті Бар. Українськомовне населення переважало в п'яти містах: Вербовець (55,47%), Ольгопіль (59,47%), Сальник (74,56 %), Стара Ушиця (59,58%), Ямпіль (49,69 %). Також значним був його відсоток у Гайсині (42,1%) та Хмільнику (46,11%). Чимало російськомовних мешканців проживало в Балті (23,05%), Брацлаві (22,66%), Вінниці (17,03%), Кам'янець-Подільському (20,65%), Літині (22,57%), Новій Ушиці (33,28%) та Проскурові (15,24%). Більше десятої частини населення міст Вербовець (14,11%), Летичів (10,22%) та Проскурів (12,36%) складало польськомовне населення.

Полтавська губернія. Носії української мови склали найбільшу етномовну групу в усіх містах, за винятком м. Кременчук з його великою єврейською громадою. Загалом громади носіїв цієї мови проживали в усіх містах Полтавської губернії, де їхня частка складала від 7,73% у Глинську до 46,94% у Кременчуці. У деяких містах значною була присутність російськомовних мешканців, зокрема в Полтаві (20,55%) та Кременчуці (19,25%).

Таврійська губернія. Південь України вирізнявся поліетнічною структурою міського населення. Для його мешканців рідною була російська (49,10%), кримськотатарська (17,16%), українська (10,44%), польська (2,21%), ідиш (11,84%), грецька (3,56%), вірменська (2,21%), німецька (1,42%) та ін. Російськомовне населення переважало в 13 містах губернії. У Бахчисараї (86,02%), Євпаторії (49,38%) та Карасубазарі (63,99%) домінувало татарськомовне населення. Єдине місто губернії, у якому більшість становило українськомовне населення, – м. Оріхів (70,43%). У Балаклаві більшість склали греки 51,36%; другим за чисельністю етносом були росіяни 40,33%.

Значна частка грецькомовного населення проживала в Єнікале (12,17%), Старому Криму (24,35%) та Ялті (9,07%).

Харківська губернія. У 15 містах губернії домінувало українськомовне населення. Винятками були лише Харків та Чугуїв, де відповідно 63,17% та 86,07% мешканців рідною мовою вважали російську. Чугуїв був заселений російськими військовими поселенцями, яких разом з родинами переселили на початку ХІХ ст.

Херсонська губернія (українські міста). У семи містах губернії переважало українськомовне населення: Олександрія (54,67%), Ананьїв (43,18%), Берислав (72,86%), Бобринець (66,72%), Овідіополь (53,69%), Ольвіополь (72,95%) та Очаків (48,25%); у шести – російськомовне: Маяки (62,62%), Миколаїв (66,32%), Новогеоргієвськ (57,19%), Новомиргород (75,02%), Одеса (49,09%), Херсон (47,23%). У першій половині ХІХ ст. істотну частку населення Одеси та її передмість складала носії української мови [471, с. 65]. У багатьох містах чисельним було єврейське населення; відповідно, частка носіїв мови ідиш складала близько третини (28,34%) населення. Частка польськомовного населення в Миколаєві сягала 2,84%, в Одесі – 4,31%, в Очакові – 4,01%. Чверть населення Ананьєва складала носії молдавської (25,02%).

Чернігівська губернія (українські міста). В українській частині губернії українськомовне населення переважало в усіх містах, а його частка коливалася від 36,39% у Чернігові до 86,59% у Борзні. Носії мови ідиш складала більше чверті (26,97%) мешканців міст й були представлені в кожному місті губернії.

Загалом, зі 137 міст у 72 носії української складала чисельно найбільшу етномовну групу населення. Водночас у найбільших містах ситуація виглядала інакше (Таблиця 10).

Серед губернських міст лише в Полтаві (56%) та Чернігові (понад 36%) українськомовне населення було домінантним. Переважно російськомовними були Катеринослав, Київ, Миколаїв, Сімферополь, Харків та Херсон. У

Житомирі та Кам'янці-Подільському провідні позиції займало єврейське населення, яке переважно зазначало ідиш як рідну мову.

Таблиця 10

**Розподіл населення за рідною мовою в українських
губернських та найбільших містах Російської імперії
за результатами перепису 1897 року**

Місто	Усього населення	Мова					
		Українська	Російська	Польська	Ідиш	Німецька	Інші
Бердичів	53351	4395	4612	2741	41125	154	324
		8,24 %	8,64 %	5,14 %	77,08 %	0,29 %	0,61 %
Єлисаветград (Кропивницький)	61488	14523	21301	1180	23256	425	803
		23,62 %	34,64 %	1,92 %	37,82 %	0,69 %	1,31 %
Житомир	65895	9152	16944	7464	30572	677	1086
		13,89 %	25,71 %	11,33 %	46,40 %	1,03 %	1,64 %
Кам'янець- Подільський	35934	9755	7420	2160	16112	106	381
		27,15 %	20,65 %	6,01 %	44,84 %	0,29 %	1,06 %
Катеринослав (Дніпро)	112839	17787	47140	3418	39979	1438	3077
		15,76 %	41,78 %	3,03 %	35,43 %	1,27 %	2,73 %
Київ	247723	55064	134278	16579	29937	4354	7511
		22,23 %	54,20 %	6,69 %	12,08 %	1,76 %	3,04 %
Миколаїв	92012	7780	61023	2612	17949	813	1835
		8,46 %	66,32 %	2,84 %	19,51 %	0,88 %	1,99 %
Одеса	403815	37925	198233	17395	124511	10248	15503
		9,39 %	49,09 %	4,31 %	30,83 %	2,54 %	3,84 %
Полтава	53703	30086	11035	1076	10690	302	514
		56,02 %	20,55 %	2,00 %	19,91 %	0,56 %	0,96 %
Севастополь	53595	7322	34014	2753	3679	907	4920
		13,66 %	63,46 %	5,14 %	6,86 %	1,69 %	9,19 %
Сімферополь	49078	3399	22426	1471	7808	706	13268
		6,93 %	45,69 %	3,00 %	15,91 %	1,44 %	27,03 %
Харків	173989	45092	109914	3969	9848	2353	2813
		25,92 %	63,17 %	2,28 %	5,66 %	1,35 %	1,62 %
Херсон	59076	11591	27902	1021	17162	426	974
		19,62 %	47,23 %	1,73 %	29,05 %	0,72 %	1,65 %
Чернігів	27716	10085	7985	374	8780	111	381
		36,39 %	28,81 %	1,35 %	31,68 %	0,4 %	1,37 %

Представництво єврейської громади в українських містах значно зросло впродовж XIX ст. Так, наприклад, якщо наприкінці XVIII ст. у Чернігові проживав лише один представник єврейського етносу, то вже у середині XIX ст. чернігівські євреї перевершили чисельністю представників християнських конфесій [716, с. 40].

За браком відповідних статистичних даних важко оцінити динаміку етномовних процесів у міському середовищі України. Однак для кількох міст, у яких упродовж другої половини XIX ст. проводили місцеві переписи, це цілком можливо. Одним із таких міст був Київ.

Ще на початку 1860-х рр. у місті, особливо серед освічених прошарків населення, домінувала польська мова. Михайло Старицький, який тоді разом із Миколою Лисенком переїхав до Києва із Харкова, згадував, що обидва вони «... були вражені – не містом (воно тоді було досить безлюдним, особливо околиці університету, і, можливо, поступалось за жвавістю Харкову), а студентами, які стали з'являтися на вулиці; більшість з них була в польських костюмах, серед яких зрідка траплялася або випускна косоворотка, або сива смушова шапка. Мова скрізь панувала польська. Пішли ми в театр – нічого не зрозуміли; йшла якась комедія з варшавського життя; подались до більярдної – і там маркери й гості розмовляли по-польському. Завернули до крамниці, і там до нас звернулися “Що панство хце?”. Нарешті, в кухмістерській нам запропонували «яя садзоне» і «легуміне», – страви про які ми поняття не мали. Лисенко зітхав, що заїхали в Польщу, і що, мабуть, доведеться слухати лекції на польській мові. Все це бентежило його дуже й тягло до милого Харкова» [236, с. 43].

Однак згодом ситуація значно змінилася, на що суттєво вплинула політика російської адміністрації, яка була спрямована передусім на послаблення в місті польського впливу. Ця політика, яка передбачала освоєння нових територій російськими купцями, студентами, професорами і військовими, поступово перетворювала місто на російське поселення в українському середовищі [623, с. 50].

У 1874 р. Південно-Західним відділом РГТ було проведено одноденний перепис населення. Згідно з його даними населення міста в 1874 р. складало 116774 осіб (дані щодо населення Києва з передмістями наведено у таблиці 11).

Таблиця 11

**Мовний склад населення Києва (з передмістями)
у 1874 та 1897 р. [832, с. 187; 120]**

Рік	Усього населення	Мова				
		Українська	Російська	Польська	Ідиш	Німецька
1874	127251	38553	58173	7863	12917	2583
		30,29 %	45,71 %	6,18 %	10,15 %	2,03 %
1897	247723	55064	134278	16579	29937	4354
		22,23 %	54,20 %	6,69 %	12,08%	1,76 %

Переписна анкета містила запитання щодо рідної мови, при чому, серед варіантів відповіді, респонденти могли обрати «російську», «великоруську», «малоруську» або «білоруську» мову. Такий підхід укладачів переписної анкети викликав гостру критику консерваторів на сторінках газети «*Киевлянин*» [754, с. 337-343]. Представники Південно-Західного відділу РГТ були змушені пояснювати необхідність виокремлювати носіїв літературної російської мови від носіїв народних мов етнічних росіян, українців та білорусів. Перепис засвідчив, що серед населення міста Києва 46060 осіб вважало рідною мовою російську («общерусский язык»), 8476 – великоросійське наріччя, 35205 – малоросійське наріччя, 1379 – білоруське. На основі цих даних, які були зібрані відповідно до концепції триєдиної російської мови, важко зробити однозначні висновки щодо питомої ваги українськомовного населення в Києві.

Безперечно, серед тих 46 тисяч осіб, які вважали рідною «російську» були й українськомовні мешканці. Однак очевидно, що вони були вже достатньою мірою асимільовані. Проте навіть якщо розглядати як російськомовних усіх, хто вважав рідним не тільки великоросійське наріччя, але й «російську» мову, їх співвідношення до українськомовних киян складало 54536 до 35205 [114, с. 2].

У наступні два з половиною десятиліття ситуація змінилася радикально, що засвідчують матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії, проведеного в 1897 р. Станом на 28 січня 1897 р. населення Києва складало 247723 особи, у тому числі 145123 чоловіків та 112600 жінок [120, с. 1]. Із них 79972 особи народилися в Києві або Київському повіті, ще 44300 осіб були уродженцями інших повітів Київської губернії. Решта населення міста – вихідці з інших губерній (119814 особи) або іноземних держав (3216 осіб) [120, с. 36]. Частка уродженців українських губерній складала 51196 осіб (більшість – вихідці з Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній) [120, с. 40].

Дані розподілу цього населення за мовою засвідчують, що кількість тих, хто вважав рідною мовою українську дорівнювала 55064 особи (31721 чоловік, 23343 жінки). А російська мова була рідною для 134278 мешканців Києва (71722 чоловіка, 62556 жінок) [120, с. 260-261]. У реальності чисельність українськомовних киян мала б бути ще меншою, адже взимку на заробітки до Києва прибувала значна кількість чоловічого населення [120, с. VI], яке найвірогідніше складалося переважно з українських селян Київської губернії. На момент перепису кількість населення, яке тимчасово перебувало в Києві, складала 10265 осіб. Частина з них належала до київського гарнізону, у складі якого мали б перебувати як росіяни, так і українці.

Показовим виглядає розподіл населення Києва за станом і мовою. За цими показниками, українськомовне населення розподілялося так: спадкові дворяни – 907; дворяни особові та чиновники – 965; духовенство – 1467; почесні громадяни – 842; купецтво – 152; міщани – 16973; селяни – 33270. Таким чином, більшість українськомовного населення Києва взимку 1897 р. складала селяни. Це явище перегукується зі становим розподілом українськомовного населення Південно-Західного краю, у складі якого до спадкового дворянства належало 0,3%, до духівництва – 0,2%, до купецтва – 0,1%, до міщанства – 5,1% й до селянства – 93,8%. Для порівняння, серед росіян цього ж регіону до спадкового дворянства належало 7,4% населення, до особового дворянства –

6,5%, до духівництва – 5,3%, до купецтва – 3,5%, до міщанства – 30,1% й до селянства – 43%. У Києві російськомовних селян було доволі багато (55661 особа), однак більшість населення, для якого рідною була російська, все ж таки складалася з представників «міських» прошарків.

Водночас дослідники, які вивчали дані перепису 1897 р. в Україні зазначали, що насправді кількість українськомовного населення мала б бути вищою, адже письменні респонденти могли помилково записувати своєю рідною мовою російську, тобто мову, якою вони навчалися в школі. Однак таке «помилкове» записування російської мови в якості рідної могло засвідчувати радше свідомий вибір значної частини українців, які мали бодай якусь освіту, на користь мовної асиміляції. Особливо швидкими темпами просувалася русифікація освічених прошарків. Американський киевознавець М. Хем зазначає, що «серед освічених киян було важко знайти українськомовних. Неофіційну назву “Української” мала Маріїнсько-Благовіщинська вулиця, де проживали відомі українофіли, такі як Лисенко. Однак у 1880-х рр. казали, що навіть тут було важко знайти родину, де б українська переважала над російською. Навіть у домах, де розмовляли українською, діти шкільного віку робили домашнє завдання російською. Їх вчили думати російською, бо це була мова навчання й освіти» [893, р. 101].

Треба, водночас, враховувати й той факт, що наприкінці ХІХ ст. публічне використання української мови в Києві могло розглядатися як вияв політичної неблагонадійності. Показовий випадок стався в 1884 р. під час святкування 50-річчя Університету Св. Володимира. Тоді видатний російський хірург М. Скліфосовський завершив свою вітальну промову словами «О Києве, ти світоч України!», виголошеними українською мовою, за що отримав догану від тодішнього міністра просвіти І. Делянова «за сепаратистські настрої» [139, с. 93]. Інший приклад ставлення до української мови тодішніми офіційними колами Києва згадувала Н. Полонська-Василенко. Одного разу молодий Агатангел Кримський зауважив Павлові Житецькому, що той часто спілкується російською мовою. «Житецький підвів його до вікна і показав на поліцая, що

стояв на посту: “Як ви гадаєте, якою мовою розмовляє він з своєю жінкою? Напевно, українською. А якби він довідався, про що розмовляємо ми з вами російською мовою, ручуся, забрав би нас до “каталажки”» [166, с. 542].

Деякі інші свідчення сучасників дають підстави вважати, що на початку ХХ ст. українська мова в Києві здобувала дедалі більше прихильників серед освічених мешканців міста. Наталена Королева, яка на початку ХХ ст. мешкала в Києві, згадувала свою знайому, дружину доктора медицини Риндиківського, яка розмовляла чистою українською мовою. «Доктор також говорив по-українському. У той час у Києві було багато інтелігентів, які говорили по-українському. Було це стихійне явище, цілком незвикле, наприклад, у Полтаві. Я правда, в Полтаві ніколи не була, але чула вже не раз від полтавців. Зате в Києві чула на власні вуха, як один суддя, граючи у товаристві в карти, раптом почав тихо наспівувати: “Чом ти, Ленський, не танцюєш?” – гадаючи, що наспівує по-російському з улюбленої опери Чайковського “Євгеній Онєгін”» [197, с. 614-615].

Процеси асиміляції, подібні до описаних вище, відбувалися й в інших містах України, зокрема, у Харкові. На основі порівняння даних переписів 1879 та 1897 рр. можна стверджувати, що за 18 років у місті на 3 % скоротилася чисельність українськомовного населення й приблизно на стільки ж зросло російськомовне. Майже на 1% менше стало в місті поляків; єврейська громада зросла на 0,63 % (Таблиця 12).

Таблиця 12

**Харків: Динаміка змін мовного складу населення Харкова
у 1879-1897 роках [115; 117]**

Рік	Усього населення	Мова			
		Українська	Російська	Польська	Ідиш
1879	102049	29673	61529	1375	5135
		29,08 %	60,29 %	1,35 %	5,03 %
1897	173989	45092	109914	3969	9848
		25,92 %	63,17 %	2,28 %	5,66 %

Д. Багалій вважав, що високий відсоток осіб, які вважали своєю рідною мовою російську, був результатом саме асиміляції, а не міграційних процесів. «Під час одноденного перепису 1897 р. переважна більшість населення міста навіть не визнало себе малоросами. ... На все населення міста малороси, або, точніше люди, які вважали себе малоросами за походженням, якщо вірити перепису, давали трохи більше за 25%, а великороси 58%. Але чи можна вірити цим даним, хоча вони й ґрунтуються на показах самого населення? Думається, що ні. Розглядаючи населення Харкова, ми знайшли у ньому ... близько 110 тис. уродженців малоросійських губерній. За таких умов малоросів принаймні повинно бути в Харкові набагато більше, ніж це показано в переписі. Тому є всі підстави підозрювати, що багато харківських малоросів, особливо з підкультурених прошарків населення, під час перепису соромилися свого “хохлацького” походження, а інші, можливо, і з інших міркувань зреклися своїх найближчих родичів (як це, наприклад, можна припустити щодо харківського духівництва» [386, с. 132] .

На думку Д. Багалія та Д. Міллера, взаємодія великоросійської та малоросійської стихій уже до кінця Миколаївського царювання виробила з харків'янина «особливий тип, щось середнє між малоросом та великоросом, перевертня» [386, с. 131].

За спогадами сучасників, найважливішим інструментом русифікації населення Харкова була освіта, мовою якої була винятково російська. Д. Багалій наводив показовий, на його думку, випадок: «Мати-булочниця з Холодної гори говорила ще малоросійською, але її син, який пройшов через школу, викладав свої думки неодмінно “по освіченому”; матусина мова, особливо при сторонніх, його вже шокує» [386, с. 131].

М. Сумцов в описі Слобожанщини наголошував, що «чужа нижча школа калічила мову дітей, а середня й вища вже цілком перероблювала їх на росіян, або так званих малоросів, часом ворожих до мови і звичаїв своїх батьків» [788, с. 36]. Ситуація в середній та вищій школі була не кращою: «Середня освіта на Україні про саму Україну нічого ніколи не знала і не цікавилась нею ніколи – ні

учні, ні вчителі ... Мова українська була в презирстві; з історії ледве-ледве знали ймення Богдана Хмельницького, буцім то занадто вдячного Москві за допомогу, та ймення великого злочинця Мазепи, що зрадив цареві. Природи української теж не можна було побачити в середній школі ... З вищих шкіл тільки в університетові завжди дзвенів маленький струмочок українознавства, завдяки одному, двом професорам або гурточку студентів, який то оживав, то так замірав, що навіть 26-го лютого – в Шевченкове свято його не можна було почути. Що до професорів, то на усіх факультетах зрідка стрічались національно чулі, та тільки обмаль. Здебільшого такі професори бували на історично-філологічному факультетові; вони були найбільш сміливі та працюючі (Метлинський, Потебня); бували й на інших факультетах – на природознавчій, юридичній, медичній, але часто такі полохливі та мовчазні, що не виступали прилюдно оборонцями свого краю й народу. В університетові все ж таки часом можна було почути про українську природу й історію, іноді від українців, іноді від таких чулих наукових діячів з великоросів, якими були, напр., професори Микола Лавровський і Зернин, що читали публічні лекції в 1862 р. в роковини смерті Шевченка, Амвр. Лебедів і Редин, що розробляли українську церковну старовину, Сокальський, що клопотався з приводу домашніх промислів на Україні» [788, с. 185-186].

Загалом, можна погодитися з Т. Арзумановою, яка зазначає, що під впливом політики русифікації у XIX ст. Харків поступово втратив позиції українського міста і перетворився на центр російської мови та культури [382, с. 33].

На основі порівняння результатів переписів 1873 та 1897 років у Житомирі можна стверджувати про значне збільшення в місті російськомовного населення (на 7%, але кількісно на 8840, тобто більше ніж у два рази) та скорочення українськомовного на 5,61% і польськомовного на 3,67%. Єврейський етнос, як майже і чверть століття тому, залишався домінуючим у Житомирі (Таблиця 13).

Населення Житомира, як і інших міст Південно-Західного краю, зазнало впливу політики «деполонізації». Під тиском цієї політики частка поляків та євреїв серед інтелектуальної еліти та заможних громадян Житомира вже до середини 1870-х рр. відчутно скоротилася [623, с. 56].

Таблиця 13

**Житомир: динаміка змін мовного складу населення
Житомира в 1873-1897 роках [128; 125]**

Рік	Усього населення	Мова			
		Українська	Російська	Польська	Ідиш
1873	43047	8392	8104	6454	19119
		19,50 %	18,82 %	15 %	44,42 %
1897	65895	9152	16944	7464	30572
		13,89 %	25,71 %	11,33 %	46,40 %

Леопольд Лісецький, описуючи життя Житомирської гімназії кінця XIX ст., писав: «У 1863 році скасовано в Житомирі та загалом на “кресах”¹ викладання польської мови, а в 1869 р. звільнено з посад усіх урядовців та вчителів польського походження й одночасно запроваджено науку релігії російською мовою. Адам Креховецькі в «Газеті Львівській» згадував, як слухачі плакали під час останньої лекції з релігії польською мовою. З того часу посади вчителів займали нові люди, ворожі вже не лише поглядам польськості, але до молоді загалом і до самої молодості упереджені ... Сфальшована історія, мова російська і література російська, за винятком Пушкіна і Лермонтова, твори яких читали охоче, нічого розуму польському не давали» [908, с. 186-187].

В Австро-Угорщині, так само як і в Російській імперії, українськомовне населення проживало передусім у сільській місцевості. Серед мешканців великих міст Східної Галичини переважали поляки та євреї, Північної Буковини – німці та євреї, Закарпаття – угорці та євреї [629, с. 175]. У Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття було 103 міста і містечка, у

¹ Термін «креси», вперше вжитий як неологізм Вінцентом Полем у поемі «Могорт» («Mohort», 1854), позначав східні землі колишньої Речі Посполитої [490, с. 14-15].

Північній Буковині – 8, на Закарпатті – 21 [629, с. 94]. Львів за кількістю мешканців входив до найчисельніших міст Австро-Угорської монархії, займаючи за цим показником четверту позицію. Варто зазначити, що на українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини, міста загалом були значно меншими за чисельністю населення ніж ті, які розташовувалися на теренах, підвладних Російській імперії.

За підрахунками О. Мазурка, частка українців у складі міського населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття станом на 1900 р. склала 27,85%, поляків та угорців – 29,06%, німців і євреїв – 38,84%, румунів – 1, 65%, ін. етносів – 2,6% [629, с. 176].

Серед населення українських міст Східної Галичини переважали ті, хто розмовною мовою під час перепису 1900 р. вказували польську. У найбільших містах регіону – Коломиї, Тернополі, Львові та Станіславі частка польськомовного населення коливалася від 48% до 77%. Серед міст із населенням понад 10 тис. осіб також здебільшого переважали польськомовні мешканці. Частка українськомовного населення була високою в містах Яворів (60,42%), Городенка (51,08%), Снятин (43,79%), а також у менших за чисельністю містах, таких як Галич (66,10%), Тисмениця (60,72%), Печеніжин (58,31%), Делятин (50,25%), Старий Самбір (40,77%). Серед мешканців міст Броди, Кути та Надвірна значною мірою було представлено німецькомовне населення (46-48%) (Таблиця 14).

Таблиця 14

Розподіл населення за розмовною мовою у вибраних містах Східної Галичини за результатами перепису 1900 року [133]

Місто	Усього населення	Мова			
		Українська (Русинська)	Польська	Німецька	Інші
Бережани	11443	2080	8969	242	152
		18,18 %	78,38 %	2,11 %	1,33 %

Борислав	10690	2751	7171	701	67
		25,73 %	67,08 %	6,56 %	0,63%
Броди	17361	1721	6412	8369	859
		9,91 %	36,93 %	48,21%	4,95 %
Бучач	11756	2391	8948	395	22
		20,34 %	76,11 %	3,36 %	0,19 %
Городенка	11613	5932	5657	1	23
		51,08 %	48,71 %	0,01 %	0,2 %
Городок	11845	3379	8306	132	28
		28,53 %	70,12 %	1,11 %	0,24%
Рава Руська	8927	855	7559	294	219
		9,58 %	84,67 %	3,30 %	2,45 %
Самбір	17039	2197	13494	1267	81
		12,89 %	79,19 %	7,44 %	0,48 %
Снятин	11500	5036	1883	4547	34
		43,79 %	16,37 %	39,54 %	0,3 %
Сокаль	9609	1916	7685	-	8
		19,94 %	79,98 %	-	0,08 %
Станіслав (суч. Івано- Франківськ)	30410	4071	23319	2265	755
		13,39 %	76,68 %	7,45 %	2,48 %
Стрий	23205	4588	17728	695	194
		19,77 %	76,4 %	2,99 %	0,84 %
Долина	9110	3204	2367	3513	26
		35,17 %	25,98 %	38,56 %	0,29 %
Дрогобич	19432	5454	7205	6706	67
		28,07 %	37,08 %	34,51 %	0,34 %
Жовква	8966	2017	6687	151	111
		22,5 %	74,58 %	1,68 %	1,24 %
Збараж	8310	2432	5699	74	105
		29,27 %	68,58 %	0,89 %	1,26%
Золочів	11842	3077	8392	300	73
		25,98 %	70,87 %	2,53 %	0,62 %
Коломия	34188	7419	16506	9956	307
		21,70 %	48,28 %	29,12 %	0,90 %
Львів	159877	15159	120634	20409	3675
		9,48 %	75,45 %	12,77 %	2,30 %
Тернопіль	30415	7880	18808	2877	850
		25,91 %	61,84 %	9,46 %	2,79 %
Трембовля	8283	2531	4845	108	799
		30,56 %	58,49 %	1,30 %	9,65 %
Яворів	10092	6098	2051	1927	16
		60,42 %	20,33 %	19,09 %	0,16 %

Калуш	7829	2391	5255	176	7
		30,54 %	67,12 %	2,25 %	0,09 %
Кути	6689	2547	1019	3119	4
		38,08 %	15,23 %	46,63 %	0,06 %
Делятин	6018	3024	633	2353	8
		50,25 %	10,52 %	39,10 %	0,13 %
Надвірна	7525	2721	1140	3657	7
		36,16 %	15,15 %	48,60 %	0,09 %
Печеніжин	6838	3987	2834	3	14
		58,31 %	41,5 %	0,04 %	0,20 %
Бурштин	4438	1629	2782	16	11
		36,70 %	62,69 %	0,36 %	0,25 %
Рогатин	7201	2473	4619	36	73
		34,34 %	64,14 %	0,50 %	1,01 %
Белз	5075	459	4593	17	6
		9,04 %	90,50 %	0,33 %	0,12 %
Галич	4850	3206	1545	83	16
		66,10 %	31,86 %	1,71 %	0,33 %
Старий Самбір	4569	1863	1003	1685	18
		40,77 %	21,95 %	36,88 %	0,40 %
Тисмениця	7918	4808	3014	96	-
		60,72 %	38,07 %	1,21 %	-

Позбавлене можливості вказати розмовною мовою іврит або ідиш, єврейське населення Галичини та Буковини переважно обирало польську або німецьку мови. Водночас майже 5% євреїв Галичини вказали розмовною мовою українську (Таблиця 15).

Таблиця 15

У Галичині та Буковині на 100 осіб єврейського походження:

[362, стб. 346]

Край	Мова		
	німецька	польська	русинська
Галичина	17,06	75,56	4,99
Буковина	95,59	0,18	0,51

Прикладом нетотожності приналежності до конфесії та розмовної мови можуть бути результати перепису 1900 р. у місті Бучач, 57,25% населення якого сповідували іудаїзм, 26,18% – католицизм, 16,57% – греко-католицизм, а розмовною мовою більшість населення зазначила – польську (76,11%), другу

позицію зайняла українська мова (20,34%), а носіїв німецької в місті було лише 3,36% (Таблиця 16, 17).

Таблиця 16

Розподіл населення за конфесією в м. Бучач за результатами перепису 1900 року [133, s. 100]

Місто	Усього населення	Конфесія		
		Римо-католики	Греко-католики	Іудеї
Бучач	11756	3078	1948	6730
		26,18 %	16,57 %	57,25 %

Таблиця 17

Розподіл населення за розмовною мовою в м. Бучач за результатами перепису 1900 року [133, s. 100]

Місто	Усього населення	Мова			
		Українська (Русинська)	Польська	Німецька	Інші
Бучач	11756	2391	8948	395	22
		20,34 %	76,11 %	3,36 %	0,19 %

Із 8 міст Північної Буковини (Таблиця 18) українськомовне населення за даними перепису 1900 р. складало більшість у трьох, а саме у Вашківцях (67,74%), Заставній (79,55%) та Кіцмані (81,24%). У м. Бояни переважали румунськомовні мешканці (68%). Німецькомовне населення переважало в містах Вижниця (90,69%), Садгора (74,41%), Сторожинець (43,94%) та в найбільшому місті регіону – Чернівцях (50,93%).

Загалом частка носіїв української мови як розмовної в містах Північної Буковини на початку ХХ ст. сягала близько чверті населення (24,49%). Більшість населення складали німці та євреї (45,97%), понад 15% міського населення краю розмовляли румунською й ще близько 14% мешканців іншими мовами (Таблиця 18).

Таблиця 18

**Розподіл населення за розмовною мовою в містах Північної Буковини за
результатами перепису 1900 року [134]**

Місто	Усього населення	Мова			
		Українська (Рутенська, русинська)	Німецька	Румунська	Інші
Бояни	6695	308	948	4562	877
		4,6 %	14,16 %	68,14 %	13,1 %
Вашківці	5047	3419	844	1	783
		67,74 %	16,72 %	0,02 %	15,52 %
Вижиця	4490	199	4072	11	208
		4,43 %	90,69 %	0,25 %	4,63 %
Заставна ¹	4162	3311	526	-	325
		79,55 %	12,64 %	-	7,81 %
Кіцмань	4782	3885	683	7	207
		81,24 %	14,28 %	0,15 %	4,33 %
Садгора	4510	641	3356	1	512
		14,21 %	74,41 %	0,02 %	11,36 %
Сторожинець	6673	672	2932	2372	697
		10,07 %	43,94 %	35,55 %	10,44 %
Чернівці	67622	13030	34441	9400	10751
		19,27 %	50,93 %	13,90 %	15,9 %
Усього	103981	25465	47802	16354	14360
		24,49 %	45,97 %	15,73 %	13,81 %

На основі підрахунків здійснених О. Мазурком [629, с. 477], можна стверджувати, що у 20 містах і містечках Закарпаття на початку ХХ ст. українськомовне населення переважало в 11 (Таблиця 19). Найвищим цей показник був у містах Рахів – 70,8%, Ясіня (67,7%), Перечин (65,4%), Буштино (65,1%), Тересва (63,6%) та Свалява (60,1%); від 40% до 50% у містах Королево (49,2%), Великий Бичків (48,9%), Хуст (47,7%), Великий Березний (45,6%), Середнє (41,2%).

¹ О. Добржанський зазначає, що Заставна втратила статус містечка станом на 1900 р., тому кількість українського населення міст Буковини варто вважати меншою [475, с. 71].

Таблиця 19

**Розподіл населення за розмовною мовою в містах Закарпаття
за результатами перепису 1900 року [629, с. 477]**

Місто	Усього населення	Мова				
		Українська	Угорська	Німецька	Румунська	Словацька
Берегово	9629	117	9377	82	2	33
		1,2 %	97,4 %	0,9 %	0,0 %	0,3 %
Буштино	1666	1084	183	396	-	-
		65,1 %	11 %	23,8 %	-	-
Вел. Березний	2460	1124	391	616	2	310
		45,6 %	15,9 %	25 %	0,0 %	12,6 %
Вел. Бичків	5294	2589	1530	1093	50	6
		48,9 %	28,9 %	20,07 %	0,9 %	0,1 %
Виноградово	5750	1320	4034	378	9	3
		22,9 %	70,2 %	6,6 %	0,1 %	0,0 %
Вишково	4443	745	3430	256	12	-
		16,8 %	77,2 %	5,8 %	0,3 %	-
Довге Поле	2350	341	1782	138	88	-
		14,5 %	75,8 %	5,9 %	3,7 %	-
Королево	2539	1248	1056	231	1	2
		49,2 %	41,6 %	9,1 %	0,0 %	0,0 %
Мукачево	14416	1604	8827	3820	39	47
		11,1 %	61,2 %	26,5 %	0,3 %	0,3 %
Перечин	2124	1388	403	144	-	122
		65,4 %	19,0 %	6,8 %	-	5,4 %
Рахів	5873	4157	896	772	23	2
		70,8 %	15,3 %	13,1 %	0,4 %	0,0 %
Свалява	2416	1452	657	194	3	91
		60,1 %	27,2 %	8,0 %	0,1 %	3,8 %
Середнє	1729	713	186	322	-	507
		41,2 %	10,8 %	18,6 %	-	29,3 %
Солотвино	2325	-	2302	2	16	-
		-	99,0 %	0,1 %	0,7 %	-
Тересва	1308	832	171	301	1	1
		63,6 %	13,1 %	23 %	0,0 %	0,0 %
Тячево	4841	1216	2913	367	32	5
		26,7 %	64,0 %	8,1 %	0,7 %	0,1 %
Ужгород	14723	500	11631	1071	12	1223

		3,4 %	79,0 %	7,3 %	0,0 %	8,3 %
Хуст	8716	4161	3602	972	4	4
		47,7 %	41,3 %	11,2 %	0,0 %	0,0 %
Чоп	1819	1	1781	14		
		0,0 %	97,9 %	0,8 %		
Ясіня	9029	6099	1466	1435	2	5
		67,6 %	16,2 %	15,9 %	0,0 %	0,1 %
Усього	103450	30691	56618	12604	298	2372
		29,66 %	54,73 %	12,18 %	0,29 %	2,29 %

У дев'яти містах більшість складало угорськомовне населення (від 60% до 99%), зокрема у двох найбільших містах краю – Мукачеві (61,2%) та Ужгороді (79%). Високим рівень концентрації носіїв угорської мови був у містах Берегово, Солотвино та Чоп. Більше 20% населення міст Буштино, Великий Бичків, Мукачево і Тересва розмовною мовою вказали німецьку. Загалом показник розподілу населення за розмовною мовою у містах Закарпаття станом на 1900 р. виглядає так: українська – 29,66%, угорська – 54,73%, німецька – 12,18%, румунська – 0,29%, словацька – 2,29%.

Отже, аналіз результатів переписів 1897 р. в Російській імперії та 1900 р. в Австро-Угорщині щодо українських земель за мовним розподілом населення показав, що більшість українськомовного населення проживало у сільській місцевості. На українських землях обох імперій українськомовне населення міст складало приблизно 20% – 30% (24,49% – в Північній Буковині, 29,66% – в Закарпатті, понад 22%¹ – в Східній Галичині, та 31,32% – в Російській імперії). У містах Східної Галичини переважало польськомовне населення, Північної Буковини – німецькомовне (включаючи носіїв ідиш), у містах Закарпаття – угорськомовне.

Причини відносно низького залучення носіїв української мови до міського населення були комплексними й потребують окремого дослідження. В цілому, можна погодитися з думкою В. Константінової, яка з приводу міського населення півдня України, зазначає: «Низький рівень включеності українців у

¹ Вказані дані розраховано автором на основі аналізу результатів перепису 1900 р. для вибраних 33 українських міст Східної Галичини включаючи усі міста з населенням понад 10 тисяч.

заселення міст і в несільськогосподарську працю, яка є однією з ознак міського образу життя, можна розглядати як і вияв, і в той же час причину того, що місто чи не в кожному аспекті свого існування, попри наявність цілої низки каналів зв'язків, все ж таки великою мірою залишалося – відгородженим від села, сприймалося сільським населенням як – чуже» [590, с. 425].

Аналіз статистичних джерел засвідчує, що політика русифікації, яка проводилася упродовж ХІХ століття російським урядом призвела до значного зростання російськомовного етносу у міському середовищі українських губерній, особливо великих міст – осередків університетської освіти, та потужних промислових і торгівельних центрів імперії. Можна стверджувати, що здебільшого населення українських міст говорило трьома мовами: українською (31,32 %), російською (33,36 %) та ідиш (26,46 %). Міста Півдня України характеризувалися поліетнічністю.

Водночас применшувати питому вагу та значення українськомовного населення українських міст не варто. Згідно з наведеними вище підрахунками зі 137 українських міст Російської імперії у 72 носії української мови склали найбільшу етномовну групу населення. Передусім це стосувалося міст Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній та частково Київської, Херсонської й Подільської губерній.

5.2 Мова у повсякденному спілкуванні української інтелігенції

Творення модерних національних ідентичностей у Європі було передусім справою інтелектуальних та соціально-економічних еліт. До їхнього складу входили студенти та викладачі університетів, учителі, лікарі, державні службовці, а також представники економічно забезпечених прошарків населення – землевласники, підприємці тощо. Формування ідеологічного підґрунтя існування нації залежало від інтелігенції. Вище було продемонстровано, що саме її представники відігравали ключову роль у захисті прав української мови та її популяризації в суспільстві. З огляду на те, що знакові історичні процеси зазвичай тісно пов'язані зі структурами

повсякденності [395, с. 20], видається необхідним розглянути ту роль, яку українська мова відігравала в повсякденному житті інтелігенції передусім на родинному рівні та у спілкуванні з найближчим оточенням, друзями, колегами тощо. Для розв'язання цього питання необхідно звернутися до джерел особового походження: мемуарів, спогадів, щоденників, автобіографій, епістолярної спадщини тощо.

Для представників інтелігенції, які здобували освіту російською (а в Австро-Угорщині – переважно польською, німецькою), вибір мови щоденного спілкування зазвичай був цілком усвідомленим актом самовизначення. Про те, наскільки непростим міг бути цей вибір, свідчать рефлексування Агатангела Кримського, вміщені в одному з його листів до Бориса Грінченка. «Потроху, непомітно, крадькома залазило мені в голову боязливе запитання: “Та чи існує українська мова?”» – зазначав він, а далі сам відповів на власне запитання. Визначаючи себе великоросом, А. Кримський зауважував, що став українофілом через те, що дійсність переконала його в існуванні «української окремоті» та самостійності української мови, через те, що народ російської мови не розуміє [180, с. 103-104].

Для багатьох представників інтелігенції поштовхом до вибору української мови як основного комунікативного засобу було виховання в родині. Так, Пантелеймон Куліш в автобіографії вказував на велику користь для нього того факту, що його матір Катерина Іванівна була неписемною і вміла розмовляти тільки українською мовою [204, с. 25]. В українськомовній родині зростав Іван Нечуй-Левицький. Він згадував, що його матір «за роботою все було співає українські пісні; по-великоруськи мати зовсім не вміла говорити, і в нас в сім'ї говорили по-українськи», а батько наголошував дітям, що «московщина заїдає наш язик і національність» [215, с. 233-234]. З дитинства українська мова була рідною для Олександра Лотоцького – сина священика з Поділля. Він зазначав, що «українська мова була виключною мовою у нас і в родині і в зносинах з стороннім оточенням – з сусідами священиками, з місцевою адміністрацією, офіціялістами сусідніх маєтків і т. п.» [210, с. 8]. Михайло Грушевський

згадував, що саме «під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського – мови, пісні, традиції» в нього сформувалося «національне українське почуття» [171, с. 8].

Олена Пчілка в автобіографії констатувала, що її життя та життя її братів і сестер з дитинства супроводжували дві течії: українська («простонародна») та російська («панська»). Водночас українську мову та культуру вона називає природженою течією, тоді як перехід на російську мову викликав у неї подив та внутрішній спротив [221, с. 22, 27]. «Друга течія вдиралася в наше особисте життя ще, можна сказати при самому нашому народженню, бо вже ж і самі наймення наші родинні давано нам – на зразок московський: Міша, Ваня, Варя, Оля. Українська вимова сперечалась, і виходило часом щось чудне з тими іменами: тато називав нашу маму “Ліза” (від імені Єлізавета), а її сестри казали на неї “Лизя” (виходило неначебто від слова “лизати” – і се мені дуже не подобалось); ім'я “Міша” – вимовляли всі – “Миша”, а се вже мені зовсім смішно здавалось, неначе б говорили про те звірятко “миша”. Так само треба було казати – мамінька, папінька, тьотінька, бабушка; теж якось не гарно здавалось, а треба було так називати ... “У гостях”, “при гостях”, взагалі з чужими треба було говорити по-московському» [221, с. 27-28].

Перебування в навчальному закладі та соціалізація в переважно російськомовному середовищі неодмінно ставило дітей з українськомовних родин перед вибором засобу спілкування. Валерія О'Коннор-Вілінська згадувала, що стара «бабушка Альона», яка доглядала доньок М. Старицького Оксану та Олю, звернулася до них одного дня з такою промовою: «Ну, дітки, пора вже учитися по-руськомому: скоро підете до гімназії. Годі вже говорити аби як». І почала після цього читати вірш російською [217, с. 34-35]. Олександр Кошиць також зазначав, що в його родині російська мова «почала заводитись лише тоді, як ми почали вчитись по російських школах» [201, с. 467].

Володимир Самійленко згадував, що під час навчання в гімназії він розмовляв винятково українською мовою зі своїм товаришем Венедиктом Бабенком, хоча зачитувалися гімназисти російськими романами. У 5-6 класах

В. Самійленко прочитав багато українських творів О. Стороженка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Т. Шевченка, часопис «*Основу*» та свідомо обрав для себе українську для подальшої літературної та перекладацької діяльності. Він пригадував, як «почувши своїм серцем, що все те – рідне, моє, прийшов тоді до висновку, що моя мова – українська, а не російська, та й почав свідомо писати українською мовою. Але все це виникло в мене якось стихійно, самостійно, без усяких впливів когось на мене» [246, с. 229].

Згадуючи навчання в Богуславському духовному училищі, Іван Нечуй-Левицький зауважував, що коли він приїхав до училища, зовсім не вмів говорити російською. «Щоб привчити учеників говорити по-великоруськи, позаводили в класах нотатки: то були дерев'яні дощечки з ремінцями, щоб надівати їх на шию. В дощечку вкладався журнал, в котрому були написані заголовки: “за мужичі слова” (тобто українські); “як справить по-руськи”; “за лайку”; “за сквернословіє”. Кому чіпляли на шию ту нотатку, той мусив підслуховувати, хто скаже українське слово або хто лятиметься, потім записував в журнал українське слово і передавав нотатку. Це зробити було нетрудно, бо ученики всі до одного говорили по-українськи, навіть звали один другого не прізвищами, але на ймення, зовсім по-мужицьки: Грицько, Левко, Панас, Корній» [215, с. 233-234].

Свідчення того, що чимало вихованців освітніх закладів Російської імперії під час навчання продовжували спілкуватися між собою українською, є непоодинокими. Якщо в підлітковому віці це передусім було пов'язано з незнанням російської мови, то у роки студентства це вже був усвідомлений вибір. Опанас Сластіон, який у 1874-1882 рр. навчався в Петербурзькій академії мистецтв, відзначав, що серед студентів Академії міцно трималася українська стихія, й що вони навіть «демонстративно балакали тільки по-українськи. Росіян се дуже дивувало, а різних землячків надзвичайно шокірувало» [232, с. 204]. Опанас Сластіон також згадував одесита Ю. С. Шенченка, який товаришував із ними і розмовляв українською. «І ото під тією навалою істинно-російського глуму, заборон, репресій тощо, він помітно став нас сторонитись, а

потім нам стало відомо, що він подав на царське ймення прохання, щоб йому перемінили прізвище та щоб “чисто великоруське”. Очевидно “Шенченко” нагадувало йому “Шевченко” і тому воно могло йому пошкодити. Прохання задоволено, і йому дано прізвище “Бекарюков”. Після цього, розуміється, ми теж одвернулись од його назавжди» [232, с. 206].

Цікаво, що деякі викладачі російських навчальних закладів інколи дозволяли собі доволі відверті висловлювання, які цілком могли бути підставою для звинувачень у сепаратизмі. Так, наприклад, Микола Стороженко згадував, що вчитель грецької мови у 2-й київській чоловічій гімназії, де він навчався, називав український народ старшим братом росіян та білорусів і обурювався тим, що «нам боронять любити нашу Україну». Водночас у нього, як зазначає Стороженко, не було «такої істеричної, екзальтованої прихильності до рідного краю, як буває у інших, він кохав його спокійно, розумно. ... А. Д. був типовий малорус-українець, кров від крові, кістка від кістки свого народу, і йому було сердито, що його дражнили якимсь “філом”, мов його територіальний патріотизм був якоюсь ганьбою та злочином» [241, с. 135].

Використання російської під час навчання та української на перервах закономірно призводило до креолізації мови. Вадим Щербаківський, який народився в сім'ї священика о. Михайла Щербаківського, у спогадах писав: «В домашньому вжитку була в нас якась “семінарська” мова, чи радше жаргон, себто – мова українська, перемішана з московщиною. Тільки бабуня, батькова мати, говорила найчистішою українською мовою. З селянами в батька була чиста українська розмова. З гостями – в залежності від того, якою мовою говорив гість» [254, с. 196].

Під час навчання в гімназії у Києві В. Щербаківському через його українську вимову часом важко давалося вивчення російської. Він також зазначав, що «з особливою охотою вивчав на пам'ять “Слово о полку Ігоревім”, бо відчував у ньому український характер і українську мову» [254, с. 30].

З родини священика походила також українська письменниця Людмила Олексіївна Василевська-Березіна, дитинство якої пройшло на Півдні України.

Андрій Конощенко згадував, що з «усієї сім'ї справжньою українкою, крім матері, стала тільки Людмила Олексіївна. Інші ж її рідні – батько, брати, сестри й родичі ... до останніх часів зоставались сільськими “інтелігентами” з трохи українізованою російською мовою та з звичайним для сільської інтелігенції світоглядом» [196, с. 189].

Одним із представників сільської інтелігенції був Кость Федорович Кушнір-Марченко (15(27).05.1877 – 13.10.1958) – призабута нині постать у науковому житті України. Будучи вихідцем із селянської родини й не маючи спеціальної освіти, К. Кушнір-Марченко здійснив вагомий внесок в історико-етнографічне та генеологічне дослідження Черкащини. У 133 фонді ІР НБУВ зберігається щоденник, ведення якого Кость Кушнір-Марченко розпочав у квітні 1892 року, тобто майже в 15-річному віці. На першому аркуші автор пізніше дописав: «Кость Хведорів Кушнір-Марченко. Щоденник з 1892-го по 1908-й рік включно. Писаний з пастушиських років але на жаль, писав дуже короткі свої замітки. Добре було б, якби писав я за чим небудь керівництвом, а то лише по своєму дуже узькому дитячому світогляду» [112]. Починаючи з 1892 р. записи упродовж багатьох років здійснювалися російською мовою. Проте, з початку 1900-х рр. автор намагався писати українською, використовуючи російський правопис. Водночас усі пізніші дописи, уточнення до вже викладеного на сторінках щоденника було зроблено лише українською мовою. Цілком очевидним є те, що, здобувши знання російської граматики, Кость Кушнір-Марченко застосовував її для ведення свого щоденника, проте згодом він зробив свідомий вибір на користь української.

Непоодинокими були випадки, коли в родинах української інтелігенції перехід на українську мову здійснювався під впливом одного з членів подружжя. Зокрема, Павло Житецький прагнув навчити свою наречену Варвару Демченко української мови, заохочував читати праці українських письменників [89, арк. 33 зв.] та бачив її в їхньому майбутньому «міцною українкою» [89, арк. 12]. В одному з листів він писав: «Привикай, серце – Варю, до української мови хоч з листів моїх. До слів, котрі, по моїй гадці, тобі будуть

здаватися недорозумівні, я буду ставити московські в скобках» [89, арк. 7]. Він щиро радів, коли почав отримувати від Варвари Семенівни листи, написані українською мовою [89, арк. 39 зв.], і вже за рік у листі від 7 січня 1865 р. констатував, що наречена дивує його листами, написаними українською мовою, так ніби вона й говорити російською не вміла [89, арк. 47]. У подальшому родинному житті Житецькі продовжували використовувати як українську, так і російську мови, хоча листування між подружжям відбувалося майже винятково українською [88; 90]. Зі своїм старшим сином Гнатом Павло Житецький листувався, використовуючи обидві мови [91; 93; 94].

Часто в епістолярній спадщині діячів української культури серед російськомовних листів трапляються фрази й звороти, написані українською мовою. Загалом для більшості з них було характерним майже довільне використання однієї або іншої мови, незалежно від особи дописувача, часу написання листа чи місця відправлення/призначення. Наприклад, аналіз листів, опублікованих в «Архіві Михайла Драгоманова» [167], засвідчує, що українською мовою до родини Драгоманових писали М. Старицький (хоча С. Старицька писала до Л. Драгоманової – російською), М. Лисенко, О. Лоначевський-Петруняка та ін. Російською писав В. Антонович (хоча його дружина Варвара Іванівна використовувала як українську, так і російську мови), Є. Трегубів, П. Житецький та В. Житецька, В. Беренштам. Показово, що один із листів останнього написаний частково українською мовою, частково російською. Сам М. Драгоманов, за свідченням Олени Пчілки, під час свого перебування у Софії «говорив у сім'ї, і писав виключно по-українськи» [224, с. 38].

Як зазначає І. Гирич, діячами, які викликали імператив українського мовлення в повсякденному житті та політично-культурній роботі, були Б. Грінченко, О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, В. Прокопович [437, с. 173]. Свідомим поборником українського слова був і Михайло Старицький, мовна свідомість якого почала формуватися ще з дитячих років. М. Старицький писав: «Хатньою мовою була

у нас щира українська: бабуня другої не знала, а дідуньо хоч і закидав по-московському, а то й по-французькому, але вимушений був через бабуню балакати по-нашому, хоч, може, й не чисто. Мама моя, дядько Сашко й тьотя Ліза говорили теж, як бабуня, навіть гості – батюшка й товстий пан Ілляшенко – вживали рідної мови; от тільки генеральша Магденко та її сім'я говорили вже по-московському, бо були литваками; це мені різало вуха, й я не розумів генеральської мови, а самої генеральші боявся» [238, с. 369].

Впливав на вибір української мови як мови спілкування М. Старицького також його рідний дядько – Олександр Захарович, який всупереч батьківській волі одружився з простою селянкою. М. Старицький згадував, що його дядько не лише спілкувався українською в родинному колі, але й любив похизуватися знанням народної мови перед гостями [237, с. 16].

До переходу на українську мову спілкування М. Старицького підштовхнуло також знайомство з віршами Т. Шевченка, якими він захоплювався з юнацьких років [237, с. 16]. Софія Тобілевич зауважувала, що її цікавило питання, якою мовою спілкувалися «в домі Лисенків-Старицьких». На її переконання, «всі вони завжди говорили добірною українською мовою, а коли їм траплялося вживати російську, то й вона звучала мелодійно» [245, с. 31-32]. Валерія О'Коннор-Вілінська згадувала, що коли вона приїхала з Полтавщини до Києва, «уперше почула тут, в родині Старицьких, що українську мову вживали свідомо серед інтелігенції, а не тільки стихійно поміж селянами» [217, с. 6].

Для Миколи Лисенка шлях до свідомого вибору української як мови щоденного спілкування також розпочався ще в дитинстві, в часи, коли освіту та виховання дітей дворянського походження супроводжувала російська та французька мови. Незважаючи на те, що батько Миколи – Віталій Лисенко, «почував себе українцем» та добре знав українську мову, його мати Ольга Лисенко, яка навчалася у Петербурзькому Смольному інституті шляхетних дівчат, за словами Олени Пчілки, «через своє виховання особливо позбулася своєї національності». Основною розмовною мовою для неї була російська або,

за нагоди, французька [222, с. 41]. Проте українською розмовляв двоюрідний дід М. Лисенка – Микола Булюбаш, а його дружина Марія Василівна «говорила вже мішаною мовою, але любила українські пісні, розповіді і навіть казки» [237, с. 9]. Українськомовне середовище ще малого М. Лисенка у с. Гриньках, де проходило його дитинство, уособлювали бабуня, няня, економка, бабунині дівчата [237, с. 12].

Однак усвідомлений вибір на користь української мови М. Лисенко зробив на початку 60-х років XIX ст. після переїзду з Харкова, де він деякий час навчався на природничому факультеті, до Києва. Саме «київська атмосфера» найбільше вплинула на Миколу Лисенка, тут його українство остаточно викристалізувалося й стало життєвим кредом. На формування національної свідомості вплинула участь у зібраннях студентів, які пропагували ідеї свободи, рівних прав та автономії для всіх національностей. Після одного з таких зібрань Микола Лисенко, як зазначав М. Старицький, «просто переіменився і почав доводити, що нам усім не тільки з народом, а й поміж собою треба розмовляти по-українському, щоб зробити цю мову культурною і своєю...» [237, с. 38]. Згодом Микола Лисенко почав студіювати українськомовні твори, збирати матеріали для українського синтаксису. Подорожуючи під час канікул, він спілкувався українською мовою не лише з селянами, але й з місцевими землевласниками та членами їхніх родин. Микола Лисенко спонукав інших говорити українською та боровся за чистоту звучання мови без домішок російських слів [217, с. 8].

Дружина Миколи Лисенка Ольга О'Коннор, за спогадами Олени Пчілки, добре володіла українською мовою. «Мову українську, просту – полтавську, включаючи сюди й гарну полтавську вимову, – знала Ольга Олександрівна дуже добре. Правда не хизувалася літературними зворотами і в “поважних розмовах” часто переходила на російщину в окремих висловах; але сі огріхи властиві були, особливо в давніші часи, не самій тільки Ользі Олександрівні» [222, с. 98]. Олена Пчілка справедливо зауважувала, що нав'язувана системою освіти «російська мова ставала звичкою, а звички теж тяжко позбутися – навіть

тоді, коли вже й тямиш добре, що вона лиха» [222, с. 98]. Ольга Антонівна Липська, з якою Лисенко пов'язав життя наприкінці 70-х рр. XIX ст., за спогадами Олени Пчілки, виховувала своїх дітей в українському дусі, вчила їх поважати, знати й любити рідну мову [222, с. 100; 223, с. 56].

Вагомого значення повсякденному спілкуванню українською мовою надавав письменник, фольклорист Трохим Зіньківський, який народився в українськомовній родині в м. Бердянськ Таврійської губернії. Так, у листі 1889 року до В. Кравченка Т. Зіньківський, вітаючи його з народженням сина, писав: «Хай буде він сином нової інтелігентної української сім'ї, котрої мова мусить бути рідна мова, – тільки на такій основі можлива буде міцна і справжня інтелігенція, тільки тоді наша народність здобуде собі поваги і честі, коли її інтелігенція перестане перевертнів поставляти і боронитиме повагу й місце нашого слова в практичній житті» [209, с. 71]. Т. Зіньківський вважав, що значення мовного чинника не для всіх представників інтелігенції, яка відстоює права селян було очевидним. У праці «Молода Україна, її становище і шлях» він підкреслював, що українська інтелігенція «не може зрозуміти одного, найпотрібнішого – що перша й найживотворча моральна нитка між нею та народом – се мова; мова бо не значить тільки спосіб розмовляти людям, – мова – органічний витвор всього життя народу; в її відбивається ся, як у дзеркалі його душа, його думки і погляди» [289, с. 93-94].

Запровадити українську мову як повсякденну для власних дітей вдалося не всім представникам української інтелігенції. Людмила Старицька-Черняхівська зауважувала, що в розмові з батьками і в родині дівчатка-підлітки та хлопці-гімназисти Лисенки, Старицькі, Деконори, Остроградські, Магденки, Стороженки, Григоренки використовували російську мову, хоча чудово розуміли українську [235, с. 233]. Водночас, Валерія О'Коннор-Вілінська відзначала, що, не зважаючи на панування російської мови в житті інтелігенції, у багатьох оселях все більше переходили на українську мову [217, с. 5-6].

Серед тих, хто повністю перейшов на українську мову в побутовому спілкуванні була Ольга Косач (Олена Пчілка). Вона пригадувала слова своєї

сусідки в Луцьку, яка вперше зі здивуванням почула розмову дітей Косачів – Михайла та Лесі: «Бачу, в садочку проходжуються двоє діток в українському вбранні, дівчинка-волинянка і хлопчик, обстрижений ніби по-простому і теж у волинській свиточці, вишитій на волинський же зразок. Це мене здивувало. Я стала прислухатися, що тії діти говорять між собою. Коли це дівчинка озвалася до хлопчика: “Чуєш, як півень співає?” Що це таке? Говорять теж по-хлопському? На воротях стояла дівчина-служниця. Я дивуючись спитала в неї: “Чиї це діти?” – Наші, – сказала вона. – Це діти председателя. Я ще більше здивувалась» [224, с. 29].

Одним із елементів національного виховання в родинях української інтелігенції було залучення дітей до вшанування пам'яті Тараса Шевченка. Олена Пчілка, пригадуючи один із таких дитячих Шевченківських вечорів, який відбувався в Літературно-артистичному товаристві, оповідала, що після офіційної частини дітям влаштували солодкий стіл, за яким вони спілкувалися українською мовою, допоки до розмови не приєднався російськомовний хлопчик, який запізнився на свято. І поступово усі діти перейшли на російську мову [222, с. 107].

У ХІХ столітті українська мова зазвичай сприймалася представниками заможних прошарків як «мова кріпаків», «мужицька», «хлопська», «хохлацька» тощо. М. Костомаров зауважував, що йому було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і, крім того, піддається незаслуженому презирству. «Я скрізь чув брутальні вихватки і глузування з хохлів не тільки від великоросіян, але навіть від малоросіян вищої кляси, які вважали дозволеним глумитись над мужиком і його способом виразу. Таке ставлення до народу і його мови мені здавалось приниженням людської гідності...» [200, с. 82].

Мовна толерантність залежала від соціокультурного оточення, виховання, особистих переконань, але аж ніяк не була пов'язана з етнічним чинником. Софія Тобілевич згадувала один випадок, який призвів до ускладнення її стосунків із деякими членами хору М. Лисенка, у якому вона виступала, після

того, як одна з хористок почула, що Софія розмовляла з матір'ю польською мовою. На цей докір Софія Тобілевич відповіла: «у нас вдома вживалася завжди і українська і польська мови нарівні. Польська мова, тому що батьки наші були поляки зроду, а українська, бо батьки наші й ми жили завжди серед селян, українців і вважали її теж своєю рідною. Батьки хотіли, щоб ми знали не тільки мову того народу, серед якого народились і жили, а й польську» [245, с. 111].

Водночас, варто зауважити, що використання української мови в щоденному спілкуванні аж ніяк не можна прямо пов'язувати з українською національною свідомістю. Софія Русова у «Споминах» писала, що вся родина вчителя літератури гімназії Вербицького була цілком українськомовною, проте «вони не визнавали українства, з презирством ставились до українського питання і належали до російських поступовців» [226, с. 164]. Дехто з мистецьких та громадських діячів свідомо уникав використання української мови в розмовах через побоювання зазнати переслідувань імперської влади. І. Гирич вказує, що Орест Левицький спілкувався та писав листи українською мовою, але коли він дізнався, що перебуває під наглядом поліції й повинен залишити Київ на час візиту імператора Олександра III, вийшов зі Старої громади, заборонив писати всім до себе українською мовою та сам перестав листуватися українською [437, с. 187]. Утім, на думку Н. Полонської-Василенко, приклади П. Єфименка, О. Русова, П. Чубинського, Н. Молчановського свідчать про те, що російська мова не застерігала від поліційної небезпеки, обшуків, заслання тощо [727, с. 511].

Цікавим явищем є вибір мови побутового спілкування в родинах, які склалися в результаті мішаних шлюбів. Часто в таких родинах для дітей рідною ставала мова матері, хоча етнічність переважно нав'язулася російська. Наприклад, у родині Ліндфорс панувала французька мова [226, с. 138], однак сама Софія Русова (Ліндфорс) зазначала, що народилася в російській сім'ї, незважаючи на те що її батько мав шведське походження, а матір – французьке. Українською мовою до Софії заговорив її майбутній чоловік Олександр Русов.

Софія Русова писала: «Він перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою, і без довгих промов та роз'яснень збудив у мені ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа» [226, с. 155].

Подібну ситуацію описує Володимир Короленко, який походив з родини повітового судді Галактіона Короленка та доньки польського поміщика – Евеліни Скуревич. У дитинстві в родинному колі майбутній письменник спілкувався переважно польською [198, с. 95] й цією ж мовою вчився читати [198, с. 78, 95]. Мовна ситуація в родині зазнала змін унаслідок поразки польського визвольного руху на початку 60-х рр. XIX ст. В. Короленко згадував, що одного разу батько повернувся зі служби серйозним та стурбованим, а після розмови з дружиною зібрав дітей та сказав: «Слухайте діти. Ви – росіяни і з цього дня повинні говорити російською» [198, с. 98]. Міцно зв'язаний вузол із трьох ідентичностей – російської, польської та української, супроводжуватиме В. Короленка все життя. Його етнічність можна назвати ситуативною: від поляка до росіянина, але з почуттям українського романтизму, адже його етнічна самоідентифікація завжди чітко підпорядковувалася конкретним життєвим обставинам.

Михайло Старицький відзначав, що родина рідного дядька Миколи Лисенка – Андрія Романовича, одруженого на білорусці, була «обрусілою», і в них здебільшого співали великоросійських пісень, хоча між ними траплялися й українські [237, с. 16]. Загалом, українська пісня була ще одним важливим для формування мовної ідентичності чинником. Пісні українською мовою часто звучали в домівках не лише українськомовних родин, а й цілком російськомовних. Українська пісня виконувала роль певного підсилювального засобу сприйняття окремішності української мови. Своєю милозвучністю українська пісня часто захоплювала представників російськомовного або польськомовного простору. Про вплив української народної поезії в автобіографії вказував Микола Костомаров. Пантелеймон Куліш відзначав

щодо цього: «Костомаров любив згадувати, яке могутнє враження справили на нього українські народні пісні. ... Він став зближуватися з простонародними особами в Харкові та його околицях, став вивчати українську мову з живих уст і зробився українським ліриком і драматургом під псевдонімом Ієремії Галки. Не можна сказати, щоб нам дуже легко далася мова, яку ми в дитинстві зневажали» [205, с. 15].

Неоднозначним було ставлення до української мови в середовищі представників духовенства. Аналізуючи асиміляторську діяльність православної церкви в Україні, В. Меша, зробив висновок, що «духовне відомство у своїй політиці щодо української мови та інших проявів національного буття українців проявляло навіть більшу непоступливість, ніж світська влада» [651]. Публікації 1881 року на сторінках *«Киевских епархиальных ведомостей»* «Вопрос о малорусском наречии в отношении к штундизму» та «К вопросу о малорусском слове в церковной проповеди» засвідчили, що місцеві священики використовують саме українську мову в спілкуванні з прихожанами [298, с. 1-4], однак, на думку редакції газети, українську мову чекало неминуче злиття з загальноросійською [651]. Українська мова часто лунала серед вихованців Київської та Кам'янець-Подільської семінарій. У 1888 році в Києві була утворена семінарська громада за участі Луки Скочковського, Степана Кедреновського, Марка та Григорія Грушевських. Метою своєї діяльності члени громади вбачали в просвітницькій роботі, зокрема поширенні української літератури та формуванні осередків свідомого українського життя поза межами Києва [652, с. 20]. Учасниками громади також були Олександр Лотоцький, Сергій Липковський, священики – о. Яків Ботвиновський, о. Володимир Бачинський, о. Тихін Добрянський, український письменник та кооператор Мефодій Павловський та ін. [515, с. 81] І. Власовський духовні семінарії в Україні називає «розсадниками українства», оскільки здебільшого семінаристи були синами українського сільського духовенства, і, наприклад, на концерті перед Великим постом у Харківській духовній семінарії, на який приїздило духовенство з цілої єпархії виконувалися

у тому числі українські твори [425, с. 290]. Чимало діячів українського національного руху були вихідцями з родин православних або греко-католицьких священиків. А. Зінченко зазначає, що поживлення українського церковного руху стало прикметною ознакою українського національного руху кінця XIX – початку XX ст., який спочатку був спрямований на вимогах запровадження української мови в церковних школах і духовних семінаріях і загальної демократизації церковного життя [516, с. 380].

На території Східної Галичини та Буковини українська інтелігенція існувала в ще більш строкатому лінгвістичному полі, у якому широко використовували три мови: державну німецьку та крайові – польську й українську. Як наслідок, український освічений клас на цих землях широко використовував усі три мови як у повсякденному житті, так і у творчості. Зокрема, Іван Франко, який у гімназії вивчав українську, польську, німецьку, грецьку й латину, писав вірші трьома мовами: українською, польською та німецькою [410, с. 215]. О. Палінська, дослідниця постаті Ольги Кобилянської, зазначає, що першою мовою і мовою матері письменниці «є польська, мовою-носієм генетико-антропологічної спадщини і мовою, з якою мовець ідентифікує себе у плані культурної спадщини, виступає (щоправда, не цілком однозначно) українська, а мовою, з якою людина зберігає емоційний зв'язок, – німецька» [958].

У тих соціально-політичних умовах, у яких перебувала в другій половині XIX ст. Східна Галичина, конкуренція склалася передусім між польською та українською мовами. В освітній сфері українську мову подекуди використовували поряд із польською. Так, Богдан Лепкий згадував, що в гімназії у Бережанах функціонувало два хори – український та польський, а під час концертів виголошували українські та польські твори. Директор гімназії Куровський заохочував учнів до вивчення обох мов, – як польської, так і української, незважаючи на урядовий статус першої [207, с. 267-284]. Проте подібні випадки становили радше виняток, і загалом ситуація, до певної міри нагадувала ту, яка мала місце в Наддніпрянщині, де українська мова, яка

широко використовувалася в побуті, була фактично витіснена з освітньої сфери. Український громадський діяч Олександр Барвінський, який народився на Тернопільщині в родині греко-католицького священника, згадував, що його батько навчився писати «руською мовою» від шкільного товариша Григорія Ількевича, оскільки в школах у той час українську не вивчали [168, с. 42].

О. Барвінський зростав в українськомовній родині, і, як він зауважував, «дім моїх родичів був щиро руський хоч поміж тодішніми священничими родинами, особливо на Поділлію говорили звичайно по-польськи» [168, с. 42]. Мати Олександра Барвінського була донькою сільського священника Дмитра Білинського. Він згадував, як у дитинстві вона співала йому українські пісні, зокрема, з «Наталки-Полтавки» Котляревського в обробці Озаркевича [168, с. 67]. Водночас у сім'ях родичів матері Барвінського говорили переважно польською мовою, але «при всім тім почували себе русинами» [168, с. 67]. У Тернополі, в школі, яку відвідував Олександр Барвінський, учні були зобов'язані говорити німецькою мовою як у самому приміщенні школи, так і поза ним. За розмови польською або українською мовами вихованці отримували так звану *Sprachzeichen* і несли покарання [168, с. 45].

Євген Олесницький також народився на Тернопільщині в родині греко-католицького священника. Він досить докладно описує мовну ситуацію у своїй родині: «Дух у нашій хаті був руський. У давніших часах говорили родичі між собою, як взагалі в попівських родинях, по польськи, та опісля, в часах, які я затямив, говорили по українськи. Одначе з нами дітьми, говорили всі лиш по українськи, так, що в дитячих роках я зовсім по польськи не вмів. Та як у хату увійшов поляк, тоді говорили не тільки з ним по польськи, а що більше, ставала тоді загальна розговорна мова польською. ... Взагалі ж товариська польська мова в попівських домах цвила звичайно більше серед жіноцтва. Це належало до ліпшого тону. Мужчини говорили між собою все по українськи, а з жіноцтвом у відносинах більш церемонних також по українськи; зате у відносинах більш фамільярних часто по польськи» [218, с. 149].

Читати й писати українською мовою Є. Олесницького навчив учень

місцевої сільської школи Тимко Киба [218, с. 160]. Початкову освіту в Говиліві він здобував українською мовою; німецьку учні починали вивчати в третьому класі. Складати іспит до четвертого класу в 1867 р. він повинен був з німецької мови, але зміни в освітньому законодавстві змусили його складати іспит з польської мови. Через це Є. Олесницький змушений був повторно відвідувати третій клас, але вже в іншій школі. Навчання в школі в Теребовлі відбувалося польською мовою й було, як він згадував, «перейняте польським духом ... Я був оточений польським морем, хіба часом десь у закутку говорили з товаришем нишком по нашому, щоб ніхто не чув та з нас не насміхався» [218, с. 163]. Учитель класу, в якому навчався Є. Олесницький, був русином за походженням, але повністю асимільованим у польському середовищі.

У 1870 р. Є. Олесницький розпочав навчання в гімназії в Тернополі й зустрів у цьому місті зовсім іншу атмосферу: «Жила там традиція сильного, організованого студентства, що на кожному кроці маніфестувало свою українську національність і своє національне завзяття, маніфестувало словом, піснею, козацькими строями та щирим українським світоглядом» [218, с. 167].

Важливим є свідчення Є. Олесницького про директора гімназії в Тернополі Лева Сілецького. Він зазначав, що директор був «греко-католик, та по нації поляк, один з тих, що їх звали “gente Ruthenus, natione Polonus” (русин за походженням, поляк за національністю)”. І у школі й по за нею розмовляв виключно польською мовою» [218, с. 167]. Подібні випадки підтверджують думку П. Альтера про те, що в Центральній та Східній Європі мова, як чинник роз'єднання і відокремлення, мала все ж таки більше значення, ніж конфесійна приналежність [378, с. 275].

Отже, вибір української мови, як мови повсякденного спілкування був пов'язаний із цілою низкою чинників. Значною мірою він залежав від мови спілкування батьків, а також від впливу українськомовного оточення. Згодом для багатьох представників української інтелігенції, навіть якщо в побуті вони використовували російську або польську, оповита дитячими спогадами та переживаннями українська мова сприймалася як щось дуже рідне та звичне.

Шлях до свідомого вибору української мови іноді знаходили під впливом авторитетної постаті, яка власним прикладом заохочувала до її якнайширшого використання. Часто до такого усвідомленого вибору підштовхували й різні соціальні чинники. Зокрема, перехід на українську мову міг бути символічним протестом проти русифікації чи спольщення. Так само мав місце й зворотній процес: свідомо відмова від української (рідної) мови аж до заміни прізвища на російське чи небажання використовувати українську мову представниками інтелігенції через побоювання ускладнити своє соціальне становище. Проте приклад багатьох родин засвідчує, що в середовищі української інтелігенції другої половини XIX ст. побутове використання української мови поступово трансформувалося в усвідомлену життєву потребу. Українська мова завдяки зусиллям представників інтелектуальної еліти розширювала сферу вжитку через її наукове вивчення та популяризацію, впроваджувалася як мова повсякденного спілкування для власних дітей, ставала маніфестацією національної ідентичності.

5.3 Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України

У контексті досліджуваної теми неабияке значення має питання ставлення до української мови соціально-економічної еліти українських губерній Російської імперії – людей, які зосереджували у своїх руках матеріальні ресурси, достатні для того, щоб здійснювати вплив на розвиток суспільства. До соціально-економічної еліти українських земель другої половини XIX ст. варто зараховувати великих землевласників й т. зв. «третьої стан», підприємців. Як відомо, саме буржуазії в Європі переважно належала першість у складі соціальної бази процесів націєтворення [852, с. 124].

У вітчизняній історіографії панує думка про слабкість української економічної еліти, відстороненість місцевого прошарку землевласників і купецтва від політики [478, с. 39; 604, с. 260] та процесів націєтворення, а нерідко й ворожість до цих процесів. Ю. Шевельов зазначає, що крім

спустошливих наслідків указів 1876 й 1881 року та викликаного ними поліційного переслідування, був ще один чинник, можливо, не менше потужний, який стримував розповсюдження української мови, а саме «повна відсутність україномовної чи бодай прихильно наставленої до української мови буржуазії». Існували лише окремі виключення з цього правила, «але всі вони – крапля в морі» [842, с. 14]. Відповідно, соціальну базу українського національного руху прийнято обмежувати інтелігенцією та селянством [489, с. 114; 566, с. 12].

Справді, частка українців серед представників прошарку землевласників та підприємців виглядає незначною. За даними перепису 1897 р., носії української мови склали 29,1% серед усіх осіб, які отримували прибуток від майна та капіталів, і лише 13,6% з усіх, задіяних у торгівлі та фінансовій сфері [805, ч. 1]. Частка українців серед спадкових дворян складала 27,7%, серед особистих дворян та чиновників – 23,7%, серед спадкових та особистих почесних громадян – 40,9%, серед купців – 6,9% [805, ч. 1]. Економічні інтереси та кар'єрні пріоритети змушували фінансово незалежний прошарок українського суспільства міцно інтегруватися в спільний імперський простір, суміщувати загальноросійську ідентичність з «малоросійською». Невід'ємною частиною останньої була лояльність до імперського центру, російської державності та правлячої династії, з якою представники заможних прошарків пов'язували своє майбутнє. Переважна більшість заможних українських підприємців та землевласників тією або іншою мірою долучалися до меценатства, що опосередковано впливало на культурно-освітній розвиток України. Проте не варто розглядати будь-яку добродійну діяльність як елемент українського модерного націєтворення, адже соціальне або культурно-мистецьке значення певного акту добродійності не завжди було виявом національної ідентичності меценатів.

Водночас частина представників соціально-економічної еліти цілком свідомо сприяла процесу формування української національної ідентичності через фінансову підтримку проектів, спрямованих на розвиток української

освіти, культури та науки. Незважаючи на поліетнічний характер вищого та середнього прошарків українського суспільства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та порівняно невелику присутність у їхньому складі носіїв української мови, роль соціально-економічної еліти в процесах творення української мовної та національної ідентичності й модерної нації була щонайменше дуже помітною.

Українські підприємці, як зауважує Р. Лінднер, хоча й не були чисельно найбільшою групою в українських губерніях, однак за розміром капіталів, набутих у результаті своєї економічної діяльності, розмірами підприємств, кількістю працівників та благодійною діяльністю вони ні в чому не поступалися російським, єврейським і західноєвропейським діловим партнерам [623, с. 124]. Фінансова підтримка української справи представниками буржуазії була не надто поширеним явищем, але приклади такої підтримки також були непоодинокими й мали вагоме значення. Особливо суттєвий внесок у розвиток українського національного руху здійснила підприємницька династія Симиренків. У 1860 р. Платон Федорович Симиренко профінансував третє видання «Кобзаря» Т. Шевченка, яке стало найбільш повним із прижиттєвих публікацій збірки, а згодом його «Букварь» для сільських шкіл [564, с. 99]. Відомий випадок, коли Платон Симиренко докоряв Тарасові Григоровичу за лист, написаний російською мовою, тоді як інший лист, адресований його зятеві О. Хропалю, який працював на цукровому заводі Яхненків та Симиренка, поет написав українською [252, с. 464]. Показовим був і той факт, що перші металеві пароплави збудовані на Мліївському машинобудівному заводі торговельної фірми «Брати Яхненки і Симиренко» мали назву «Українець» та «Святослав» [589, с. 50] (за іншими даними – «Ярослав»).

Значну фінансову допомогу українській справі надавав брат Платона Федоровича – Василь Федорович Симиренко, який витрачав на підтримку української культури десяту частину свого прибутку, а згодом заповів усе своє майно після смерті дружини передати на потреби української культури [564,

с. 100]. Василь Смиренко не лише був членом Київської громади, а й виділяв кошти на її фінансове забезпечення, а згодом Всеукраїнської загальної організації, на потреби якої В. Смиренко вносив 2 тис. крб. щороку. Він фінансував німецькомовні періодичні видання «*Ukrainische Rundschau*», «*Ruthenische Revue*», українськомовні «*Записки*» Наукового товариства у Києві, газети «*Громадська думка*», «*Рада*», часописи «*Громада*» та «*Літературно-науковий вісник*», видавництво «Вік», публікації української художньої та наукової літератури як в самій Україні, так і за її межами. Суттєво сприяв В. Смиренко виданню наукового журналу «*Киевская старина*», робота над яким вимагала чималих коштів. Лише в 1903 та в 1904 рр. на підтримку журналу В. Смиренко передав 4 тис. крб. [694, с. 64]. Підприємець здійснював фінансову підтримку М. Драгоманова [193, с. 435, 455], М. Коцюбинського, Б. Грінченка, І. Шрага та інших українських діячів. Сто тисяч карбованців золотом Смиренко виділив на фінансування НТШ у Львові, що дозволило Товариству придбати власну будівлю.

Ім'я В. Смиренка знаходимо серед членів-соревнователів Південно-Західного відділу Російського-географічного товариства разом з іншими представниками заможних українських родин, такими як Г. Галаган, Я. Тарновський, М. Терещенко, Ф. Терещенко [754, с. 42, 275]. Усі вони сплачували одноразово по 300 крб. на потреби цієї важливої для України ХІХ ст. наукової установи.

Київські громадівці та діячі національного руху шанобливо ставилися до Василя Смиренка [223, с. 127; 253, с. 259], а сам підприємець зізнавався: «Кожен мусить робити те, до чого здатний, – казав він. – Вони тямляться на громадських справах, хай їх і роблять, я тямлю заробляти гроші, то мушу заробляти їх для України. А нащо б я силувався так заробляти, якби для України не були потрібні гроші, я б стільки не працював» [615, с. 21]. Дружина В. Смиренка Софія Іванівна Альбранд, яка походила з французької аристократичної родини, повністю поділяла переконання свого чоловіка [397, с. 36]. Цікаво, що на Сидорівському заводі, яким вона опікувалася, був

відкритий один із перших в імперії цехів із виробництва пастили під маркою «Українська» [812, с. 56]. В. Леонтович у спогадах про родину Смиренків зазначав: «Ставши у перші ряди тодішньої буржуазії, Яхненко та Смиренко не піддалися загальній в ті часи на Україні серед тих верств пошесті денационалізації, а завжди підкреслював свою українську національність. Коли якось Яхненкові, котрий, як старший віком, був керманічем в ділі, принесли з пошти дуже важливого, але заадресованого Яхнову листа, він не схотів його прийняти: “Я Яхненко, а це якомусь Яхнову”, казав він. Родинною мовою в обох родинх була українська» [615, с. 17].

Племінник дружини В. Смиренка, великий землевласник Володимир Миколайович Леонтович також долучився до участі в національному відродженні своєю професійною, письменницькою, меценатською та громадською діяльністю.

На думку О. Доніка, «заможні купці, як це було у випадку з Харитоненками, залишалися вірнопідданими імператора, які високо цінували символічні відзнаки і пошанування з боку державної влади» [478, с. 35]. Проте навіть у цьому випадку представники української буржуазії нерідко наголошували на своїй особливій ідентичності. Відомо, що у своєму виступі під час обіду на честь приїзду до Сум архієпископа Амвросія в грудні 1882 р. Іван Герасимович Харитоненко сказав: «Ваше Преосвященство, Вы пришли из Великороссии, а мы – малороссы, у нас сложился какой-то особый характер, вследствие особых условий жизни Малороссии, а потому будьте к нам снисходительны и терпеливы, если мы по своей натуре что-нибудь лишнее или некстати скажем» [Цит. за: 723, с. 68].

Важко не помітити, що ці слова звучать не стільки як вибачення перед російським церковним ієрархом за незручність перебування у іншокультурному та іншомовному середовищі, скільки як наголошування на культурних та мовних відмінностях.

На особливу увагу заслуговує громадська та культурно-освітня діяльність родини Алчевських [544]. Олексій Кирилович Алчевський (1835-1901) походив

із родини дрібного бакалійного торгівця в Сумах. У 1868 р. він заснував у Харкові Торгівельний банк, а через три роки – Земельний банк, першу іпотечну кредитну установу в Російській імперії. Заснований у 1871 р. з основним капіталом 1 млн. крб., банк уже через два десятиліття приносив 1,5 млн. крб. чистого прибутку щорічно [386, с. 559-564]. Удача фінансова діяльність поставила О. Алчевського в один ряд з найбільшими промисловцями та банкірами того часу. 16 грудня 1894 р. йому було надано звання комерції радника, що формально закріплювало за ним статус представника найвищого прошарку ділової еліти імперії [62]. У 1879 р. О. Алчевський заснував Олексіївське гірничопромислове товариство, а через деякий час – Донецько-Юр'ївське металургійне товариство і розгорнув будівництво великого металургійного заводу та робітничого поселення біля станції Юр'ївка (майбутнє місто Алчевськ).

Хоча мовою спілкування в родині Алчевських була російська, з листа П. Куліша від 28 лютого 1863 року до О. Алчевського дізнаємося, що майбутній власник одного з найбільших в імперії банків та металургійних заводів свій лист адресований П. Кулішу, написав «прекрасною українською мовою» [498, с. 108].

Ще на початку 1860-х рр. Олексій Алчевський долучився до українського громадівського руху. Його дружина Христина Данилівна Алчевська згадувала, що він очолював Харківську громаду [164, с. 452], проте цей факт не підтверджений в працях дослідників українського національного руху, які зазвичай навіть не згадують О. Алчевського серед членів Харківської громади. Відомо, що в Харківській громаді був звичай призначати тимчасового керівника за алфавітним порядком [568, с. 61]. Отже, не виключено, що О. Алчевський все ж таки міг очолювати громаду, проте роль керівника в будь-якому випадку була суто номінальною.

Христина Данилівна Алчевська також долучилася до діяльності Харківської громади. Вона згадувала, що саме під час зібрань Громади «почула чудові українські пісні, почула рідну українську мову» [164, с. 452], яку

викладав під час цих зібрань Олександр Потебня [863, с. 21; 164, с. 453]. Х. Алчевська була єдиною жінкою серед членів Харківської громади. Вона долучилася до видання книжок-метеликів і діяльності недільних шкіл, а дещо пізніше, у 1869 р., увійшла до складу Товариства поширення грамотності серед народу.

У 1898 р. в садибі Алчевських, поблизу недільної школи, було встановлено перший у світі пам'ятник Т. Г. Шевченку. Подружжю доводилося пояснювати, що пам'ятник поставлено не на території громадського закладу, а у власному садку, і це їхня приватна справа. М. Мухін, зазначає що встановлення пам'ятника відбулося з ініціативи Христини Данилівни [670, с. 49], що суперечить спогадам доньки Алчевських – Христини: «Як я підростала – самий тільки батько читав мені Шевченка, з якого добув собі й переписав рідкий тоді “Кавказ” та “Сон” і підшив до друкованих уступів свого “Кобзаря”. Мріяв він про те також, щоб власними силами і коштами де-небудь на вулиці чи в садку у Харкові поставити пам'ятник Шевченкові» [165, с. 434].

Олексій Алчевський щедро фінансував просвітницьку діяльність своєї дружини. Після закриття недільних шкіл у 1862 р. Алчевські вирішують відкрити школу для дівчаток у себе вдома, яка упродовж кількох наступних років працювала нелегально. Як згадувала Х. Алчевська, у той час «малоросійська книга, малоросійська пісня і навіть студентська мережана сорочка викликала підозру поліції ... Я роздавала “Кобзар” Шевченка направо й наліво – цей новий завіт української літератури і ... зберегла українську пісню» [Цит за: 670, с. 42] . Лише в 1870 р. Харківська недільна школа отримала офіційний дозвіл на відкриття і з березня того ж року почала легальну діяльність. У цей час у школі навчалось 100 учениць і працювало 22 викладачі [670, с. 86]. Навесні 1896 р. недільна школа отримала власне приміщення, у якому було 8 класних кімнат, великий зал, кімнати для шкільного музею, бібліотека. Харківська недільна школа в той час була єдиною, що мала власне приміщення. Варто зазначити, що кабінету з наочними матеріалами не мала жодна школа в Російській імперії. Витрати на побудову школи становили

50 000 крб. [670, с. 89]. Христина Данилівна двічі мала можливість представити свою школу на Всесвітніх виставках у Парижі. Під час однієї з них у 1889 р. Х. Алчевська познайомила з М. Драгомановим [164, с. 361-362].

Х. Алчевська була попечителем Другого Харківського повітового міського училища. З її ініціативи цьому навчальному закладу вперше в Російській імперії було присвоєне ім'я Шевченка. Чільне місце творчості Тараса Шевченка та інших українських літераторів, таких як Іван Котляревський, Євген Гребінка, Леся Українка та ін., було відведено в створеному під керівництвом Х. Алчевської тритомному критико-бібліографічному покажчику «Что читать народу?» (1884-1906). Цю книгу, як і загалом просвітницьку діяльність Христини Алчевської, схвально зустріла громадськість. Як Софія Русова зазначала: «Христина Данилівна Алчевська [...] прославилася не тільки добре поведеною недільною школою, на зразок якої творились потім нові школи і на Україні, і в Криму, і на Московщині, а ще й книгою великої цінності – “Что читать народу?”» [227, с. 115].

Слід зазначити, що в школі, якою впродовж багатьох років опікувалася Х. Алчевська, навчання здійснювалося російською мовою. Сама вона наголошувала, що «у силу обставин говорила, читала, писала і навчала на російській мові, але втішала себе думкою, що усі ми вчилися по російській абетці і це не заважало нам, досягнувши свідомого віку, стати патріотами» [Цит. за: 863, с. 22]. Такий вибір могли пробачити не всі представники української інтелігенції. З нагоди святкування ювілею педагогічної діяльності Х. Алчевської Б. Грінченко зазначав: «Вона заводить московські школи на Вкраїні, читає та розповсюджує московські книжки поміж українським народом і доводить у своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє всю московську літературу по-московському... Вона тридцять років деморалізувала народ і, думаючи, що служить просвіті, прослужила темній темряві, прослужила ідеї пожирання меншого більшим» [173, с. 39-40].

Між Борисом Грінченком і Христиною Алчевською був особистісний конфлікт. Свого часу, на запрошення Х. Алчевської, Б. Грінченко викладав у

недільній школі, але згодом виникло непорозуміння. «Повертаюся із-за кордону, заходжу до школи і не бачу жодної дівчинки; виявилось, що Б. Д. [Б. Грінченко – *авт.*] не зробив нового прийому, знайшовши, що не варто калічити українську жінку навчанням на чужій великоросійській мові» – згадувала Х. Алчевська [164, с. 455-456]. Цей випадок послужив формальною підставою для звільнення Б. Грінченка, на яке досить гостро прореагувала українофільська громадськість [227, с. 116].

Економічна криза, яка вразила Російську імперію на рубежі століть, завдала непоправного удару по металургійних та фінансових підприємствах родини Алчевських. Климент Ворошилов, який працював у той час на заводі ДЮМТ, згадував, що Олексій Алчевський не зупиняв роботи підприємства та не звільняв робітників, хоча продукція підприємства не мала збуту [172, с. 99-100]. Варто зазначити, що відомий більшовицький діяч загалом із повагою ставився до свого «класового ворога». Альтруїзм дорого коштував самому Олексію Кириловичу. Його підприємства і банки, що їх підтримували, у 1901 р. опинилися на межі банкрутства. Урятувати справу ще міг випуск облігацій на суму 3 млн. крб., але міністр фінансів С. Вітте з невідомих причин відмовив О. Алчевському, який приїхав до Санкт-Петербурга просити відповідний дозвіл. У відчаї Олексій Кирилович покінчив життя самогубством. Зберігся його повний трагізму передсмертний лист, у якому О. Алчевський просив пробачення перед близькими [63].

У спогадах доньки підприємця Христини Олексіївни Алчевської міститься пряме звинувачення на адресу С. Вітте: «Його [батька – *авт.*] культурно-промислові заміри відразу знищив міністр Вітте, а з цим погубив безліч людей» [165, с. 441-442]. Очевидно, цей закид був небезпідставним, оскільки дивом, менше ніж через місяць після загибелі О. Алчевського Міністерство фінансів знайшло необхідні кошти для порятунку його підприємств, які згодом переважно потрапили у власність московських купців Рябушинських [707].

Кількома словами необхідно схарактеризувати діяльність дітей Олексія Кириловича та Христини Данилівни Алчевських. Іван Алчевський восени 1901

р. закінчив природно-географічне відділення фізико-математичного факультету Харківського університету й планував стати народним учителем. Однак загибель батька змусила його змінити плани. Будучи талановитим співаком, Іван виїхав до Москви, де незабаром його запросили на гастролі до *Большого театру*. Його виступи мали великий успіх, і згодом Іван Алчевський зробив блискучу кар'єру оперного співака, соліста Маріїнської опери в Петербурзі та паризької *Grand Opéra*.

Кожного разу повертаючись до Харкова Іван виступав на шкільних вечорах у недільній школі матері. Навесні 1909 р. він дав концерти в Харкові та Києві, на яких виконував і романси українських композиторів. Того ж 1909 р. Іван Алчевський організував у Москві музично-драматичне товариство «Кобзар», до складу якого увійшли переважно вихідці з України, діячі театального і музичного мистецтва, які свою мету вбачали в поширенні української музики і літератури [863, с. 52-53]. У березні 1911 р., Іван Алчевський і М. Донец у великому залі Московської консерваторії влаштували концерт на честь Т. Шевченка, присвячений 50-річчю з дня смерті поета, а в 1912 р. у Москві була поставлена українська опера «Наталка-Полтавка». Значну суму коштів товариство пожертвувало на спорудження пам'ятника Т. Шевченку, надавало матеріальну допомогу хворому І. Франку тощо. Восени 1915 р. Іван Алчевський разом із друзями, членами товариства «Кобзар», домігся дозволу поставити на сцені Великого театру оперу «Запорожець за Дунаєм» П. Гулака-Артемівського [186, с. 29].

Активну участь у громадському житті України брала Христина Олексіївна Алчевська – поетеса, перекладач, педагог. Її творчий доробок складає 12 поетичних збірок, декілька поем та значну кількість окремих віршів. Рукописи багатьох виданих творів і тих, що тоді так і не побачили світ, зберігаються нині у Відділі рукописів Інституту імені Т. Г. Шевченка НАН України. Х. Алчевській належить також авторство 10 живописних творів, які зберігаються в Національному музеї Т. Шевченка в Києві. На формування світогляду поетеси істотно вплинули твори О. Кобилянської, з якою в

Христини Олексіївни склалися дружні стосунки. Вона підтримувала зв'язки з М. Павликом, М. Вороним, І. Франком, родиною Грінченків, М. Міхновським, Г. Хоткевичем та ін. Працюючи вчителькою, Христина Олексіївна Алчевська брала активну участь в українському громадському житті Харкова. Прикметно, що вона не могла уникнути закидів, які свого часу були спрямовані й на адресу її матері: «Мені докоряють, що я – українка – згоджуюся служити в урядовій московській гімназії і тим прикладати рук до зросійщення дітей, котрих мені б варто навертати тільки до українства...» [165, с. 485].

У 1911 р. до 50-річчя з дня смерті Т. Шевченка Х. Алчевська написала невелику статтю «Пам'яті Шевченка» і вірш присвячений Великому Кобзарю. «Ми на порозі другої половини сторіччя з дня смерті Тараса Григоровича Шевченка. Ми, можливо, нічого ще не зробили для України, але час принесе свої плоди, і твердо віримо, що здійсниться сказане нашим українським пророком», – зазначала Х. Алчевська [165, с. 404].

Загалом, родина Алчевських становить яскравий приклад безпосередньої участі молодого української буржуазії в розгортанні національного руху. Приклад, на жаль, фактично унікальний, адже надто невелика кількість підприємців наважувалася перетнути межу дозволеного в громадському житті Російської імперії. Історія Алчевських дає можливість зрозуміти причини цього явища. Коли в період економічної кризи банки й заводи одного з найбільших російських олігархів гинули на очах бездіяльного Міністерства фінансів, яке водночас рятувало десятки французьких та бельгійських підприємств державними замовленнями й кредитами, буржуазія мала чудову нагоду переконатися в небезпеці надмірного лібералізму та українофільських симпатій.

За таких умов підприємницький прошарок загалом намагався триматися осторонь громадського життя та не афішувати свого ставлення до української культури. Установити ступінь поширеності української мови в середовищі дрібної та середньої міської буржуазії вкрай важко через брак відповідних джерел. Проте очевидно, що в цьому середовищі використання мови, що стійко

асоціювалася з культурою села, зазвичай не віталася. Показову згадку про свою подругу дитинства, доньку гадяцького міщанина-купця Бакая, залишила Олена Пчілка: «Мотя була єдина з дітей багатших гадячан, що говорила з нами “попростому, себто мовою українською”»; може бути, що власне це зближало нас одну до одної» [221, с. 49]. Вона також згадувала, що матір Моті писала вірші українською мовою.

Однак, як зазначає І. Суровцева, фінансова допомога на розвиток українського друкованого слова, українські видавництва, заходи освіти надходила не тільки від заможних громадян, а навіть від представників дрібного і середнього прошарку [789, с. 80]. Як приклад, дослідниця наводить факт фінансування заможним селянином І. Череватенком видання Б. Грінченком у Чернігові серії народних брошур українською мовою («Про грім та блискавку», «Велика пустеля Сахара», «Жанна д'Арк»), розпочате у 1894 р.

Окремого поглибленого дослідження потребує тема функціонування української мови в середовищі дворян-землевласників. З одного боку, представники цього прошарку вже за своїм соціальним статусом повинні були демонструвати лояльність загальноімперській культурі та мові.

Так, наприклад, Олена Пчілка згадує, що навіть у найбільш українськомовній Полтавській губернії, серед поміщиків панувала російська, «хоча серед них зустрічалися такі пани особливо так звані “весельчаки”, “балагури”, що навіть переважно говорили – і в своєму панському крузі – по-українськи» [222, с. 42]. Водночас, за даними перепису 1897 р. (Таблиця 20), з 27157 спадкових дворян та членів їхніх сімей на Полтавщині 18494 особи (68,1 %) визнали українську (малоросійську) мову рідною. Серед особистих дворян та чиновників не з дворян із сім'ями цей показник склав 64,28 % (8918 осіб) [119, с. 286-287].

Розбіжність між спогадами й статистикою можна пояснити тим, що значна частина лівобережного дворянства походила з давніх козацько-старшинських родів. Варто зауважити, що вихідцями саме з цього середовища

були Микола Лисенко, Михайло Старицький та ін. У їхніх родинх шанобливо ставилися до української культури, і часто таке ставлення захоплювало навіть представників інших етносів.

Таблиця 20

**Етносоціальна структура прошарків населення
Полтавської губернії Російської імперії (розподіл за мовою
за результатами перепису 1897 р.)**

Мова	Спадкові дворяни та їхні сім'ї	Дворяни особисті, чиновники не з дворян із сім'ями	Особи духовного звання усіх християнських віросповідань та їхні сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їхні сім'ї	Купці та їхні сім'ї	Міщани	Селяни	Іноземні піддані	Усього
Усього по губернії	27157	13873	16163	6126	7774	242329	2459742	1107	2778151
Українська	18494	8918	13514	4373	1159	123870	2409727	153	2583133
Російська	7582	4396	2622	1319	1027	12450	42742	147	72941
Польська	868	242	2	41	9	911	1691	92	3891
Німецька	99	110	6	94	90	652	3098	398	4579
Ідиш	-	130	2	240	5433	103692	671	22	110352

Ольга О'Коннор у листі від 8 листопада 1867 року до свого майбутнього чоловіка Миколи Лисенка згадувала про любов свого батька, колишнього російського військового й поміщика ірландського походження Олександра Олександровича О'Коннора, до української народної пісні: «... После ужина папа засаживает меня співать малоросійськіє пісні [мову оригіналу збережено – авт.] ... Представьте себе у нас, есть доктор земскій из Московского

університета, говорящий чисто по російськи и конечно не знающий малоросійського языка ни аза в глаза; но ему до того понравилась моя малоросійська пісня “Чи ти мілий пілом пріпав” что он спісал ее себе, чтобы она напоминала ему Малороссію, так как он скоро уезжает опять в Москву» [76].

Однак українські селяни нерідко з недовірою ставилися до підкресленого шанування «панями» їхньої культури. Так, Софія Русова згадувала родину Беренштамів, якій належав хутір у Миргородському повіті. У їхньому домі «лунала українська мова, на полицях та в шафах майже виключно книжки або українські, або про Україну, теми розмов майже виключно політично-національні, відносини з населенням сердечні, а разом з тим нічого спільного, відчувається, що оці мені Беренштами з усією їхньою культурою, з їхнім щирим патріотизмом зовсім чужі цьому народові, що приносить їм яйця, молоко, чує їхню українську балачку і підозріло ставиться до них» [227, с. 134].

Перебуваючи на Полтавщині, Софія Русова згадувала також про певну власницю маєтку, яка опікувалася шкільним навчанням у своєму селі, «довго жила за кордоном і була правдивою європейкою у своїх поглядах». С. Русова запропонувала їй українські книжки для народної бібліотеки, але нова знайома мала сумніви, «як це типово для полтавської аборигенки російської культури, вона вагалась, скільки разів підкреслювала, щоб я вибрала для неї що є найкращого, у неї все якийсь сумнів: чи воно справді добре буде, коли народ читатиме книжки своєю мовою» [227, с. 133].

Схожою була й ситуація на Правобережжі, де значна частина місцевої еліти походила з польсько-української шляхти. До такої родини належала українська письменниця Галина Журба (Домбровська) яка, народилася на хуторі Олександрія поблизу села Соболівка (суч. Вінницька обл.). Вона згадувала, що люди, які збиралися в них удома, «були самі поляки, службовці сусідніх маєтків, надлісництва й цукроварні. Середньоосвічені, дехто й з вищою, чимало читали, трохи співали, грали на скрипці, фортеп'яні і найбільше в карти. Походження переважно “місцевого”, з українських дідів, говорили по-

польськи з українською вимовою, вживаючи силу українізмів, знали добре народню українську мову, співали залюбки, або й виключно українські пісні» [185, с. 257-258].

Батько Галини Журби не лише сам говорив українською, а й челяді наказував спілкуватися з ним українською, стверджуючи, що немає «панської» чи «хлопської» мови, а є лише польська та українська» [185, с. 259].

Софія Тобілевич відзначала, що на Вінничині поміщики говорили «мішаною мовою, ні російською, ні українською. Звичайно, всі вони силкувались говорити російською мовою, але домішували до неї багато слів і навіть цілих виразів з мови простих селян, з мови, яку пани називали “мужичою”. Російські слова вимовляли з наголосами української мови і, навпаки, вживали українські слова, наголошуючи їх так, як наголошуються слова російської мови. Виходила якась мовна мішанина» [245, с. 31-32].

Нерідко сентиментальне ставлення до української мови та культури перетворювалося на конкретні громадські справи, здійснювані заможними землевласниками. Зокрема, не тільки українофільським світоглядом, але й щедрою підтримкою «українського проекту» вирізнявся Євген Харлампійович Чикаленко – член Одеської та Київської громад, Всеукраїнської загальної організації та Української демократичної партії. Є. Чикаленко виділяв кошти на підтримку *«Киевской старины»*, фінансував видавництво українськомовних газет *«Громадська думка»* й *«Рада»* (1906-1914 рр.) [400, с. 508], чотиритомного російсько-українського словника. Він допомагав українським літераторам та громадським діячам Д. Мордовцю, М. Коцюбинському, В. Винниченку, А. Тесленку, С. Васильченку та ін. Двадцять п'ять тисяч карбованців Є. Чикаленко пожертвував на будівництво Академічного дому у Львові.

Дружина Є. Чикаленка – Марія Вікторівна у 1901 році стала засновницею Української жіночої громади, до складу якої входили М. Степаненко (дружина В. Степаненка), О. Романова, М. Тимченко, М. Левицька, Л. Старицька-Черняхівська, М. Гоженко (дружина Б. Матюшенка), М. Грінченко та

Г. Чикаленко [776, с. 267].

Євген Чикаленко принципово вживав українську мову в побуті й заохочував до цього членів своєї родини, а також селян та робітників, з якими йому доводилося спілкуватися. Популяризації української мови Є. Чикаленко присвятив низку публіцистичних праць, зокрема, «Розмова про мову» (1907, 1917), «Український голос» (1920, 1922). Брошура «Розмова про мову» написана у формі діалогу між немолодим розважливим селянином, який свого часу служив у солдатах й свідомо виступає за російську мову, та автором [828]. Потребу якомога швидшого переходу на російську мову в повсякденному спілкуванні та необхідність навчання російською мовою «селянин» пояснює тим, що не знати її незручно, а також тим, що українська мова – «мужича». Є. Чикаленко переконує співрозмовника в тому, що це чиновники мали б вивчити мову народу, серед якого вони живуть, і, що лише освіта «на своїй рідній мові будить народ від віковичного сну, виводить його з темноти та бідности на ясний світ, до кращого життя» [828, с. 11, 15].

Не меншого сприяння становленню української ідентичності надавала меценатка, громадська діячка, член Полтавської громади Єлизавета Іванівна Милорадович (Скоропадська), яка була дружиною графа Лева Милорадовича. Її родина належала до вищого прошарку поміщиків Полтавщини. Вихована в українофільських традиціях, як зазначає В. Філіппович, Єлизавета Іванівна стала покровителькою кожної громадсько-культурної акції, упровадженої в життя полтавськими громадянами [815, с. 133].

Щоденник Є. Милорадович засвідчує, що у повсякденному житті вона використовувала переважно російську мову (хоча у документі трапляються й записи французькою та українською) [107, арк. 8]. Водночас, у своїй громадській діяльності Є. Милорадович приділяла значну увагу популяризації української мови за допомогою друкованого слова. В листах до свого племінника Григорія Милорадовича на початку 60-х років XIX століття Єлизавета Іванівна запитувала, чи взяв він на себе редагування «*Черниговського листка*», висловлювала прохання підтримувати на шпальтах видання публікації

українською мовою [579, с. 62], просила сприяти виданню українськомовних книг [179, с. 86] тощо. За дорученням Полтавської громади Є. Милорадович вела переговори з губернатором щодо відкриття недільних шкіл. На початку 60-х років XIX століття вона стала розпорядницею двох недільних жіночих шкіл, надавала фінансову підтримку українськомовним виданням, брала особисту участь в освітньому процесі. О. Кониський згадував, що саме на її кошти він склав і видав «Українські прописи» для учнів недільних шкіл [195, с. 12]. За сприяння Є. Милорадович було організовано читальню «Народна бібліотека» для полтавських міщан. Опікувалася вона й міським аматорським театром. За участі Є. Милорадович та інших представників Полтавської громади 6 (18) травня 1861 року, в Полтаві, в саду Гуссона, було здійснено молебень, а також урочисто посаджено Дуб Шевченка та огорожено його. На дошці було вирізьблено слова «Твоя дума, твоя пісня не вмере, не загине» [815, с. 134].

Прикметно, що графиня Милорадович прагнула бути обережною, щоб підкресленою маніфестацією свого українства не нашкодити справі. Зокрема, на пропозицію В. Лободи пройти громадівцям на Різдво 1862 р. колядою до всіх визначних осіб Полтави, починаючи з губернатора, Є. Милорадович не погодилася, висловлюючи побоювання, що через таку акцію можуть не дозволити навчання в школі рідною мовою [706, с. 92].

Все ж таки через свою активну громадську діяльність Є. Милорадович не уникала нагляду поліції і в умовах посилення антиукраїнських заходів російського уряду була вимушена спрямувати свою фінансову допомогу на українські землі, що перебували в складі іншої імперії. Є. Милорадович робила внески для діяльності товариства «Просвіта» у Львові, видання часопису «Правда»; вона внесла 20 тисяч австрійських срібних крон як один із фундаторів Літературного товариства імені Шевченка. І. Петренко зазначає, що першопочатково товариство хотіли назвати «Галицьке Наукове Товариство», й що саме Є. Милорадович зажадала, щоб воно було імені Тараса Шевченка [705, с. 204].

Багато зусиль для збереження Шевченківської спадщини доклав Василь Тарновський. Саме він зібрав найбільшу колекцію рукописів, листів та малюнків Тараса Шевченка (758 одиниць зберігання) [789, с. 78]. Разом із Григорієм Галаганом В. Тарновський надав П. Кулішеві кошти для заснування українського видавництва в Петербурзі [789, с. 78]. Упродовж 1860-1862 рр. у серії «Сільська бібліотека» цим видавництвом було надруковано більше 20 дешевих книжок з творами Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Д. Мордовця тощо [599, с. 38]. Крім того, тут здійснювалося видавництво альманаху «Хата», часопису «Основа». Значний фінансовий внесок (20 тисяч крб.) для видання останнього зробив Н. Катенін, родич В. Білозерського.

Серед меценатських проєктів Григорія Галагана найбільш відомим є фінансування Колегії Павла Галагана, створеної на пам'ять про його покійного сина. Крім того, він фінансував навчальні заклади в Прилуцькому повіті Полтавської губернії, видання «*Киевской старини*», матеріально і морально підтримував українських учених, літераторів, інших представників творчої інтелігенції [795, с. 274]. Зокрема, Г. Галаган надавав кошти для видання збірки українських пісень М. Максимовича, творів А. Метлинського, сприяв популяризації творчості Остапа Вересая тощо.

Теофіл Дембицький – адвокат, громацький діяч і меценат, виділяв кошти для функціонування українських установ та свій маєток Белелую відписав НТШ. Землевласник та громадський діяч Володислав Федорович надав 12 тис. гульденів товариству «Просвіта» для видання шкільних книг. Пожертви «Просвіті» також надали Степан Дубравський, який призначив на стипендії власне майно і створив при товаристві фонд свого імені для розвитку книгодрукування, та Антін Малецький, який заповів товариству свій маєток – Угерці Винявські [762, с. 250].

У підсумку варто зазначити, що уявлення про обмеженість соціальної бази українського національного руху винятково інтелігенцією та селянством щонайменше потребує уточнення. Частина представників заможних прошарків

суспільства України поділяла українську ідентичність та надавала українській мові вагомого символічно-ціннісного значення. Прошарок українських землевласників та буржуазії, попри свою відносну малочисельність, зосереджував у своїх руках значні фінансові ресурси, і щонайменше частина з них була спрямована на підтримку реалізації національних культурно-освітніх та наукових проектів на території українських земель, що входили до складу як Російської імперії, так і Австро-Угорщини. Саме представники економічно незалежних прошарків суспільства фінансували здійснення численних українознавчих наукових досліджень, видання українськомовних книг, часописів «*Основа*», «*Киевская старина*», «*Громада*», «*Літературно-науковий вісник*», газет «*Громадська думка*», «*Рада*» тощо. Вони підтримували наукову та просвітницьку діяльність окремих представників української інтелігенції, «закордонну місію» М. Драгоманова, діяльність наукових, культурно-мистецьких товариств та громадських організацій, зокрема, Київської громади, Південно-Західного відділу Російського-географічного товариства, Товариства «*Просвіта*» й Наукового товариства імені Шевченка у Львові та ін. Приклад меценатської та громадської діяльності таких українських підприємців та землевласників, як О. Алчевський, Г. Галаган, Є. Милорадович, В. Симиренко, Є. Чикаленко, а також членів їхніх родин засвідчує, що на рубежі XIX-XX ст. в Україні сформувалася група представників соціально-економічної еліти, яка відігравала дієву роль у формуванні української національної ідентичності. Отже, як і в інших країнах Європи, принаймні частина соціально-економічної еліти українського суспільства брала активну участь у процесі творення модерної нації.

5.4 Мовна ідентичність та самоідентифікація чиновництва українських губерній Російської імперії

Аналіз сфер функціонування української мови в другій половині XIX ст. не буде повним без розгляду ставлення до цієї мови службовців, які займали ті або інші посади в системі державного управління. Ця тема тим більше варта уваги,

якщо врахувати, що саме від чиновників – від генерал-губернаторів до дрібних службовців, які працювали в установах, переважно підпорядкованих Міністерствам внутрішніх справ та народної освіти, залежало безпосереднє втілення в життя етномовної політики імперського центру. Саме вони своєю розпорядчою, виконавчою чи громадською роботою суттєво могли впливати на розширення або звуження сфер застосування української мови в імперії.

Варто зазначити, що в складі українського етносу питома вага осіб, які перебували на державній службі була порівняно незначною. За переписом 1897 р., у загальноімперському просторі частка українців зайнятих у сфері державного управління, складала 0,6%. А серед росіян цей показник сягав 1,4%, серед поляків – 1,2%. Ще 3,4% українців перебували на військовій службі, 0,5% складали служителі церкви [561, с. 308]. Однак, серед чиновництва дев'яти українських губерній Російської імперії в адміністративній, громадській, становій при добродійних установах, службі в поліції та суді українці складали 44%, росіяни 46%, поляки 4,8%; у збройних силах 30,6%, 44,2 % та 8,3% відповідно [805, ч. I].

Працюючи в органах державної влади, чиновники переважно демонстрували лояльність до запроваджуваної центром політики обмеження використання української мови. Більше того, для багатьох із них уже сам факт використання української мови навіть у вузьких межах дозволеного становив вагому підставу для підозр. Так, наприклад, у 1879 р. Борис Грінченко, який на той момент навчався у Харківському реальному училищі, мав неприємності з керівництвом закладу через виявлення в нього літератури на соціальну тематику, серед якої були книжки українською мовою [36].

Показовою є ремарка зі звіту київського інспектора типографій та закладів книжкової торгівлі Корчинського, який у 1888 р., повідомляючи про свою недовіру до деяких торговців, згадував Степана Гомолинського, «легкість характеру якого, нерозбірливість у засобах й пристрасть до наживи мимоволі підштовхує частіше зупиняти увагу на ньому й посилювати нагляд за його книжковою торгівлею. Це тим більше необхідно, оскільки в книжковому

магазині Гомолинського спостерігається добір та торгівля книжками переважно малоросійською мовою» [29, арк. 23 зв.].

Прикметно, що, на думку інспектора, до продажу книг українською мовою власника крамниці штовхала саме «жага наживи». Станом на 1890 р. у Києві діяли лише декілька крамниць (Гомолинського й Карпович), які спеціалізувалися на продажі українськомовної літератури [30, арк. 20]. З річного обсягу кївської книжкової торгівлі, який оцінювався у 663 тисячі крб., на продаж українських книжок припадало лише 6 тис. [30, арк. 20] Водночас з інших свідчень також випливає, що торгівля українськомовними книжками була прибутковою справою. Так, керівник Київського губернського жандармського управління В. Новицький згадував, що «у партії українофілів були досить великі кошти від зборів і продажу книг і брошур» [216, с. 129]. До книжкових крамниць іноді потрапляли заборонені до ввезення в імперію українськомовні книжки, що засвідчують згадки про їхнє вилучення з продажу [31, арк. 11].

Варто проаналізувати причини, які змушували чиновників українських губерній виявляти лояльність до політики імперського центру, зокрема й у мовному питанні. Однією з таких причин, безперечно, була цілком усвідомлена особиста відданість правлячому режиму, яка забезпечувалася серед іншого, складанням державним службовцем присяги на вірність цареві [835, с. 389-402]. Як зазначає В. Шандра, «сформована в такий спосіб бюрократія довше, ніж інші прошарки суспільства, залишалася вірною нормам традиційної політичної культури, для якої сутність служби зводилася до інтересів монарха, а не суспільства» [838, с. 43].

Не менш важливу роль відігравала привабливість державної служби. І. Гирич зауважує, що Російська держава вміла цінувати чиновника, адже працюючи на одному місці та в одній професії він отримував значно більше за середній заробіток у сфері приватного бізнесу й міг покращувати при цьому своє матеріальне становище [440, с. 49]. Водночас у 1864 році заробітня платня чиновника Київського цензурного комітету складала 1000 крб. у цензора, 500

крб. у цензора єврейських книг та 300 крб. у секретаря [3, арк. 3, 11]. Ще вищою була оплата праці службовців закладів освіти. Зокрема, за результатами освітньої реформи 1863-64 рр. учитель російської мови та словесності за 12 тижневих уроків отримував 900 крб., ординарний професор університету – 3000 крб. Водночас річна заробітня платня кваліфікованого робітника складала 180-240 крб. [813, с. 69].

Пришвидженню русифікації чиновництва сприяли й спеціальні надбавки та доплати, введені у 1864 р. для «російських чиновників» й у 1869 р. для «чиновників-великоросів» [857, с. 11]. Надбавки, щоправда, запроваджувалися не всім і не одразу. Так, у 1864-1865 рр. Київський цензурний комітет вів довготривале листування з Міністерством внутрішніх справ щодо виплат надбавок усім російським чиновникам підпорядкованих міністерству [3]. У листі до віце-директора департаменту загальних справ МВС В. Лазаревського, вихідця із родини конотопських поміщиків, представник київського цензурного комітету скаржився, що «всі російські чиновники в цьому краї вже скористалися [надбавкою – *авт.*], єдиний і неприємний виняток становить цензурний комітет, немов особи, які його складають, не росіяни чи начебто вони не гідні цієї милості» [3, арк. 10-10 зв.].

За таких умов навряд чи можна було сподіватися на маніфестування українськими чиновниками своєї етнічної чи мовної своєрідності. Що, однак, не заважало багатьом із них використовувати українську мову в побуті. Софія Тобілевич, дружина Івана Карпенка-Карого, згадувала, що на початку 1860-х років, коли її чоловік працював канцеляристом міської управи Бобринця Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, чиновники ратуші розмовляли між собою українською мовою, бо іншої не знали [245, с. 143]. Щоправда, вона ж згадувала, як дехто з чиновників-українців (йшлося, зокрема, про рідного дядька І. Карпенка-Карого – Степана, який обіймав значну посаду при повітовому суді) демонстративно використовував російську мову, щоб відокремити себе від пересічних місцевих мешканців [245, с. 341].

Загалом, складається враження, що чимала кількість чиновників

українського походження не була позбавлена сентиментального ставлення до рідної мови, що, однак, не заважало їм сумлінно впроваджувати в життя урядові заходи щодо обмеження функціонування української. Так, Євген Кротевич відзначав, що під час гастрольного турне хору М. Лисенка по Волинській і Полтавській губерніях в одному із полтавських повітових міст на концерті був присутній начальник повіту – пан справник із дружиною. Коли після першого відділу концерту якийсь старосвітський панок вийшов на сцену і схвилювано почав українською мовою виголошувати подяку М. Лисенкові й хору, справник закричав, що коли промовець не залишить говорити малоросійською мовою, то він негайно ж припинить зовсім концерт. Проте, цей же чиновник уже в неформальних обставинах під час бенкету влаштованого громадськістю міста на честь гастролерів «не тільки вже не заперечував проти того, щоб висловлювати тости й промови українською мовою, а раптом і сам заговорив по-українськи, заявивши: «Я також малорос і дуже люблю оцю саму... рідну мову, але ж, на жаль, виступати нею в публічному місці з різними промовами – не доз-во-лено!» [203, с. 553-554].

Незважаючи на ці та інші свідчення джерел, було б помилкою вважати весь прошарок державних службовців ворожим до української справи. Специфіка соціально-економічного устрою Російської імперії полягала в тому, що більшість освічених людей так чи інакше була причетна до державної служби. Якщо проаналізувати професійну діяльність членів українського громадівського руху, то можна переконатися, що в кожній громаді було чимало представників чиновництва різного рівня. Разом із викладачами середніх та вищих державних навчальних закладів, яких також цілком справедливо зараховують до складу бюрократичного апарату Російської імперії [468, с. 231-214], службовці державних установ та земств становили переважну більшість представників громадівського руху.

Зокрема, серед діячів Київської Старої громади Ф. Панченко служив військовим лікарем; Ф. Вовк був помічником ревізора губернського секретаря; О. Русов тривалий час працював статистиком на Чернігівщині, Херсонщині, у

Харкові, Полтаві. Росіянин за походженням, Олександр Русов уже в дорослому віці обрав для себе українську мову. Він згадував, як специфіка мовної ситуації в Україні впливала на нього ще з дитинства: «Чомусь для мене тоді вже було зрозуміло, що є різні мови: одна – якою написані навчальні байки та вірші, друга – якою говорять на кухні, і, нарешті, третя – якою мені задавали вчити молитви» [225, с. 167]. О. Русов згадував, що в Києві на Бульйонці, мешканці говорили «мовою кріпаків, тією мовою, яка нам була заборонена, як дітям більш чи менш дворянським». Цю мову він міг почути у віршах учителя, написаних ним лише для себе, в театральній постановці «Шельменко», яку відвідала його родина, від мандрівного лірника чи бандуриста [225, с. 168-169].

Успішну чиновницьку кар'єру зробив громадівець Іван Рудченко, який служив у Полтавській казенній палаті, у канцелярії київського генерал-губернатора М. Черткова, а згодом став членом Ради Міністерства фінансів у Петербурзі. Саме завдяки сприянню І. Рудченка, генерал-губернатор М. Чертков переконав уряд дещо обмежити дію Емського указу щодо заборони друкувати літературу українською мовою [838, с. 48-49]. Громадівець Никандр Молчановський свою посаду чиновника з особливих доручень при київському генерал-губернаторові використовував для встановлення контактів між О. Кониським і В. Антоновичем, з одного боку, та генералом М. Драгомировим – з іншого [440, с. 51; 439, с. 120-121].

Серед діячів Полтавської громади також були представники чиновництва, які часто поєднували професійну діяльність із громадською чи педагогічною роботою. Серед них – начальник поштово-телеграфної станції Віктор Лобода; поштовий службовець Григорій Федяй, а також О. Кониський, який працював чиновником губернського правління до 1861 року, упродовж 1861-62 років – діловодом у Г. Старицького, відомого діяча у судових справах [706, с. 70]. Внесок О. Кониського у розвиток комунікативних можливостей української мови та її захист надзвичайно високо оцінює І. Гирич. Дослідник вважає, що саме Олександр Кониський «першим серед українців поставив як принципове питання про культурну домінацію української мови. Послідовну боротьбу за її

утвердження у всіх сферах суспільного життя О. Кониський проводив протягом усього життя, не спиняючись і перед зверненням у цій проблемі аж до самого призвідця Емського указу – російського царя. ... Саме він висунув гасло про використання української мови в науці. Він був редактором першого тому «Записок НТШ» у Львові, почав творити наукову українську мову» [951; 439, с. 223-247]. М. Гніп також відзначав, що саме О. Кониський першим в Наддніпрянській Україні «проклав стежку» до вільної преси Галичини [450, с. 18].

Учасниками Єлисаветградської громади були лікар П. Михалевич, секретар міського поліцейського управління І. Тобілевич, земський статистик Ф. Василевський, військовий діяч М. Федоровський [568, с. 98; 817, с. 124].

До Чернігівської громади, заснованої в 1893 році, входив урядовець селянського банку В. Андрієвський, секретар Чернігівської міської думи А. Верзилов, товариш директора міського банку О. Тишинський, адвокат Л. Шраг, директор селянського банку С. Василівський, директор земської друкарні Л. Глібов, рахівник статистичного відділу Чернігівського губернського земства Є. Тимченко та ін. [568, с. 124].

У 1894 р. до Одеської громади належало близько 25 осіб, серед них податкові інспектори Федоренко, М. Білінський, М. Шостаковський, лікарі С. Волянський та І. Луценко [830, с. 107]. Один із найбільш знакових діячів громади М. Комаров був нотаріусом. Серед одеських громадівців також був адвокат П. Дашкевич [401, с. 22]. Таким чином, серед учасників українського громадівського руху більшість належала до педагогічного чиновництва або інших службовців.

В історіографії вже було відзначено, що «прискіплива увага до діяльності окремих чиновників, наприклад, чиновників з особливих доручень при київських генерал-губернаторах, укаже, що серед них було немало українофілів. Вибравши це місце служби, вони намагалися коригувати кадрову політику начальника краю, його ставлення до чиншової шляхти, української мови, селян, виразником інтересів яких вони себе вважали» [836, с. 36]. Окремо

варто розглянути питання ставлення до української мови вищих чиновників російської адміністрації українських губерній. Джерела свідчать, що їхня активність у запровадженні репресивної політики щодо української мови суттєво залежала від особистісних чинників. Користуючись власним впливом, вони могли посилювати або, навпаки, пом'якшувати запроваджувані імперським центром обмежувальні заходи [656, с. 79].

Справді, Софія Тобілевич у спогадах зазначала, що Олександр Дрентельн видав рішучий наказ не пускати будь-яку українську трупу не тільки до Києва, але й на всі землі, що входили до складу київського генерал-губернаторства й підлягали його керівництву, на відміну від одеського губернатора Христофора Роопа, завдяки прихильності якого до українських артистів тільки Одеса залишалася вільним місцем для роботи українських труп [245, с. 116]. Дружина Х. Роопа відвідувала вистави труп Кропивницького і Старицького, а сам губернатор «зробив велику полегкість для українських акторів, дозволивши їм обмежуватися лише одним російським водевілем замість п'єси, яка, за розпорядженням високої влади, мусила мати стільки актів, скільки їх було в українській, що виставлялася того ж вечора» [245, с. 116-117].

Прихильним до української справи був Михайло Драгомиров, який у 1889 р. був призначений командувачем військами Київського військового округу, а в 1898-1903 рр. ще й обіймав посаду київського, волинського та подільського генерал-губернатора. Трохим Зіньківський у листі від 2 жовтня 1889 року з Петербургу писав до Б. Грінченка: «В Київ поїхав новий ген[ерал]-губ[ернатор] граф Ігнат'єв (брат того, що був міністром). Ігнат[ьєв] буде тільки цивільним губернатор[ом], а військовим начальником буде (і вже здається поїхав) генерал Драгомиров, українець, але не такий, про котрого можна сказати – *gente rutheno, natione moscovitico*. Він справді українець, пильнує укр[аїнське] письменство, розмовляє часом по-українськи і зове себе укр[аїнцем]. ... Сім'я його теж щиро українська (злегенька, розуміється, дочки напр[иклад], розмовляють по-укр[аїнськи] – се вже багацько)» [170, с. 173].

Микола Стороженко згадував, що генерал-губернатор нерідко навідувався

до В. Антоновича та П. Житецького, хоча й не афішував своїх візитів. Нині важко собі навіть уявити, що, обіймаючи одну з найвищих посад в імперській адміністрації, М. Драгомиров разом з донькою їздив на трамваї в гості до вчителя словесності П. Житецького, відомого своїми українофільськими поглядами: «Як призначено було його генерал-губернатором, а П. Г. [Житецький] станував під той час в Обсерваторному провулку біля колишньої Сінної, а опісля Львівської площі, то М. І. [Драгомиров] любив, було, злізти на трамвай на Олександрівській біля свого будинку та й доїхати аж до тієї площі удвох із дочкою Сонею, що навчалася у П. Г. [Житецького] російської літератури» [241, с. 163].

Євген Чикаленко характеризував М. Драгомирова як людину розумну й талановиту, а також зазначав: «Але Драгомиров, хоч і був справді людиною ліберальною, але разом з тим був і “хитрим малоросом”, і свою українську індивідуальність проявляв тим, що на смотрах новобранців-українців уживав в промові до них декілька українських приказок. У своїй військовій окрузі він дозволив солдатам співати українських пісень і навіть через офіцерів пропагував їх, але в приказі мотивував це “хитромудро” тим, що це швидше прив’яже новобранця-українця до військової служби, зменшить самогубства від суму за домівкою і підійме військовий дух армії» [253, с. 166]. Можна погодитися з думкою В. Шандри, яка зазначає, що М. Драгомиров був українофілом за переконаннями, сановником із незалежними судженнями та беззаперечним військовим авторитетом, який зумів взяти український рух під персональну опіку [838, с. 48].

Симпатизував українській справі також міський голова Одеси у 1897-1905 рр. Павло Зелений. Деякий час П. Зелений служив у канцелярії Херсонського губернатора, був судовим слідчим у Бобринецькому повіті, земським гласним і членом Єлисаветградської управи, тривалий час очолював цю управу. Він був ініціатором відкриття в Єлисаветграді публічної бібліотеки. У другій половині 70-х років XIX століття Павло Зелений переїхав до Одеси, де придбав друкарню Ульріха й почав редагувати газету «Одеський вісник» [518,

с. 107]. Редактором газети П. Зелений був упродовж 1876-85 років. Він прагнув заснувати українськомовну газету «Землероб», орієнтовану на сільського мешканця. У статті про цензурні утиски української мови Павло Зелений писав: «... Ми обстоюємо допуск малоросійської літератури й відкритого вживання малоросійської мови... Дивовижно, зрештою, що малоросійська мова чомусь вважається ніби шкідливою в той час, коли фактично існують і юридично визнані література польська, татарська, єврейська, німецька, грузинська, вірменська й ін.» [518, с. 108].

У 1904 р. Одеська міська дума, яку очолював П. Зелений, звернулася з петицією до прем'єр-міністра Російської імперії, уродженця Одеси С. Вітте, з проханням зняти заборони, накладені царським урядом на українське друковане слово [658, с. 42].

П. Зелений підтримав резолюцію земських і міських діячів із питання «про українізацію школи», він став одним із засновників місцевого товариства «Просвіта», був членом Одеського товариства історії та старожитностей та членом Петербурзького благодійного товариства для поширення книг українською мовою. З його дозволу в Одесі 23 листопада 1905 року відбувся перший в Російській імперії мітинг, учасники якого виступили за національно-демократичні права [518, с. 108]. Кількатисячні маніфестації, де вперше публічно оратори виступали українською мовою, змусили владу 25 листопада 1905 р. зареєструвати «Просвіту» [658, с. 43].

П. Зелений брав участь у заходах, присвячених вшануванню пам'яті Тараса Шевченка. З його ініціативи було отримано дозвіл відзначити роковини Шевченка не у вузькому колі, а серед більш широкого загалу, щоб ознайомити одеську публіку з українською справою [318, с. 3]. «Зібралось багато людей, можна сказати увесь цвіт одеської інтелігенції, та ледве що посідали за обід, як слуга викликав у другу кімнату розпорядчика П. Зеленого, котрий вернувшись оповістив усіх присутних, що мов, по наказу генерал-губернатора, ніяких промов не повинно бути» [318, с. 3]. З ініціативи П. Зеленого Думою було виділено 500 крб. на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові. За його ж

підтримки у 1900 році вийшло перевидання роману П. Куліша «Чорна рада».

Отже, прошарок державних службовців українських губерній Російської імперії відіграв складну та неоднозначну роль у процесі становлення модерної української нації. Чиновництво, будучи матеріально залежним та обтяженим морально-етичними зобов'язаннями щодо імперської влади, безпосередньо втілювало в життя політику щодо звуження сфери функціонування української мови. Водночас варто зауважити, що представники громадівського руху, які, обіймаючи посади різного рівня, усіляко сприяли українській справі в межах своїх професійних повноважень або ж у вільний від роботи час, переважно перебували на державній службі.

Українським важливим для розуміння мовної ситуації на українських землях, а також мовної політики у другій половині XIX ст., є позиція, яку займали щодо української мови представники вищої та середньої ланок державного управління. Можна стверджувати, що ставлення кожного окремого чиновника до української мови значною мірою залежало від його особистих світоглядних переконань як керівника та виконавця у системі загальноімперського бюрократичного механізму. Дослідження самоідентифікації чиновництва українських губерній Російської імперії та з'ясування його місця і ролі в процесі національного відродження може стати важливим напрямком у вивченні етно-соціальних та національно-культурних процесів другої половини XIX – початку XX століття.

Загалом, проведений аналіз засвідчує, що впродовж другої половини XIX та на початку XX ст. українська мова спиралася на значний демографічний потенціал та тією або іншою мірою користувалася підтримкою представників усіх соціальних прошарків суспільства. На рубежі століть в Російській імперії та Австро-Угорщині проживало в цілому понад 26 млн. осіб, які визнавали українську своєю рідною або розмовною мовою. Варто зазначити, що такої кількості носіїв у Європі не мала жодна інша мова етнічної групи, позбавленої власної державності. Більшість цього населення не мала доступу навіть до початкової освіти рідною мовою й ставала об'єктом асиміляції в

російськомовному, польськомовному та угорськомовному середовищі. Проте, зважаючи на відсталість освітньої системи в Російській імперії та відсутність належної мережі закладів, які могли б надавати якісну освіту більшості населення, асиміляційні процеси могли досягти помітного успіху лише в доволі віддаленій перспективі.

У сільській місцевості, де проживала більшість населення України, становище української мови було достатньо міцним, а українськомовне середовище мало здатність до поглинання носіїв інших мов. Зовсім інша ситуація була в містах, населення яких на всій території України мало поліетнічний характер. Специфіка розвитку українських земель у складі Російської імперії, зокрема довготривале існування кріпацтва, щонайменше до початку 60-х рр. XIX ст. суттєво перешкоджало урбанізації українського населення, більшість якого була позбавлена можливості вільно змінювати місце свого проживання. Численні перешкоди, передусім соціально-економічного характеру, і надалі заважали зростанню чисельності міського українськомовного населення. Тому, соціальний престиж української мови в тогочасному суспільстві був порівняно низьким.

Однак, уявлення про антагонізм «українськомовного села» і «російсько/польськомовного міста» не має належних підстав. На основі аналізу статистичних даних можна стверджувати, що зі 137 українських міст Російської імперії у 72-х носії української мови складали найбільшу етномовну групу населення. Передусім це стосувалося міст Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній та частково Київської, Херсонської й Подільської. Міське українськомовне населення переважно належало до низьких соціальних прошарків. Однак варто наголосити, що упродовж другої половини XIX та на початку XX ст. серед освічених мешканців міст існувала група населення, яка формувала суспільний запит на українську мову, підвищуючи в такий спосіб її статус та престиж. Ідеться передусім про представників інтелігенції – викладачів вищих та середніх навчальних закладів, студентів, представників творчих професій тощо. «Мода на українське» нерідко отримувала співчуття з

боку представників тодішньої соціально-економічної еліти – великих підприємців, землевласників, а інколи навіть імперських чиновників. З огляду на політичний клімат часів правління останніх монархів династії Романових, явних симпатиків української справи серед людей, які були фінансово забезпечені й наділені владними повноваженнями, не могло бути багато. Проте їхньої матеріальної підтримки вистачало для того, щоб представники інтелігенції мали можливість популяризувати українську мову та розширювати сферу її вжитку.

ВИСНОВКИ

Історія дослідження мовного чинника в українському національному русі сягає першої половини ХХ ст., проте вже на рубежі 1920-30-х років можливості достовірного висвітлення зазначеного явища суттєво звузилися. Радянські дослідники, працюючи в умовах політичного та ідеологічного тиску, не приділяли належної уваги національним рухам у Російській імперії та висвітлювали діяльність цих рухів односторонньо й, значною мірою, упереджено. Водночас, зарубіжні науковці, у тому числі й представники української діаспори, не мали доступу до основного масиву джерел.

Лише зі здобуттям Україною незалежності науковий інтерес до зазначеної теми суттєво зріс. Це демонструє поява праць В. Сарбея, А. Катренка, В. Борисенка, І. Лисяка-Рудницького, Н. Шип та інших дослідників, в яких питання генези української ідентичності та ролі у цьому процесі мовного чинника розглядалися з точки зору концепції українського національного відродження.

У перші десятиліття ХХІ ст. поява праць Р. Шпорлюка, З.-Є. Когути, О. Міллера, О. Толочка, Я. Верменич, А. Капелера, Р. Вульпіус, О. Реєнта, В. Венгерської, Й. Ремі ознаменувала формування методологічного підходу, в межах якого процеси націєтворення в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. були представлені як боротьба низки конкуруючих національних проєктів. Аналіз історіографії засвідчує, що роль мовного чинника у формуванні української модерної нації, а також мовна політика імперських центрів на українських землях ще недостатньо вивчені у компаративному, регіональному та соціокультурному вимірах.

Для здійснення такого дослідження існує репрезентативна джерельна база, яка включає архівні та опубліковані джерела, зокрема: законодавчі акти, документи й матеріали органів державної влади та офіційних установ, програми політичних організацій, статистичні матеріали, наукові та публіцистичні праці,

документи особового походження (автобіографії, спогади, щоденники, листування тощо).

Концептуальні засади дослідження побудовані на основі синтезу та критичного переосмислення положень теорій нації, сформульованих Б. Андерсоном, Е. Гелнером, Е. Смітом, Е. Хобсбаумом. Нація розглядається як політичне явище, виникнення якої є результатом формування групової ідентичності через визнання членами групи факту приналежності до неї. В Україні, як і в більшості інших європейських країн, розгортання процесу формування націй припало на ХІХ ст. й було обумовлене процесами соціальної та економічної модернізації, появою нових технологій візуалізації та поширення інформації. Передумовою виникнення націй була наявність певних форм ідентичностей на основі мовної та культурної близькості населення окремих регіонів та країн. Для з'ясування ролі мови у процесі формування національної ідентичності використовуються теоретичні розробки Дж. Джозефа, а також положення концепції національно-лінгвістичної програми М. Гроха.

Британська енциклопедія, найстарше й найавторитетніше із сучасних енциклопедичних видань, визначає мову як систему усталених мовленнєвих або написаних символів, за допомогою якої людські істоти, як члени соціальної групи, мають можливість виражати себе. Із суто утилітарної точки зору, будь-яка мова є лише комунікативним засобом, інструментом, який забезпечує процес передавання інформації. При цьому, однак, мова має здатність відображати особливості світосприйняття своїх носіїв і з найдавніших часів використовується як засіб ідентифікації, що дає можливість відокремлювати умовних «своїх» від не менш умовних «чужих».

Однак, незважаючи на очевидність зв'язку між мовою та груповою ідентичністю, знадобилося багато століть, перше ніж мовні та культурні відмінності народів Європи стали тим ґрунтом, на якому почали формуватися політичні та громадянські спільноти – нації. Для них створення єдиного мовного простору було необхідною умовою залучення населення до політичних

структур та інститутів суспільства. Але для того, щоб «система мовленнєвих та писемних символів» отримала можливість повноцінно забезпечувати комунікативні потреби модерної політичної спільноти, її необхідно було наповнити новими смислами, науково окреслити й усвідомити її цінність. Упродовж «довгого» ХІХ ст. практично в усіх європейських країнах інтелектуальні еліти здійснювали значну роботу з підготовки словників, перекладів, мовознавчих досліджень, створення художніх та драматичних творів, написання наукових, науково-популярних та навчальних праць.

Проте не всім народним мовам поталанило перетворитися на мови національні. Деякі залишилися в статусі селянських говірок і в процесі урбанізації були поступово витіснені стандартизованими мовами. Інші, навіть попри створення словників, граматик, а подекуди й літературних традицій, все одно втратили більшість своїх носіїв і перетворилися на символічний об'єкт вшанування для обмеженого кола ентузіастів. Вони не витримали конкуренції з мовами метрополій, які з самого початку опинилися в значно кращій ситуації через підтримку з боку урядів та парламентів. Більшість європейських держав ХІХ ст. мала строкату етномовну структуру населення, і майже всі вони, тією або іншою мірою здійснювали політику мовного централізму.

Приклади Великої Британії, Франції, Бельгії та Іспанії засвідчують, що мовна політика центральних урядів була спрямована на розширення сфери вжитку державних мов з одночасним проведенням політики дискредитації та зниження соціального престижу місцевих діалектів та мов корінних народів, які оголошувалися атрибутом соціально-економічної відсталості та «низької» культури. Формальним засобом проведення політики мовного централізму було передусім закріплення офіційного статусу державної мови та її виняткового права на функціонування у сфері освіти, судочинства та адміністрації. Водночас успішність політики асиміляції більшою мірою залежала не від репресивних заходів, а від тих переваг, які могла надати носію міноритарної мови або діалекту інтеграція до мовного простору метрополії. Якщо у Франції держава чітко окреслювала статус французької мови й рішучо боролася з будь-

яким проникненням мов меншин до сфери освіти, то у Великій Британії, водночас, англійська мова ніколи не мала законодавчо закріпленого статусу, а мешканцям національних окраїн дозволяли організовувати навчання рідними мовами в початкових школах при релігійних громадах. В обох країнах мовна асиміляція етнічних меншин досягла беззаперечного успіху, адже для представників цих меншин на певному історичному етапі «британськість» та «французькість» надавали незрівнянно вищі переваги порівняно зі збереженням «валлійськості» або «провансальськості».

У центрі та на сході Європи специфіка мовної ситуації була зумовлена успадкованими від епохи Середньовіччя особливостями політичних інститутів монархій Габсбургів та Романових. Дуалістична монархія у своїй внутрішній політиці керувалася універсалістськими принципами, започаткованими ще в часи існування Священної Римської імперії, балансуючи між протиріччями окремих етномовних груп населення, але гарантуючи базові права й свободи для всіх них. Російська імперія, політична система якої була заснована на зрощенні абсолютистської влади монарха та державної релігії, прагнула до максимальної уніфікації етномовної структури населення. Кінцевою метою етнополітики імперії була русифікація та поширення православ'я серед усіх груп корінного населення. Відмінності проведення цієї політики в окремих регіонах полягали лише в площині інтенсивності асиміляційного курсу.

Унікальність ситуації, у якій у другій половині XIX ст. опинилася українська мова, полягала в тому, що її носії виявилися розділеними між двома імперіями, правлячі кола яких мали діаметрально протилежні погляди на мови корінних народів. Конституція Австро-Угорщини 1867 року проголошувала рівність усіх мов імперії і гарантувала право кожної мови на збереження й використання власним етносом. В Австро-Угорщині українська (рутенська), разом із іншими міноритарними мовами держави мала офіційний статус крайової мови. Її порівняно широко використовували у початковій та меншою мірою у середній та вищій освіті, у діяльності місцевих адміністрацій та судах, іноді вона лунала навіть із парламентської трибуни.

Хоча кількість навчальних закладів в Австро-Угорщині, у яких українську мову використовували як мову навчання, далеко не задовольняла потреби українського народу в освіті, проте її широко використовували, в тому числі у вищій школі, у Львівському та Чернівецькому університетах. Через особливості соціально-економічного та демографічного розвитку Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття українська мова перебувала в нерівних умовах щодо інших етномовних груп місцевого населення, передусім поляків, німців та угорців. Але, незважаючи на це, українська мова в Австро-Угорщині мала такі переваги, на які не мали підстав сподіватися носії ірландської у Британії або бретонської у Франції.

Натомість у Російській імперії українська взагалі вважалася не окремою мовою, а лише наріччям загальноросійської. Щонайменше з початку 1860-х рр. уряд розглядав будь-які спроби розширити сферу функціонування української мови як загрозу цілісності держави. Як і інші міноритарні мови імперії, українська не могла використовуватися в адміністративній, судовій, а за винятком нетривалого періоду існування недільних шкіл, ще й в освітній сфері. Нормативні документи 1863, 1876 та 1881 рр. встановлювали обмеження на використання української мови у сфері друку, культурному та науковому житті. Подібних обмежень, які, зокрема, стосувалися не допуску до друку наукових або публіцистичних текстів лише за мовною ознакою, не було в той час щодо мови жодного іншого народу в Європі.

Наслідком мовної політики Російської імперії стало зниження соціального статусу української мови, яка впродовж усього XIX ст. була мовою «низького престижу», асоціювалася передусім із селянським побутом і не могла використовуватися в усіх сферах комунікації. Згідно з класифікацією Г. Шмідт-Рора, із дев'яти галузей, у яких використовували мову, українська в Російській імперії функціонувала лише в чотирьох, а саме: у сімейному побуті, у дитячих іграх, частково, в літературі й друці. Церква, школа, армія, суд та управління перебували поза сферою функціонування української мови більшості населення України.

Незважаючи на це, асиміляційна політика Російської імперії в Україні завершилася невдачею. Питання, чому «російський проект» в Україні не спрацював, залишається предметом дискусій в історіографії. Щодо мовної сфери можна виділити декілька причин, чому українці в Російській імперії не розділили долю провансальців у Франції або шотландців у Британії. Зокрема, Росія, яку б помітну партію у «концерті європейських держав» вона не відіграла, залишалася країною з відсталим соціально-економічним та політичним устроєм. Її правляча еліта була значною мірою космополітичною, й для неї самої цивілізаційним та культурним орієнтиром були Париж, Берлін і Лондон. Російська мова, яку значна частина представників вищого чиновництва імперії опановувала вже у свідомому віці, попри свій державний статус, не надавала таких культурних переваг, як французька або англійська.

Друга причина полягала в загальному низькій ефективності державного апарату Російської імперії. Початкова освіта російською мовою охоплювала лише вкрай незначну частку українського сільського населення, яке не мало ані значної потреби володіти російською, ані можливості її досконало опанувати. Загалом неефективними виявилися й численні цензурні заборони українськомовних літературних творів і театральних вистав. Практична реалізація суворих обмежень та заборон залежала передусім від чиновників на місцях, які мали широкі можливості довільно тлумачити вказівки центру. Це нерідко дозволяло українським літераторам та драматургам долати цензурні обмеження, використовуючи різні можливості особистого впливу на посадовців.

Є достатньо підстав вважати, що серед самого російського чиновництва не було повного консенсусу щодо необхідності застосування суворих обмежень до «малоросійського наріччя», щодо якого навіть в офіційних документах внутрішнього користування нерідко застосовували термін «мова». Серед представників російської наукової громадськості та опозиційно налаштованої до політики правлячої династії інтелігенції зростало переконання в абсурдності норм Валуєвського циркуляру та Емського указу. Ці настрої повною мірою

виявилися під час ухвалення в 1905 р. Російською академією наук Доповіді комісії під головуванням академіка Ф. Корша щодо скасування утисків українського друкованого слова.

Проте очевидно, що головною причиною невдачі асиміляційної політики Росії була активна діяльність освіченого прошарку українського суспільства. У його середовищі тиск із боку російської адміністрації сприяв наростанню невдоволення, а конкурентні проекти творення російської та польської політичних націй сприяли консолідації українських інтелектуалів. Для них саме мова відігравала роль головного об'єднувального центру спільноти, роз'єднаної між імперськими світами Росії та Австро-Угорщини. Саме мова була головним маркером культурної єдності українців та їхньої відмінності від інших етнічних спільнот, передусім, від росіян та поляків.

Упродовж XIX століття процес стандартизації та унормування української літературної мови все ще тривав. Він передбачав, зокрема, і створення історичного словника української мови, вироблення норм правопису, наукове дослідження історії української мови, здійснення перекладів класичних творів світової літератури. Вагомого значення набуло створення українською мовою літературних творів різних жанрів, їх публікація та поширення серед народу. Особлива роль у цьому процесі належала творчості Тараса Шевченка, завдяки якому, за влучним висловом Романа Шпорлюка, «свобода почала говорити по-українському».

Не менш важливим для розвитку і стандартизації української мови було також здійснення перекладів Святого Письма українською мовою. Поширення богослужбової літератури, написаної народною мовою, підвищувало її соціальний престиж в очах широких верств населення й створювало додаткові можливості протидії асиміляційній політиці, яку Російська імперія реалізовувала, серед іншого й через церкву. Якщо на землях Західної України греко-католицьке духовенство сприяло етнічній консолідації українців, то в українських губерніях Російської імперії представники православного кліру

переважно сприяли інтеграції населення до загальноімперського культурного простору.

Маючи потенціал «повної мови», українська поступово реалізовувала його завдяки літературній та науковій діяльності таких представників української інтелігенції, як П. Куліш, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, К. Михальчук, П. Житецький, О. Косач, І. Франко, С. Смаль-Стоцький тощо. Багато хто з них усвідомлював, що саме мова є зв'язувальною ланкою між освіченою частиною суспільства, у середовищі якої формувалося уявлення про українську політичну націю, і широкими прошарками населення. Саме це покоління інтелектуалів, яке, незважаючи на кордони, діяло в єдиному культурному полі, відіграло провідну роль у формуванні спільної української ідентичності. У другій половині XIX ст. їхні зусилля були спрямовані на формування української літературної мови й розширення сфери її вжитку. Зокрема, в Російській імперії актуальною була боротьба за скасування обмежень українськомовного друку та запровадження української мови до сфери освіти; в Австро-Угорщині – повноцінне використання української в судовій та адміністративній системі.

Організаційно провідними осередками відстоювання прав української мови на вільний розвиток були українські громади, які почали виникати на початку 1860-х рр. на теренах Російської імперії, зокрема в Санкт-Петербурзі, Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, а згодом в Одесі, Єлисаветграді тощо. В умовах, коли не було можливості створювати легальні організації національного спрямування, громади відігравали роль неформальних центрів українського руху, які поєднували функції дискусійних майданчиків, наукових товариств, літературно-мистецьких клубів та осередків взаємодопомоги. Зусиллями громадівців створювалися недільні школи з українською мовою викладання, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який відіграв визначну роль у розгортанні українознавчих студій. Після ліквідації цього осередку члени громад продовжували здійснювати наукову та популяризаторську роботу як в Україні, так і за її межами.

У межах громад відбувалася тісна кооперація між представниками українського руху Російської імперії та Австро-Угорщини. Під впливом громад Наддніпрянської України або незалежно від нього, аналогічні організації виникли в Тернополі, Станіславі, Кракові та інших містах. У цілому можна констатувати консолідованість та ідейну єдність українського руху в Російській імперії та Австро-Угорщині. Вагомим здобутком співпраці українських інтелектуалів стало створення та діяльність Наукового товариства імені Шевченка. На рубежі XIX-XX ст. громадівський рух поступово трансформувався в створення політичних партій та організацій, у програмних документах яких питанню захисту української мови приділяли значну увагу.

У процесах розширення соціальних функцій української мови надзвичайно важливу роль відігравали соціально-демографічні чинники. За результатами перепису 1897 р. українськомовне населення Російської імперії складало 22 млн. 380 тис. осіб, а в Австро-Угорщині за переписом 1900 р. – 3,8 млн. осіб. Українці, отже, були одним із найбільших бездержавних народів Європи. Навіть із суто технічної точки зору швидка асиміляція такого величезного масиву населення навряд чи могла здійснитися швидко. Водночас процеси асиміляції повільно, але впевнено просувалися вперед, що засвідчує поступове зменшення питомої ваги українськомовного населення на рубежі XIX-XX ст.

У другій половині XIX ст. у Наддніпрянщині альтернативою збереження української мови та самосвідомості було долучення до загальноросійської ідентичності. У Східній Галичині конкуренцію українській складала передусім польська мова та ідентичність, а також до певної міри, німецька та російська; на Закарпатті – угорська та російська. Найскладніша мовно-культурна конфігурація вибудувалася на півдні сучасної України – у Таврійській та Херсонській губерніях, а також у Бессарабії та Буковині. Однак варто наголосити, що локальні розбіжності не стали поштовхом до формування регіональних варіантів українських ідентичностей. Уявлення про

приналежність до єдиної мовно-культурної спільноти домінувало серед усіх діячів українського руху, де б вони не проживали.

Дані переписів засвідчують, що найбільш інтенсивно процеси мовної асиміляції українського населення розгорталися в містах. Для формування української нації це становило значну проблему, адже саме в міських центрах формувалася професійна українська культура, здійснювалися українознавчі дослідження та розгортали свою діяльність громадсько-політичні організації. Можна констатувати, що упродовж XIX ст. населення міст, які нині входять до складу території України, було поліетнічним, а українці становили лише одну з етномовних груп міського населення.

Однак, варто зауважити, що уявлення про українців XIX ст. як про «хліборобську націю», яка протистояла переважно російському простору міст, не можна визнати таким, що повною мірою відображає дійсність. На основі статистичних даних 1897 р., можна стверджувати, що у більшості міських поселень українських губерній Російської імперії саме представники українськомовної громади становили найбільш численну етномовну групу. Загалом, у містах на українських землях обох імперій частка тих, хто визнавав українську мову рідною або розмовною переважно сягала близько третини населення. Популярність та комерційна успішність українськомовних книжок і театральних вистав, концертів української музики та пісень, які відбувалися в Києві, Харкові, Полтаві, Одесі та інших містах, засвідчує наявність запиту на українську культуру в міському середовищі. Достатньо показовими виглядають і непоодинокі факти переходу іноземних підданих, які проживали в містах України, саме на українську мову спілкування.

У середовищі української інтелігенції другої половини XIX століття побутове використання української мови поступово трансформувалося в усвідомлену життєву потребу. Українська мова завдяки зусиллям представників інтелектуальної еліти розширювала свою сферу вжитку не тільки через її наукове вивчення та популяризацію, але й упроваджувалася як мова повсякденного спілкування для власних дітей (наприклад, у родинах Лисенків,

Старицьких, Косачів), ставала маніфестацією національної ідентичності. Відомі й факти, коли деякі представники мистецьких та громадських кіл свідомо уникали використання української мови в розмовах через побоювання зазнати звинувачень у неблагонадійності.

Надзвичайно важливим був процес поширення української мови та ідентичності серед відносно малочисельного прошарку українських землевласників та буржуазії впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Такі заможні підприємці і меценати, як О. Алчевський, Г. Галаган, Є. Милорадович, В. Смиренко, Є. Чикаленко надавали значну фінансову, організаційну допомогу, яка сприяла реалізації всіх основних національних культурно-освітніх проектів на території українських земель як Російської імперії, так і Австро-Угорщини. Вони зробили значний внесок у видання українськомовних навчальних праць, сприяли публікації наукових розвідок на українознавчу тематику, підтримували українські часописи, газети, театральні вистави, історико-археологічні та етнографічні пошуки, діяльність окремих діячів української науки та культури, освітні, культурно-мистецькі та наукові товариства й організації, долучалися до вшанування спадщини Тараса Шевченка.

Мабуть, не буде перебільшеним твердження, що українська мова відіграла виняткову роль у формуванні національної ідентичності українців у другій половині XIX ст. Щодо цього українці не були винятком із значної кількості європейських народів, для яких стандартизація літературної мови та підвищення її соціального престижу стали необхідною передумовою виникнення політичної спільноти. Специфіка України полягала в тому, що відмінності в мовній ситуації на українських землях Російської імперії та Австро-Угорщини сприяли тому, що формування української ідентичності йшло різними шляхами, але вело до одного результату – формування української модерної нації. Незважаючи на регіональні відмінності, українська мова стала тим соціальним медіатором, який сприяв трансляції української ідентичності в суспільстві, розділеному кордонами держав, суспільних верств і

конфесій, а також її збереженню в умовах соціальних та військово-політичних конфліктів перших десятиліть ХХ ст.

На основі проведеного дослідження можна запропонувати рекомендації та виділити перспективні напрями подальших наукових пошуків:

1. З метою дослідження питань, пов'язаних із соціальною та етнічною проблематикою, є доречним створення єдиної наукової бази даних результатів усіх переписів Австро-Угорщини та Російської імперії, які стосуються сучасних українських територій, що уможливить робити більш обґрунтовані висновки щодо соціально-демографічних процесів в Україні та вивчати їх у різних зрізах.

2. Продовження наукового вивчення та створення цілісного окремого дослідження потребує питання ідентичності представників духовенства та соціально-економічної еліти України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

3. Недостатньо дослідженим у вітчизняній історіографії є питання функціонування органів цензури в Габсбурзькій монархії, що може стати предметом окремого вивчення.

4. Доцільною є систематизація здійснених в останні десятиліття напрацювань з історичної біографістики, яка може бути реалізована створенням Енциклопедичного словника біографій видатних діячів України ХІХ – початку ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 293. Київський цензурний комітет.

1. *Оп. 1, спр. 552.* Циркуляры и предписания управляющего Министерством народного просвещения, Главного управления по делам печати о запрещении издания книг на украинском языке, об усилении цензуры периодических изданий. 1859-1873 гг., 71 арк.

2. *Оп. 1, спр. 825.* Циркулярные предписания С.-Петербургского цензурного комитета Киевскому цензурному комитету, 2.03.1864-20.11.1864, 8 арк.

3. *Оп. 1, спр. 976.* Переписка с министром внутренних дел, Петербургским и Виленским цензурными комитетами о распространении на членов и секретаря Киевского комитета постановления об увеличении на 50 % жалования русским чиновникам ведомства Министерств внутренних дел в Киевской, Подольской и Волынской губернии, 30.04.1864-21.06.1865, 11 арк.

Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора.

4. *Оп. 1, спр. 4-А.* Циркулярные распоряжения Главного управления по делам печати, 452 арк.

5. *Оп. 1, спр. 61.* Журнал регистрации и рукописей, поступивших на предварительную цензуру в июне 1868 г. - декабре 1872 г. со сведениями о их одобрении или запрещении и возвращении автору или издателю, 40 арк.

6. *Оп. 1, спр. 122.* Журнал регистрации и рукописей, поступивших на предварительную цензуру со сведениями о их одобрении или запрещении и возвращении автору или издателю, 15.01.1875-06.06.1876, 65 арк.

7. *Он. 1, спр. 130.* Журнал регистрации и рукописей, поступивших на предварительную цензуру со сведениями о их одобрении или запрещении и возвращении автору или издателю, 02.01.1876-18.05.1877, 59 арк.

8. *Он. 1, спр. 134.* Журнал регистрации и рукописей, поступивших на предварительную цензуру со сведениями о их одобрении или запрещении и возвращении автору или издателю, 02.01.1877-01.03.1878, 71 арк.

9. *Он. 1, спр. 148.* Циркуляры Главного управления по делам печати о рукописях и книгах на украинском языке запрещенных и разрешенных к печатанию и переизданию, 15.01.1881-02.12.1885 г., 84 арк.

10. *Он. 1, спр. 153.* Переписка с Петербургским цензурным комитетом, Московским и Виленским отдельными цензорами по иностранной цензуре о порядке представления на цензурный просмотр книг и рукописей на украинском языке, 28.01.1881-27.11.1885 г., 17 арк.

11. *Он. 1, спр. 185.* Циркуляры Главного управления по делам печати о рукописях и книгах на украинском языке запрещенных и разрешенных к печатанию и переизданию, 07.01.1886-13.08.1890 г., 56 арк.

12. *Он. 1, спр. 189.* Дело Канцелярии Киевского отдельного цензора с извещениями цензурных комитетов и отдельных цензоров по разным вопросам касающимся печати, 12.02.1886-15.09.1890, 23 арк.

13. *Он. 1, спр. 226.* Циркуляры Главного управления по делам печати о рукописях и книгах на украинском языке запрещенных и разрешенных к печатанию и переизданию, 1891 г., 80 арк.

14. *Он. 1, спр. 227.* Циркуляры Главного управления по делам печати о рукописях и книгах на украинском языке запрещенных и разрешенных к печатанию и переизданию, 1891-1892 гг., 61 арк.

15. *Он. 1, спр. 228.* Циркуляры Главного управления по делам печати о рукописях и книгах на украинском языке запрещенных и разрешенных к печатанию и переизданию, 1891-1892 гг., 13 арк.

16. *Он. 1, спр. 268.* Циркуляры Главного управления по делам печати о рукописях и книгах на украинском языке запрещенных и разрешенных к печатанию и переизданию, 04.01.1893-31.12.1896, 313 арк.

17. *Он. 1, спр. 273.* Циркуляры Главного управления по делам печати о рукописях и книгах на украинском языке запрещенных и разрешенных к печатанию и переизданию, 1893-1896 гг., 405 арк.

18. *Он. 1, спр. 284.* Журнал регистрации и рукописей, поступивших на предварительную цензуру со сведениями о их одобрении или запрещении и возвращении автору или издателю, 02.01.1893-12.01.1896, 240 арк.

19. *Он. 1, спр. 287.* Дело Канцелярии Киевского отдельного цензора о сочинениях воспрещенных к ввозу в Россию. 23.01.1893-25.11.1896, 75 арк.

20. *Он. 1, спр. 297.* Сообщения Петербургского, Московского, Виленского цензурных комитетов, 10.01.1894-30.12.1896, 285 арк.

21. *Он. 1, спр. 323.* Представления Киевского отдельного цензора и извещения Главного управления по делам печати о допущенных и недозволенных к напечатанию рукописей на малорусском наречии, 8 января 1897 г. – 23 декабря 1899 г., 213 арк.

22. *Он. 1, спр. 354.* Сообщения Петербургского, Московского, Харьковского и других цензурных комитетов, 17.01.1900-11.12.1903, 194 арк.

23. *Он. 1, спр. 355.* Представления Киевского отдельного цензора. Извещения Главного управления по делам печати о допущенных и недозволенных к напечатанию рукописей на малорусском наречии, 11.01.1900-20.10.1903, 255 арк.

24. *Он. 1, спр. 357.* Дело Канцелярии Киевского отдельного цензора, переписка с Киевским губернским жандармским управлением, 07.01.1900-26.11.1903, 299 арк.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора.

25. *Он.1, спр. 6208.* Переписка с министром внутренних дел, киевским, подольским и волынскими гражданскими губернаторами и др. о разрешении на

постановку спектаклей держателями театральних труп, списки пьес, дозволенних цензурою к постановке. Т. 1. 20.04.1845-04.01.1849, 135 арк.

26. *Оп.1, спр. 6209.* Переписка с министром внутренних дел, киевским, подольским и волынскими гражданскими губернаторами и др. о разрешении на постановку спектаклей держателями театральных трупп, списки пьес, дозволенных цензурой к постановке. Т. 2. 10.09.1848-30.10.1853 г., 41 арк.

27. *Оп. 1, Т. 3, спр. 3654.* Дело о запрещении помещиками с. Белого, Махновского у., Киевской губ. Огоновским и Рогозинским обучать грамоте детей своих крепостных крестьян, 10 марта-15 ноября 1841 г., 6 арк.

28. *Оп. 370 (1868), спр. 181.* Листовки и воззвания Бакунина и Нечаева к студентам России, 77 арк.

29. *Оп. 542, спр. 99.* Дело по рапорту инспектора типографии и т. п. заведений с отчетом за 1888 г., 42 арк.

30. *Оп. 544, спр. 275.* Дело по рапорту инспектора типографии с представлением отчета за 1890 г. Инспектор Корчинский, 29 арк.

31. *Оп. 631, спр. 472.* Дело по рапорту инспектора типографии с представлением отчета за 1900 г., арк. 11.

32. *Оп. 808, спр. 99.* Дело о запрещении продавать в Юго-Западном крае книгу на украинском языке «Грамматки», изданную в Петербурге. 24-31 мая 1858 г., арк. 1-5.

33. *Оп. 832, спр. 2.* Циркуляр Министерства внутренних дел от 26 июля 1882 года о порядке устройства частными лицами публичных театральные представлений, концертов, чтений и др. собраний, арк. 187.

34. *Оп. 855, спр. 63.* Дело об отмене запрета на печатание на украинском языке. 6.02.1905 -10.04. 1905, 16 арк.

Ф. 832. Антоновичі

35. *Оп. 1, спр. 74.* Отрывки неизданных рукописей В. Б. Антоновича, 83 арк.

Ф.1191. Канцелярія тимчасового харківського генерал-губернатора

36. *Оп. 2, спр. 92.* Справа про обвинувачення учня Харківського реального училища Грінченка Б. та колишнього студента Філіпова К. у

розповсюдженні забороненої літератури. 2 листопада 1879 р. – 5 липня 1880 р., 7 арк.

37. *Оп. 1, спр. 269.* Справа про отримання дозволу на розповсюдження та продаж книг і брошур українською мовою. 9-19 грудня 1880 р., 8 арк.

38. *Оп. 1, спр. 323.* Циркуляри Головного управління у справах друку Міністерства Внутрішніх справ, 15 січня-31 грудня 1881 р., 20 арк.

39. *Оп. 1, спр. 376.* Справа про отримання дозволу ставити п'єси і вистави українською мовою різними театральними труппами у Полтавській і Харківській губерніях, 1881-1882 гг., 71 арк.

Ф. 1680. Канцелярія Харківського інспектора у справах друку.

40. *Оп. 1, спр. 32.* Распоряжение Главного управления по делам печати, о разрешении печатать рукопись на украинском языке «Домовий Дідькович. Новорічна чумацька наука», 9 декабря 1898, 1 арк.

41. *Оп. 1, спр. 34.* Списки запрещенных цензурой к печати произведений, 04.01.1899-30.12.1899 г., 109 арк.

42. *Оп. 1, спр. 35.* Циркуляры Главного управления по делам печати и предписания Харьковского губернатора о запрещении печатать сведения о студенческом революционном движении и произведений на украинском языке. 13 января 1899 г. – 28 ноября 1899 г., 153 арк.

43. *Оп. 1, спр. 37.* О разрешении к печати произведений на украинском языке «Як чоловік собі науку добував» и других. 8 февраля 1899 г. – 8 июля 1899 г., 4 арк.

44. *Оп. 1, спр. 38.* Распоряжение Главного управления по делам печати о запрещении печатать рукописи на украинском языке, в том числе «Сказку о рыбаке и рыбке» Пушкина, 17.05. 1899 г. – 12 июня 1899 г., 9 арк.

45. *Оп. 1, спр. 42.* Предписания Главного управления по делам печати о запрещении печатать произведения на украинском языке, 03.01.1900-23.11.1900 г., 2 арк.

46. *Он. 1, спр. 44.* Списки запрещенных к изданию цензурой произведений К. Маркса и писателей Л. Толстого и Т. Шевченка, 03.01.1900-29.12.1900 г., 89 арк.

47. *Он. 1, спр. 45.* Циркуляры Главного управления по делам печати о сведениях и сообщениях, не подлежащих опубликованию, 04.01.1900-16.12.1900 г., 165 арк.

48. *Он. 1, спр. 54.* Переписка с Главным управлением по делам печати о произведениях на украинском языке, подлежащих цензуре, 10.01. 1901 – 27.12.1901 г., 19 арк.

49. *Он. 1, спр. 76.* Переписка с Главным управлением по делам печати о разрешении и запрещении печатать произведения на украинском языке, подлежащих цензуре, 12.03. 1902 – 23.12.1902 г., 14 арк.

50. *Он. 1, спр. 77.* Переписка с Главным управлением по делам печати об издании произведений на украинском языке, 11.10.1902-19.12.1903 г., 25 арк.

51. *Он. 1, спр. 92.* Переписка Главного управления по делам печати и канцелярии Харьковского губернатора о запрещенных рукописях. 16.12.1903-26.04.1904 г., 25 арк.

52. *Он.1, спр. 97.* Циркуляр главного управления по делам печати от 15 мая 1904 г. о запрещении издания и распространения изданий на литовском и жмудском наречиях, латино-польскими буквами, арк. 44, 72.

53. *Он. 1, спр. 105.* Распоряжение Главного управления по делам печати о запрещении и разрешении издания отдельных сочинений на украинском языке, 121 арк.

Ф. 1265. Українське товариство «Академічна громада», м. Краків

54. *Он. 1, спр. 1.* Списки членів громади 1888-1889 р., 20 арк.

55. *Он. 1, спр. 2.* Списки читачів бібліотеки Громади, 24 арк.

56. *Он. 1, спр. 3.* Алфавітний каталог книжок бібліотеки Громади, 56 арк.

57. *Он. 1, спр. 4.* Опис інвентаря Громади, 12 арк.

58. *Оп. 1, спр. 5.* Книга записів побажань, вражіннь членів Громади, 115 арк.

**Центральний державний архів вищих органів
влади та управління України**

Ф. 3695. Шелухін Сергій Павлович (1864-1938).

59. *Оп. 1, спр. 46.* Рукописні і друковані статті: «Одне з джерел пізнання рідної мови», «Мовні свідки», «Мова і народність», «Дві народності» та нотатки до них, 245 арк.
60. *Оп. 1, спр. 47.* Статті з газет до рукопису «Мова і народність», 42 арк.
61. *Оп.1, спр. 48.* Рукописи статей «В оборону прав української нації», «Рідна душа», 276 арк.

**Центральний державний архів-музей
літератури і мистецтва України**

Ф. 131. Алчевський Іван Олексійович.

62. *Оп. 2, спр. 23.* Лист до О. К. Алчевського від міністра фінансів Вітте, 16 грудня 1894 р., 2 арк.
63. *Оп. 2, спр. 24.* Лист О. К. Алчевського до Г. О. Алчевського /сина/ 1 травня 1901 р., 2 арк.

Державний архів міста Києва

Ф. 168. Київське товариство грамотності, 1865-1908 рр.

64. *Оп. 1, спр. 1 а.* Статті, заметки о газетах «Русь», «Киевская мысль» и др. народных библиотек, 13 декабря 1902 г. – 21 апреля 1908 г., 10 арк.
65. *Оп. 1, спр. 2 б.* Документы о деятельности Народного дома Киевского общества грамотности, 15 ноября 1902 г. – 1 июня 1908 г., 13 арк.

66. *Оп.1, спр. 7.* Отчет Киевского общества грамотности за 1906 год., 100 арк.
67. *Оп. 1, спр. 8.* Дело с разной перепиской. 1907 год., 21 арк.
68. *Оп. 1, спр. 9.* Дело с разной перепиской (Киевское общество грамотности), 1905 -1907 гг., 170 арк.
69. *Оп. 1, спр. 10 а.* Устав Киевского общества грамотности, 1882 г., 11 арк.
70. *Оп. 1, спр. 12 а.* Документы о деятельности воскресных школ Киевского общества грамотности, 21 июля 1893 – 3 марта 1905, 9 арк.

Ф. 287. Інспекція друкарень, літографій і книжкових магазинів при Київському цивільному губернаторові, 1886-1917 рр.

71. *Оп. 1, спр. 5.* Дело о привлечении к ответственности военного врача Панченко и студентов Киевского университета Слепцова и Игнатовича за хранение и продажу книг на украинском языке без разрешения инспектора, 13 апреля-28 октября 1887 г., 35 арк.
72. *Оп. 1, спр. 6 а.* Переписка с Киевским губернатором об открытии типографий, библиотек, книжных магазинов, фотографий и др. заведений, переименовании их и перемене адресов. Переписка с Киевским губернатором по ходотайству композитора Н. В. Лысенка о разрешении продажи «Сборника украинских песен» напечатанного заграницей, 1 января-31 декабря 1888 г., 134 арк.
73. *Оп. 1, спр. 6 в.* Черновик годового отчета о наличии и деятельности типографий, литографий, книжных магазинов и др. заведений за 1888 год. Годовые отчеты типографий и литографий, 1 января-19 апреля 1888 г., 132 арк.
74. *Оп. 1, спр. 8.* Черновик отчета о состоянии и деятельности типографий, литографий, книжных магазинов, фотографий и др. заведений за 1893 год. Описи оборудования типографий и литографий, сведения о штатах, списки служащих и рабочих. Списки произведений, напечатанных в типографиях в 1893 году, 2 января – 31 декабря 1893 г., 112 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 5. Управління Тимчасового одеського генерал-губернатора.

75. *Оп. 1, спр. 1689.* Циркуляр Головного управління у справах друку до керівництва губерній про правила дозволу театральних постанов 21.03. 1884, арк. 156-156 зв. До 170-ї річниці М. В. Лисенка, Державний архів Одеської області [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archive.odessa.gov.ua/vistavki/lisenko_170-rokiv/ Назва з екрану. Дата звернення: 15.10.2017.

Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського

Ф. 24 Лисенко Микола Віталійович (1842-1912).

76. *Ф. 24-2, спр. 101.* Лисенко М. В. Листи Де-Коннор О. до Лисенка М. В. 1867-1868 рр., 3 листи, 12 арк.

Інститут Рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського

Ф. І. Літературні матеріали.

77. *Спр. 10865.* Михальчук К. Об украинской культуре. Автограф-черновик. Нач. XX ст, 4 арк.

78. *Спр. 10866.* Михальчук К. В редакцию «Киевской Старины» [Об украинском правописании] 17 апреля 1902 г. Киев, 13 арк.

79. *Спр. 10867.* Михальчук К. П. О народной психологии. 10-х років XX ст., 5 арк.

80. *Спр. 10875.* Личные бумаги К. П. Михальчука, 8 арк.

81. *Спр. 22369.* Михальчук К. и Крымский А. Программа для собирания особенностей малорусских говоров §§ 118, 119, 120. Поч. XX ст., 15 арк. Додаток. – Друкований примірник.
82. *Спр. 33585.* Одеська молода Українська громада. «Коли не на конях, то хоч по голоблях!», 25 жовтня 1902 р., Одеса, 1 арк.
83. *Спр. 33786.* Прощение к Министру Народного просвещения о разрешении украинцам учиться на родном языке. Подписи: Павел Житецкий, Николай Лысенко, Ольга Косач, Лариса Косач. Нач. XX ст., 2 арк.
84. *Спр. 33830.* Запрещение на рукопись Александра К. Е. К печатанию под названием «Ганна-Панна», 2 арк.
85. *Спр. 34422.* Житецкий П. И. Заметки по поводу новой редакции малорусского словаря, 29 марта 1902 г., 6 арк.
86. *Спр. 34423.* Михальчук К. Деякі уваги щодо редакції українського словаря, 22 квітня 1902 р., 6 арк.
87. *Спр. 46562.* Житецкий П. И. Программа по языку, 4 арк.
88. *Спр. 47560-47563.* Житецька Варвара Семенівна. Житецькому Павлу Гнатовичу. Листи 4 од., 8 арк.
89. *Спр. 48003.* Житецький П. Г. Житецькій Варварі Семенівні. Листи 23.02.1863-16.03.1865, з Кам'янця, Сквири, Києва в Кременчук, 83 арк.
90. *Спр. 48004-48019.* Житецький П. Г. Житецькій Варварі Семенівні. Листи з Петербурга в Київ, 19.08.-23.12.1880 р., 16 од., 33 арк.
91. *Спр. 48063-48069.* Житецький П. Г. Житецькому Г. П. Листи 17.01.1881-2.03.1882 рр. з Петербурга до Києва, 7 од., 7 арк.
92. *Спр. 48070-48096.* Житецький П. Г. Житецькій Варварі Семенівні. Листи 1.01.1882-26.07.1883 р. з Петербурга до Києва, 54 арк., 27 од.
93. *Спр. 48131-48132.* Житецкий П. И. Житецкому И. П. Письма 04-15.09.1892 из Киева, 4 арк.
94. *Спр. 48137-48171.* Житецький П. Г. Житецькому Г. П. Листи, 08.09.1903-11.05.1907 рр., 35 од., 70 арк.

95. *Спр.* 48180. Житецький П. Г. Лист в справі галицької діалектології. З Києва, 2 арк.

96. *Спр.* 48184. Житецький П. И. Письмо об украинской грамматике. 2 января 1872 г. из Києва, 4 арк.

97. *Спр.* 48852. Смаль-Стоцький. Житецькому [Павлу Гнатовичу]. Лист, Чернівці, 07.03.1904, 2 арк.

Ф. П. Комплексний фонд «Історичні матеріали». Зібрання історичних документів XVII-XX ст.

98. *Спр.* 3050. Вірші А. Константинова 1886 р. «Думки Українця», «Люблю тебе, моя Вкраїно». Оригінали, 7 арк.

99. *Спр.* 3124. Випис з протоколів засідання Академії наук (Петербург), 1862-65 рр. З приводу видання перекладу на українську мову Євангелія, 11 арк.

100. *Спр.* 3365. Проект мотивованого прохання до Харківського губернатора про дозвіл і затвердження в Харкові «Общества любителей Южно-русского языка и словесности», 1893, 4 арк.

101. *Спр.* 4229. Науменко В. П. Прохання до Головного управління у справах друку про дозвіл надрукувати заборонений Петербурзьким цензором «Опыт малорусской грамматики», 1887 р., 3 арк.

102. *Спр.* 4230. «Главное управление по делам печати». Відмова В. Науменку друкування «Малорусской грамматики», 9 травня 1887 р., 1 арк.

103. *Спр.* 4236. «Памятная записка» В. Науменка для міністра внутрішніх справ про мотиви необхідності легалізувати українське слово, як вираз національної самосвідомості, 20 грудня 1896 р. Чернетка та машинопис з помітками В. Науменка, 2 арк.

104. *Спр.* 4309. Повідомлення київського цензора Бутовського і канцелярії про дозвіл друкувати при «Київській старовині» і розсилати «Малоросійський словарь», 18 липня 1895 р., 4 арк.

105. *Спр.* 4312. Повідомлення Головного управління друку (через київського цензора) про умови дозволу друкувати українські словники при «Київській Старині», 20 серпня 1896 р., 3 арк.

Ф. Х. Українська Академія наук - Всеукраїнська Академія наук (УАН-ВУАН) 1918-1934. Архів і колекція документів, зібраних її установами XVI-XX ст.

106. *Спр. 16942.* Бухбіндер Наум «Листи К. П. Михальчука до О. М. Пипіна». Надруковані на машинці, 4 арк.

107. *Спр. 17124-17126.* Милорадович Єлизавета Іванівна. Граховецький Дмитро. З денника Єлисавети Іванівни Милорадович. 1851-1854 р. / Стаття /. Машиноп. / 2 варіанти та фотокартка /, листівка Граховецького до історичної секції АН від 18.VI.1928 р., 23 арк.

Ф. XXXVI. Кримський Агатангел Юхимович.

108. *Спр. 273-274.* Житецький П. Г. до Кримського. Листи 1896 з Києва, 3 арк.

109. *Спр. 660.* Крымский Агатангел Ефимович. «Что такое современное украинство?» Научное исследование, нач. XX в., 219 арк.

Ф. 53. Данилов Володимир Валеріанович

110. *Спр. 269.* Житецкий П. И. Пыпину А. Н. 10 писем 1876-1898 гг. из Киева, 35 арк.

Ф. 114. Товариство «Просвіта» у Києві (1906-1910, 1917-1922). Колекція архівних документів: 1906-1920.

111. *Спр. 22.* Пилипович М. «Крути слова» / Стаття про українську мову / 1900-і рр., 4 арк.

Ф. 133. Костянтин Федорович Кушнір-Марченко (1877-1958).

112. *Спр. 1.* Кушнір-Марченко Кость Федорович. Щоденник. Т. I. 13 квітня 1892 р. – 31 грудня 1907 р., 178 арк.

Ф. 209. Тулуб Олександр Олександрович.

113. *Спр. 125.* Михальчук К. Про нашу долю / Промова на Шевченковому вечорі в українському клубі 24 березня 1909 року. Рукою О. О. Тулуба, 6 арк.

Статистичні джерела

114. *Киев и его предместия* Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободою по переписи 2 марта 1874 года произведенной и разработаной Юго-Западным Отделом Императорского Русского географического общества. – К. : В типографии Императорского университета Св. Владимира, 1875. – XXVIII, 401 с.

115. *Население г. Харькова по родному языку // Харьковский календарь на 1883 год.* Статистический отдел. Таблицы, составленные на основании переписи 29 апреля 1879 г. – Харьков : Типография Губернского Правления, 1883. – С. 144-159.

116. *Общий свод* по Империи результатов разработки, данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – СПб.: Паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. – т. 2. [6], LX, 417 с.

117. *Первая всеобщая* перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. XLVI. Харьковская губерния. – Спб., 1904. – 300 с.

118. *Первая всеобщая* перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. XIII. Екатеринославская губерния. – Спб., 1904. – 234 с.

119. *Первая всеобщая* перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. XXXIII. Полтавская губерния. – Спб., 1904. – XXXVI, 315 с.

120. *Первая всеобщая* перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. XVI. Киевская губерния. – Спб., 1904. – 287 с.

121. *Первая всеобщая* перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. XLI. Таврическая губерния. – Спб., 1904. – 310 с.

122. *Первая всеобщая* перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. XLVII. Херсонская губерния. – Спб., 1904. – 319 с.

123. *Первая всеобщая* перепись населения Россійской имперіи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. XLVIII. Черниговская губернія. – Спб., 1905. – 341 с.
124. *Первая всеобщая* перепись населения Россійской имперіи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. XXXII. Подольская губернія. – Спб., 1904. – 285 с.
125. *Первая всеобщая* перепись населения Россійской имперіи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. VIII. Волынская губернія. – Спб., 1904. – 281 с.
126. *Первая всеобщая* перепись населения Россійской имперіи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. III. Бессарабская губернія. – Спб., 1905. – 254 с.
127. *Первая всеобщая* перепись населения Россійской имперіи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. – Т. XX. Курская губернія. – Спб., 1904. – 291 с.
128. *Рогге В.* Отчет Секретаря Волынского губернского статистического комитета о деятельности комитета в течение 1874 года, читанный членом-секретарем комитета В. Рогге в годичном общем собрании статистического комитета 31 марта 1875 г. – Житомир, 1875. – 50 с.
129. *Чорний С.* Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. – К.: ДНВП «Картографія». – 88 с.
130. *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Desember 1910 im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern.* 1. Heft. Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung. – Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1912. – 72* s., 137 s.
131. *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Desember 1900 in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern.* 1. Heft. Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung. – Wien : Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902. – CXIII, 131 s.
132. *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Desember 1910 im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern.* 2. Heft des ersten Bandes. Die Bevölkerung nach der Gebürtigkeit, Religion und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade und Familienstande; die körperlichen Gebrechen; die soziale Gliederung der Haushaltungen. Bearbeitet von dem Bureau

der k.k. statistischen Zentralkommission. – Wien : Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof-und Staatsdruckerei, 1914. – 53* s., 103 s.

133. *Gemeindelexicon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder.* Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 / Herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission, XII. Galizien. – Wien : Druck und Verlag der K. K. Hof-und Staatsdruckerei 1907. – X, 1024 s.

134. *Gemeindelexicon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder.* Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 / Herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission, XIII. Bukowina. – Wien : Druck und Verlag der K. K. Hof-und Staatsdruckerei 1907. – X, 128 s.

135. *Podręcznik statystyki Galicyi.* Wydane przez krajowe biuro statystyczne pod redakcją d. Tadeusza Pilata. Tom VII. Część pierwsza. – Lwów: Z pierwszej związkowej drukarni we Lwowie, 1903. – 186 s.

136. *Wiadomości Statystyczne o stosunkach Krajowych; Najważniejsze wyniki spisu ludności z 31 grudnia 1890 podał i objaśnił Prof. Dr. Tadeusz Pilat.* T. XIII. – Z. 1. – Lwów, 1892. – 28 s.

Документи та матеріали

137. *Абрамкин В. М.* Пушкин в драматической цензуре (1828-1917) / С. Д. Балухатый, Н. К. Пиксанова, О. В. Цехновицер, ред. // Литературный архив: материалы по истории литературы и общественного движения. Москва-Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1938. – С. 231-264.

138. *Апреля 23. Высочайше утвержденные Основные государственные Законы* // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 26 (1906). – Отд. 1. – СПб., 1909. – № 27805. – С. 456-461.

139. *Аронов Г. Ю., Пелешук А. П.* Легенди і бувальщина київської медицини (люди, факти, події, документи). – К. : Століття, 2001. – 304 с.

140. *Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій* / Упор. В. С. Журавський. – К.: Інформаційне підприємство «Пошук», 1992. – 96 с.
141. *Гісторыя Беларусі канца ХVІІІ – пачатку ХХ ст. у дакументах і матэрыялах* / Уклад., навук. рэд. А. Ф. Смалянчук. – Вільня: ЕГУ, 2007. – 302 с.
142. *Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX - начало XX вв.)* / В. С. Дякин. – СПб. : «ЛИСС», 1998. – 1000 с.
143. *Збірник документів і матеріалів. Україна в ХХ ст.: (1900-1939)* / Упор.: А. Г. Слюсаренко, А. О. Буравченков, Н. І. Миронець та ін. – К. : ІЗМН, 1997. – 448 с.
144. *Історія українських політичних партій. Кінець ХІХ ст. – 1917 р. Хрестоматія посібник* / Упоряд. : Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – К. : Видавництво Європейського університету. – 2003. – Ч. 1. – 561 с.
145. *Корево Н. Сеймовый устав для Великого Княжества Финляндскаго, Высочайше утвержденный 20 июля 1906 года. С прил. и алф. указ.* / Н. Корево. – СПб. : Государственная Типография, 1913. – VIII, 390 с.
146. *Матеріали до історії Азбучної війни в Галичині 1859 р. // Українсько-руський архів. Т. VIII. Азбучна війна в Галичині 1859 р. : Нові матеріали / Подав і вступом попередив Іван Франко. – Львів : З друкарні НТШ, 1912. – XXXI, 180 с.*
147. *Москофільство: Документи і матеріали* / Вступ. стаття, коментарі та добірка документів О. Сухого. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 236 с.
148. *Об отмене стеснений малорусскаго печатного слова.* – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1905. – 96 с. (Укр. переклад: *Заборона українського слова в Росії. Реферат Петербурзької академії наук в справі знесення заборони українського слова, з додатком «Історичної записки» К. А. Воєнського і вступним словом проф. М. Грушевського.* – Видавництво Просвітньої комісії Руського народного союзу, 1916. – 68 с.).

149. *Об учреждении должностей Цензоров в городах Владивосток, Екатеринославле, Нижнем-Новгороде, Ростове-на-Дону, Саратове, Томске и Харькове* // Полное собрание законов Российской империи. Т. 23 (1903). – Ч. 1. – СПб., 1905. – № 23110. – С. 690-691.

150. *Октября 17. Манифест Об усовершенствовании Государственного порядка* // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 25 (1905). – Отд. 1. – СПб., 1908. – С. 754-755. – № 26803.

151. *Петрів Р. Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції (кінець XVIII-XIX ст.ст.)*. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. – 84 с.

152. *«Русалка Дністрова»: Документи і матеріали / АН УРСР. Ін-т сусп. наук та ін.; Упоряд. Ф. І. Стеблій та ін.; Ф. І. Стеблій (відп. ред.) та ін.* – К. : Наукова думка, 1989. – 544 с.

153. *Соколов Н. М. Докладная записка цензора С.-Петербургского Цензурного комитета ст. сов. Н. Соколова о циркулярных распоряжениях по Главному управлению по делам печати с 1-го сентября 1865 по 1 января 1900 года*. – СПб., 1900. – 96 с.

154. *Тарас Шевченко і царська цензура: збірник документів / Упор. І. Ковальов*. – К. : Критика, 2015. – 336 с.

155. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. Боряк; вступ. ст. В. Шандра; П. Гриценко*. – К. : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. – LXII; 810 с.

156. *Allerhöchstes Patent vom 25. April 1848 Verfassungs-Urkunde des österreichischen Kaiserstaates; Verfassungsurkunde des österreichischen Kaiserstaates vom 25. April 1848 geändert durch die Proclamation vom 16. Mai 1848* – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.verfassungen.de/at/at-18/verfassung48.htm> – Дата звернення: 6.12.2017. – Назва з екрану.

157. *Loi n° 94-665 du 4 août 1994 relative à l'emploi de la langue française* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000005616341>–

Дата звернення: 27.10.2017. – Назва з екрану.

158. *Rozporządzenie Ministrów, Spraw Wewnętrznych, Wyznań i Oświecenia, Sprawiedliwości, Skarbu, Handlu i Rolnictwa, tudzież Obrony krajowej i Bezpieczeństwa publicznego z d. 5. Czerwca 1869. roku, l. 2354., dotyczące języka urzędowego c. k. Władz, Urzędów i Sadów w Królestwie Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim w służbie wewnętrznej i w korespondencji z innemi władzami // Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim. – Rocznik 1869. – Lwów : Z ces. król. galicyjskiej Drukarni rządowej, 1869. – S. 67-69.*

159. *Ustawa o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich Królestw Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim // Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim. – Rocznik 1867. – Lwów: Z ces. król. galicyjskiej Drukarni rządowej, 1867. – S. 21–23.*

160. *Ustawa z dnia 15. lutego 1905 zmieniająca niektóre postanowienia ustawy z dnia 22. czerwca 1867 Dz. u. kr. Nr. 13. o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim // Dziennik urzędowy c. k. Rady szkolnej krajowej w Galicyi. Redagowany w c. k. Radzie szkolnej krajowej. – Lwów, 1905. – S. 477–478.*

161. *Ustawa z dnia 9. kwietnia 1907, o języku urzędowym władz autonomicznych // Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim. – Rocznik 1907. – Lwów : Z drukarni Władysława Lozińskiego, 1907. – S. 39-42.*

162. *Zasadnicza ustawa państwowa z dnia 21 Grudnia 1867 r., o ogólnych prawach obywateli Państwa dla królestw i krajów, w Radzie Państwa reprezentowanych, ważne dla Czech, Dalmacyi, Galicyi i Lodomeryi z Krakowem, Austrii poniżej i powyżej Anizy, Salcburga, Styryi, Karynty, Krainy, Bukoviny, Morawii, Szaska, Tyrolu, Forarlberga, Istrii, Gorycyi i Gradyski, i dla miasta Tryestu wraz z jego okręgiem // Przekłady Ustaw, Rozporządzeń i Obwieszczeń z*

Dziennika Praw Państwa dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi, tudzież Wielkiego Księstwa Krakowskiego. Rocznik 1867. – Lwów : Z ces. król. galieyjskiej Drukarni rządowej, 1867. – S. 491-495.

Мемуари та щоденники, епістолярій

163. *Автобіографічна записка* К. Михальчука // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 29-32.
164. *Алчевская Х. Д.* Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. – М. : Типография Т-ва Сытина, 1912. – 466 с.
165. *Алчевська Х.* Твори / Христя Алчевська. – К. : Дніпро, 1990. – 558 с.
166. *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920.* Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. – К. : Прайм, 2000. – 697 с.
167. *Архів Михайла Драгоманова.* Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). – Варшава : Український науковий інститут, 1938. – 445 с.
168. *Барвінський О.* Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук, ред. Л. Винар, І. Гирич Ч. I-II. – К. : Смолоскип, 2004. – 528 с.
169. *Барвінський О.* Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, коментар Б. Янишина, ред. Л. Винар, М. Жулинський. Т. 2. Ч. III-IV. – Нью-Йорк – К. : Видавничий дім «Стилос», 2010. – 1120 с.
170. «...Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Вступ. ст. С. С. Кіраля. – К., Нью-Йорк : Українська Вільна Академія наук у США. – 2004. – 519 с.
171. *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / Л. Винар. – Нью-Йорк, Мюнхен, Торонто, 1981. – 48 с.

172. *Ворошилов К. Е.* Рассказы о жизни (Воспоминания) / К. Е. Ворошилов. – М. : Издательство политической литературы, 1968. – Кн. 1. – 366 с.
173. *Грінченко Б. Д., Драгоманов М. П.* Діалоги про українську національну справу / Б. Д. Грінченко, М. П. Драгоманов. – К., 1994. – 284 с.
174. *Гулак-Артемівський Я.* У хорі М. В. Лисенка / Я. Гулак-Артемівський // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. О. Лисенко. – К. : «Музична Україна», 1968. – С. 498-510.
175. *Данилов В. В.* Два письма В. И. Даля к М. А. Максимовичу / В. В. Данилов // Русский филологический вестник. – Варшава, 1907. – Т. LVIII. – № 4. – С. 354-361.
176. *Дзензелівський Й.* Листування К. П. Михальчука з В. Ягичем / Й. Дзензелівський // *Studia z filologii Polskiej i slowanskiej.* – Warszawa, 1980. – Т. 19. – S. 265–277.
177. *Дзензелівський Й.* Матеріали до історії української діалектології // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику / Й. Дзензелівський. – Пряшів, 1985. – Т. 12. – С. 263–301.
178. *Дневник П. А. Валуева* министра внутренних дел в 2-х томах. Т. 1. 1861-1864. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961. – 421 с.
179. «*До тебе прихильна, дарма що кавалергард*» Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича / Упор. С. О. Половнікова, відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів: Чернігівські обереги: Сіверянська думка, 2002. – 103 с.
180. *Епістолярна спадщина* Агатангела Кримського (1890-1941): в 2 т. / НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2005. – Т. 1 : 1890-1917 / Відп. ред. вип. О. Д. Василюк. – 2005. – 499 с., [8] акр. фот.
181. *Єфремов С.* Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. Єфремов. – К. : Темпора, 2011. – 792 с.

182. *Житецький Г.* Спомини про В. І. Самійленка / Г. Житецький // Українські письменники у спогадах сучасників. Т. 1. – К. : Комп'ютерпрес, 2012. – С. 119-123.
183. *Житецький І.* Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 69-72.
184. *Житецький І. О. М.* Пипін та київські українці (Листування Пипіна і Житецького) / І. Житецький // Україна. – 1928. – № 6. – С. 21-28.
185. *Журба Г.* Далекий світ (Уривок) / Г. Журба // Самі про себе: Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття. – Нью-Йорк : Видання Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 257-259.
186. *Закоханий в українське слово.* До 170-річчя від дня народження Михайла Комарова : Збірник матеріалів / Упор. Л. М. Бур'ян. – Одеса, 2016. – 516 с., 18 іл.
187. *Из бумаг В. М. Лазаревского:* I. «Мое знакомство с Далем» II. Переписка с Далем // Русский архив. – 1894. – № 8. – С. 537-580.
188. *Іван Алчевський.* Спогади. Матеріали. Листування / Вступ. ст., упор. і примітки І. Лисенка, К. Милославського. – К. : «Музична Україна», 1980. – 295 с.
189. *Козакевич О. М.* Співпраця на ниві науки (листи П. Г. Житецького до О. О. Шахматова) / О. М. Козакевич // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2001. – Вип. 28. (Ч. 1.). – С. 54-65.
190. *Карпенко-Карий І. (Тобілевич І. К.).* Твори у трьох томах. Т. 3. Драматичні твори. Статті. Листи / І. Карпенко-Карий. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1985. – 372 с.
191. *Катренко А.* «Молю Бога, щоб він подав Вам змогу і силу закінчити сей колосальний труд... » (епістолярія П. Г. Житецького і М. С. Грушевського) / А. Катренко // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 19-43.

192. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874-1879) / О. Ф. Кістяківський. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1994. – 645 с.
193. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1880-1885) / О. Ф. Кістяківський. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1995. – 583 с.
194. *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія (РУП) / Ю. Коллард; Вс. слово й ред. М. Антоновича. – Торонто : «Срібна сурма», 1972. – 223 с.
195. *Кониський О.* Із спогадів старого полтавця / О. Кониський // Молода Україна. Липень-серпень. – 1974 (ч. 225). – С. 12-13.
196. *Конощенко А.* Дніпрова Чайка / Андрій Конощенко // Українські письменники у спогадах сучасників. Т. 1. – К. : Комп'ютерпрес, 2012. – С. 188-194.
197. *Королева Н.* Без коріння. - Во дні они. - Quid est Veritas? / Н. Королева; упоряд. наук. ред. О. Баган; Науково-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова. – Дрогобич : Відродження, 2007. – 672 с.
198. *Короленко В. Г.* История моего современника / В. Г. Короленко / Вступ. ст. и примеч. Б. Аверина. – Ленинград : «Художественная литература» Ленинградское отделение, 1976. – Т. 1-2. – 548 с.
199. *Короткий В. А., Ульяновський В. І.* Лист Костя Михальчука до Академічної комісії // Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920: матеріали, документи, спогади: у 3 кн. – К. : Прайм, 2000. – Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. – С. 464-465.
200. *Костомаров М.* Автобіографія / Микола Костомаров // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го століття. – Нью-Йорк: Видання Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 57-113.
201. *Кошиць О.* Спогади про Миколу Віталійовича Лисенка / Олександр Кошиць // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. О. Лисенко. – К. : «Музична Україна», 1968. – С. 467-497.

202. *Кримський А. Ю.* Твори в 5-ти тт. – Т. 5. Кн. 1. Листи 1890-1917. – К. : Наукова думка, 1973. – 547 с.; Т. 5. Кн. 2. Листи з Сирії та Лівану 1896 – 1898. – К. : Наукова думка, 1973. – 336 с.
203. *Кротевич Є.* Микола Віталійович Лисенко / Є. Кротевич // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. О. Лисенко. – К. : «Музична Україна», 1968. – С. 551-559.
204. *Куліш П.* Автобіографія / Пантелеймон Куліш // Самі про себе: Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття. – Нью-Йорк: Видання Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 23-56.
205. *Куліш П.* Спогади про Миколу Івановича Костомарова / Пантелеймон Куліш // Українські письменники у спогадах сучасників. Т. 2. – Ніжин : Видавництво ДПУ ім. Гоголя, 2013. – С. 12-21.
206. *Лепкий Б.* Гарно було ... / Богдан Лепкий // Альманах українського студентського життя в Кракові. – Краків : Накладом т-ва «Українська студентська громада» в Кракові, 1931. – С. 11-18.
207. *Лепкий Б.* Казка мого життя / Б. Лепкий // Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття. – Нью-Йорк: Видання Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 267-284.
208. *Лисенко М. В.* Листи. – К. : Мистецтво, 1964. – 533 с.
209. *Листи Трохима Зіньківського / Прим. М. Малюк, В. Скрипка //* Неопалима купина. – № 5-6. – 1995. – С. 52-78.
210. *Лотоцький О.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. Ч. І. – Варшава, 1932. – 288 с.
211. *Лотоцький О.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. Ч. ІІ. – Варшава, 1933. – 486 с.
212. *Михайло Драгоманов: Автожиттєпис / Уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко.* – К. : Либідь, 2009. – 444 с.
213. *Михальчук К.* Из украинского былого. К воспоминаниям Б. С. Познанского / К. П. Михальчук // Украинская жизнь. – 1914. – № 5-6. – С. 13-20.

214. *Михальчук К.* Из украинского былого. К воспоминаниям Б. С. Познанского / К. П. Михальчук // Украинская жизнь. – 1914. – № 8-10. – С. 70-85.
215. *Нечуй-Левицький І.* Життєпис / Іван Нечуй-Левицький // Самі про себе: Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття. – Нью-Йорк: Видання Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 229-238.
216. *Новицький В. Д.* Из воспоминаний жандарма / В. Д. Новицький. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 254 с.
217. *О'Коннор-Вілінська В.* Лисенки й Старицькі / Валерія О'Коннор-Вілінська. – Львів, 1936. – 82 с.
218. *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя / Є. Олесницький; Упор.: М. М. Мудрий, Б. О. Савченко; авт. вступ. ст. О. Г. Аркуша; авт. прим. та комент. М. М. Мудрий. – Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2011. – 432 с.
219. *Отзыв из Киева* // Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (з приводу двадцятої річниці з дня його смерті) зібрав і зредагував акад. Дмитро Багалій. – К. : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – С. 38-48.
220. *Письма И. В. Ягича* к русским ученым. 1865 – 1886. – М., Ленинград : Из-во АН СССР, 1963. – 528 с.
221. *Пчілка О.* «Золоті дні золотого дитячого віку...»: автобіографічний нарис / Олена Пчілка / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Від. рукоп. фондів і текстології. – К. : Веселка, 2011. – 79 с.
222. *Пчілка О.* Микола Лисенко: Життя і праця (Спогади і думки) / Олена Пчілка // Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К. : «Музична Україна», 2003. – Т. 1. – С. 64 - 140.
223. *Пчілка О.* Микола Лисенко. Спогади і думки / Олена Пчілка // Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К. : «Музична Україна», 2003. – Т. 1. – С. 40-63.
224. *Пчілка Олена (Косач О.).* Оповідання з автобіографією / Олена Пчілка (Ольга Косач). – Харків : Рух, 1930. – 288 с.
225. *Русов О. О.* Как я стал членом громады / О. О. Русов // О. О. Русов.

Щоденники та спогади / Упор., вс. ст. та комент. О. Я. Рахна. – Чернігів : Управління у справах преси та інформації, Десна Поліграф, 2011. – С. 166-180.

226. *Русова С.* Мої спомини (рр. 1861-1879) / С. Русова // За сто літ. – Кн. 2. – Харків-К. : Державне видавництво України, 1928. – С. 135-175.

227. *Русова С.* Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

228. *Русова С.* Спомини про перший театральний гурток у Києві / С. Русова // Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К. : «Музична Україна», 2003. – Т. 1. – С. 149-152.

229. *Саксаганський П. (Тобілевич П. К.).* По шляху життя. Мемуари / П. Саксаганський. – Харків : Державне літературне товариство, 1935. – 230, [5] с.

230. *Самійленко В.* Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади / В. Самійленко. – К. : Наукова думка, 1990. – 608 с.

231. *Славінський М.* Спогади / М. Славінський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 2. – К. : Заповіт, 1997. – С. 211-225.

232. *Сластіон О.* Микола Віталійович Лисенко (Спогади) / Опанас Сластіон // Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К. : «Музична Україна», 2003. – Т. 1. – С. 203-224.

233. *Спомини Ірини* Володимирівни Антонович про М. П. Драгоманова. Записав і до друку подав С. Глушко // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1926. – Кн. 4. – С. 120-134.

234. *Старицька-Черняхівська Л.* Двадцять п'ять років українського театру / Людмила Старицька-Черняхівська // Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. – К. : Наукова думка, 2000. – С. 630-740.

235. *Старицька-Черняхівська Л.* Спогади про М. В. Лисенка / Людмила Старицька-Черняхівська // Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К. : «Музична Україна», 2003. – Т. 1. – С. 231-245.

236. *Старицький М.* До біографії М. В. Лисенка / М. Старицький // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. О. Лисенко. – К. : «Музична Україна», 1968. – С. 7-62.
237. *Старицький М.* К біографії Н. В. Лысенка (Воспоминания) / М. Старицький // Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К. : «Музична Україна», 2003. – Т. 1. – С. 11-39.
238. *Старицький М.* Твори у 8 т. Т. 8. Оповідання. Статті. Листи / М. Старицький. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1965. – 751 с.
239. *Стерня Ф.* Заснування хору М. В. Лисенка у 1885 р. / Ф. Стерня // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. О. Лисенко. – К. : «Музична Україна», 1968. – С. 421-429.
240. *Стефаник В.* Про ясне минуле / В. Стефаник // Альманах українського студентського життя в Кракові. – Краків : Накладом т-ва «Українська студентська громада» в Кракові, 1931. – С. 9-11.
241. *Стороженко Микола.* З мого життя. – К. : Либідь, 2005. – 430 с.
242. *Стороженко О.* Російські оповідання і біографічні та бібліографічні матеріали. Том четвертий / О. Стороженко. – К. : Державне видавництво України, 1929. – 397 с.
243. *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1864-1884 рр. – Т. 1. – Харків-К. : Видавництво «Пролетар», 1931. – 604 с.
244. *Тобілевич С.* Корифеї українського театру: портрети, спогади / С. Тобілевич. – К. : Мистецтво, 1947. – 113 с.
245. *Тобілевич С.* Мої стежки і зустрічі / С. Тобілевич. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957. – 475 с.
246. *Тулуб О.* Матеріали до життєпису Володимира Самійленка / О. Тулуб // За сто літ. – Кн. 3. – 1928. – С. 295-314.
247. *Тулуб О.* Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука / О. Тулуб // Україна. – 1927. – № 5. – С. 59-69.

248. *Тучапский П. Л.* Из пережитого Девяностые годы. – Одесса : Государственное Издательство Украины, 1923. – 71 с.
249. *Ульяновський В.* Кость Михальчук та діячі київської «Старої Громади» через призму «жіночих спогадів» / В. Ульяновський // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомчий збірник наукових праць. – 2001. – № 4. – С. 428-482.
250. *Феоктистов Е. М.* За кулисами политики и литературы / 1848-1896/. Воспоминания / Е. М. Феоктистов. – М. : Новости, 1991. – 464 с.
251. *Хатченко А. (Кістяківський Б.).* Юрий Юрьевич Цветковский, как общественный деятель. (Памяти одного из последних украинофилов) / А. Хатченко // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 94-111.
252. *Чалый М.* Посещение Т. Г. Шевченком сахарного завода Яхненка и Смиренка / М. Чалый // Киевская старина. – 1889. – № 2. – С. 459-464.
253. *Чикаленко Є.* Спогади (1861-1907) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 415 с.
254. *Щербаківський В.* Мемуари / Вадим Щербаківський // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. Вадим Щербаківський. 1876-1957-2007. Спецвипуск. № 4. – 2007. – С. 22-193.

Наукові та публіцистичні праці

255. *Андрієвський М.* О подвижных звуках в малорусском языке / М. Андрієвський // Основа. – 1862. Травень. – С. 74-82.
256. *Бакунин М. А.* Собрание сочинений и писем. 1828-1876 / М. А. Бакунин; под ред. и с примеч. Ю. М. Стеклова. – М. : Изд-во Всесоюз. О-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934-1935. – Т. 4 : В тюрьмах и ссылке. 1849-1861. – Москва, 1935. – 624 с., [16] л. факс., портр., ил.
257. *Белинский В. Г.* Ластовка. Сватанье / В. Г. Белинский // Полное собрание сочинений. Т. 5. Статьи и рецензии. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1954. – С. 176-179.

258. *Библиотека-читальня имени Т. Г. Шевченко // Киевская Старина.* – 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 84.
259. *Богумил О. Г., Житецький П. Г.* Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського / О. Г. Богумил, П. Г. Житецький // *Україна.* – 1914. – Кн. 2. – С. 7-28.
260. *Вечер в память Т. Г. Шевченко в С.-Петербурге // Киевская Старина.* – 1899. – № 4. – Т. 65. – Отд. 2. – С. 20-22.
261. *Гатцук Ал.* Опыт Южнорусского словаря / Ал. Гатцук // *Основа.* 1862. – Июль. – С. 68-88.
262. *Гаццук М. С.* О правописаниях заявленных украинскими писателями с 1834 года по 1861 г. // *Основа.* 1862. – Июль. – С. 1-23.
263. *Гаццук М.* Українська абетка / М. Гаццук. – М. : 3 друкарні Універсітецької, 1860. – 117 с.
264. *Гогоцкий С. С.* На каком языке следует обучать въ сельских школахъ Юго-Западной Россіи / С. С. Гогоцкий. – К. : Типографія Федорова, 1863. – 32 с.
265. *Гогоцкий С. С.* Укратинофильство с его затеями о двутекстных учебниках / С. С. Гогоцкий. – Почаев : Типографія Почаевской Лавры, 1881. – 71 с.
266. *Голоса духовенства* об украинском переводе Евангелия // *Киевская старина.* – 1902. – Т. 77. – № 4. – Отд. 2. – С.22-23.
267. *Д-ръ Г. [Трегубов Є.]*. Поминки Т. Г. Шевченко в Петербурге / Д-ръ Г. [Трегубов Є.] // *Киевская Старина.* – 1898. – Т. 61. – № 4. – Отд. 2. – С. 7-9.
268. *Добролюбов Н. А.* «Кобзарь» Тараса Шевченка Коштом Платона Семеренка. – СПб., 1860 / Н. А. Добролюбов // *Собрание сочинений в 9 томах.* Т. 6. Статьи и рецензии 1860. – М., Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1963. – С.141-149.
269. *Доманицький В. К.* «К малорусскому переводу Евангелия» / В. К. Доманицький // *Киевская старина.* – 1903. – Т. 80. – № 1. – Отд. 2. – С. 10-11.

270. *Драгоманов М. П.* Антракт з історії українофільства (1863-1872) / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». – К., 1991. – С. 204-233.
271. *Драгоманов М. П.* Педагогическое значение малорусского языка / М. П. Драгоманов // С.-Петербургские ведомости. – 1866. – № 93. – С.1-2.
272. *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». – К., 1991. – С. 461-558.
273. *Духовный орган и украинский вопрос* // Киевская старина. – 1905. – Т. 90. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 69-70.
274. *Ефименко П.* По поводу заметки Г. Левченка «Об украинской терминологии» / П. Ефименко // Основа. – Серпень 1862. – С. 45–52.
275. *Єфремов С.* Заметки на текущие темы / С. Єфремов // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 5. – Отд. 2. – С. 183-212.
276. *Єфремов С.* Заметки на текущие темы / С. Єфремов // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 2. – Отд. 2. – С. 158-190.
277. *Єфремов С.* Заметки на текущие темы / С. Єфремов // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 3. – Отд. 2 – С. 276-299.
278. *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в.: С приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из др. евангелистов и 4-х стр. снимков / П. Житецкий. – К., 1876. – 79 с., 4 л. ил.
279. *Житецкий П.* «Мысли о народных малорусских думах». – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – IV, 249, [3] с.
280. *Житецкий П.* «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. – К., 1900. – 304 с.
281. *Житецкий П. И.* Русский патриотизм («Ответ Дню») / П. И. Житецкий // Основа. – 1862. – № 3 (Март). – С. 1-21.
282. *Житецкий П.* О переводах Евангелия на малорусский язык / П. Житецкий // Известия Отделения русского языка и словесности. – 1905. – Т. 10. – Кн. 4. – С. 1-65.

283. *Житецкий П.* Очерк звуковой истории малорусского наречия: Сочинение на степень магистра русской словесности / П. И. Житецкий. – К. : Университетская типография, 1876. – 380 с.
284. *Житецкий П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.: С прил. слов. кн. малорус. речи по рукописи XVII в. – К., 1889. – Ч. 1. – 268 с.
285. *Житецький П. Г.* З історії кийівської української громади. – Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (З його посмертних паперів) / П. Г. Житецький // Записки НТШ. – 1913. – № 4. – Т. 116. – С. 177-189.
286. *Житецький П.* З історії українського письменства: Промова до українських громадян у Києві / П. Житецький // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 62. – Кн. 5. – С. 296-303.
287. *Заньковецька М. К.* Доповідь Першому всеросійському з'їзду театральних діячів / М. К. Заньковецька // Матеріали для вивчення історії української літератури в п'яти томах. – Т. 3. Література другої половини XIX ст. – К. : «Радянська школа», 1960. – С. 285-287.
288. *Запара Д.* Мысли Южнорусса. Н. И. Костомарову (по поводу Мыслей Южнорусса в майской книжке Основы 1862) / Д. Запара // Основа. – 1862. Жовтень (сентябрь) – С. 1-5.
289. *Зіньківський Т.* Молода Україна, її становище і шлях / Т. Зіньківський // Писання Трохима Зіньківського. Кн. 2. – Львів, 1896. – С. 81-119.
290. *Иванов А. А.* О малорусском литературном языке и обучении на нем / А. А. Иванов // Украинский вопрос в русской патриотической мысли / Составление, предисловие, послесловие и примечания: д-р ист. наук, проф. А. Ю. Минаков. – М. : Книжный мир, 2016. – С. 66-90.
291. *К изданию Евангелия* на украинском языке // Киевская старина. – 1906. – Т. 92. – № 3/4. – Отд. 2. – С. 90-91.
292. *К ответам* кн. Е. Н. Трубецкого на анкету «Украинской жизни» К. П. Михальчука // Украинская жизнь. – 1914. – №11-12. – С. 18-31.

293. *К. М. [Михальчук К.]*. Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. Обзор, с приложением образцов народных говоров. В. Шимановского. Варшава, 1897 / К. М. [К. Михальчук] // Киевская старина. – № 5. – Т. 57. – 1897. – Отд. 2. – С. 71-74.

294. *К. М. [Михальчук К.]*. Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI-XVII вв. В. Шимановского. Варшава, 1893. 101 с. / К. М. [К. Михальчук] // Киевская старина. – № 2. – 1894. – Т. 44. – С. 352.

295. *Катков М. Н.* Передовица в «Московских ведомостях» за 21 июня 1863 р. / М. Н. Катков // Украинский вопрос в русской патриотической мысли / Составление, предисловие, послесловие и примечания: д-р ист. наук, проф. А. Ю. Минаков. – М. : Книжный мир, 2016. – С. 91-108.

296. *Катков М. Н.* Передовица в «Московских ведомостях» за 6 февраля 1864 р. / М. Н. Катков // Украинский вопрос в русской патриотической мысли / Составление, предисловие, послесловие и примечания: д-р ист. наук, проф. А. Ю. Минаков. – М. : Книжный мир, 2016. – С. 109-112.

297. *Катков М. Н.* Передовица в «Московских ведомостях» за 7 мая 1866 р. // М. Н. Катков // Украинский вопрос в русской патриотической мысли / Составление, предисловие, послесловие и примечания: д-р ист. наук, проф. А. Ю. Минаков. – М. : Книжный мир, 2016. – С. 136-143.

298. *Киевские епархиальные ведомости*. Отдел неофициальный. – № 4 (28 января 1881 г.). – С. 1-4.

299. *Комаров М. П.* Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову. – Одеса : Друк. Южно-Русского О-ва печатного дела, 1913. – 35 с.

300. *Комаров М. Ф.* Українська драматургія: збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815-1906 р.). – Одеса : Друкарня Є. Фесенка, 1906. – VI, 230 с.

301. *Корифеи украинской сцены*. – К. : Типография Петра Барскаго, 1901. – 190 с.

302. *Костомаров Н. И.* Мысли Южнорусса. I. О преподавании на южнорусском языке / Н. И. Костомаров // *Основа*. – 1862. – Травень (май). – С. 1-6.
303. *Костомаров Н.* Малорусское слово / Н. Костомаров // *Вестник Европы*. – 1881. – № 1. – С. 401-407.
304. *Костомаров Н.* О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, не сходных с великорусским и польским / Н. Костомаров // *Журнал Министерства народного просвещения*. – Ч. СХІХ. – Сентябрь. 1863. – С. 45-56.
305. *Красускій М.* Древность малороссійскаго языка / М. Красускій. Одесса : Тип. Ульриха, 1880. – 28 с.
306. *Крымский А.* Филология и погодинская гипотеза. Дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезы г. Погодина и г. Соболевского о галицко-волынском происхождении всех малоруссов? // *Киевская старина*. – 1898. – Т. 61. – Отд. 1. – С. 347-365, Т. 62. – № 9. – Отд. 1. – С. 234-266, 1899. – Т. 64. № 1. Отд. 1. С. 9-29, Т. 65. № 6. – Отд. 1. С. 307-316, № 9. – Т. 65. – Отд. 1. – С. 277-311.
307. *Кулжинский И. Г.* О зарождающейся, так называемой, малороссийской литературе / И. Кулжинский. – К. : Тип. И. и А. Давиденко, 1863. – 32 с.
308. *Кулиш П.* Об издании украинского словаря / П. Кулиш // *Основа*. – 1861. – Январь. – С. 333-334.
309. *Кулиш П.* Обзор украинской словесности / П. Кулиш // *Основа*. – 1861. – Январь. – С. 159-262; 1861. – Март. – С. 78-113; 1861. – Апрель. – С. 67-90; Май. – С. 1-33; Сентябрь. – С. 56-68; Ноябрь-декабрь. – С. 1-11.
310. *Кулиш П.* Простонародность в украинской словесности / П. Кулиш // *Основа*. 1862. – Январь. – С. 1-10.
311. *Лавровский П.* «По вопросу о южнорусском языке» (Письмо к редактору) / П. Лавровский // *Основа*. – 1861. – Ноябрь-декабрь. – С. 72-83.

312. *Лавровский П.* Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительного с великорусским и другими славянскими наречиями / П. Лавровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1859. – Ч. Сп. – С. 225-266.
313. *Лавровский П.* Ответ на письма г. Максимовича к г. Погодину о наречии малорусском / П. Лавровский // Основа. – Август 1861. – С. 14-40.
314. *Лазаревский Б.* Известие о Южнорусском словаре Г. Шейковского / Б. Лазаревский // Основа. – 1862. – Март. – С. 57-61.
315. *Левицький О.* Украинское евангелие [З газеты «Полтавщина», № 231] / О. Левицький // Киевская старина. – 1905. – Т. 91. – № 10. – Отд. 2. – С. 30.
316. *Левченко М.* Заметка о Русинской терминологии / М. Левченко // Основа. – Июль. – 1861. – С. 183-186.
317. *Левченко М.* Места жительства и местные названия русинов в настоящее время / М. Левченко // Основа. – 1861. – Январь. – С. 263-266.
318. *М. К. Шевченкови дні в Одесі* / М. К. // Рада, 1907. – № 75. – С. 3.
319. *Михальчук К.* К южнорусской диалектологии. Проф. А. И. Соболевский. «Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие» Живая старина. – Вып. IV. – 1892. – С. 3-61 / К. Михальчук // Киевская старина. – № 9. 1893. – Т. 42. – С. 453-487.
320. *Михальчук К.* Наречия, поднаречия и говоры Южной России, в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – СПб. : 1877. – Т. VII. – Вып. 2. – С. 453-512.
321. *Михальчук К.* Открытое письмо к А. Н. Пынину по поводу его статей в «Вестниках Европы» о споре между южанами и северянами: К истории отношений к украинству представителей прогрессивной части русского образованного общества / К. П. Михальчук. – К. : Тип. 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1909. – 76 с.

322. *Михальчук К. П.* Богородицкий В. А. Диалектологические заметки. III. Говор села «Сушки» Золотоношского уезда Полтавской губ. Казань, 1901. 11 с. / К. П. Михальчук // Киевская старина. – № 7-8. – 1901. – Т. 74. – Отд. 2. – С. 48-54.
323. *Михальчук К. П., Тимченко Є. К.* Програма до збирання діалектичних одмін української мови / К. П. Михальчук, Є. К. Тимченко. – К. : Вид. Укр. Наук. Т-ва; Друк. 1-ї Київ. Спілки Друк. Справи, 1909. – II, 202, IV с.
324. *Михальчук К.* Статистика в области диалектологии (М. А. Дикарев. Воронежский этнографический сборник. Воронеж, 1891) / К. Михальчук // Киевская старина. – № 5. – Т. 41. – 1893. – С. 334-353.
325. *Михальчук К.* Филологическое недоразумение (о форме им[енительного] п[адежа] мн[ожественного] ч[исла] прилагательных в малорусском яз[ыке] на – ое и т.п.) / К. Михальчук // Киевская старина. – № 4. – Т. 53. – 1896. – Отд. 1. – С. 102-125.
326. *Михальчук К.* Чого від нас хочуть росіяни? / К. Михальчук // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 33-44.
327. *Михальчук К.* Что такое малорусская (южнорусская) речь? / К. Михальчук // Киевская старина. – № 8. – Т. 66. – 1899. – Отд. 1. – С. 135-195; Поправка [До статті К. Михальчука «Что такое малорусская (южнорусская) речь?»] // Киевская старина. – № 9. Т. 66. – 1899. – Отд. 2. – С. 111-112.
328. *[Науменко В.]* До історії указу 1876 року про заборону українського письменства / В. Науменко // Україна. – 1907. – Кн. 5. – С. 135-151.
329. *[Науменко В.]* Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства / В. Науменко // Україна. – 1907. – Кн. 6. – С. 249-268.
330. *Науменко В.* Подведем итоги! (Ответ на статьи в «Киевлянине»: Вопрос о литературном языке в Галиции) / В. Науменко // Киевская старина. – 1899. – Т. 66. – № 8. – Отд. 1. – С. 265-276.

331. *Науменко В.* Решен ли профессором Т. Д. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи? / В. Науменко // Киевская старина. – 1900. – Т. 68. – № 1. – Отд. 1. – С. 125-155.
332. *Науменко В. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность* / В. Науменко // Киевская старина. – 1902. – № 11. – Отд. 1. – С. 171-186.
333. *Науменко В. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность* / В. Науменко // Киевская старина. – 1902. – № 12. – Отд. 1. – С. 458-479.
334. *Новый завет на украинском языке* // Киевская старина. – 1902. – Т. 76. – № 2. – Отд. 2. – С. 106.
335. *О Св. Писании на украинском и русском языках* // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 5. – Отд. 2. – С. 167.
336. *Об украинском переводе Св. Писания* // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 6. – Отд. 2. – С. 255.
337. *Оленин М. [Маркович Д.]. Об издании книг св. Писания на украинском языке* // Киевская старина. – 1905. – Т. 90. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 65-66.
338. *П-кій А. Л.* О народном языке [з приводу публікації – звіту в № 4 Современной Летописи Русского Вестника] / А. Л. П-кій // Основа. – Апрель. – 1861. – С. 21-28.
339. *Переходовець О.* Вісті «З Полтави» / О. *Переходовець* // Основа. 1861. – Январь. – С. 319-322.
340. *По поводу издания Св. Письма в украинском переводе* // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – № 11. – Отд. 2. – С. 64-65.
341. *Поминки Т. Г. Шевченко* // Киевская Старина. – 1899. – № 4. – Т. 65. – Отд. 2. – С. 17-19.
342. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : Синто, 1993. – 192 с.
343. *Потебня А.* Язык и народность / А. Потебня // Вестник Европы. – 1895. – № 9 (сентябрь). – С. 5-37.

344. *Предстоящее издание малорусского Евангелия // Киевская старина.* – 1905. – Т. 90. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 70-71.
345. *Псалмы, переложенные на украинское нарѣчіе / Перелож. М. Максимовичем.* – М., 1859. – 43 с.
346. *Пуле де М. Ф. К истории украинофильства / М. Ф. де Пуле // Украинский вопрос в русской патриотической мысли / Составление, предисловие, послесловие и примечания: д-р ист. наук, проф. А. Ю. Минаков.* – М. : Книжный мир, 2016. – С. 238-264.
347. *Пыпин А. Н. Спор между южанами и северянами: вопрос о малорусском языке / А. Н. Пыпин // Вестник Европы: журнал истории, политики, литературы. Двадцать первый год. Книга 4-я.* – Апрель. – 1886. – С. 736-776.
348. *Сведения о четвероевангелии в переводе на малорусский язык Ф. С. Морачевского // Киевская старина.* – 1902. – Т. 78. – № 9. – Отд. 2. – С. 93-99.
349. *Справа з українським перекладом Євангелія // Киевская старина.* – 1906. – Т. 92. – № 1. – Отд. 2. – С. 18-19.
350. *Стоянов А. Неправдивость и равнодушие – главнейшие помехи к распространению грамотности (Ответ и вызов «Вестнику Юго-Западной России») / Александр Стоянов // Основа.* – 1862. – Жовтень (сентябрь). – С. 74-88.
351. *Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» литературный сепаратизм / Т. Флоринский.* – СПб. : Типографія А. С. Суворина, 1900. – 163 с.
352. *Хв-ко [А. Кримський]. За ким стоить Україна / А. Кримський // Народ.* – 1893. – 15 юля. – № 14. – С. 126-128.
353. *Чествование памяти Т. Г. Шевченко // Киевская Старина.* – 1900. – Т. 69. – № 4. – Отд. 2. – С. 14-17.
354. *Шарловский И. О передаче научных сведений на народном языке / И. Шарловский // Основа.* – 1862. – Листопад. – С. 23-26.

355. *Шелухин С.* Жертви денаціоналізуючої школи / С. Шелухин // Учительський голос. – 1932. – Січень. – С. 3-4.
356. *Шелухин С.* Значіння рідної мови для народності та творчості. – К. : Видавництво «Український учитель». – 1911. – 32 с.
357. *Шелухин С.* Мова і народність / С. Шелухин // Учительський голос. – 1931. – Ч. 7. – С. 4-7; Ч. 8. – С. 2-6; Ч. 9. – С. 6-7.
358. *Шелухин С.* Школа за 2000 років до наших часів / С. Шелухин // Світло. – 1911. – № 3. – С. 31. (1-32); К. : Український Учитель, 1911. – 32 с.
359. *Ющенко Г.* Записка П. І. Житецького / Г. Ющенко // Архівна справа. – 1927. – № 4. – С. 13-22.
360. *Novelacque A.* La linguistique par Abel Novelacque / A. Novelacque. – Paris: Reinwald et C, 1876. – XI, 367 p.

ЛІТЕРАТУРА

Довідники, енциклопедії, словники

361. *Даль В. И.* Толковый словарь живаго Великорусскаго языка. В 4-х т. – 2-е изд. – СПб.-М. : Изд. М. О. Вольфа, 1880. Т. I. – [4], LXXXIV, 723 с., Т. II. – [4], 807 с., СПб. : Изд. М. О. Вольфа, 1882. Т. III. – [4], 576 с., Т. IV. – [2], 704 с.
362. *Еврейская энциклопедия:* Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. 16 томов. Спб., издание Общества для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз-Ефрон, [1908–1913]. Том 1. А – Алмемар. (С приложением двух хромофотографий и одной гелиографюры). / Ред. Л. И. Каценельсон и др. – Спб. 1908. – VIII с., 960 стлб.
363. *Євтух В. Б.* Ідентифікація етнічна // Етнічність: енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух. – К. : Фенікс, 2012. – С. 158-159.

364. *Житецький П.* Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века / П. Житецкий // Киевская старина. – 1888. – Т. 22, № 9, прил. – С. 17-32; № 10, прил. – С. 33-48; № 11, прил. – С. 49-80; № 12, прил. – С. 81-104.
365. *Левицький К.* Німецько-український правничий словар / К. Левицький. Друге поправлене і доповнене видання. – Відень : З австрійської державної друкарні у Відні, 1920. – 494 с.
366. *Лісовий В.* Ідентичність / В. Лісовий // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 233-234.
367. *Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол. Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.* – К. : «Генеза», «Довіра», 1996. – 942 с.
368. *Пономарьов А.* Нація / А. Пономарьов // Етнічний довідник. Довідкове видання у 3-х част. / За ред. В. Євтуха. – Ч. 1: Етнічні меншини в Україні. Поняття та терміни. – К., 1997. – С. 99.
369. *Словарь української мови / Зібрала ред. журн. «Киевская старина»;* Упор. Б. Грінченко. – Т. 1-4. – К., 1907-1909. Т. 1: А-Ж. – К., 1907. – 494 с., Т. 2: З-Н. – К., 1908. – 574 с., Т. 3: О-П. – 1909. – 506 с., Т. 4: Р-Я. – К., 1909. – 563 с.
370. *Dû J. Le. Breton / J. Le Dû // Encyclopedia of Language and Linguistics, 2nd ed., ed. by Keith Brown. – Vol. 2. – Oxford: Elsevier, 2006. – P. 129-131.*
371. *Joseph J E. Identity and Language / J E Joseph // Encyclopedia of Language and Linguistics, 2nd ed., ed. by Keith Brown. – Vol. 5. Oxford: Elsevier, 2006. – P. 486-492.*
372. *Language policy // Олікова М. О., Семенюк А. А., Тарнавська О. М. Словник соціолінгвістичних та етнолінгвістичних термінів = A Dictionary of Sociolinguistic and Ethnolinguistic Terms / М. О. Олікова, А. А. Семенюк, О. М. Тарнавська; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2010. – P. 177-179.*
373. *Spolsky B., Lambert R D. Language Planning and Policy: Models / B. Spolsky, R D. Lambert // Encyclopedia of Language and Linguistics, 2nd ed., ed. by Keith Brown. – Vol. 6. Oxford: Elsevier, 2006. – P. 561-575.*

Монографії, наукові збірники, брошури, статті

374. *Авдєєва О. С.* Етнічна структура населення Північного Приазов'я (за матеріалами Першого Всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р.) / О. С. Авдєєва // Гуржіївські історичні читання : [зб. наук. пр.]. Вип. 6. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 191-192.

375. *Агатангел Кримський.* Нариси життя і творчості / НАН України, Ін-т сходознав. ім. А. Кримського; відп. ред. О. Д. Василюк [та ін.]; передм. Е. Г. Циганкова [та ін.]. – К. : «Стилос», 2006. – 563 с., іл.

376. *Александровский И. С.* «Украинский вопрос» на страницах периодических изданий второй четверти XIX в. / И. С. Александровский // Русские об Украине и украинцах: [очерки] / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения; [отв. ред. Е. Ю. Борисенко]. – СПб. : Алетейя, 2012. – С. 122-171.

377. *Александровский И. С., Лескинец М. В.* Некоторые вопросы этнографического изучения и полемики о статусе малороссийского языка в российской литературной и научной публицистике XIX в. / И. С. Александровский, М. В. Лескинец // Русские об Украине и украинцах: [очерки] / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения; [отв. ред. Е. Ю. Борисенко]. – СПб. : Алетейя, 2012. – С. 172-243.

378. *Альтер П.* Нація: проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернста Гелнера. Антологія. 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : «Смолоскип», 2006. – С. 273-282.

379. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : «Критика», 2001. – 271 с.

380. *Антонович В.* Три національні типи народні / В. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1995. – С. 90-101.

381. *Арзуманова Т.* Мовні та культурні традиції на Слобожанщині наприкінці XIX ст. (на прикладі Харківської губернії) / Т. Арзуманова // Краєзнавство : науковий журнал. – 2010. – № 3. – С. 154-162.

382. *Арзуманова Т.* Росіяни в етнічній структурі Харківської губернії у другій половині XIX ст. / Т. Арзуманова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 26-34.

383. *Афанасьев Г. Е.* Судьбы Ирландии / Г. Е. Афанасьев // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1888. – Т. 46. – С. 73-160.

384. *Ашкрофт Б.* Язык / Б. Ашкрофт // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. – М. : Новое издательство, 2010. – С. 228-261.

385. *А. Ю. Кримський* – україніст і орієнталіст: матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження / Відп. ред.: І. К. Білодід; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1974. – 175 с.

386. *Багалея Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Т. II. XIX – начало XX века. – Харьков, 1993. – 982 с.

387. *Бажанський М.* Дещо зі студентського життя в Кракові до 1924 р. / Микола Бажанський / М. Бажанський // Альманах українського студентського життя в Кракові. – Краків: Накладом т-ва «Українська студентська громада» в Кракові, 1931. – С. 44-49.

388. *Балан Я.* «Присвячується Канаді»: унікальний внесок Михайла Говди в літературну історію провінції Альберта / Я. Балан / Переклад з англійської Оксани Наконечної / Jaroslaw Balan. «To Canada»: Michael Gowda's Unique Contribution to the Literary History of Alberta // Народознавчі Зошити. – 2010. – № 3-4. – С. 477-485.

389. *Балибар Э., Валлерстайн И.* Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн; пер с фр. под. ред. О. Никифорова и П. Хицкого. – М. : Издательство «Логос», 2004. – 288 с.

390. *Барт Ф.* Введение / Ф. Барт // Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий. Сборник статей / Под ред. Ф. Барта; пер. с англ. И. Пильщикова. – М.: Новое издательство, 2006. – С. 9-48.
391. *Бардаш О.* Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900-1917 рр.) / О. Бардаш. – К. : «Український пріоритет», 2011. – 208 с.
392. *Бахтурина А. Ю.* Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.) / А. Ю. Бахтурина. – М.: РОССПЭН, 2004. – 392 с.
393. *Бевзюк Є. В.* Діяльність Л. Штура в словацькому національному відродженні / Є. В. Бевзюк // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 286-294.
394. *Берест І.* Джерельна база історії професійних спілок Східної Галичини до початку та в роки Першої світової війни / І. Берест // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2014. – № 784. – С. 64-69.
395. *Берк П.* Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання за ред. Пітера Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 8-35.
396. *Бернштейн М. Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-60-х років ХІХ ст. / М. Д. Бернштейн / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – 216 с.
397. *Білоцерківська Г.* Василь Федорович Симиренко – меценат української культури / Г. Білоцерківська // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 3. – С. 35-38.
398. *Біндер Г.* Місто, урбанізація та націотворення в Україні / Г. Біндер // Україна Процеси націотворення. / Упор. Андреас Каппелер, пер. з нім. – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 182-195.

399. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
400. *Бойко Ю. О.* Євген Чикаленко – видавець першої україномовної щоденної газети «Рада» / Ю. О. Бойко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – Вип. 18. – К. : НБУВ, 2014. – С. 497- 512.
401. *Болдирєв О.* Одеська громада: Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ – почат. ХХ ст. / О. Болдирєв. – Одеса : «Маяк», 1994. – 144 с.
402. *Бондар М. П.* Українська літературна творчість / М. П. Бондар // Історія української культури. У 5 тт. / Гол. ред. Патон Б. Є. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 5-206.
403. *Борисенко В. Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60-90 років ХІХ ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 161 с.
404. *Борисенко В. Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 616 с.
405. *Борисенко В. Й., Непорожня Г. А.* Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 першій половині 1907 рр. / В. Й. Борисенко, Г. А. Непорожня. – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 149 с.
406. *Ботушанський В.* Нариси з історії освіти на Буковині (ХІХ – початок ХХІ ст.) / В. М. Ботушанський. – Чернівці, 2017. – 176 с.
407. *Ботушанський В.* Степан Смаль-Стоцький – видатний діяч Буковини (Штрихи до портрета) / В. Ботушанський. – Чернівці, 2010. – 68 с.
408. *Брицький П. П., Бочан П. О.* Німці, французи і англійці про Україну та український народ у ХVІІ-ХІХ століттях / П. П. Брицький, П. О. Бочан. – Чернівці : Технодрук, 2011. – 308 с.

409. *Бріцина О. І.* Питання українського правопису у висвітленні П. І. Житецького / О. І. Бріцина // Українська мова в школі. – 1958. – № 6. – С. 15-19.
410. *Бук С.* Архітектура польсько-українського та українсько-польського паралельного корпусу автоперекладів Івана Франка / С. Бук // *Slavia Orientalis*. – Т. LXI. – NR 2. – 2012. – С. 213-230.
411. *Бурдуланюк В.* Українське мовознавство Галичини другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття / Василь Бурдуланюк // *Галичина*. – Вип. 22-23. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 370-383.
412. *Бухонкина А. С.* Факторы эволюции коммуникативной среды Нижней Бретани / А. С. Бухонкина // *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Филология. Журналистика*. 2013. – Т. 13. – Вып. 3. – С. 28-32.
413. *В. Д. [Доманицький В.]*. Корифеи украинской сцены / В. Д. [В. Доманицький] // *Киевская старина*. – 1901. – № 11. – Отд. 2. – С. 111-112.
414. *Вайнрайх У.* Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх . – К. : «Вища школа», 1979. – 246 с.
415. *Вашкевич Г.* Перевод П. А. Кулиша на украинский язык Манифеста 19 февраля 1861 г. и положения о крестьянах / Г. Вашкевич // *Киевская старина*. – 1905. – № 2. – С. 324-341; № 3. – С. 422-460.
416. *Вдовенко В.* Боротьба української громадськості за розв'язання мовної проблеми в народних школах (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Вдовенко // *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. – Серія: Історичні науки. – 2009. – Вип. 12. – С. 60-68.
417. *Венгерська В. О.* Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / В. О. Венгерська. – Житомир : ПП Євенок О. О., 2013. – 448 с.
418. *Венедиктов Г. К.* О создании литературного языка как предпосылке упрочнения национального единства болгар в ХІХ в. / Г. К. Венедиктов //

Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты / Отв. ред. И. С. Миллер, В. И. Фрейдзон. – М. : Издательство «Наука», 1981. – С. 150-163.

419. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996. – 447 с.

420. *Верменич Я. В.* Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. / Я. В. Верменич / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії НАН України, 2016. – 356 с.

421. *Висоцький А. В.* Проблема національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції М. Драгоманова / А. В. Висоцький // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 19–21.

422. *Вихавайнен Т.* Столетия соседства. Размышления о финско-русской границе Т. Вихавайнен; пер. А. И. Рупасова. – СПб. : Нестор-История, 2012. – 248 с.

423. *Вільшанська О. Л.* Образ Т. Шевченка у суспільній свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Л. Вільшанська // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ. Матеріали круглого столу (Київ, 11 березня 2014 року). – К., 2014. – С. 134-142.

424. *Вітенко М.* Етноконфесійний склад Галичини в останній третині XIX – на початку XX ст. / М. Вітенко // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2012. – Ч. 20-21: До 60-річчя професора Миколи Кугутяка. – С. 126-135.

425. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – Т. III. (XVIII-XX ст.). – Нью-Йорк: Українська Православна Церква в З.Д.А., 1957. – 308 с.

426. *Волобуєва А., Сидоренко Н.* Періодичні видання Києва (1835-1917) / А. Волобуєва, Н. Сидоренко. – К. : Темпора, 2011. – Т. I. – 208 с.

427. *Володимир Міяковський*. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя новітня українська література / Ред. Марко Антонович. – Нью-Йорк, 1984. – 509 с.

428. *Вульпиус Р.* Украинский язык и школьное обучение в позднеимперский период / Р. Вульпиус // *Ab imperio*. – 2005. – № 2. – С. 321-330.

429. *Вульпиус Р.* Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860-1906) / Р. Вульпиус // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2. – С. 191-224.

430. *Гаврецька М.* Правовой режим українського мови по конституційним актам Австрії, Австро-Венгрії / М. Гаврецька // *Закон и жизнь* Международный научно-практический правовой журнал, 2013. – № 9/2. – С. 89-93.

431. *Гаврецька М. Й.* Законодавче закріплення правового статусу української мови в Східній Галичині у другій половині XIX ст. / М. Й. Гаврецька // *Часопис Київського університету права*. – 2011. – № 1. – С. 43-47.

432. *Гаврецька М. Й.* Правовий режим української мови в органах самоврядування Східної Галичини в складі Австрії, Австро-Угорщини / М. Й. Гаврецька // *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. – 2014. – № 10. – С. 44-49.

433. *Гаврилина Ю. Г.* Французские реформаторские идеи в сфере образования в педагогической теории России (конец 19 – начало 20 в.) / Ю. Г. Гаврилина // *Вопросы образования*. – 2009. – № 2. – С. 254-268.

434. *Галушко К. Ю., Головка В. В.* Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність (Матеріали до Національної доповіді НАН України 2013 р.) / К. Ю. Галушко., В. В. Головка. – К. : Інститут історії України, 2013. – 168 с.

435. *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні / О. Гермайзе. – К.: Книгоспілка, 1926. – Т. 1: Революційна Українська Партія (РУП). – 388 с.

436. *Гетьманчук М. П., Турчин Я. Б.* Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали / М. П. Гетьманчук, Я. Б. Турчин. – Львів, 2006. – 214 с.

437. *Гирич І. Б.* Українська мова як фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини ХІХ-початку ХХ ст. / І. Б. Гирич // Сумський історико-архівний журнал. – № ХVІ-ХVІІ. – 2012. – С. 173-190.

438. *Гирич І.* Українська мова в житті діячів національно-визвольного руху Наддніпрянщини ХІХ початку ХХ ст. / І. Гирич // Київська старовина. – 2012. – № 2. – С. 51-67.

439. *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Гирич. – К.: Український письменник, 2014. – 496 с.

440. *Гирич І.* Як оцінювати українську історію ХІХ ст.? / І. Гирич // У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових та Габсбургів. – Харків, 2016. – С. 31-58.

441. *Гірняк С. П.* Особливості використання української мови галицькою інтелігенцією кінця ХІХ – початку ХХ століть / С. П. Гірняк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія «Філологія». – Вип. 69. – Харків, 2013. – С. 237-242.

442. *Гірняк С. П.* Суспільно-історичні передумови розвитку української мови в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століть / С. П. Гірняк // Лінгвістика. – № 3 (24). – Ч. 2. – 2011. – С. 15-22.

443. *Гірняк С.* Про мовну ситуацію та становлення мовних норм у дискусії наддніпрянської та галицької інтелігенції початку ХХ ст. / С. Гірняк // Рідне слово в етнокультурному вимірі. – Дрогобич: Посвіт, 2012. – С. 72-79. –

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsev_2012_2012_12. – Назва з екрану. – Дата зверення: 15.07.2015

444. *Гірняк С.* Україномовна інтелігенція Галичини: передумови й особливості формування / С. Гірняк // Проблеми гуманітарних наук. Філологія. – Вип. 32. – 2013. – С. 16-37.

445. *Глушко С.* Драгоманов і недільні школи / С. Глушко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 35-37.

446. *Головащенко С. І.* «Український Псалтир» М. О. Максимовича як феномен вітчизняної біблеїстики: кілька запитань до тексту / С. І. Головащенко // Магістеріум. – 2006. – Вип. 23: Історико-філософські студії. – С. 55-62.

447. *Гончар О.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / Ольга Гончар / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2017. – 274 с.

448. *Гончарук О. В.* Історія Ірландії в українській історіографії / О. В. Гончарук // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20. Спеціальний випуск. – С. 213-217.

449. *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше / Л. Е. Горизонтов. – М. : Издательство «Индрик», 1999. – 272 с.

450. *Гніп М.* Громадський рух 1860 р.р. на Україні Кн. 1. Полтавська громада / М. Гніп. – Харків : Державне видавництво України, 1930. – 235 с.

451. *Гриб Н.* Правове регулювання основних прав громадян за Австрійською Конституцією 1867 р. / Н. Гриб // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 52-60.

452. *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

453. *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) / Я. Грицак; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту, Інститут критики, Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Критика, 2006. – 632 с.

454. *Гриценко П.* Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження / П. Гриценко // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – К. : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. – С. XXXIX–LII.
455. *Грінченко Б. Д.* Оповідання про гарний народ: (Про Финляндію) / Написав Б. Грінченко. – 2-е вид. – [К.]: Вид. М. Грінченко. [Друк. 1-ої Київ. Друк. Спілки, 1912]. – 30, [2] с.
456. [*Грінченко Б.*] Финдляндія и Сахара / Написав В. Чайченко. – Л. : Накладом т-ва «Просвіта». Друк. Т-ва им. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1892. – 45 с.
457. *Гронский А. Д.* Проблемы формирования белорусской этнокультурной идентичности в начале XX в. / А. Д. Гронский // Этнокультурная идентичность народов Украины, Белоруссии и Польши: Механизмы формирования и способы проявления. – М. : Институт славяноведения РАН, 2011. – С. 194-215.
458. *Грушевский М.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии / М. Грушевский. – СПб. : Типография Т-ва «Общественная Польза», 1907. – 18 с.
459. *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.
460. *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу / М. Грушевський / Перед. Я. П. Гояна. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.
461. *Гуменюк А. О.* Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77 – 85.
462. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.

463. *Данилевська О. М.* Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР / О. М. Данилевська. – К., 2009. – 176 с.
464. *Даниленко А.* Українська Біблія і Валуєвський циркуляр 1863 р. // Українська мова. – № 4 (48). – 2013. – С. 3-21. (Укр. пер. статті: *Danylenko A.* The Ukrainian Bible and the Valuev Circular of July 18, 1863 / Andrii Danylenko // Acta Slavica Iaponica. – Tomus 28. – 2010. – P. 1-21).
465. *Даниленко В.* Володимир Вернадський: віхи життя і творчості / В. Даниленко. – К.-Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 298 с.; іл.
466. *Даниленко В. М., Добржанський О. В.* Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність 1859-1938 рр. / В. М. Даниленко, О. В. Добржанський. – К. -Чернівці, 1996. – 207 с.
467. *Даниленко С.* Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / С. Даниленко // Український історичний збірник. – 2013. – Вип. 16. – С. 119-130.
468. *Дегтярьов С. І.* Соціальний склад педагогічного чиновництва на українських землях у першій половині XIX ст. / С. І. Дегтярьов // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – № 4-5. – 2013. – С. 213-221.
469. *Дей О. І.* Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня / О. І. Дей // Книга і друкарство на Україні / За ред. М. П. Попова. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 128-205.
470. *Демуз І.* «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1898–1918 рр.): громадсько-політичні, економічні й історичні брошури, художня і навчальна література / І. Демуз // Часопис української історії. – 2017. – Вип. 35. – С. 64-72.
471. *Діанова Н. М.* Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Н. М. Діанова. – Одеса : Астропринт, 2010. – 176 с.

472. *Джадт Т.* «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? / Т. Джадт // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сборник статей. – М. : Новое издательство, 2011. – С. 45-75.
473. *Джозеф Дж.* Язык и национальная идентичность / Джон Джозеф // Логос № 4 (49). – 2005. – С. 20-48.
474. *Добржанський О. В.* Чисельність українського і румунського населення Буковини за статистикою ХІХ – початку ХХ ст. / О. В. Добржанський // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 37-46.
475. *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Добржанський; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
476. *Долбилов М.* Превратности кирилизации: запрет латиницы и бюрократическая русификация литовцев в Виленском генерал-губернаторстве 1864-1882 гг. / М. Долбилов // Ab Imperio. – 2005. – № 2. – С. 255-296.
477. *Домбровський Ю. О., Бабкіна М. І.* Містраль – співець Провансу / Ю. О. Домбровський, М. І. Бабкіна // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. – Вип. 37. – Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2014. – С. 23-28.
478. *Донік О. М.* Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.) / О. М. Донік. – К. : Інститут історії НАН України, 2008. – 271 с.
479. *Дорошенко В.* Українство в Росії: новіші часи / В. Дорошенко. – Відень: Накладом «Союза визволення України», 3 друкарні Гольцгавзена, 1916. – 114, [2] с.
480. *Дорошенко Д.* Короткий курс історії України / Д. М. Дорошенко. – Катеринослав, Ляйпціг : Українське в-во у Катеринославі, 1923. – 228 с.
481. *Драгоманов М. П.* Ново-кельтское и провансальское движение во Франции / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Кн. 8. – С. 688-740.
482. *Дудко В.* Статті для журналу «Основа» (1861-1862), заборонені цензурою / В. Дудко // Київська старовина. – 1995. – № 7. – С. 71-102.

483. *Дудко В.* Хронологія видання журналу «Основа» / В. Дудко // Український археографічний щорічник. – Вип. 18. – Том. 21. – К, 2013. – С. 271-294.
484. *Дутко О. М.* М. Костомаров в історії розвитку українського підручникотворення у Наддніпрянській Україні XIX ст. / О. М. Дутко // Педагогічна освіта: теорія і практика. – 2012. – Вип. 12. – С. 53-61.
485. *Ефремов С.* Вне закона (К истории цензуры в России) / С. Ефремов // Русское богатство. – 1905. – № 1. – С. 64-104.
486. *Єгоров В.* Проблема української мови в народній просвіті та питання прогресу в українській та російській публіцистиці 1860-1880-х рр. / В. Єгоров // Український історичний збірник. – 2014. – Вип. 17. – С. 90-100.
487. *Єкельчик С.* Історія України: становлення модерної нації / С. Єкельчик; за ред. М. Климчука; авториз. пер. з англ. А. Цимбал. – К. : Laugus, 2011. – 376 с.
488. *Єкельчик С.* Пробудження нації. До концепції українського національного руху другої половини XIX століття / С. Єкельчик. – Мельбурн: Унів. ім. Монаша. Відділ славістики, 1994. – 125 с.
489. *Єкельчик С.* Українофіли: Світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Єкельчик. – К. : Видавництво «К.І.С.», 2010. – 272 с.
490. *Єршов В. О.* Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності / В. О. Єршов. – Житомир : Полісся, 2008. – 624 с.
491. *Єфремов С.* В тісних ряцях Українська книга в 1798-1916 рр. / С. Єфремов / Український науковий інститут книгознавства. – К., 1926. – 30 с.
492. *Єфремов С.* Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 688 с.
493. *Єфремов С.* Шевченко. Збірка / С. Єфремов. – К. : Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки, 1914. – 264 с.
494. *Єфремова Н. В.* Причини запровадження політики неоабсолютизму в Австрійській імперії та її юридичне оформлення / Н. В. Єфремова // Вісник

Маріупольського державного університету. Серія: Право. – Маріуполь, 2011. – Вип. 1. – С. 7-14.

495. *Железняк М.* «Я піду туди, куди піде мій народ...» / М. Железняк // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 24-28.

496. *Животенко-Піанків А.* Педагогічно-просвітницька праця Б. Грінченка / А. Піанків-Животенко. – К. : «Просвіта», 1999. – 176 с.

497. *Житарюк І.* Загальноосвітній рівень населення Буковини на межі ХІХ – ХХ століть / І. Житарюк // Українознавство. – № 3. – 2007. – С. 144-151.

498. *Житецький І.* Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Україна. – 1928. – № 1. – С. 90-125.

499. *Житецький І.* Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон / І. Житецький // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 29-37.

500. *Житецький І.* Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві. (З приводу 50-річчя його закриття в 1876) / І. Житецький // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 31-36.

501. *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1970. – 303 с.

502. *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини дев'яностих років ХІХ ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. – 415 с.

503. *Жовтяк-Тараскіна Д.* Державна мовна політика Російської імперії в Україні / Д. Жовтяк-Тараскіна // Ефективність державного управління. Зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 37. – С. 62-69.

504. *Задерейчук І. П.* Правове регулювання використання державної мови серед німців Півдня України наприкінці ХVІІІ - на початку ХХ ст. / І. П. Задерейчук // Форум права. – 2008. – № 2. – С.118-122. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08zprnnp.pdf> – Назва з екрану. – Дата зверення: 14.06. 2014

505. *Задорожнюк А. Б.* Соціально-етнічна структура міського населення Подільської губернії та її вплив на розвиток регіону в XIX – на початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2009. – Вип. 2. – С. 136-145.
506. *Зайцева З. І.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / З. І. Зайцева. – К. : КНЕУ, 2006. – 368.
507. *Зайченко І. В.* Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / І. В. Зайченко; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Н.-д. центр періодики; за ред. М. Д. Ярмаченка. – Львів, 2002. – 342 с.
508. *Закарпаття в етнополітичному вимірі* / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко, Т. Горбань та ін.; редкол.: (голова) Ю. А. Левенець. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – 682 с.
509. *Залізняк Л. Л.* Українці: витоки та історичні долі / Леонід Залізняк. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.
510. *Западные окраины Российской империи* / Под ред. А. И. Миллер, М. Д. Долбилов. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
511. *Збожна О.* Учнівські та студентські «Громади» – школа виховання української національної еліти / О. Збожна. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан 2012. – 232 с.
512. *Земський Ю. С.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. / Ю. С. Земський. – Хмельницький, 2011. – 350 с., іл.
513. *Зибер Н.* Аграрный вопрос в Ирландии. (Начало) / Н. Зибер // Юридический вестник: Сентябрь. Издание Московского Юридического Общества. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К, 1882. – № 9. – С. 3-62.
514. *Зибер Н.* Аграрный вопрос в Ирландии. (Окончание) / Н. Зибер // Юридический вестник: Октябрь. Издание Московского Юридического Общества. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К, 1882. – № 10. – С. 210-242.

515. *Зінченко А.* Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К. : Дніпро, 1997. – 424 с.
516. *Зінченко А.* Православне духівництво в етносоціальних та етнополітичних процесах в Україні XIX – початку XXI століть // Походження, становлення та розвиток українського народу. – К. : КВЦ «Київський університет», 2010. – С. 371-408.
517. *Зленко Г. Д.* » «Україніка» Уїльяма-Річарда Морфілла / Г. Д. Зленко // Зленко Г. Д. Пошук для прийдешнього: Вибрані розповіді літературного слідопита. – Одеса : Астропринт, 2004. – С. 221-228.
518. *Зленко Г.* Павло Зелений – одеський міський голова і літератор / Г. Зленко // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 106-111.
519. *Ивановский П. А., Милославский К. Е.* Иван Алчевский (1876-1917). – М. : Советский композитор, 1972. – 126 с.
520. *Игельстром А. В.* Финляндия // Формы национального движения в современных государствах : Австро-Венгрия. Россия. Германия / А. В. Игельстром; под ред. А. И. Кастелянского. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1910. – С. 627-653.
521. *Іваненко О. А.* Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. А. Іваненко // Український історичний журнал. – 2014. – № 4. – С. 109-127.
522. *Іваницька М.* Чернівецький міф та мовна ситуація на Буковині у XIX-XX ст. / Марія Іваницька // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28-29 травня 2001 р. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 161-167.
523. *Іванова Л. Г.* Дискусія про українську мову в 30-60-их рр. XIX ст. / Л. Г. Іванова // Європейські перспективи. – № 1. – Ч. 2. – 2011. – С. 197-210.
524. *Іванова Л. Г.* Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (I половина XIX ст.) / Л. Г. Іванова. – К., 2007. – 192 с.

525. *Іванова Л. Г.* Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. XIX ст. – К. : Дніпро, 2008. – 304 с.

526. *Іванюк О. Л.* Етнічний склад міського населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 року / О. Л. Іванюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1/4. – С. 71-76.

527. *Іванюк О. Л.* Етнічний склад міського населення Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. за матеріалами опублікованих статистичних документів Російської імперії / О. Л. Іванюк // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Вип. 51. Регіональна історія та культура XVII – XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 114-119.

528. *Іванюк О. Л.* Підготовка державного апарату до проведення першого загальноросійського перепису населення 1897 р. / О. Л. Іванюк // Сумська старовина. – 2011. – № XXXV. – С. 43-54.

529. *Казакевич О.* Валуєвський циркуляр в історіографічних оцінках / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2013. – № 40. – С. 69-74.

530. *Казакевич О.* Від загрози єдності до визнання цінності: політика Франції щодо мов корінних народів після 1789 року / О. Казакевич // Гілея. – 2017. – Вип. 126 (№ 11). – С. 173-178.

531. *Казакевич О.* Концепція етномовного розвитку українського народу Костянтина Михальчука / О. Казакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – № 1 (124). – 2015. – С. 16-20.

532. *Казакевич О. М.* Мовна асиміляція корінних народів Британських островів у XIX ст. / О. М. Казакевич // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2017. – Вип. 48. – С. 290-293.

533. *Казакевич О. М.* Павло Житецький і «Киевская старина» / О. М. Казакевич // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 64-72.

534. *Козакевич О. М.* Погляди М. Драгоманова на мовне питання в українському національному русі / О. Козакевич // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2007. – № 1. – С. 193-197.
535. *Козакевич О.* Мова у повсякденному спілкуванні української інтелігенції (друга половина ХІХ століття) / О. Козакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2017. – № 2 (14). – С. 47-52.
536. *Козакевич О.* Мовна свідомість та самоідентифікація чиновництва українських губерній Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / О. Козакевич // Часопис української історії. – К., 2017. – Вип. 37. – С. 15-22.
537. *Козакевич О.* Мовне питання у науково-публіцистичній спадщині Сергія Шелухіна / О. Козакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – № 38. – С. 80-84.
538. *Козакевич О.* Образ Тараса Шевченка як консолідуєчий чинник формування української національної ідеї у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття / О. Козакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2015. – № 4 (8). – С. 25-30.
539. *Козакевич О.* Основні чинники українського національного відродження ХІХ ст. / О. Козакевич // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – Вип. 5. – К., 2008. – С. 178-184.
540. *Козакевич О.* Переклади Євангелія у контексті формування української ідентичності / О. Козакевич // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – № 35. – С. 22-27.
541. *Козакевич О.* Політика Російської імперії щодо мов корінних народів Центральної та Північної Європи (ХІХ – початок ХХ століття) / О. Козакевич // Європейські історичні студії. [Електронний журнал]. – 2017. –

№ 8. – С. 125-146. – Режим доступу: <http://eustudies.history.knu.ua/olga-kazakevych-polityka-rosijskoyi-imperiyi-shhodo-mov-korinnyh-narodiv-tsentralnoyi-ta-pivnichnoyi-uevropy-hih-rochatok-hh-stolittya/> – Назва з екрану.

542. *Казакевич О.* Павло Житецький. Життя та діяльність / О. Казакевич. – К.: Фітосоціоцентр, 2008. – 204 с.

543. *Казакевич О.* Просопографія Київської Старої Громади (друга половина XIX століття) / О. Казакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2016. – № 3 (11). – 96 с. – С. 50-54.

544. *Казакевич О.* Родина Алчевських в українському національному русі / О. Казакевич // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 145-156.

545. *Казакевич О.* Українська Краківська громада (1887-1907 роки) / О. Казакевич // Гілея. – 2017. – Вип. 124 (9). – С. 25-28.

546. *Казакевич О.* Українська мова в національній політиці Австро-Угорської імперії / О. Казакевич // Гілея. – К., 2018. – Вип. 128 (№ 1). – С. 38-44.

547. *Казакевич О.* Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України другої половини XIX – початку XX століття / О. Казакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія. Історія. – 2017. – № 133 (2). – С. 17-22.

548. *Казакевич О.* Українська та фінська мови в Російській імперії: компаративний аналіз // Етнічна історія народів Європи. – К., 2018. – № 55. – С. 26-30.

549. *Казакевич О.* Цензура й українська мова в національній політиці Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Казакевич // ЕМІНАК. – К.-Миколаїв, 2017. – № 4 (20) Жовтень-грудень. – Т. 1. – С. 28-34.

550. *Казакевич О.* Цензура й український театр у Російській імперії (друга половина XIX ст.) / О. Казакевич // Текст і образ: Актуальні проблеми

історії мистецтва. – 2017. – № 2 (4). – С. 49-64. – [Електронний журнал]. – Режим доступу: <http://txim.history.knu.ua/index.php/ТХІМ/article/view/42/54>
DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2017.2.04>

551. *Калакура О.* Актуалізація спадщини Івана Франка в контексті етнонаціональної політики України / О. Калакура // Іван Франко у творенні української національної ідентичності: збірник наукових праць / Голов. ред.: О. О. Рафальський, П. М. Чернега. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2016. – С. 61-71.; К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. – С. 55-62.

552. *Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф.* Ментальний вимір української цивілізації / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : Генеза, 2017. – 560 с.

553. *Калениченко Н. П., Ільченко Ж. Д.* Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. П. Калениченко, Ж. Д. Ільченко // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 72-81.

554. *Каленюк О. М.* Українська правнича термінологія в діловодстві державних органів та судівництві на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття / О. М. Каленюк // Науково- інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право. – № 10. – 2014. – С. 77-85.

555. *Калита О.* Соціолінгвістичні аспекти наукової спадщини Михайла Драгоманова (1841-1895) / О. Калита // Мова і суспільство. – 2014. – Вип. 5. – С. 48-53.

556. *Коломієць Т. В.* Харківське товариство поширення грамотності (1869-1920 рр.) / Т. В. Коломієць. – Харків : Фірма «Консум», 1998. – 192 с.

557. *Капелюшний В., Коваль О.* Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917-1921 років. Історіографічний нарис / В. Капелюшний, О. Коваль. – К. : Інтерсервіс, 2018. – 480 с.

558. *Капанайко І. Я.* Збереження української літературної мови як чинника єднання українців (на матеріалі публікацій І. Франка у часописах «Kurjer Lwowski» та «Kraj») // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство. – 2010. – Вип. XXIII. – Ч. 4. – С. 316-324.
559. *Каппелер А.* Громадянська чи етнічна нація? Зауваги з теорії та історіографії // Україна. Процеси націотворення / А. Каппелер; упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 13-28.
560. *Каппелер А.* Мала історія України / Андреас Каппелер. – К. : «К.І.С.», 2007. – 264 с.
561. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с., 11 карт.
562. *Капустина А. А.* «Будучи немцями, мы отдаем сердце немцам Австрии»: пресса Германии о политико-языковом кризисе 1897 г. в Австро-Венгрии / А. А. Капустина // Вестник ТГУ. – Вып. 6 (146). – 2015. – С. 163-166.
563. *Карабутенко И., Марусич А., Новохатский М.* Шевченко в Москве / И. Карабутенко, А. Марусич, М. Новохатский. – К. : Рад. письменник, 1989. – 320 с.
564. *Карпенко В. В.* Склад і зміст родинного фонду Симиренків: наукове і практичне значення / В. В. Карпенко // Історичний архів. Наукові студії. 2011. – Вип. 7. – С. 97-102. – Режим доступу: <http://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/68314/63452>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 18.04.2017.
565. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
566. *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
567. *Катренко А. М.* Український національний рух XIX ст. Ч. I. / А. М. Катренко. – К., 1998. – 89 с.

568. *Катренко А. М.* Український національний рух XIX ст. / А. М. Катренко. – Ч. 2. – К., 1999. – 189 с.
569. *Катренко А. М., Катренко Я. А.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX ст.) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К., 2003. – 180 с.
570. *Катренко А.* Початки нового етапу українського національного руху в XIX ст. / А. Катренко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 23-40.
571. *Качмала В. І.* Особливості проведення Всеросійського перепису населення 1897 р. на Чернігівщині / В. І. Качмала // Література та культура Полісся. 2013. – Вип. 72. – С. 115-124. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2013_72_15. – Назва з екрану. – Дата звернення: 24.12.2015
572. *Качмала В. І.* Особливості проведення Першого Всезагального перепису населення (1897 р.) в Лівобережній Україні / В. І. Качмала // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Науковий збірник. – К. : Сталь, 2011. – № 3 (59)'2011. – С. 103-110.
573. *Курсанова Н. В.* Представление о нации и национальное сознание в Испании (XIX век) // Национальная идея в Западной Европе в новое время. Очерки истории / Отв. ред. В. С. Бондарчук. – М. : «Зерцало-М», Издательский дом «Вече», 2005. – С. 287-336.
574. *Кіраль С.* Мова як чинник самоідентифікації українського народу: на матеріалі епістолярію Трохима Зіньківського і Бориса Грінченка / С. Кіраль // Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах. – К., 2006. – № 9. – С. 57-60.
575. *Климчик Л. А.* Боротьба М. П. Драгоманова за українську народну освіту / Л. А. Климчик // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 2. – С. 128-135.
576. *Климчик Л.* Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. Драгоманова // Михайло Драгоманов: Документи і матеріали. 1841-1994. – Львів, 2001. – С. 637-644; Початкова школа. – 1994. – № 1. – С. 51-54.

577. *Климчук Ф.* Україноязычне городское население конца XIX в. в исторической ретроспективе / Ф. Климчук // Волинь-Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Вип. 24. – С. 115-133.

578. *Ключник Р.* Вплив чинника ідентичності на політичні процеси в Бельгії / Руслан Ключник // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Культурологія. – 2012. – Вип. 9. – С. 235-241.

579. *Коваленко О. О. Г.* Милорадович і часопис «Черниговский листок» / О. О. Коваленко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. Вип. 51. Регіональна історія та культура XVII – XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи. – Ніжин, 2009. – С. 59-67.

580. *Когут З.-Є.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З.-Є. Когут. – К. : Критика, 2004. – 351 с.

581. *Козирев О. С.* Персональний склад «комітету 12-ти» Київської «Старої Громади» у 1875-1876 роках / О. С. Козирев // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 62: Історичні науки. – Миколаїв : Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили, 2006. – Т. 62. – Вип. 49. – С. 23-26.

582. *Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П.* Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900-1907. – К. : Стилос, 1998. – 226 с.

583. *Коляда І. А.* Видавнича активність української інтелігенції в умовах цензурної політики Російської імперії (друга половина XIX ст.) / І. А. Коляда // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2012. – С. 61-69.

584. *Коляда І. А.* Повсякденне життя чиновників цензурного відомства Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. А. Коляда // Історичні записки: Зб. наук. праць. – Вип. 35. – 2012. – С. 117-127.

585. *Коляда І. А.* Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (до історії відносин М. Коцюбинського з органами

цензури) / І. А. Коляда // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 58-72.

586. *Коляда І.* Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Коляда. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 400 с.

587. *Кондратюк О. В.* Щодо мовного питання здійснення судочинства на території Галичини у складі Австро-Угорщини / О. В. Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 1. – С. 25-35.

588. *Кониський О.* Листи про Ірландію / О. Кониський. – Львів, 1904. – 63 с.

589. *Кононенко С. І.* Фонд роду Симиренків Держархіву Черкаської області / С. І. Кононенко // Архіви України. – № 1-3. – 2000. – С. 50-54.

590. *Константинова В. М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) / В. М. Константинова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с.

591. *Конта Р. М.* Етнологічні дослідження в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1892-1940 рр.): історіографія / Р. М. Конта. – К. : ВАДЕКС, 2014. – 455 с.

592. *Копчак С. І., Мойсеєнко С. І., Романюк М. Д.* Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття: (Статистико-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, С. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів : Світ, 1996. – 283 с.

593. *Копчак В. П., Копчак С. І.* Население Закарпатья за 100 лет: статистико- демографическое исследование / В. П. Копчак, С. И. Копчак. – Львов : Изд-во ЛГУ, 1977. – 199 с.

594. *Косович О. В.* Специфіка політики Франції в галузі національної мови та неології. Основні виміри / О. В. Косович // Записки з романо-германської філології. – Вип. 1 (36). – 2016. – С. 77-83.

595. *Котельников А.* История производства и разработки всеобщей переписи населения 28-го января 1897 г. / А. Котельников. – СПб. : Типография Акционерного Общества «Слово», 1909. – 124 с.
596. *Коэн Г.* Политика в области высшего и среднего образования в Австрии в конце XIX – начале XX вв. / Гари Коэн // Австро-Венгрия. Опыт многонационального государства / Отв. ред. Т. М. Исламов, А. И. Миллер / Институт славяноведения и балканистики, РАН. – М., 1995. – С. 155-199.
597. *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / В. Кравченко. – К. : Критика, 2011. – 542 с.
598. *Кралуц П.* Клим Ганкевич – забутий філософ із Чернівців / Петро Кралуц // Релігія та Соціум. – 2015. – № 3 (19). – С. 22-27.
599. *Крижанівська Т.* Пантелеймон Куліш – першорядна зірка української культури: письменник, видавець, редактор / Т. Крижанівська // Вісник книжкової палати. – № 8. – К., 2009. – С. 37-39.
600. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівці : Прут, 2000. – 488 с.
601. *Круглашов А.* Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні / А. Круглашов // Радянська школа. – 1991. – № 8. – С. 90-93.
602. *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови) / В. Кубайчук. – К., 2004. – 168 с.
603. *Кузема О. Л.* Чисельність й етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII - в першій половині XIX ст. / О. Л. Кузема // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Вип. 1. – 2008. – С. 54-61.
604. *Лазанська Т. І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К. : Ін-т історії України, 1999. – 282 с.
605. *Лангевіше Д.* Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Дітер Лангевіше; пер. з нім. Олекса Логвиненко. – К. : «К.І.С.», 2008. – 237 с.

606. *Ластовський В. В.* Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII столітті в історії та історіографії / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Національний Києво-Печерський заповідник. – К. : Фенікс: НКПІКЗ, 2008. – 496 с.
607. *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1914 рр. / К. Левицький. – Львів : З друкарні ОО. Василян у Жовкві, 1926. – 738 с.
608. *Левицький К.* Про права руської мови / К. Левицький. – Львів, 1896. – 32 с.
609. *Левкиевская Е. Е.* Етнокультурный и языковой стереотип украинца в русском сознании / Е. Е. Левкиевская // Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии : [сб. статей] / Отв. ред. Е. Ю. Борисенко; Учреждение РАН «Институт славяноведения». – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2008. – С. 154-176.
610. *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900): Навчальний посібник / Л. Левченко. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могилы, 2006. – 300 с.
611. *Левченко Л. Л.* Статистичний аналіз національного складу населення Миколаївського військового губернаторства в XIX столітті: За матеріалами офіційної статистики / Л. Л. Левченко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могилы, 2002 . – Т. 17. – Вип. 4. Історичні науки. – С. 37-42 .
612. *Лексікалогія сучаснай беларускай літэратурнай мовы* / Пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : «Наука і тэхніка», 1994. – 463 с.
613. *Лемке М.* Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия / М. Лемке. – СПб. : Типография СПб. Г-ва Печ. и Изд. дела «Труд», 1904. – 427 с.
614. *Лемке М.* Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов / М. Лемке. – СПб. : Типография «Герольд», 1904. – VIII, 512 с., IX.

615. *Леонтович В.* Родина Смиренків / В. Леонтович // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 15-23.
616. *Лисенко І. Милославський К.* Велетень оперної сцени // Іван Алчевський. Спогади. Матеріали. Листування. – К. : «Музична Україна», 1980. – С. 3-34.
617. *Лесюк М.* Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині / М. Лесюк. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 732 с.
618. *Лизанчук В.* Навічно кували кайдани: факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні / В. Лизанчук. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1995. – 415 с.
619. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. Т. 1. / І. Лисяк-Рудницький; пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К. : Основи, 1994. – 554 с.
620. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. Т. 2. / І. Лисяк-Рудницький; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – 573 с.
621. *Литвин М.* Українське культурно-освітнє життя в Кракові (кінець XIX – перша третина XX століття) / М. Литвин // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 245-251.
622. *Личков Л.* Юго-Западный край по данным переписи 1897 года / Л. Личков. – К. : Типография Императорского университета св. Владимира, 1905. – 50 с.
623. *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії / Р. Лінднер. – К., Донецьк: Промінь, 2008. – 496 с.
624. *Лозинський Р.* Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) / Р. Лозинський. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 502 с.

625. *Лушпинська Л. П.* Українська літературна мова другої половини XIX – початку XX століття (на матеріалі епістолярної спадщини) : монографія / Л. П. Лушпинська. – Т. : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 185 с.
626. *Магочій П. Р.* Історія України / Павло Роберт Магочій. – К. : Критика, 2007. – 446, [9] с.
627. *Магочій П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
628. *Мазуркевич О. Р.* Визначні українські педагоги – народні просвітителі. Х. Д. Алчевська та її сподвижники: До 100-річчя з дня заснування Харківської недільної школи (1862-1962) / О. Р. Мазуркевич. – К. : Знання, 1963. – 79 с.
629. *Мазурок О.* Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX століть (1848-1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти. Том 1. Етносоціальний розвиток міст. – Ужгород : «Карпатська Вежа», 2012. – 687 с.
630. *Мазурок О. С.* Національний склад міського населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття в другій половині XIX на початку XX ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Історія. – 2007. – Вип. 19. – С. 14-29.
631. *Майор Р. І.* Національна свідомість та труднощі формування української ідентичності українців Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX ст. / Р. І. Майор // Гуржіївські історичні читання : [зб. наук. пр.]. Вип. 6 / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 184-187.
632. *Майор Р.* Політика мадяризації та її вплив на розвиток українського національного руху в Закарпатті в середині XIX – на початку XX ст. / Р. Майор // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Т. 23. – 2013. – С. 324-343.

633. *Макар Г.* Питання української мови у спадщині Петра Стебницького / Г. Макар // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2010. – Вип. 14. – С. 63-67.

634. *Макар Г.* Цензурні переслідування української мови в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / Г. Макар // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 19. Ужгород : [Говерла], 2014. – С. 46-52.

635. *Макар Г.* Шевченкове слово під цензурою в кінці XIX – на початку XX ст. / Г. Макар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – Вип. 1. – 2014. – С. 333-340.

636. *Малацай І.* Меморандум словацького народу 1861 р. / І. Малацай // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – № 2 (115). – 2013. – С. 35-38.

637. *Малютіна Н. П.* Українська драматургія кінця XIX – початку XX століття: аспекти родо-жанрової динаміки / Н. П. Малютіна. – Одеса : Астропринт, 2006. – 352 с.

638. *Мандрик І. О.* Ідеологія та практика проведення державної політики мадяризації в 70-80-х роках XIX століття / І. О. Мандрик // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія. – № 7. – 2002. – С. 112-119.

639. *Маньковська Т.* Ватрослав Ягич про статус та перспективи розвитку української мови на межі XIX – XX століть / Т. Маньковська // Українознавчі студії : наук.-теор. журнал. – Івано-Франківськ, 2005–2006. – Вип. 6–7. – С. 71-77.

640. *Маньковська Т.* Проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині Ватрослава Ягича / Т. Маньковська. – Тернопіль : Джура, 2007. – 228 с.

641. *Марковський В.* Наукові праці українських адвокатів щодо питання захисту мовних прав українців Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Марковський // Збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу «Адвокатура України: історія та сучасність» (на пошану адвоката, президента

Української Народної Республіки в екзилі Степана Порфировича Витвицького), 24 листопада 2015 р., м. Львів. – К. : КВІЦ, 2015. – С. 84-88.

642. *Марковський В.* Проблематика статусу мови в науковій творчості О. Потебні / В. Марковський // Українознавство. – 2010. – № 4. – С. 213-216.

643. *Марковський В. Я.* Правовий статус української мови в Австро-Угорській імперії / В. Я. Марковський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 48-61.

644. *Марковський В. Я.* Українська історіографія з проблематики мовних відносин у Галичині в II пол. XIX – I пол. XX ст.ст. / В. Я. Марковський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – № 3. – 2013. – С. 27-36.

645. *Масенко Л.* (У)мовна (У)країна / Л. Масенко. – К. : Темпора, 2007. – 88 с.

646. *Масенко Л.* Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 2004. – 163 с.

647. *Мацько Л.* З історії питання про мовну ситуацію в Україні на початку XX ст. / Любов Мацько // Мова і суспільство. – 2013. – Вип. 4. – С. 115-121.

648. *Мацюк Г.* До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві / Г. Мацюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 432 с.

649. *Мачинская Д. А.* Генезис правового статуса языков, используемых в России в XVIII-XIX вв.: историко-правовой аспект / Д. А. Мачинская // Известия Московского государственного технического университета «МАМИ». – № 4 (22). – 2014. – Т. 5. – С. 144-146.

650. *Медяков А. С.* Национальная идея и национальное сознание немцев / А. С. Медяков // Национальная идея в Западной Европе в новое время. Очерки истории / Отв. ред. В. С. Бондарчук. – М. : «Зерцало-М», Издательский дом «Вече», 2005. – С. 394-458.

651. *Меша В. Г.* Асиміляторська діяльність православної церкви в Україні 1875-1900 років / В. Г. Меша // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 20. – Частина 1. – Луганськ, 2008. – С. 93-98.

652. *Меша В. Г.* Участь православного духовенства в українському національному відродженні останньої чверті XIX ст. / В. Г. Меша // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Історичні науки. – 2009. – Т. 94. – Вип. 81. – С. 19-22.

653. *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 260 с.

654. *Миллер А. И.* Дуализм идентичностей на Украине / А. И. Миллер // Отечественные записки. – 2007. – № 1 (34) . – С. 130-145.

655. *Миллер А. И., Остапчук О. А.* Латиница и кирилица в украинском национальном дискурсе и языковой политике Российской и Габсбургской империй / А. И. Миллер, О. А. Остапчук // Славяноведение. – № 5. – 2006. – С. 25-48.

656. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.

657. *Миллер А.* Украинский вопрос в Российской империи / А. Миллер. – К. : Laurus, 2013. – 416 с.

658. *Мисечко А. І.* Про відносини української громадськості Одеси та влади наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. І. Мисечко // Інтелігенція і влада. – 2003. – Вип. 1. – С. 39-46.

659. *Михутина И. В.* Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И. В. Михутина. – М. : Институт славяноведения РАН, 2003. – 288 с.

660. *Миллер О.* Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегіями // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. –

2001. – Випуск 4. Спеціальне видання: *Rossia et Britannia: Імперії та нації на окраїнах Європи.* – Харків : Новий Вид, 2001. – С. 174-222.

661. *Міяковський В.* Два рукописи 60-их років, заборонені цензурою / В. Міяковський // *Україна.* – 1917. – Кн. 3-4. – С. 83-88.

662. *Міяковський В.* Ювілей цензурного акту 1876 р. / В. Міяковський // *Бібліографічні вісті.* – 1926. – № 3. – С. 62-73.

663. *Мова і мовознавство в духовному житті суспільства* / Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні НАН України; відп. ред. Т. В. Радзієвська. – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2007. – 352 с.

664. *Мовчун А. І.* Народнопросвітні обрії Бориса Грінченка / А. І. Мовчун // «Я йшов туди, де гуркіт праці чути...» (до 150-річчя від дня народження Бориса Грінченка) : Матер. Всеукр. наук.-практич. конференції (VI Грінченківські читання), (22 січня 2014 року, м. Київ). – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. – С. 36-54.

665. *Мозер М.* Причинки до історії української мови : монографія / М. Мозер. – 3-тє вид., виправл. – Вінниця : Нова Книга, 2011. – 848 с.

666. *Монолатій І.* Етнополітична ситуація в Дуалістичній імперії: регіональний аспект / І. Монолатій // *Політичний менеджмент.* – 2009. – № 1. – С. 152-161.

667. *Мороз Т.* Маловідомі сторінки історії перекладів українською мовою книг Святого Письма від середини ХІХ – до середини ХХ століть / Т. Мороз // *Науковий вісник Чернівецького університету.* – Вип. 276-277: *Слов'янська філологія.* – Чернівці : Рута, 2006. – С. 240-251.

668. *Морозова О.* Мовне питання як головна передумова формування західноукраїнської державності / О. Морозова // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2009. – Вип. 19. – С. 258-262.

669. *Морозова О. С.* Видатні діячі України та пропаганда ідей впровадження української мови в навчальний процес // *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Історія.* – Т. 115. Вип. 102. – 2009. – С. 9-13.

670. *Мухін М. І.* Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської / М. І. Мухін. – К. : Вища школа, Головне вид-во, 1979. – 184 с.
671. *Мыльников А. С.* Народы Центральной Европы: формирование национального самосознания XVIII-XIX вв. / А. С. Мыльников. – СПб., ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 176 с.
672. *На путях становления украинской и белорусской наций: Факторы, механизмы, соотнесения* / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов / Ин-т славяноведения РАН. – М., 2004. – 255 с.
673. *Набитович І.* «Азбучна» та правописні війни в Галичині у ХІХ ст.: історико-правовий аспект / І. Набитович // Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філологія. – Вип. 38. – Дрогобич, 2016. – С. 12-27.
674. *Надточій О.* Російська цензура і видання творів Тараса Шевченка (1861-1916 рр.) / О. Надточій. – Черкаси : Брама, 2006. – 220 с.
675. *Назаревський О.* До історії Київської Громади 1870-х років / О. Назаревський // За сто літ. – Кн. 5. – Харків-К. : Державне видавництво України, 1930. – С. 208-212.
676. *Нариси з історії українського національного руху* / Відп. ред В. Г. Сарбей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 189 с.
677. *Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн.* / Відп. ред. Ю. О. Курносів; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – Кн. 1. – 138 с.
678. *Наріжний С.* Українська преса // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К. : Либідь, 1993. – С. 146-166.
679. *Национальная идея в Западной Европе в новое время. Очерки истории* / Отв. ред. В. С. Бондарчук. – М. : «Зерцало-М», Издательский дом «Вече», 2005. – 496 с.
680. *Національна ідентифікація українців Галичини у ХІХ – на початку ХХ століття (еволюція етноніма)* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; наук. ред. І. Орлевич. – Львів : Логос, 2016. – 320 с.

681. *Ненашева З. С.* Историко-культурная ситуация в Чешских землях в конце XIX – начале XX вв. / З. С. Ненашева // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М. : ИСБ РАН, 1997. – С. 34-43.

682. *Нікітін Ю. О.* Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: соціо- та етнокультурне середовище / Ю. О. Нікітін // Zeszyty historyczne. Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. – Częstochow, 2014. – Т. 13. – S. 115–124.

683. *Ніколаєва Т. М.* Особливості національно-культурної та добродійної діяльності українських підприємців у другій половині XIX – початку XX ст. / Т. М. Ніколаєва // Історико-політичні студії. – К., 2014. – С. 47-56.

684. *Ніколайчук Д.* Київські імперські очільники і «українське мовне питання» (до 140-х роковин видання Емського указу) / Д. Ніколайчук // Український історичний збірник. – Вип. 19. – 2017. – С. 98-110.

685. *Новіцька Ю.* Українські студентські організації в Кракові за часів Австро-Угорської монархії та Другої Речі Посполитої / Ю. Новіцька // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія». – 2009. – № 15. – С. 169–188.

686. *Огуй О.* Мовна ситуація на Буковині в австрійський період: динаміка крайових мов у соціолінгвістичному аспекті (1774–1918 рр.) / О. Огуй // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк, 2013. – № 20. – С. 250-255.

687. *Огуй О.* Формування німецьких колоній на Буковині у XVIII – XX століттях: соціально-економічні та мовні аспекти / О. Огуй // Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип. 16. – С.120-125.

688. *Олійник М.* Український чоловічий одяг у побуті міської інтелігенції в другій половині XIX - першій половині XX століття / М. Олійник // Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 4. – С. 66-77.

689. *Освободительные движения народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма* / В. И. Фрейдзон (отв. ред.). – М. : Издательство «Наука», 1981. – 464 с.
690. *Остапчук О. А. Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в.* / О. А. Остапчук // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 53-92.
691. *Остапчук О. Післямова до «азбучної війни»: кириличне видання творів Тимка Падури* // Українська мова. наук.-теорет. журн. Ін-ту укр. мови НАН України. – 2009. – № 2. – С. 26-48.
692. *Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського* / Соломія Павличко. – К. : Основи, 2000. – 328, [8] с.
693. *Пайкова Є. В. Володимир Науменко (1852-1919)* / Є. В. Пайкова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 90-102.
694. *Палієнко М. «Кієвська старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.)* / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 384 с.
695. *Палієнко М. Г. «Киевская старина» в боротьбі за українську мову як мову науки та літератури* / М. Г. Палієнко // Дослідження з філології: Зб. наук. праць. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 94-106.
696. *Палієнко М. Г. Національна інтелігенція в боротьбі за українське слово (кінець XIX – початок XX ст.)* / М. Г. Палієнко // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 133–139.
697. *Палієнко М. Г. Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка* / М. Г. Палієнко; Дослідницький центр історії української преси. – К., 1998. – 41с.
698. *Панько Т. І. Мова і нація в естетичній концепції І. Франка* / Т. І. Панько. – Львів : Світ, 1992. – 192 с.
699. *Патрушева Н. Г. Организация новых цензурных учреждений во Владивостоке, Екатеринославле, Нижнем Новгороде, Ростове-на-Дону,*

Саратове, Томске и Харькове в начале XX века / Н. Г. Патрушева // Цензура в России: история и современность. – СПб., 2006. – Вып. 3. – С. 296-317.

700. *Патрушева Н. Г.* Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина XIX – начало XX века) / Н. Г. Патрушева. – СПб. : Северная звезда, 2011. – 267 с.

701. *Патрушева Н. Г.* Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи во второй половине XIX – начале XX века / Н. Г. Патрушева. – СПб: Издательство «Северная звезда», 2013. – 620 с.

702. *Пахолків С.* Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / Святослав Пахолків / З нім. пер. Христина Николин. – Львів : ЛА «Піраміда», 2014. – 612 с.

703. *Пашковська Г. В.* Формування норм української мови. Концепція Івана Нечуя-Левицького / Г. В. Пашковська; за ред. Ю. Л. Мосенкіса. – Київ-Умань, 2010. – 212 с.

704. *Периодическая печать* и цензура Российской империи в 1865-1905 гг. Система административных взысканий / Сост. и автор вступ. ст. Н. Г. Патрушева. – СПб. : Нестор-История, 2011. – 412 с.

705. *Петренко І.* Діяльність Єлизавети Милорадович (1832-1890) у контексті українського національного відродження / І. Петренко // Українознавчий альманах. – К., 2015. – Вип. 18. – С. 201-205.

706. *Петренко І. М.* Єлизавета Милорадович (1832-1890) в українському суспільно-політичному русі / І. М. Петренко. – Полтава : ПУЕТ, 2013. – 151 с.

707. *Петров Ю. А.* Крах Алчевского и фирма Рябушинских / Ю. А. Петров // Отечественная история. – 1995. – № 4. – С. 52-75.

708. *Петрунина О.* «Великая идея» в греческой литературе и искусстве XIX – начала XX века / О. Петрунина // Новая и новейшая история. – 2012. – № 6. – С. 187-196.

709. *Петрунина О.* К вопросу о самоидентификации греков в эпоху революции 1821 года / О. Петрунина // Каптеревские чтения. – М., 2013. – 11. – С. 192-196.

710. *Петрунина О.* Османское прошлое и европейское будущее: проблема смены культурной парадигмы греков в период революции 1821 г. / О. Петрунина // Конфликты и компромиссы в истории мировых цивилизаций. – М., 2009. – С. 116-123.

711. *Петруньок Б.* Тарас Шевченко в конструюванні української національної ідентичності / Б. Петруньок // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 12. – С. 60-64.

712. *Пивоев В. М.* Этнос и нация: проблемы идентификации / В. М. Пивоев. – М. : Директ-Медиа, 2013. – 111 с.

713. *Пилипчук Р.* Український театр у межах Російської імперії / Р. Пилипчук // Матеріали до історії українського театру. Від витоків до початку ХХ століття. – К. : Видавництво ІМФЕ, 2016. – С. 193-228.

714. *Пилипчук Р. Я.* Український театр / Р. Я. Пилипчук // Українська культура другої половини ХІХ століття. – Т. 4. – Кн. 2. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 285- 418.

715. *Пименова Л. А.* Идея нации во Франции Старого порядка / Л. А. Пименова // Национальная идея в Западной Европе в Новое время. Очерки истории / Отв. редактор В. С. Бондарчук. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2005. – С. 125-158.

716. *Пиріг П., Любич О.* Соціально-економічне й адміністративно-політичне становище Ченігова в першій половині ХІХ століття / П. Пиріг., О. Любич // Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 35-51.

717. *Питтони В.* Итальянцы / В. Питтони // Формы национального движения в современных государствах : Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1910. – С. 191-202.

718. *Плачинда В. П.* Павло Гнатович Житецький / В. П. Плачинда. – К.: Наукова думка, 1987. – 207 с.

719. *Побірченко Н.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття. Кн. 1. Київська громада / Н. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – 308 с.

720. *Побірченко Н. С.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття: у 2 кн. / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – Т. 2 : Громади Наддніпрянської України. – 185 с.

721. *Побірченко Н. С.* Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2002. – 331 с.

722. *Побірченко Н. С. П.* Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч / Н. С. Побірченко. – К. : Педагогічна думка, 1997. – 36 с.

723. *Покидченко Л. А.* Документи з історії родини Харитоненків у Державному архіві Сумської області / Л. А. Покидченко // Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190-річчя з дня народження І. Г. Харитоненка. – Суми: ДВНЗ «УАБС», 2012. – С. 62-69.

724. *Половинчак Ю. М.* Проблема української мови на XI археологічному з'їзді у Києві 1899 року / Ю. М. Половинчак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 28. – К. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 285-297.

725. *Половинчак Ю. М.* Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації / Ю. М. Половинчак; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2008. – 218 с.

726. *Половинчак Ю. М.* Роль газети «Киевлянин» у дискусіях про місце і статус української мови наприкінці XIX – на початку XX ст. / Ю. М. Половинчак // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. VIII. – С.187-203.

727. *Полонська-Василенко Н.* Цензурові утиски на Україні (До історії російської цензури на Україні на початку XX ст.) / Н. Полонська-Василенко // Україна. Українознавство і французьке культурне життя. – Париж, 1952. – Ч. 7.

– С. 511-515.

728. *Помірко Р.* Мова і мовна політика в історії становлення романських держав / Р. Помірко // Вісник Київського національного університету. – Серія: Іноземна філологія. – Вип. 41. – 2007. – С. 4-7.

729. *Помян К.* Європа та її нації / К. Помян; пер. з франц. Я. Кравця. – Львів : Каменяр, 2003. – 169 с.

730. *Попова И. В.* Культурная политика Австрийских властей в Чешских землях. Последняя треть XIX в. / И. В. Попова // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М. : ИСБ РАН, 1997. – С. 44-52.

731. *Попова Н. О.* Мовне питання та формування української національної ідентичності в третій чверті XIX ст. / Н. О. Попова // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2013. – № 9. – С. 81-86.

732. *Попович М.* Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.

733. *Постік Ф., Лоран Д., Сімон Ж-Ф., Вейар Ж.-І.* Визнання регіональної культури: Бретань після Французької революції / Ф. Постік, Д. Лоран, Ж-Ф. Сімон, Ж.-І. Вейар // Народна творчість та етнографія. – № 6. – 2006. – С. 75-80.

734. *Прищепка О.* Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Прищепка. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 258 с.

735. *Прищепка О. П.* Тарас Шевченко в освітньо-культурному просторі міст Правобережної України: від заборони до вшанування (друга половина XIX – початок XX ст. / О. П. Прищепка // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ. Матеріали круглого столу (Київ, 11 березня 2014 року). – К., 2014. – С. 55-66.

736. *Проект «Україна» Австрійська Галичина* / Авт.-упор. М. Р. Литвин. – Х. : Фоліо, 2016. – 410 с.

737. *Пронюк Є.* Остап Терлецький в ідейній боротьбі в Галичині 70-х років XIX століття / Є. Пронюк. – К. : Український Центр духовної культури, 2006. – 256 с.

738. *Райківський І.* Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття / Ігор Райківський; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, Ін-т історії, політології і міжнар. відносин. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2012. – 932 с.

739. *Райківський І.* Мовно-правописне питання в українському національному русі Східної Галичини 1850-х років (за матеріалами тогочасної періодики) / Ігор Райківський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль, 2011. – Вип. 2. – С. 206–214.

740. *Райківський І.* Мовно-правописні дискусії серед української інтелігенції Галичини як фактор національного самоусвідомлення в 1850-х рр. / Ігор Райківський // Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX століття (еволюція етноніма) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; наук. ред. І. Орлевич. – Львів : Логос, 2016. – С. 112-155.

741. *Рахно О. Я.* О. О. Русов: штрихи до біографії / О. Я. Рахно // О. О. Русов. Щоденники та спогади / Упор., вс. ст. та комент. О. Я. Рахна. – Чернігів : Управління у справах преси та інформації, Десна Поліграф, 2011. – С. 5-20.

742. *Рахно О. Я.* Чернігівське земство і питання запровадження української мови у початкових школах губернії / О. Я. Рахно // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія: Історія та географія. – 2011. – Вип. 41. – С. 176-179.

743. *Регионы и границы Украины в исторической перспективе* / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов / Ин-т славяноведения РАН. – М., 2005. – 302 с.

744. *Реєнт О. П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт / НАН України Ін-т історії України. – К., 2003. – 338 с.

745. *Решет О. П.* Модерна українська нація. Зародження, формування й утвердження // Українське суспільство на шляху до політичної нації. Історія і сучасність : колект. монографія / керівник кол. авт. і наук. ред. І. Д. Дудко; М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т імені Вадима Гетьмана», Ін-т історії укр. сусп-ва. – К. : КНЕУ, 2014. – С. 19-38.

746. *Решет О. П.* Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» у модерну добу // Інтелігенція і влада. – 2012. – Вип. 25. – С. 83-124.

747. *Руднев Д. В.* Политика Российской империи в отношении западных окраин / Д. В. Руднев // Государственная языковая политика: проблемы информационного и лингвистического обеспечения. – СПб. : СПбГУ. – 2007. – С. 69-91.

748. *Романюк М. М., Галушко М. В.* Українські часописи Львова 1848-1939. У 3 т. – Т. 1. 1848-1900. – Львів : Видавництво «Світ», 2001. – 744 с.

749. *Рудянчук І.* Марко Кропивницький і царська цензура (за епістолярієм драматурга) / І. Рудянчук // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – Вип. 198. – Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – С. 47- 50.

750. *Русанівський В. М.* Українська мова як чинник етнонаціональної ідентифікації // Історія української культури у 5 томах. Т. 4. Кн. 1. – К. : Наукова думка, 2008. – С. 27-78.

751. *Русова С.* Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Русова // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 35-53.

752. *Саванець А.* Кость Петрович Михальчук: житомирський період життя / А. Саванець // Волинь-Житомирщина Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 1998. – № 2. – С. 115-123.

753. *Савойська С. В.* Комунікативна політика Фінляндії в якості мовного досвіду для сучасної України / С. В. Савойська // Наукові праці МАУП. – 2016. – Вип. 50 (3). – С. 42-47.

754. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Харків – К. : Державне видавництво, 1930. – 415 с.
755. *Савчинський В.* Цензурна політика російського самодержавства й українське книговидання / В. Савчинський // Український історичний збірник. – Вип. 12. – 2009. – С. 107-113.
756. *Сарбей В. Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 3-16.
757. *Сарбей В. Г.* Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Видавничий дім Альтернативи, 1999. – 335 с.
758. *Сариева Е. А.* Развлечения в старой Москве. Очерки истории (60–80 годы XIX века) / Е. А. Сариева. – М. : Государственный институт искусствознания, 2013. – 377 с.
759. *Сас П. М.* Витоки українського націотворення / П. Сас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 720 с.
760. *Сафронов А. А.* Из истории подготовки первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. / А. А. Сафронов // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. – Вып. 1. – С. 211-231.
761. *Світленко С. І.* Українська модерна нація: чинники формування та становлення наприкінці XVIII – на початку XX ст. / С. І. Світленко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія. 2010. – Вип. 18. – С. 29-42.
762. *Сеньків М.* Фундатори і меценати львівських музеїв кінця XIX – початку XX століть / М. Сеньків // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 242-256.
763. *Сетон-Вотсон Г.* Старі й нові нації // Націоналізм. Антологія. 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : «Смолоскип», 2006. – С. 290-293.

764. *Симоненко Л. О.* Українознавчі й термінознавчі студії академіка А. Ю. Кримського / Л. О. Симоненко // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип. 2(1). – С. 72-84.
765. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – Львів : Афіша, 2001. – 663 с.
766. *Смирнов Л. Н.* О языковом аспекте формирования наций / Л. Н. Смирнов // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты / отв. ред. И. С. Миллер, В. И. Фрейдзон. – М. : Издательство «Наука», 1981. – С. 95-101.
767. *Сміт Е.* Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
768. *Сміт Е.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт. – К. : Видавництво «К. І. С.», 2004. – 170 с.
769. *Снайдер Т.* Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569-1999 / Тімоті Снайдер; пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. – Вид. 2-ге. – К. : Дух і Літера, 2016. – 460 с.
770. *Сокіл Б.* Вживання «руської» (української) мови на цісарсько-королівській державній залізниці // Слов'янський збірник. – № 20. – 2016. – Назва з екрану. – С. 21-31. – Режим доступу: <http://slovzbir.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/86/36> – Назва з екрану. – Дата звернення: 04.04.2016
771. *Сокіл Б. М.* Руська (українська) мова в цісарсько-королівських місцевих урядах Східної Галичини / Б. М. Сокіл // Лінгвістичні дослідження. – Вип. 44. – 2016. – С. 158-167.
772. *Сокіл Б. М.* Боротьба за розширення статусу «руської» (української) мови в Галицькому крайовому Сеймі / Б. М. Сокіл // Слов'янський збірник. – 2014. – Вип. 18. – С. 233-240. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/slzb_2014_18_29. – Назва з екрану. – Дата звернення: 04.04.2016
773. *Сокіл Б. М.* Руська (українська) мова: самотійна чи наріччя польської / Б. М. Сокіл // Філологічні трактати. – 2014. – Т. 6. – № 3. – С. 100-

104. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Filtr_2014_6_3_19. – Назва з екрану. – Дата звернення: 17.05.2015

774. *Сталюнас Д.* Идентификация, язык и алфавит литовцев в российской национальной политике 1860-х годов / Д. Сталюнас // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2. – С. 225-254.

775. *Старик В. П.* Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914-1921. Частина II. Між націоналізмом і толерантністю / В. П. Старик. – Чернівці : Видавництво «Прут», 2009. – 184 с.

776. *Старовойтенко І. М.* Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України / І. М. Старовойтенко // *Українська біографістика*. – 2010. – Вип. 7. – С. 263-278.

777. *Старовойтенко І.* Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики*. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Число13: Ч.1. – 2006. – С. 6-27.

778. *Стародуб А. В.* Видання українського перекладу Євангелія (1905-1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні) / А. В. Стародуб // *Проблеми історії України XIX – поч. XX століття*. – Вип. 6. – К., 2003. – С. 319-344.

779. *Статєєва В.* Західноєвропейські видання другої половини XIX ст. про правове становище української мови в підросійській Україні / В. Статєєва // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. – 2009. – Вип. 13. – С. 122-132.

780. *Статєєва В. І.* Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX - початку XX ст. (На матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.) / В. Статєєва. – Ужгород, 1997. – 408 с.

781. *Статєєва В.* Українська мова та український театр у другій половині XIX ст. / В. Статєєва // *Дивослово*. – 2005. – № 4. – С. 60–62, № 5. – С. 66–69.

782. *Степико М. Т.* Українська ідентичність: феномен і засади формування / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
783. *Стернин И.* Язык и национальное сознание / Иосиф Стернин // Логос. – № 4 (49). – 2005. – С. 156-171.
784. *Стріха М.* Український художній переклад: між літературою і націєтворенням / М. Стріха. – К. : Факт-Наш час, 2006. – 344 с.
785. *Ступарик Б. М.* Шкільництво Галичини (1772-1939) / Б. М. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994. – 143 с.
786. *Судакова Н. Я.* Из истории методики преподавания русского языка в нерусской школе / Н. Я. Судакова. Часть 1. – Махачкала: Дагестанское учебно-педагогическое издательство, 1972. – 247 с.
787. *Сумарокова О. Л.* Языковая политика Российской империи и «русификации»: к вопросу о методологии исследования / О. Л. Сумарокова // Современные тенденции развития науки и технологии. Белгород, № 2-4. – 2016. – С. 122-128.
788. *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історично-Етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків : Видавництво «Союз» Харківського Кредитного Союзу Кооперативів, 1918. – 239 с.
789. *Суровцева І. Ю.* До питання про фінансове забезпечення українського національного відродження / І. Ю. Суровцева // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – № 504. Історія України. – С. 75-83.
790. *Тейлор А. Дж. П.* Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. П. Тейлор. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
791. *Терешкович П. В.* Этническая история Беларуси XIX – начала XX века в контексте Центрально-Восточной Европы / П. В. Терешкович. – Минск : БГУ, 2004. – 223 с.
792. *Терлюк І.* Популярні збірники права Австрійської Галичини другої половини XIX – початку XX століття як джерело вивчення правової думки і

суспільно-політичних процесів / І. Терлюк // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2015. – Вип. 20. – С. 263-272.

793. *Тиводар М.* Етнодемографічні процеси на Закарпатті (І – початок III тисячоліття) / М. Тиводар // Народна творчість та етнографія. – № 1. – 2010. – С. 4-31.

794. *Тиводар М.* Історичні назви Закарпатського краю / М. Тиводар // Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – С. 137-156.

795. *Тимошенко А.* Меценатство і благодійна діяльність Г. П. Галагана / А. Тимошенко // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2007. – Вип. 8. – С. 274-277.

796. *Тихомиров Б. А.* К истории отечественной Библии / Б. А. Тихомиров. – М. : Российское Библейское Общество, 2006. – 32 с.

797. *Ткач Л.* Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – XX ст. Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку / Л. Ткач. – Чернівці: Книги – XXI, 2007. – 704 с.

798. *Ткаченко О. Б.* Проблеми захисту мов і мовного відродження / О. Б. Ткаченко // Мова і мовознавство в духовному житті суспільства. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бугаро, 2007. – С. 5-129.

799. *Токть С.* Латиница или кирилица: проблема выбора алфавита в белорусском национальном движении во второй половине XIX – начале XX века / С. Токть // Ab Imperio. – 2005. – № 2. – С. 297-319.

800. *Тоць С.* Беларуская ідэнтэчнасць у XIX ст. // Białoruskie Zeszyty Historyczne, 2005. – Nr 24. – С. 62-95.

801. *Трегуб М. М.* Василь Стефаник і «Академічна громада» (На основі маловідомих рукописних матеріалів) / М. М. Трегуб // З історії книги та бібліографії. Збірник наукових праць. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 81- 90.

802. *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии : [сб. статей] / Отв. ред.*

Е. Ю. Борисенко; Учреждение РАН «Институт славяноведения». – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2008. – 400 с.

803. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3 т.* / ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 1 : Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – 2004. – 501 с.

804. *Україна. Процеси націотворення.* / Упор. А. Каппелер, пер. з нім. – К. : «К.І.С.», 2011. – 416 с.

805. *«Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Колективна наукова монографія: В 3 ч.* / НАН України; Інститут історії України / В. Г. Сарбей (ред.). – К., 1999. Ч. 1. – 203 с. + табл., Ч. 2. – 488 с., Ч. 3. – 277 с.

806. *Українське суспільство на шляху до політичної нації. Історія і сучасність: колект. монографія / керівник кол. авт. і наук. ред. І. Д. Дудко; М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т імені Вадима Гетьмана», Ін-т історії укр. сусп-ва.* – К. : КНЕУ, 2014. – 478 с.

807. *Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори.* – К. : Либідь, 1995. – С. 5-76.

808. *Успенский Б. А. Николай I и польский язык (Языковая политика Российской империи в отношении Царства Польского: вопросы графики и оргфографии) / Б. А. Успенский // Историко-филологические очерки.* – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 123-173.

809. *Фабрикант Н. Краткий очерк изъ истории русскихъ цензурныхъ законовъ къ украинской литературе / Н. Фабрикант // Русская мысль.* – Кн. III. – М., 1905. – С. 127-146.

810. *Фегі Ф. Справа ірландської мови / Ф. Фегі // Нова громада.* – 1906. – № 1. – С. 66-79.

811. *Фединець Ч., Генці А. Мовна політика Австро-Угорської монархії: приклад історичного Закарпаття / Ч. Фединець, А. Генці // Закарпаття 1919-*

2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород : Видавництво «Ліра», 2010. – С. 638-647.

812. *Ферчук А. М.* Василь Самиренко: підприємець, винахідник, меценат / А. М. Ферчук // Винахідник і раціоналізатор. – 2015. – № 3. – С. 54-57.

813. *Филоненко Т. В., Шипилов А. В.* Материальное положение учителей в дореволюционной России / Т. В. Филоненко, А. В. Шипилов // Педагогика. – 2004. – № 7. – С. 65-75.

814. *Фишман Д.* Сегодняшние споры между примордиалистами и конструктивистами: связь между языком и этничностью с точки зрения ученых и повседневной жизни / Джошуа Фишман // Логос. – № 4 (49). – 2005. – С. 132-140.

815. *Філіппович В.* Життєвий шлях та культурно-просвітницька діяльність Єлизавети Милорадович / В. Філіппович // Педагогічні науки: Збірник наукових праць. – Полтава, 2010. – № 1. – С. 131-136.

816. *Філіппович В.* Недільні школи у просвітницькій діяльності громади Полтави / В. Філіппович // Збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. – Полтава, 2011. – Вип. 2. – С. 115-119.

817. *Філоретова Л.* Єлисаветградська громада / Л. Філоретова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 9. – С. 123-130.

818. *Франчук В. Ю.* Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності / В. Ю. Франчук. – К. : Видавничий дім Бураго, 2012. – 376 с.

819. *Франчук В.* Українська мова в науковій і громадській діяльності О. О. Потебні / В. Франчук // Міжнародний конгрес україністів (3; 26-29 серпня 1996 р.): Мовознавство. – Х., 1996. – С. 297-302.

820. *Фридьєва Н. Я.* Жизнь для просвещения народа / Н. Я. Фридьєва. – М., 1963. – 99 с.
821. *Фут И. П.* Циркуляры цензурного ведомства 1865-1905 гг. / Перевод с английского М. П. Дублянкой / И. П. Фут // Цензура в России: история и современность. Сборник науч. трудов. – Вып. 3. – СПб., 2006. – С. 106-132.
822. *Ханак П.* Национальная компенсация за отсталость / Петер Ханак // Австро-Венгрия. Опыт многонационального государства / Отв. ред. Т. М. Исламов, А. И. Миллер / Институт славяноведения и балканистики, РАН. – М., 1995. – С. 48-62.
823. *Хобсбаум Э.* Все ли языки равны? Язык, культура и национальная идентичность / Эрик Хобсбаум // Логос. – № 4 (49). – 2005. – С. 49-59.
824. *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 года / Эрик Хобсбаум. – СПб. : «Алетейя», 1998. – 306 с.
825. *Цьольнер Е.* Історія Австрії / Еріх Цьольнер. – Львів : Літопис, 2001. – 712 с.
826. *Черних І. Д.* Османська імперія як ісламський тип державності / І. Д. Черних // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 246-254.
827. *Черниченко С., Фединець Ч.* Наш місцевий Вавилон: Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року) / С. Черниченко, Ч. Фединець. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 236 с.
828. *Чикаленко Є.* Розмова про мову / Є. Чикаленко. – К. : З друкарні «Просвещеніє», 1907. – 15 с.
829. *Чистович И. А.* История перевода Библии на русский язык / И. А. Чистович. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1899. – 348 с., VIII.
830. *Чмир С. Г.* Одеська громада в українському національному русі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С. Г. Чмир // Південна Україна ХХ століття:

Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1(4). – Запоріжжя, 1998. – С. 107-114.

831. *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: Проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

832. *Чубинский П.* Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. / П. Чубинский // Записки Юго-Западного Отдела Русского географического общества. – К., 1875 – Т. 2. – С. 187-218.

833. *Чуткий А.* Микола Дашкевич (1852-1908) / А. Чуткий. – К. : Темпора, 2008. – 528 с.

834. *Шамара С. О.* Наддніпрянський сільський учитель другої половини XIX – початку XX ст.: соціально-психологічний та етнокультурний портрет / С. О. Шамара // Інтелігенція і влада. – 2007. Вип. 9. – С. 93-100.

835. *Шандра В.* Законодавче врегулювання тексту присяги (початок XVIII – середина XIX століть): формула присяги) / Валентина Шандра // Український археографічний щорічник. – Т. 15. – К., 2007. – С. 389-402.

836. *Шандра В. С., Крижанівська О. О., Вільшанська О. Л.* Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX - початку XX століття / В. С. Шандра, О. О. Крижанівська, О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. – 2006. – 11. – С. 28-39.

837. *Шандра В.* Мова як засіб формування національної ідентичності / В. Шандра // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – К. : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. – С. VII-XXXVII.

838. *Шандра В. С.* Есе про чинники тривалого українського націєтворення / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. XX. – С. 38-51.

839. *Шведова Н. В.* Национальная проблематика в словацкой поэзии XIX – начала XX в. / Н. В. Шведова // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М. : ИСБ РАН, 1997. – С. 212-220.
840. *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов; Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». – К. : Видавничий дім – «КМ Академія», 2003. – 160 с.
841. *Шевельов Ю.* Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 132 с.
842. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці : «Рута», 1998. – 208 с.
843. *Шерех Ю.* Кость Михальчук / Ю. Шерех. – Вінніпег, 1952. – 39 с.
844. *Шиллер-Валицка И.* Мифы и стереотипы: несколько замечаний об истории образования в Царстве Польском в XIX веке / И. Шиллер-Валицка // Вопросы образования. – 2014. – № 3. – С. 223-243.
845. *Шип Н. А.* З історії Київської духовної академії / Н. А. Шип // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 91-105.
846. *Шип Н. А.* Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. / Н. А. Шип // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 25-33.
847. *Шип Н. А.* Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.) / Н. А. Шип. – К., 2004. – 99 с.
848. *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX век). Историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К. : Наукова думка, 1991. – 169 с.
849. *Шпорлюк Р.* Імперія та нації з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк; пер. з англ., перед., упор. Г. Касьянов. – К. : Дух і літера, 2000. – 354 с.
850. *Шпорлюк Р.* Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 159-167.

851. *Шпорлюк Р.* Формування модерних націй: Україна-Росія-Польща / Р. Шпорлюк; пер. з англ. Вид. друге. – К. : Дух і літера, 2016. – 552 с.
852. *Шульце Г.* Історія Німеччини / Г. Шульце. – К. : Видавництво «Наука», 2010. – 280 с.
853. *Шумарова Н. П.* Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму / Н. П. Шумарова. – К. : Видавничий центр КЛДУ, 2000. – 283 с.
854. *Щеголев С. Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Н. Щеголев. – К., 1912. – VII, 588 с.
855. *Щербак Н.* Від Валуєвського циркуляру... до голодомору / Н. Щербак // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К. : Українська Видавнича Спілка. – 2003. – С. 10–16.
856. *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ - початок ХХ століття) / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
857. *Щербак Н.* Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у ХІХ ст. / Н. Щербак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – К., 2005. – № 9. – С. 9-12.
858. *Юган Н. Л.* Национальный украинский дискурс в литературной критике и переводах В. И. Даля 1830-х гг. / Н. Л. Юган // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Электронный научный журнал. – 2013. – № 2 (6). – С. 160-167. Режим доступа: http://vestospu.ru/archive/2013/articles/yugan_2013_2.pdf – Назва з екрану. – Дата звернення: 18.06.2015
859. *Юрчик Е. Э.* Представление о нации и национальное сознание в Испании (ХVІ – начало ХІХ века) / Е. Э. Юрчик // Национальная идея в Западной Европе в новое время. Очерки истории / Отв. ред. В. С. Бондарчук. – М. : «Зерцало-М», Издательский дом «Вече», 2005. – С. 231-287.

860. *Юссила О., Гентіля С., Неваківі Ю.* Від Великого князівства до сучасної держави. Політична історія Фінляндії від 1809 року / О. Юссила, С. Гентіля, Ю. Неваківі. – К. : УНІСЕРВ, 2002. – 407 с.
861. *Яворська І.* Робота над граматиками української мови у підросійській Україні другої половини ХІХ ст. / І. Яворська // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2011. – Вип. 16. – С. 411-414.
862. *Яковлев Ю.* Біографічний словник І. О. Левицького як джерело до вивчення історії УРП у Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Юрій Яковлев // Галичина. – 2013. – Ч. 22-23. – С. 534-545.
863. *Ямковой А. А.* Жизнь и деятельность семьи Алчевских: Документально-краеведческий очерк, посвященный 170-летию со дня рождения А. К. Алчевского / А. А. Ямковой. – Алчевск, 2004. – 92 с.
864. *Яцишина О. Я.* Ідеї української державності у працях С. Шелухіна / О. Я. Яцишина // 10 років незалежності України. Минуле та сучасне державотворення: Наук. збірник / Під ред. В. Смоля, О. Реєнта, Ю. Терещенка та ін. – К. : НАН України, 2003. – С. 77-82.
865. *Adrey J.-B.* Discourse and Struggle in Minority Language Policy Formation: Corsican Language Policy in the EU Context of Governance / J.-B. Adrey. – Coventry: Coventry University, 2009. – 279 p.
866. *Aktuna S. D.* Language planning and education: an intertwined matrix / S. D. Aktuna // Dilbilim Araştırmaları. – 1995. – P. 77-95.
867. *Atlas of Irish history / S. Duffy (ed.).* – Dublin : Gill&Macmillan, 2000. – 144 p.
868. *Baár M.* Historians and Nationalism East-Central Europe in the Nineteenth Century / Monika Baár. – New York : Oxford University press, 2010. – 340 p.
869. *Baranowski B. A.* Szkolnictwo ludowe w Galicyi: w swym rozwoju liczebnym od roku 1868 do roku 1909 z uwzględnieniem stosunków higienicznych / Bolesław Adam Baranowski. – Lwow : Nakładem Wydawnictwa «Rodziny i Szkoły». Drukarnia Udziałowa we Lwowie, 1911. – 47 s.

870. *Barbour S.* Britain and Ireland: The Varying Significance of Language and Nationalism / S. Barbour // Language and nationalism in Europe / Ed. by S. Barbour, C. Carmichael. – Oxford : Oxford University press, 2001. – P. 18-43.

871. *Barbour S.* Germany, Austria, Switzerland, Luxembourg: the Total Coincidence of Nations and Speech Communities? / S. Barbour // Language and nationalism in Europe / Ed. by S. Barbour, C. Carmichel (eds.). – Oxford: Oxford University press, 2001. – P. 151-167.

872. *Beauvois D.* Linguistic Acculturations and Reconstructions in the ULB Group (Ukraine, Lithuania, and Belarus) / D. Beauvois // Language, Nation and State: Identity Politics in a Multilingual Age / T. Judt., D. Lacorne (eds). – York: Palgrave Macmillan, 2004. – P. 201-213.

873. *Bernissan F.* «Combien l'occitan compte de locuteurs en 2012 ?» / F. Bernissan / F. Bernissan // Revue de Linguistique Romane. – T. 76. Juillet-Décembre 2012. – Strasbourg, 2012. – P. 467-512.

874. *Blacam A.* The Gaelic League Yesterday and To-day / Aodh de Blacam // The Irish Monthly. – 1918. – Vol. 46, № 546. – P. 677-683.

875. *Brooks S.* The New Ireland: VI. The Gaelic League / S. Brooks // The North American Review. – 1908. – Vol. 188, № 633. – P. 262-272.

876. *Byrnes J. F.* Catholic and French Forever: Religious and National Identity in Modern France / J. F. Byrnes. – University Park : Pennsylvania State University, 2005. – 278 p.

877. *Chernetsky V.* Nation and translation: Literary translation and the shaping of modern Ukrainian culture / Vitaly Chernetsky // Contexts, Subtexts and Pretexts. Literary translation in Eastern Europe and Russia. – 2011. – P. 33-54.

878. *Clery A. E.* The Gaelic League, 1893-1919 / A. E. Clery // Studies: An Irish Quarterly Review. – 1919. – Vol. 8, №. 31. – P. 398-408.

879. *Costa J.* Language history as charter myth? Scots and the (re)invention of Scotland / J. Costa // Scottish language / McClure J. D. (ed.). – Edinburg, 2009. – P. 1-25.

880. *Cotelnic T.* Rusificarea Basarabiei sub dominația țaristă (1812-1918) / T. Cotelnic // *Philologia*. – 2015. LVII. – № 1-2 (277-278) – P. 47-59. РЕЖИМ ДОСТУПУ: http://www.if.asm.md/reviste/philologia_1-2-2015.pdf – Назва з екрану. – Дата звернення: 22.01.2016
881. *Crowley T.* Wars of words. The politics of language in Ireland 1537-2004 / T. Crowley. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – 262 p.
882. *Czeitschner S.* Discourse, hegemony and polyglossia in the judicial system of Trieste in the 19th century / S. Czeitschner // *Diglossia and Power. Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire* / Ed. Rosita Rindler Schjerve / Susanne Czeitschner. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2003. – P. 69-105.
883. *Danylenko A.* The Ukrainian Bible and the Valuev Circular of July 18, 1863 / Andrii Danylenko // *Acta Slavica Iaponica*. – Tomus 28. – 2010. – P. 1-21.
884. *Davies J.* The Welsh Language: A History / J. Davies. – Cardiff: University of Wales Press, 2014. – 192 p.
885. *Delamarre C.* Un Peuple européen de quinze millions (le peuple ruthène) oublié devant l'histoire: Pétition au Sénat de l'Empire, demandant une réforme dans l'enseignement de l'histoire / Casimir Delamarre. – Paris : Amyot, 1869. – 24 p.
886. *Diglossia and Power. Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire* / Ed. Rosita Rindler Schjerve. – Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 2003. – 351 p.
887. *Dziadzio A.* Cenzura prasy w Austrii 1862-1914. Studium prawnohistoryczne. / A. Dziadzio. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2013. – 155 s. + 81 nlb.
888. *Dziadzio A.* Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867–1914. Władza – obywatel – prawo / A. Dziadzio. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2001. – 312 s.
889. *Edwards J.* Language and Identity. An Introduction / John Edwards. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – 324 p.
890. *Fellerer J.* Discourse and hegemony: The case of the Ukrainian language in Galicia under Austrian rule (1772-1914) / Jan Fellerer // *Diglossia and Power*.

Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire / Ed. Rosita Rindler Schjerve. – Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 2003. – P. 107-166.

891. *Freeman G. H.* Language, Culture, and Hegemony in Modern France (1539 to the Millennium) / G. H. Freeman. – Birmingham : Summa Publication, INC., 2008. – 312 p.

892. *Giori P.* Cultural nationalism: How are cultural practices involved in the nation-building process / P. Giori // *Perverse Identities* / Flocel Sabaté (ed.). – Bern : Peter Lang, 2015. – P. 421-436.

893. *Hamm M. F.* Kiev. A portrait, 1800-1917 / M. F. Hamm. – Princeton, New Jersey: Princeton university press, 1993. – 304 p.

894. *Hillis F.* Ukrainophile Activism and Imperial Governance in Russia's Southwestern Borderlands / F. Hillis // *Kritika: Exploration in Russian and Eurasian History*. – Volume 13. – Number 2, Spring 2012. – P. 301-326.

895. *Himka J.-P.* Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867–1900 / J.-P. Himka // *Canadian Slavonic Papers*. – XXI. – 1979. – P. 1–14.

896. *Hlazkova O.* «Language War» in Ukraine XIX - XXI: From a Dialect to the Status of National Language / Olena Hlazkova // *Multilingual Discourse Vol. 1.1* Fall 2012. – P. 111-147. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ejournals.library.ualberta.ca/index.php/multilingualdiscourses/article/view/16958/14424> – Назва з екрану. – Дата звернення: 11.03.2017.

897. *Hroch M.* Linguistic Conflicts in Earstern Europe and their Historical Parallels / M. Hroch // *Ethnicity and Conflict in a Post-Communist World. The Soviet Union, Eastern Europe and China* / Editer by Kumar Rupesinghe, Peter King, Olga Vorkunova. – London : The Macmillan Press Ltd, 1992. – P. 199-208.

898. *Hroch M.* Nationalism and national movement: comparing the past and the present of Central and Eastern Europe / M. Hroch // *Nations and nationalism*. – 1996. – 2 (1). – P. 35-44.

899. *James, Carl E.* «Introduction: Encounters in Race, Ethnicity, and Language» / *Carl E. James* // *Talking about Identity: Encounters in Race, Ethnicity,*

and Language / Edited by Carl E. James, Adrienne Lynn Shadd. – Toronto : Between the Lines, 2001. – P. 1-8.

900. *Kazakevych O.* How Kyiv became Kiev: the language assimilation in late 19th century Ukrainian urban milieu / O. Kazakevych // *Études ukrainiennes de philologie* / Ed. A. Vantchev de Thracy, I. Mosénkis, D. Tchystiak. – Paris: Éditions Institut Culturel de Solenzara, 2012. – P. 36-41.

901. *Kazakevych O.* Ukrainian Urban Population of the Russian Empire: Ethnic and Linguistic Transformations in the Late 19th Century / O. Kazakevych // *Codrul Cosminului*. – 2016. – Vol. 22. – Nr. 2. – P. 213-226.

902. *Kamusella T.* Language as an instrument of nationalism in Central Europe / Tomasz Kamusella // *Nations and Nationalism*. – 7(2) April. – 2001. – P. 244-245.

903. *Kamusella T.* Language in Central Europe's History and Politics from the Rule of *Cuius Regio, Eius Religio* to the National Principle of *Cuius Regio, Eius Lingva* ? / Tomasz Kamusella // *Journal of Globalization Studies*. – 2011. May. – P. 41-57.

904. *Kosi J.* Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19 stoletja / J. Kosi. – Ljubljana : Sophia, 2013. – 396 s.

905. *Kotilainen S.* Language Legislation in Late-19th-Century Finland / Sofia Kotilainen / S. Kotilainen // *Language Policies in Finland and Sweden: Interdisciplinary and Multi-sited Comparisons* / Ed. by Mia Halonen, Pasi Ihalainen and Taina Saarinen. Bristol-Buffalo-Toronto, 2014. – P. 147-170.

906. *Kozłowski W.* Sprawa Rusko-Ukraińska / W. Kozłowski. – Lwów: Z drukarni Kornela Pillera, Nakładem redakcji «Sioła», 1867. – 26 s.

907. *Krawchenko B.* Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine / B. Krawchenko. – Basingstoke: Macmillan, 1985. – 333 p.

908. *Lisiecki L.* Z życia młodzieży gimnazjalnej w Żytomierzu w ostatnim dziesięcioleciu wieku zeszłego / Leopold Lisiecki // *Rocznik Wołyński*. – Równe, 1935. Tom IV. – S. 183 – 209.

909. *Mac Giolla Christ D.* Irish language in Ireland: from Goidel to globalization / D. Mac Giolla Christ. – London: Routledge, 2005. – 259 p.
910. *Maciak D.* Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888-1895 / D. Maciak. – Warszawa : WUW, 2006. – 407 s.
911. *Maráč L.* Multilingualism in the Transleithanian part of the Austro-Hungarian Empire (1867-1918): Policy and practice / László Maráč // *Jezikoslovlje*. 2012. – 13.2. – P. 269-298.
912. *Matheson C., Matheson D.* Languages of Scotland: Culture and the Classroom / C. Matheson, D. Matheson // *Comparative Education*. – 2000. – Vol. 36, № 2(22). – P. 211-221.
913. *McDevitt P. F.* Muscular Catholicism: nationalism, masculinity and Gaelic team sports, 1884-1916 / P. F. McDevitt // *Gender and history*. – 1997. – Vol. 9. – № 2. – P. 262-284.
914. *Miller A.* Shaping Russian and Ukrainian Identities in the Russian Empire During the Nineteenth Century: Some Methodological Remarks Source / A. Miller // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 2001. – Bd. 49, H. 2. – P. 257-263.
915. *Morgan K. O.* Welsh Nationalism: The Historical Background / K. O. Morgan // *Journal of Contemporary History*. – 1971. – Vol. 6, № 1. – P. 153-172.
916. *Nelson B.* Irish Nationalists and the Making of the Irish Race / B. Nelson. – Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2012. – 333 p.
917. *NicCraith M.* Culture and identity politics in Northern Ireland / M. NicCraith. – New York: Palgrave MacMillan, 2003. – 256 p.
918. *O'Neill M.* Belgium: language, ethnicity and nationality / M. O'Neill // *Parliamentary Affairs*. – Vol. 53, Issue 1, 1 January 2000. – P. 114–134.
919. *Penet J.-C.* The Young Ireland movement: inscribing Ireland's identity at the heart of «The Nation» / J.-C. Penet // *Nordic Irish Studies*. – 2007. – Vol. 6. – P. 29-41.

920. *Plank van der P. H.* Effects of Habsburg educational policies measured by census statistics / Pieter H. van der Plank // *Jezikoslovlje*. 2012. – 13.2. – P. 373-393.
921. *Prisel I.* National identity and foreign policy: nationalism and leadership in Poland, Russia and Ukraine / I. Prisel. – Cambridge : Cambridge University press, 1998. – 443 p.
922. *Próchnik A.* Rusyfikacja szkoły polskiej po powstaniu styczniowym / *A. Próchnik* // *Walka o szkołę Polską w 25-lecie strajku szkolnego* / Pod red. S. Drzewieckiego, Z. Nowickiego i T. Wojeńskiego. – Warszawa : Drukarnia «Stołeczna», 1930. – S. 9-25.
923. *Pryce H.* Culture, Identity, and the Medieval Revival in Victorian Wales Author / H. Pryce // *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*. – 2011. – Vol. 31. – P. 1-40.
924. *Quartararo A. T.* Women Teachers and Popular Education in Nineteenth-century France: Social Values and Corporate Identity at the Normal School Institution / Anne Therese Quartararo. – Newark, London : University of Delaware Press, Associated University Press, 1995. – 232 p.
925. *Ravenstein E.* On the Celtic languages in the British Isles: a statistical survey / E. Ravenstein // *Journal of the Statistical Society of London*. – 1879. – Vol. 42, № 3. – P. 579-643.
926. *Remy J.* Against All Odds: Ukrainian in the Russian Empire in the Second Half of the Nineteenth Century / J. Remy // *The Battle for Ukrainian A Comparative Perspective* / Ed. by Michael S. Flier and Andrea Graziosi – Harvard University Press, 2017. – P. 43-61.
927. *Remy J.* Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s / J. Remy. – Toronto : University of Toronto Press, 2016. – 329 p.
928. *Remy J.* Despite the Valuev Directive: Books Permitted by the Censors in Violation of the Restrictions Against Ukrainian Publishing, 1864-1904 / J. Remy // *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. – 2017. – Vol. IV, No. 2. – P. 113-129.

929. *Remy J.* The Nacional Development of Finns and Ukrainian under Russian Empire. Some Comperative Aspects / J. Remy // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – № 5. – С. 31-38.

930. *Remy J.* The Ukrainian Alphabet as a Political Question in the Russian Empire before 1876 / J. Remy // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2. – P. 167-190.

931. *Remy J.* The Valuev Circular and Censorship of Ukrainian Publications in the Russian Empire (1863-1876): Intention and Practice / Johannes Remy // *Canadian Slavonic Papers*. – Vol. 49. – March-June 2007. – № 1/2. – P. 87-110.

932. *Ruzza C.* Language and Nationalism in Italy: Language as a Weak Marker of Identity / C. Ruzza // *Language and Nacionalism in Europe* / Ed. by S. Barbour, C. Carmichael (eds). – Oxford : Oxford University press, 2001. – P. 168-182.

933. *Rudolf A. Mark.* Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung – Kirche – Bevölkerung / Mark A. Rudolf. – Marburg : Herder-Institut, 1994. – 128 p.

934. *Saunders D.* Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863 / David Saunders // *The International History Review*. – Vol. 17. – №. 1 (Feb.). – 1995. – P. 23-50.

935. *Serczyk W.* «Akademiczna Hromada» w Krakowie (1887–1895) / W. Serczyk // *Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego od Oświecenia do połowy XX wieku*, t. 1. – Kraków, 1964. – S. 219-240.

936. *Šima K., Kavka T., Zimmerhaklová H.* «By Means of Singing to the Heart, by Means of Heart to the Homeland»: Choral Societies and the Nationalist Mobilization of Czechs in the Nineteenth Century / K. Šima, T. Kavka, H. Zimmerhaklová // *Choral Societies and Nationalism in Europe* Edited by Krisztina Lajosi Leiden Brill, 2015. – P. 187-205.

937. *Stergar R.* A Slovene Programme from 1869: its authors and inception / R. Stergar // *Opțiuni politice la popoarele central-est europene în secolul al XIX-lea : Political Options of the Central-Eastern European Peoples in the 19th Century*, ed.

Teodor Pavel, Seria: Documenta – Istorie – Mărturii, ed. Nicolae Bocşan. – Cluj-Napoca, 2006. – P. 193-211.

938. *Stuckenbrock A.* Sprachnationalismus: Sprachreflexion als Medium kollektiver Identitätsstiftung in Deutschland (1617-1945) / A. Stuckenbrock. – Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2005. – 509 s.

939. *The Battle for Ukrainian: a comparative perspective* // M. S. Flier, Graziosi A. (eds.). – Cambridge : Harvard University Press, 2017. – 636 p.

940. *The Czech Renaissance of the Nineteenth Century* / Ed. by Peter Brock and H. Gordon Skilling. – Toronto: University of Toronto press, 1970. – 358 p.

941. *Trudgill P.* Greece and European Turkey: from religious to linguistic identity / P. Trudgill // Language and nationalism in Europe / Ed. by S. Barbour, C. Carmichel. – Oxford : Oxford University press, 2001. – P. 240-263.

942. *Vulpius R.* Nationalisierung der Religion: Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860-1920 / Ricarda Vulpius. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2005. – 475 s.

943. *Wallnig T.* Language and power in the Habsburg Empire: The historical context / Thomas Wallnig // Diglossia and Power. Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire / Ed. Rosita Rindler Schjerve. – Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 2003. – P.15-32.

944. *Wasilewski L.* Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historyczym / – L. Wasilewski. – Kraków, 1911. – VIII, 221 s.

945. *Wilson A.* Ukrainian nationalism in the 1990s: A minority faith / A. Wilson. – Cambridge, 1996. – 320 p.

946. *Wolf G.* Language Contact, Change of Language Status – ‘Celtic’ National Languages in the British Isles and Ireland / G. Wolf // The Celtic Languages in Contact / Ed. by H. L. C. Tristram. – Potsdam: Potsdam University Press, 2007. – P. 315-336.

947. *Yekelchik S.* Ukraine: Birth of a Modern Nation / S. Yekelchik. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 280 p.

Дисертації та автореферати дисертацій

948. *Борис Л. А.* Динамика развития языковой ситуации Украины по 1905 г. : дис. канд. филолог. наук : 10.02.19 / Московский Государственный университет им. М. В. Ломоносова / Л. А. Борис. – М., 2003. – 155 с.

949. *Венгерська В. О.* «Українські проекти» та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів: ідеї, концепції, практики (кінець XVIII – початок XIX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Венгерська; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2013. – 42 с.

950. *Гаврецька М. Й.* Правовий режим української мови у Східній Галичині (1848 - 1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Й. Гаврецька; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2015. – 21 с.

951. *Гирич І. Б.* Українська історична та суспільно-політична думка Наддніпрянщини національно-демократичного спрямування (середина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.06 / І. Б. Гирич. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2015. – 34 с.

952. *Грицак Я. Й.* Формування модерної української нації: історіографія та історіософія проблеми: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Грицак Ярослав Йосипович; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1996. – 43 с.

953. *Давидова Н. В.* Наукова інтелігенція в громадсько-політичному русі за українізацію освітніх закладів та державних установ (кінець XIX ст. – 1920 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. В. Давидова; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2008. – 20 с.

954. *Евсеева Л. Н.* Роль языка в формировании национальной идентичности: автореф. дис. канд. философ. наук. / Л. Н. Евсеева; Поморский

государственный университет имени М. В. Ломоносова 09.00.11. Социальная философия. – Архангельск, 2009. – 21 с.

955. *Зайченко І. В.* Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ- початку ХХ ст.: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / І. В. Зайченко; АПН України; Інститут педагогіки. – К., 1996. – 44 с.

956. *Кошелева Н. В.* Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890-1914 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. В. Кошелева; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 17 с.

957. *Морозова О. С.* Рух за впровадження української мови в навчальних закладах України в кінці ХІХ - на початку ХХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Морозова; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.

958. *Палінська О. М.* Переключення мовного коду в ситуації полілінгвізму (На матеріалах Ольги Кобилянської) : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / О. М. Палінська; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 19 с.

959. *Петрук Н. П.* Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у др. пол. ХІХ ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 17 с.

960. *Петькун С. М.* Феномен української мови у творчій спадщині А. Ю. Кримського: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.12 / С. В. Петькун; Науково-дослідний інститут українознавства. – К., 2009. – 16 с.

961. *Половинчак Ю. М.* Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці ХІХ - початку ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. М. Половинчак; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 23 с.

962. *Попова Н. О.* Участь інтелігенції у реалізації українського національного проекту в 50-70-х рр. ХІХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук:

07.00.01 / Н. О. Попова; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.

963. *Румянцева С. С.* Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. С. Румянцева. – К., 2002. – 20 с.

964. *Савчинський В. Е.* Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (друга половина XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Е. Савчинський; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2011. – 20 с.

965. *Сокіл Б. М.* Дослідження особливостей української літературної мови і лінгвістичні дискусії навколо неї у XIX-поч. XX ст. : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Б. М. Сокіл; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 1999. – 16 с.

966. *Сумарокова О. Л.* История российского образования в Киргизии и роль в нем русского языка: 1860-е -1917 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / О. Л. Сумарокова; Кыргызско-рос. славян. ун-т. Бишкек, 2009. – 22 с.

967. *Суровцева І. Ю.* Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Ю. Суровцева / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 19 с.

968. *Тищенко К. А.* Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / К. А. Тищенко; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.

969. *Ткач Л. О.* Мовна ситуація на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття і розвиток української літературної мови : автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Л. О. Ткач; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2008. – 40 с.

970. *Тумай Н. В.* Лінгвоцид української мови та шляхи його подолання українством у XIX – на початку XX століття: автореф. дис... канд. філол. наук.

10.02.01 / Н. В. Тумай / Київський національний університет ім.Тараса Шевченка, Інститут філології. – К., 2006. – 19 с.

971. *Яременко С.* Мовне питання в науково-публіцистичних джерелах кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Світлана Андріївна Яременко; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2004. – 21 с.

972. *Cusko A.* Between Nacion and Empire: Russian and Romanian Competing Visions of Bessarabia in the Second Half of the 19th and Early 20th Century: Diss., History Department of the Central European University / A. Cusko. – Budapest, 2008. – 526 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Літературні матеріали

Володимир Самійленко

Українська мова

(Пам'яті Т. Г. Шевченка)¹

Діамант дорогий на дорозі лежав, –
 Тим великим шляхом люд усякий минав,
 І ніхто не пізнав діаманта того.
 Йшли багато людей і топтали його.
 Але раз тим шляхом хтось чудовний ішов,
 І в пилу на шляху діамант він найшов.
 Камінець дорогий він одразу пізнав,
 І додому приніс, і гарненько, як знав,
 Обробив, обточив дивний той камінець,
 І уставив його у коштовний вінець.
 Сталось диво тоді: камінець засіяв,
 І промінням ясним всіх людей здивував,
 І палючим огнем кольористе блищить,
 І проміння його усім очі сліпить.
 Так в пилу на шляху наша мова була,
 І мислива рука її з пилу взяла.
 Полюбила її, обробила її,
 Положила на ню усі сили свої,
 І в народний вінець, як в оправу, ввела,
 І, як зорю ясну, вище хмар піднесла.
 І на злість ворогам засіяла вона,
 Як алмаз дорогий, як та зоря ясна.
 І сіятиме вік, поки сонце стоїть,
 І лихим ворогам буде очі сліпить.
 Хай же ті вороги поніміють скоріш,
 Наша ж мова сія щогодини ясніш!
 Хай коштовним добром вона буде у нас,
 Щоб і сам здивувавсь у могилі Тарас,
 Щоб, поглянувши сам на створіння своє,
 Він побожно сказав: «Відкіля нам сіє?!»

Київ, 1885 р., 12 листопада

Джерело: Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 39-40.

¹ За спогадами Гната Житецького цей твір було виголошено у вечір Шевченкових роковин у 1886 році [182, с. 121].

Пантелеймон Куліш**Рідне слово**

Тихо, тихо наші предки
Въ полі спочивають;
Тільки чорні могили
Зъ вітромъ розмовляють.
Спочивають – дожидають
Праведного суду,
Що судити рідне слово
Україну буде.
Не сховаєтця відъ нѣго
Й багатий въ палаті
Обізветця Божа правда
У безверхій хаті.
Божа правда – рідне слово!
Мовъ мала дитина.
Починає промовляти
Тебе Україна.
Промовляє – оживає
Прибитий морозомъ
Нашъ первоцвітъ, стародавній
Український розумъ.
Схаменутця, стрепенутця
Похилий люде, –
И съ панами за столами
Засідати будуть.
Просто, ясно будуть судді
Миру промовляти: –
Пійде правда зъ рідним словомъ
Відъ хати до хати.

Джерело: Основа. – 1862. – Серпень.

**Частка українського населення в Російській імперії та
Австро-Угорщині за мовною ознакою
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Російська імперія (перепис 1897 р., рідна мова)		22380551	17,81 %
Австро-Угорщина (перепис 1900 р., розмовна мова)	Австрійська монархія	3375576	13,18 %
	Угорське королівство	424774	2,5 %
Усього		26180901	

Джерело: Общий свод по Империи результатов разработки, данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – СПб.: Паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. – Т. 2. – [6], LX, 417 с. (Таблица XIII. Распределение населения по родному языку); Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Desember 1910 im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern. 1. Heft. Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung. – Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei 1912. – S. 59*; Мазурок О. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX століть (1848-1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти. Том 1. Етносоціальний розвиток міст. – Ужгород: Видавництво «Карпатська Вежа», 2012. – С. 444.

Додаток В

Установи цензури українських губерній Російської імперії¹

Київ 1837-1917	• Київський цензурний комітет 1837-1865 • Окремий цензор з внутрішньої цензури 1865-1906 • Окремий цензор з іноземної цензури 1865-1906 • Київський тимчасовий комітет у справах друку 1906-1917 • Інспектор типографій і книжкової торгівлі 1886-1917 • Цензура іноземних газет і журналів при Київській губернській поштової конторі 1897-1917
Житомир 1862-1873	• Цензор єврейських творів при Житомирській єврейській типографії
Одеса 1831-1917	• Одеський цензурний комітет 1831-1865 • Окремий цензор з внутрішньої цензури 1865-1870 • Одеський комітет цензури іноземної 1865-1917 • Одеське тимчасове «присутствіє» з внутрішньої цензури 1870-1909 • Одеський тимчасовий комітет у справах друку 1909-1917 • Інспектор типографій і книжкової торгівлі 1886-1917 • Цензура іноземних газет і журналів при Одеській прикордонній поштової конторі 1847-1917
Харків (1878)1903 -1917	• Окремий цензор з внутрішньої цензури 1903-1917 (з 1906 – інспектор у справах друку) • Секретна експедиція при Харківській губернській поштової конторі 1878-1917
Катери- нослав 1903-1917	• Окремий цензор з внутрішньої цензури 1903-1917 (з 1906 – інспектор у справах друку)

¹ Джерело: Цензоры Российской империи конец XVIII - начало XX века. Библиографический справочник. – СПб.: Рос. нац. б-ка, 2013. – С. 412-415.

Додаток Д
Сповідення ГУД В. Науменку про підтвердження рішення
С.-Петербурзького цензурного комітету щодо відмови публікації його
праці «Опыт малорусской грамматики»

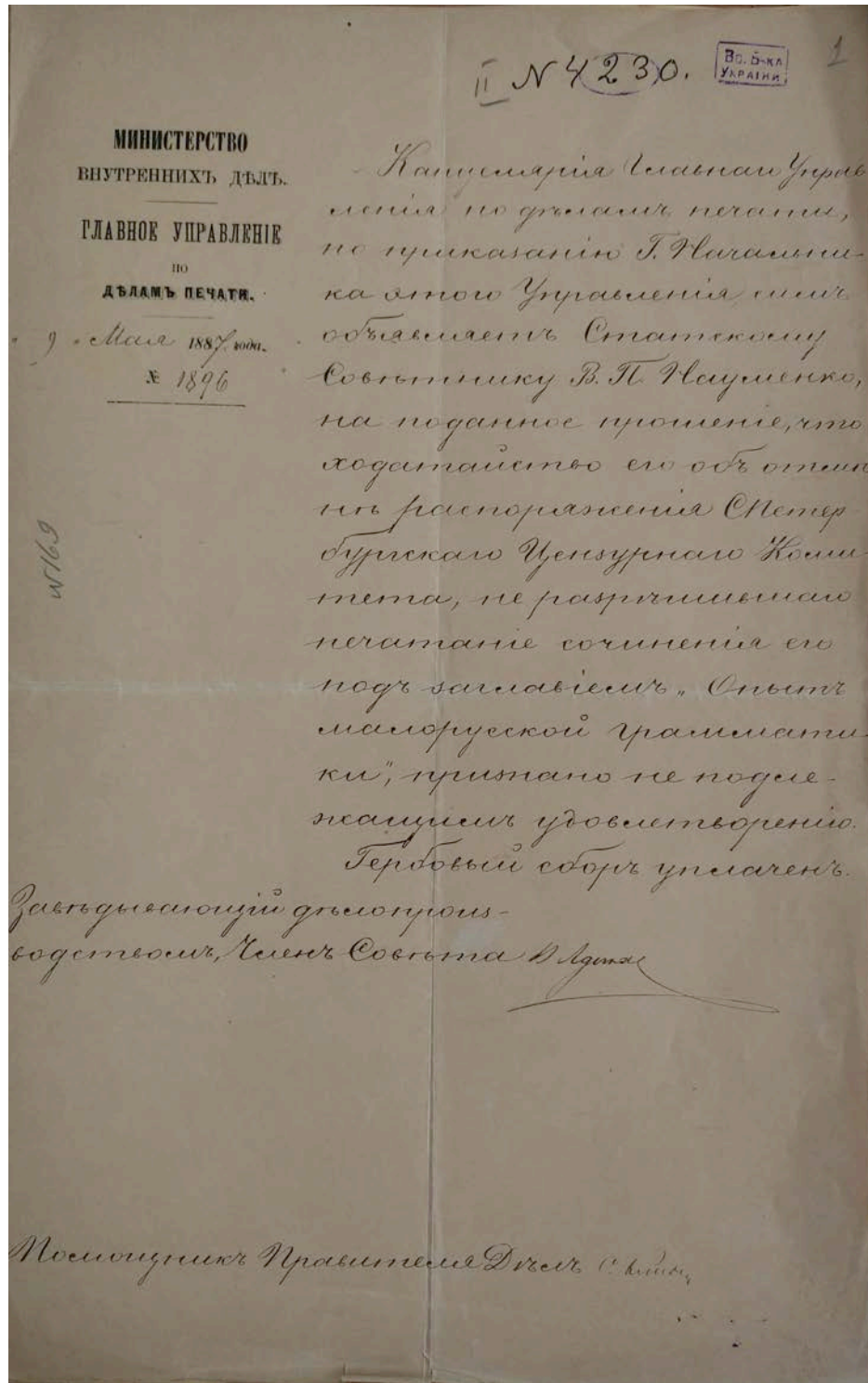
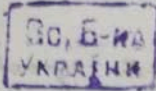

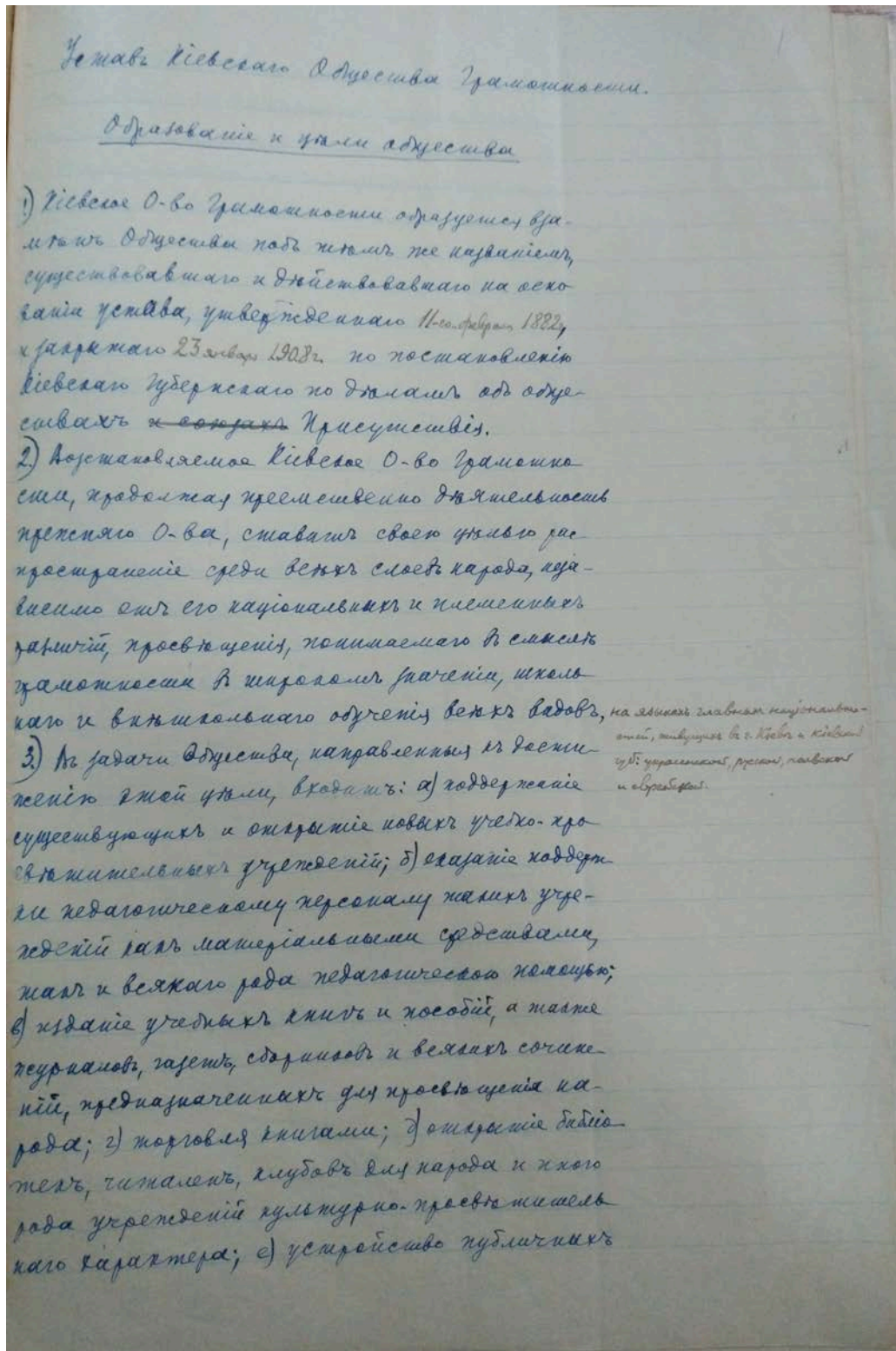
Рис. Д.1. Сповідення Головного управління у справах друку.
Джерело: ІР НБУВ, ф. II, спр. 4230. «Главное управление по делам печати».
Відмова В. Науменку в друкуванні «Малорусской грамматики», 9 травня 1887
р., 1 арк.

Додаток Е

Проект про дозвіл і затвердження в Харкові «Товариства любителів
Південно-російської мови і словесності»

П. № 3365
 Проект прошеян
 Стеней законоустаново, чинившого и правительнаго
 соображенія населенія даннаго края, а также преимущественно
 его на поприще гражданскаго быта и благоустройства
 и равенности оных сущих, токмо средствъ воздвизати на
 него, какия изобретены и распространены у высшихъ классовъ
 населенія. Тогою Хартаю, позволяется уже отсутствующимъ
 общественнымъ органамъ, представляющимъ каравитъ и правительствен-
 нымъ учрежденіямъ сияженіе правъ и распространеніе
 маимости. Харта. Влад. Импер. Высшаго Муравленнаго
 Курьва, А. Об-тво распространенія и каравитъ гражданскаго
 А. Общественнаго Бюджетнаго и др. обществ. учрежденія, не
 смотря на каравитвенное свое существованіе и каменны
 средствъ, чинитъ уже оказати ибже вліяніе на иишнихъ опре-
 снанъ населенія и каправленіи, предпринятіиномъ управленіи
 Трехъ учрежденій. Если радились о каменны звитя учрежденія,
 зададено кадраго бюджетъ, по словамъ великаго русскаго
 поэта - "человѣкъ добрый и каравитъ пробуждающій" при повед-
 сави ирдній сущихъ учрежденій на родномъ ему
 языкѣ, то иишнихъ только бюджетъ допотомна ивостановитъ

Додаток Ж
 Статут Київського товариства грамотності
 (фрагмент)

Джерело: Держархів м. Києва, ф. 168, оп. 1, спр. 10 а, Устав Київського товариства грамотності, 1882 г., арк. 1.

Додаток И
Театральні афіші

ГОРОДЪ **ПРОГРАММА.** ромны
Въ Четвергъ 6-го Января 1900 года
Товарищест. „Популярный театр“, подъ упр. М. М. Соловецкаго
ВЪ ПОЛЬЗУ ГОЛОДАЮЩИХЪ.

Ч О Б О Т Ы малор. водевиль.
ДѢЙСТВУЮЩІЯ ЛИЦА:
Максымъ Дратва, швецъ А. С. Морской.
Гандзя, его жинка С. І. Янулевичъ.
Марко Троякъ, кумъ Дратвы В. С. Смолинъ.
Свыстунъ, москаль А. Б. Рутковскій.

II.
ГДѢ ЛЮБОВЬ ТАМЪ И БОГЪ Русск. ком.
въ 3 д.
ДѢЙСТВУЮЩІЯ ЛИЦА:
Поликарпъ Веретьевъ М. М. Соловецкій.
Агафья Петровна, его сестра М. П. Непомнящая
Маша, его дочь С. Сусанина.
Семень Тиховъ М. Жураховскій 2.
Иванъ Проїдохинъ Г. А. Янкелевскій.
Филмонъ, его сынъ А. З. Гущинъ.
Тарасъ Ивановъ А. Чупринниковъ.
Петрушка г-нъ Соловцовъ.
Архипъ Потаповъ г-нъ Южининъ.
Степанъ Власовъ г-нъ Тартаковъ.
Крестьяне.

III.
Кумъ мирошныкъ або сатана у боцці
малор. вод. въ 1 д.
ЛЫЦЕ ДИ:
Хома Скраколь А. Свѣтлишниковъ
Феська, его жинка О. І. Есепенкова.
Василь Крутько А. Б. Щеголевъ.
Панько Медовый А. З. Разинъ.
ВЪ ЗАКЛЮЧЕНІЕ:
Комическій выходъ съ балалайкой исп.
В. В. Андреевъ (Bogatchok).
Начало спектакля въ 7 часовъ вечера.
Распоряд. и режис. М. М. СОЛОВЕЦКІЙ
печ. разр. увзди. Испр. Кандауровъ, — Ромны, тип. Цюковска

Рис. И.1. Програма вечора Товариства «Популярний театр», м. Ромни, 1900 р.
Джерело: Держархів м. Києва, ф. 168, оп. 1, спр. 9. Дело с разной перепиской
(Киевское общество грамотности), арк. 93.

АНОНСЪ.

РУССКІЙ ТЕАТРЪ
Товарищество русско-малорусскихъ артистовъ, подъ управленіемъ
Н. К. САДОВСКАГО

ПРАЗДНИЧНЫЙ РЕПЕРТУАРЪ

ДНЕВНЫЕ СПЕКТАКЛИ
По дешевымъ цѣнамъ.
Начало въ 12½ час. дня.

ВЪ СУББОТУ, 26-го ДЕКАБРЯ:

ГАРКУША
Драма въ 5-ти дѣйств. съ 1-мъ танцемъ соч. Стрелинка.

НЕЗНАЯБРОДУ, НЕ СУИСЯ ВЪ ВОДУ
Водовозъ въ 1-мъ дѣйствіи.

ВЪ ВОСКРЕСЕНЬЕ, 27-го ДЕКАБРЯ:

НАТАЛКА ПОЛТАВКА
Малорос. опера въ 3-хъ дѣйств. соч. Ногалевскаго

ЗАТѢВНИЦА (Водовозъ въ 1-мъ дѣйствіи)

ВЪ ПОНЕДѢЛЬНИКЪ, 28-го ДЕКАБРЯ:
Въ 3-й разъ новая пьеса

Добри Сусиды
Малорос. опера въ 3-хъ дѣйств. соч. Сивильскаго муз. Горькаго

ВЫТУРИЛЬ
Водовозъ въ 2-хъ дѣйствіи.

ВЕЧЕРНИЕ СПЕКТАКЛИ
По обыкновен. цѣнамъ.
съ участіемъ артистки М. К. ЗАВЬКОВЕЦКОЙ
Начало въ 8 час. вечера

**ОМ НЕ ХОДЫ ГРЯЦЮ
ТА НА ВЕЧЕРНИШИ**
Драма въ 5-ти дѣйствіяхъ съ 1-мъ танцемъ соч. Стрелинкаго.

МОЛЧАНІЕ
Водовозъ въ 1-мъ дѣйствіи.

ДВИ СЕМЬИ
Драма въ 4-хъ дѣйств. соч. Крошвинскаго.

ПО ПУБЛИКАЦИИ
Водовозъ въ 1-мъ дѣйствіи.

**НЕ ТАКЪ СКЛАЛОСЬ
ЯКЪ ЖАДАЛОСЬ**
Драма въ 5-ти дѣйствіяхъ сочиненіи Стрелинкаго

ДОЛГЪ ПЛАТЕЖЕМЪ КРАСЕНЪ
Водовозъ въ 1-мъ дѣйствіи.

Цѣны мѣстамъ со включеніемъ

Дни богуши: лѣтніе 4 р. 40 к., зимн. 4 р. 40 к. Бель-отдѣлы: лѣтн. 4 р. 40 к., зимн. 3 р. 40 к. 1-й рядъ: лѣт. 1 р. 40 к., зимн. 2 р. 40 к. 2-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 3-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 4-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 5-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 6-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 7-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 8-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 9-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 10-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 11-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 12-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 13-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 14-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 15-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 16-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 17-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 18-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 19-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 20-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 21-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 22-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 23-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 24-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 25-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 26-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 27-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 28-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 29-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 30-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 31-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 32-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 33-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 34-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 35-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 36-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 37-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 38-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 39-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 40-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 41-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 42-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 43-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 44-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 45-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 46-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 47-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 48-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 49-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 50-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 51-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 52-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 53-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 54-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 55-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 56-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 57-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 58-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 59-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 60-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 61-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 62-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 63-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 64-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 65-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 66-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 67-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 68-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 69-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 70-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 71-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 72-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 73-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 74-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 75-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 76-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 77-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 78-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 79-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 80-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 81-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 82-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 83-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 84-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 85-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 86-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 87-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 88-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 89-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 90-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 91-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 92-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 93-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 94-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 95-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 96-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 97-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 98-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 99-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к. 100-й рядъ: лѣт. 1 р. 50 к., зимн. 2 р. 40 к.

Подробности спектаклей въ программахъ. Начало открыто съ 23 Декабря.

Дирекція **М. П. СТАРИЦКАГО** Ответственный распорядитель и режиссеръ **Н. К. САДОВСКИИ**
Управленіи **П. М. ГИВОВЪ**

Рис. И. 2. Святковий репертуар вистав «Товарищества русско-малорусских артистов под управлением Н. К. Садовского» на сцені Російського театру в Одесі.

Джерело: До 170-ї річниці М. В. Лисенка, Державний архів Одеської області, ф. 16, оп. 66, спр. 249, арк. 125 [Електронний ресурс]. [Дата звернення: 15.10.2017]. Режим доступу: http://archive.odessa.gov.ua/vistavki/lisenko_170-rokiv/

Додаток Й

Таблиця 22

Персональний склад «Комітету 12» Київської Старої громади

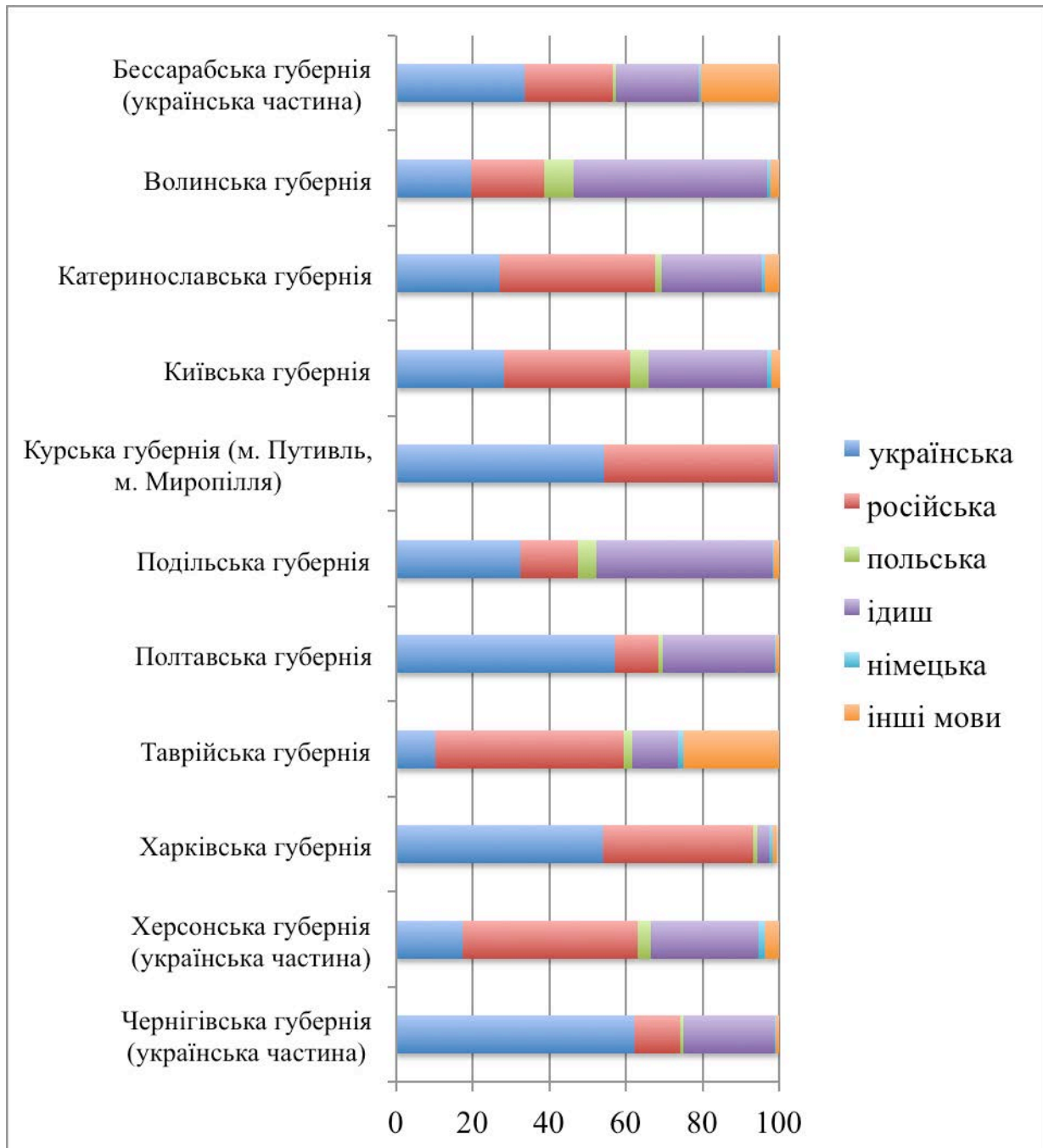
ПІБ діяча Київської Старої громади	Дослідники ¹				
	Житецький І. П.	Науменко В. В.	Лазаревський Г.	Катренко А. М., Катренко Я. А. (за слогадами І. В. Антонович)	Козирев О. С.
Антонович Володимир Боніфатійович (1834(1830)-1908)	+	+	+	+	+
Беренштам Вільям Людвигович (1838 (1839)-1904)	+	+	+	+	+
Вовк Федір Кіндратович (1847-1918)		?	+		+
Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895)	Якщо виключати	+	+	+	+
Житецький Павло Гнатович (1836-1911)	+	+	+	+	+
Зібер Микола Іванович (1844-1888)		+			+
Ковалевський Микола Васильович (1841-1897)	+	+	+	+	+
Лисенко Микола Віталійович (1842-1912)	+		+	+	
Лоначевський-Петруняка (Лоначевський) Олександр Іванович (1841-?)	?	+	+	+	+
Михальчук Костянтин Петрович (1840(1841)-1914)	+	+	+	+	+
Науменко Володимир Павлович (1852-1919)	+				+
Панченко Федір Тимофійович (? - на поч. 1900-х рр.)	?			+	
Рудченко Іван Якович (1845-1905)	+				

¹ Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 34; Козирев О. С. Персональний склад «комітету 12-ти» Київської «Старої Громади» у 1875-1876 роках // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – 2006. – Т. 62: Історичні науки. – Вип. 49. – С. 23-24; Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). – Варшава: Український науковий інститут, 1938. – С. 425; Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX ст.) – К., 2003. – С. 117; Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М. П. Драгоманова. Записав і до друку подав С. Глушко // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1926. – Кн. 4. – С. 128.

Русов Олександр Олександрович (1847-1915)				+	
Старицький Михайло Петрович (1840-1904)	?		+	+	
Трегубів Єлисей Купріянович (1848-1920)	?	?			
Цвітківський Юрій Юрійович (1843-1913)	+	+	+	+	+
Чубинський Павло Платонович (1839-1884)	+				
Шульгін Яків Миколайович (1851-19011)		+			+

Додаток К

Мова міст українських губерній Російської імперії

Джерело: ПВПН РИ 1897 г., Т. III. Бессарабская губерния. – С. 70-73; Т. VIII. Волынская губерния, 1904. – С. 86-89; Т. XIII. Екатеринославская губерния, 1904. – С. 74-75; Т. XVI. Киевская губерния, 1904. – С. 88-91; Т. XX. Курская губерния, 1904. – С. 102-105; Т. XXXII. Подольская губерния, 1904. – С. 98 - 101; Т. XXXIII. Полтавская губерния, 1904. – С. 100-103; Т. XLI. Таврическая губерния, 1904. – С. 94-97; Т. XLVI. Харьковская губерния, 1904. – С. 102-105; Т. XLVII. Херсонская губерния, 1904. – С. 90-95; Т. XLVIII. Черниговская губерния, 1905. – С. 112-115.

Додаток Л

Таблиця 23

**Національний склад населення Галичини в 1857 р.
(за розмовною мовою)**

Округи	Українці	Поляки	Євреї	Німці
Львів (м.)	4160	22836	22586	6000
	7,5 %	41,0 %	40,6 %	10,8 %
Львівськ. окр.	69251	36771	7515	5970
	57,9 %	30,8 %	6,3 %	5,0 %
Перемишль	149326	60611	21903	6040
	62,8 %	25,4 %	9,2 %	2,5 %
Сяноцький	133407	96741	18491	2540
	53,1 %	38,5 %	7,3 %	1,0 %
Самбірський	201325	37595	23437	8980
	74,2 %	13,8 %	8,6 %	3,3 %
Стрийський	194733	16600	27541	9651
	78,3 %	6,6 %	11,1 %	3,9 %
Станіславський	219473	37021	34929	2660
	74,6 %	12,5 %	11,8 %	1,0 %
Коломийський	223926	22130	31195	2910
	89,9 %	7,9 %	11,1 %	1,0 %
Чортківський	184045	57363	32824	1590
	66,7 %	20,8 %	11,9 %	0,6 %
Тернопільський	139378	71975	26555	4070
	57,6 %	29,8 %	10,1 %	1,7 %
Бережанський	160439	46441	24720	3100
	68,3 %	19,8 %	10,5 %	1,3 %
Золочівський	170585	54751	43795	7090
	61,7 %	19,8 %	15,9 %	2,7 %
Жовківський	167652	41479	25328	4242
	70,2 %	17,3 %	10,6 %	1,8 %
Усього	2017700	602312	340819	64843
	66,7 %	19,9 %	11,2 %	2,1 %

Джерело: Копчак С. І., Мойсеєнко С. І., Романюк М. Д. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття: (Статистико-демографічне дослідження). – Львів: Світ, 1996. – С. 21-22.

Додаток М

**Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомісті про
апробацію результатів дисертації**

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Монографія

1. Казакевич О. М. Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія / О. М. Казакевич. – К.-Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 406 с.

Рецензія: Мосенкіс Ю. Мова в історії нації: Фундаментальна соціоісторична реконструкція Ольги Казакевич. Рец. на кн.: Казакевич О. М. Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія / О. М. Казакевич. – К.-Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 406 с. // Мова та історія. Збірник наукових праць. Вип. 426. – К., 2017/2018. – С. 29-35.

Статті у наукових фахових виданнях*

2. Казакевич О. Родина Алчевських в українському національному русі / О. Казакевич // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 145-156.

3. Казакевич О. М. Погляди М. Драгоманова на мовне питання в українському національному русі / О. М. Казакевич // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2007. – № 1. – С. 193-197.

4. Казакевич О. Основні чинники українського національного відродження XIX ст. / О. Казакевич // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. Вип. 5. – К., 2008. – С. 178-184.

5. Казакевич О. М. Павло Житецький і «Киевская старина» / О. М. Казакевич // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 64-72.

* Публікації №№ 9, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21 надруковані у виданнях, які внесені до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus. Публікація № 23 надрукована у виданні, внесеному до міжнародної наукометричної бази SCOPUS.

6. Казакевич О. Переклади Євангелія у контексті формування української ідентичності / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – № 35. – С. 22-27.
7. Казакевич О. Мовне питання у науково-публіцистичній спадщині Сергія Шелухіна / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – № 38. – С. 80-84.
8. Казакевич О. Валуєвський циркуляр в історіографічних оцінках / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2013. – № 40. – С. 69-74.
9. Казакевич О. Образ Тараса Шевченка як консолідуєчий чинник формування української національної ідеї у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття / О. Казакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2015. – № 4 (8). С. 25-30.
10. Казакевич О. Концепція етномовного розвитку українського народу Костянтина Михальчука / О. Казакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – № 1 (124). – 2015. – С. 16-20.
11. Казакевич О. Просопографія Київської Старої Громади (друга половина ХІХ століття) / О. Казакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2016. – № 3 (11). – С. 50-54.
12. Казакевич О. Українська Краківська громада (1887-1907 роки) / О. Казакевич // Гілея. – 2017. – Вип. 124 (№ 9). – С. 25-28.
13. Казакевич О. М. Мовна асиміляція корінних народів Британських островів у ХІХ ст. / О. М. Казакевич // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2017. – Вип. 48. – С. 290-293.
14. Казакевич О. Мова у повсякденному спілкуванні української інтелігенції (друга половина ХІХ століття) / О. Казакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2017. – № 2 (14). – С. 47-52.

15. Казакевич О. Від загрози єдності до визнання цінності: політика Франції щодо мов корінних народів після 1789 року / О. Казакевич // Гілея. – 2017. – Вип. 126 (№ 11). – С. 173-178.

16. Казакевич О. Мовна свідомість та самоідентифікація чиновництва українських губерній Російської імперії (друга половина XIX – початок XX століття) / О. Казакевич // Часопис української історії. – К., 2017. – Вип. 37. – С. 15-22.

17. Казакевич О. Політика Російської імперії щодо мов корінних народів Центральної та Північної Європи (XIX – початок XX століття) / О. Казакевич // Європейські історичні студії. [Електронний журнал]. – 2017. – № 8. – С. 125-146. – Режим доступу: <http://eustudies.history.knu.ua/olga-kazakevych-polityka-rosijskoji-imperiyi-shhodo-mov-korinnyh-narodiv-tsentralnoyi-ta-pivnichnoyi-uevropy-hih-rochatok-hh-stolittya/> [Назва з екрану].

18. Казакевич О. Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України другої половини XIX – початку XX століття / О. Казакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія. Історія. – 2017. – № 133 (2). – С. 17-22.

19. Казакевич О. Цензура й українська мова в національній політиці Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Казакевич // ЕМІНАК. – К.-Миколаїв, 2017. – № 4 (20) Жовтень-грудень. – Т. 1. – С. 28-34.

20. Казакевич О. Цензура й український театр у Російській імперії (друга половина XIX ст.) / О. Казакевич // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. – 2017. – № 2 (4). – С. 49-64. [Електронний журнал]. – Режим доступу: <http://txim.history.knu.ua/index.php/TXIM/article/view/42/54>

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2017.2.04>

21. Казакевич О. Українська мова в національній політиці Австро-Угорської імперії / О. Казакевич // Гілея. – К., 2018. – Вип. 128 (№ 1). – С. 38-44.

22. Казакевич О. Українська та фінська мови в Російській імперії: компаративний аналіз / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2018. – № 55. – С. 26-30.

23. Kazakevych O. Ukrainian Urban Population of the Russian Empire: Ethnic and Linguistic Transformations in the Late 19th Century / O. Kazakevych // Codrul Cosminului. – 2016. – Vol. 22. – Nr. 2. – P. 213-226.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають основні положення дисертації:

24. Казакевич О. Лист М. О. Максимовича до М. І. Надєждіна / О. Казакевич // Наука. Релігія. Суспільство. – № 2. – 2005. – С. 22-24.

25. Казакевич О. Правовий статус і соціальне становище польського етносу на території Правобережної України у ХІХ ст. / О. Казакевич // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Матеріали доповідей звітної-наукової конференції викладачів університету за 2009 р. – К., 2010. – С.85-88.

26. Казакевич О. Дискусія стосовно українського перекладу Святого Письма на сторінках «Киевской старины» / О. Казакевич // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2010 р. – К., 2011. – С.124-125.

27. Казакевич О. Державне управління в Україні в 1800-1900 рр. / О. Казакевич // Енциклопедія державного управління: у 8 томах / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Том 3: Історія державного управління. – К.: НАДУ 2011. – С. 181-182.

28. Казакевич О. Національне відродження / О. Казакевич // Енциклопедія державного управління: у 8 томах / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Том 3: Історія державного управління. – К.: НАДУ 2011. – С. 484-486.

29. Історія державного управління // Державне управління: підручник: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України: ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін [та ін.]. – К.-Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. – Т. 1. – С. 146-220. (У співавторстві, особистий внесок автора 0,4 друк. арк., участь у підготовці підрозділу 4. 4 Історія державного управління на українських землях).

30. Казакевич О. Мова як чинник українського національного відродження (друга половина XIX-початок XX століття / О. Казакевич // Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (10 листопада 2015 року, м. Київ) / відп. ред. Шевчук С. В. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 76-81.

31. Казакевич О. Статус української мови в Російській імперії: соціально-історичний аспект (XIX – початок XX ст.) / О. Казакевич // Історичні студії. Вип. 4. Матеріали звітно-наукових конференцій викладачів і студентів кафедри історії та етнополітики НПУ імені М. П. Драгоманова за 2016 р. – Житомир: В-во О. О. Євенок, 2017. – С. 23-29.

32. Казакевич О. Роль мови у формуванні національної ідентичності / О. Казакевич // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «культурологія». Вип. 18. Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур Матеріали X Міжнародної наукової конференції (Острог, 12-13 травня 2017 року). – Острог, 2017. – С. 77-79.

33. Казакевич О. Громадська діяльність та політичні погляди Юрія Цвітківського (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Казакевич // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст. Збірка наукових праць. – Одеса: ОНУ, 2017. – С. 112-118.

34. Казакевич О. Роль языка в процессе формирования украинской современной нации (вторая половина XIX – начало XX века) / О. Казакевич // National cultures in social space and time : Materials of the IV international scientific conference on March 1–2, 2017. – Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2017. – P. 31-33.

35. Kazakevych O. How Kyiv became Kiev: the language assimilation in late 19th century Ukrainian urban milieu / O. Kazakevych // *Études ukrainiennes de philologie* / Ed. A. Vantchev de Thracy, I. Mosénkis, D. Tchystiak. – Paris: Éditions Institut Culturel de Solenzara, 2012. – P. 36-41.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Міжнародна наукова конференція «Другі драгоманівські читання» (Київ, 27-28 жовтня 2006 р., очна).
2. V Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (Ніжин, 26-27 листопада 2009 р., очна).
3. Всеукраїнська науково-практична конференції «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 18 січня 2011 р., очна).
4. Круглий стіл «Студентський рух: історія та сучасність» (Київ, 23 листопада 2011 р., очна).
5. V Міжнародний форум «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 19-21 жовтня 2012 р., очна).
6. Всеукраїнська наукова конференція «Історичний дискурс гуманітарного простору» (Київ, 18-22 жовтня 2013 р., очна).
7. Круглий стіл «Валуєвський циркуляр 1863 року: історія та сучасність» (Київ, 17 вересня 2013 р., очна).
8. Наукова конференція «Київська Стара Громада в культурно-історичному просторі України» (Київ, 4 червня 2015 р., очна).
9. I Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дискурсі міжкультурної комунікації» (Київ, 23 жовтня 2015 р., очна).
10. Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі» (Київ, 10 листопада 2015 р., очна).
11. Всеукраїнська наукова конференція «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (Київ, 18 листопада 2015 р., очна).

12. XII науковий семінар «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури, у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.» (Київ, 14 грудня 2016 р., очна).

13. IV international scientific conference «National cultures in social space and time» (Прага, 1-2 березня 2017 р., заочна).

14. X Міжнародна наукова конференція «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» (Острог, 12-13 травня, 2017 р., очна).

15. Міжнародна наукова конференція «Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.» (Одеса, 21-22 вересня 2017 р., очна).

16. Міжнародна наукова конференція «Фінляндія – 100 років незалежності» (Київ, 17 листопада 2017 р., очна).

17. Всеукраїнська наукова конференція XII «Костомарівські читання» (Чернігів, 15 травня 2018 р., очна).

18. Науково-звітня конференція викладачів, аспірантів і докторантів НПУ імені М. П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 7 лютого 2006 р., 6 лютого 2007 р., 5 лютого 2008 р., 5 лютого 2009 р., 10 лютого 2010 р., 9 лютого 2011 р., 10 лютого 2012 р., 6 лютого 2013 р., 4 лютого 2014, 8 квітня 2015 р., 16 березня 2016 р., 26 квітня 2017 р., 16 травня 2018 р., очна).